

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ

ҲАМИД ЗИЁЕВ

ЎЗБЕКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИ УЧУН КУРАШЛАРНИНГ ТАРИХИ

(Милоддан олдинги асрлардан то 1991 йил
31 августгача)

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2001 ЙИЛ

Зиёев, Ҳамид.

Узбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи: (Миллоддан олдинги асрлардан то 1991 йил 31 августгача. — Т.: «Шарқ», 2001. — 448б.

Сарлавҳада: Узбекистон Республикаси ФА Тарих институти.

ЎБК 63.3(5У)+63.3(2)2

МУҚАДДИМА

Бу табаррук тунроққа милоддан олдинги VI асрда эронлик Кайхусрав, милоддан олдинги IV асрда юнистонлик Искандар Зулқарнайн, милодий VII асрда араблар, XIII асрда Чингизхон, XIX асрда эса рус истилочиларининг тажовузулари не-не кулфатлар келтирмади.

... Ёвуз босқинчиларга ва истилочиларга қарши озодлик байроғини кўтарган Широқ, Спитамен, Маҳмуд Торобий, Темур Хотун (Тўмарис), Малика Кабаж Хотун каби аجدодларимиз жасорати авлодлар учун ватанпарварлик ва шижоат тимсолидир.

Ислои КАРИМОВ

Муҳтарам юртбошимизнинг мазкур сатрларда изҳор этган фикрлари тарихий ҳақиқатни акс эттириб, катта сиёсий ва илмий аҳамият касб этади. Маълумки, ватан озодлиги учун жонни ҳам, молни ҳам фидо айлаш, мардлик, жасоратлик ва жанговарликни намоёниш этиш ҳар бир кишининг ор-номуси ва муқаддас бурчидир. Шу боис ватанни севиш иймондандир, деган ибора бежиз айтилмаган. Бизнинг ота-бобо ва аجدодларимиз бу нақлни юрагига туккан ҳолда ватанга содиқликни, мардлик, жасоратлик ва жанговарликни намоёниш этиб келмоқда. Шунингдек, маданиятни ривожлантириб, жаҳон цивилизациясига муносиб ҳисса қўшди. Машҳур олим Маҳмуд ибн Вали узининг «Баҳр ал-асрар» китобида шундай деган: Туркистон кенг ва ҳавасни келтирадиган ажойиб мамлакатдир. У уз ичига кўп шаҳарлар, қишлоқлар, вилоятлар, тоғутошлар, чўл ва текис жойларни олади. Унинг аҳолиси узларини туркийлар ёки узбеклар деб юритадилар. Бу халқ узининг жасоратлилиги ва жанговарлиги билан шуҳрат қозонган. Хоразмлик ва тошкентликлар ҳам шундай фазилятларнинг соҳибидирлар.

Унинг аҳолиси ўз ватанини ҳар жиҳатдан бошқа мамлакатлардан юқори уринга қўяди. У ҳозирда ислом динининг софлигини сақлаш, мадраса, масжид,

хонақо, талабаларнинг қўлиги, оби-ҳавосининг юм-шоқлиги, ажойиб бог ва дарахтзорлари, тоғ ва дарёларининг гузаллиги ва озиқ-овқатларининг муллиги жиҳатидан бошқа мамлакатлардан устун туради. Туркистон заминида олим ва шоирлар шу даражада кўпки ҳисобига етиш амри маҳолдир. Унинг бойлиги «илм ва донишмандлик»дадир.¹

Ҳақиқатан ҳам Туркистон жаннатмакон мамлакат сифатида оламга маълум ва машҳурдир. Ўзбекистон эса бу минтақанинг юраги ва жавоҳиридир. Бу ердан инсон ҳаёти ва тараққиёти учун нимаики зарур бўлса барчаси мавжуд. Моддий ва маънавий бойликлар битмас-туғалланмасдир.

Ўзбекистоннинг бунчалик ажойиб ва гаройиб мамлакат бўлиши жаҳонгашта ҳукмдорларнинг диққатини жалб этмасдан қўймас эди, албатта. Зеро, Аҳмонийлар, Македониялик Александр, Араб халифалиги, Чингизхон, Чор Россияси ва Совет давлати улкага бостириб кирдилар. Улар мисли қўрилмаган қиргин-баротларни, талон-тарож ва вайронагарчиликларни қилиб, ҳукмронлиги бир неча юз йиллар давом этди.

Хусусан, Аҳмонийлар — 200 йил, Грек-македонияликлар — 180 йил, Араб халифалиги салкам — 200 йил, Чингизхон босқинчилари — 150 йил, Чор Россияси ва Совет давлати — 130 йил улкани ўз панжаларида ушлаб турдилар. Умумлаштирганда мазкур рақамлар 800 йилдан ошади. Бинобарин, Ўзбекистон ўзининг салкам уч минг йиллик тарихидан урта ҳисобда 800 йилини босқинчиларнинг қўли остида утказишга мажбур бўлди. Бу гоятда даҳшатли ва фожеали даврларда юз минглаб одамлар улдирилди ёки жароҳатлантирилди. Кўп бойликлар таланди, шаҳар ва қишлоқлар харобага айлангилди. Бироқ ҳеч қандай қиргинлар ва вайронагарчиликлар қанчалик ваҳшийларча амалга оширилмасин, ўзбек халқининг ер юзидан супириб ташлай олмади. Чунки бу халқ Аллоҳнинг марҳамати ила «оловда ёнмайдиган ва сувда чўкмайдиган» қилиб яратилганки, мисли қўрилмаган талафот ва азоб-уқубатлардан бутун чиқаверди. Ҳамда босқинчиларга қарши курашни давом эттираверди.

Хуш, шундай экан, нима учун озодлик курашлари

¹ Маҳмуд ибн Вали. Баҳр ал-асрар. Тошкент, 1977, 32, 44, 76-бетлар.

мағлубиятга учраб босқинчиларнинг ҳукмронлиги урнатилган вақтлари булган?

Бунга биринчи навбатда тахтнинг меросхўрлиги ва унинг учун олиб борилган узаро қонли урушлар сабаб булган. Маълумки ҳукмронлик қилаётган сулолада ҳамма вақт отаси ёки бувасига ўхшаган ақл идрокли ва истеъдодли фарзанд туғилавермаган. Шунга қарамай меросхўрлик қонуни бўйича ноқобил фарзанд ҳам тахтни эгаллай берган. Бу ҳилдаги ҳукмдорлар узларининг ожизлиги туфайли шахсий манфаат ва ҳузур-ҳаловатни умумдавлат манфаатидан устун қўйиб иш юритган. Натижада мамлакатда инқироз ва қолоқлик юзага келган. Ҳукмдорлардаги кўпхотинлик ва серфарзандлик ҳам катта зиён келтирган. Уларнинг орасида унга ва ундан ортиқ хотинли ва 10—20 та фарзандли ҳукмдорларни учратиш мумкин. Бундай отаси бир ва онаси бошқа фарзандларнинг ҳар бири «тахт менга тегишли» деган фикр билан яшаб, уни эгаллаш учун ака-укаларини улдиришдан тоймаганлар. Бундай тахт талашини шундай фожеали оқибатларга олиб келганки тасвирлашга қалам ожизлик қилади. Авваламбор у мамлакатда парокандалик ва тарқоқликни, хавотирлик ва нотинчликни юзага келтириб, ҳокимият бошқаруви ва салоҳиятига қаттиқ зарба берди. Қушин орасида эса тарафкашлик ва ўзбошимчалик ҳукм суриб, мамлакат мудофааси жуда заифлашган. Ҳатто тахт учун курашлар қудратли темиррийлар давлатини емирганлигини ким билмайди дейсиз.

Диний фанатизм ҳам мустақилликни қўлдан бой берилишига олиб келган эди.

Маълумки истеъдодли кишилар ҳар қадамда учрамай озчиликни ташкил этади. Шунга ўхшаш ақл-идрокли, фаросатли, жасоратли, ватанпарвар ва моҳир ташкилотчи ҳукмдорлар юз йилларда бир дунёга келган. Унга ишонч ҳосил қилиш учун кейинги минг йиллик тарихга назар ташланса бас. Бу кўп асрлик давр мобайнида юқорида кўрсатилган олий фазилатларни узида мужассамлаштирган, том маънодаги давлат арбобларининг хизматлари туфайли 900, 1370 ва 1991 йилларда уч маротаба ватан мустақиллигини тиклашга эришилди. Унинг биринчиси Исмоил Сомоний, иккинчиси Амир Темур ва учинчиси Ислом Каримов номи билан чамбарчас боғлиқдир. Бу табаррук

зотлар мустақилликни тиклаш билан бир қаторда мамлакатнинг куч-қудрати ва тараққиётини таъминладилар.

Амир Темурдан кейин 600 йил мобайнида озодлик курашларига бошчилик қилиб ғалабани таъминлашга қодир давлат арбоби кўзга кўринмади. Ниҳоят, 1991 йилга келиб халқ орзиқиб кутган буюк давлат арбоби Ислом Каримов кўз унгимизда намоён бўлди. Унинг доно раҳбарлиги туфайли Ўзбекистон мустақиллиги тикланди. У шу даражада ўткир сиёсат юргиздики, мустақиллик ва озодлик бамисоли шерининг оғзидан «бир томчи қонсиз», яъни жангу-жадалсиз ва қурбонларсиз тортиб олинди.

Президент Ислом Каримовнинг ташаббуси ва бевосита раҳбарлигида мустақиллик ва тараққиёт учун олиб борилган курашнинг узига хос хусусиятлари мавжуд. Бу ҳақда кейинги саҳифаларда, яъни ўз ўринда сўз юритилади.

Юртбошимиз айтганидек Ўзбекистон мустақиллигининг тикланиши тасодифий ва фавқулоддаги ҳодиса бўлмай, унинг учун курашнинг илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Мазкур асар мана шу нуқтаи-назардан ёзилиб, ўзбек халқининг милоддан олдинги асрларидан то 1991 йил 31 августгача олиб борган қаҳрамонона курашларини ёритишга бағишланган. Унда бу курашларнинг сабаблари, моҳияти ва йўналишларини кўрсатишга ҳаракат қилинди. Шу нарса аниқландики, миллий ғоянинг асоси бўлмиш — мустақиллик, озодлик ва тараққиёт учун кураш чуқур тарихий даврлардаёқ шаклланиб, қанчалик вақтларнинг ўтиши билан шунчалик чуқур илдиз отиб борган. Чет эл босқинчилари миллий ғоянинг беқиёс катта куч-қудратини англаб қупориб ташлаш учун аёвсиз курашдилар. Инсон кўзи кўрмаган ва қулоғи эшитмаган жазоларни қўладилар. Лекин миллий ғоя ўзбек халқининг онги ва қалбига шу даражада чуқур сингиб кетган эдики, ҳеч қандай даҳшатли куч уни йўқ қила олмади. Ақсинча, бу ғоя вақти келиб халқ қалбидан вулқон каби отилиб чиқиб, 1991 йил 31 августда Ўзбекистон мустақиллиги ва озодлиги тикланди. Шу тариқа бу тарихий воқеа ўтмишдаги қуп асрлик миллий озодлик курашларининг мантиқий давоми сифатида намоён бўлди.

Бу билан ота-боболаримизни асрлар мобайнида

озодлик учун олиб борган курашлари голибона якуланди. Уларнинг курашларда дарё каби оққан қонлари, мисли курилмаган талафотлар ва зулмлар пиروвардида беҳуда кетмади. Зеро, қуллик занжирлари ва «темир қафас» парчаланиб, озод ва эркин халқ сифатида жаҳон даврасида муносиб уринни эгалладик. Чоризм ва Совет даврида жаҳон харитасидан учирилган Ўзбекистонни билмаган ва сийламаган мамлакат қолмади. Куз унгимизда содир бўлаётган буюк узгаришлар ва улкан ютуқларни қўлга киритишда Президентимиз Ислом Каримов ҳал қилувчи уринни эгаллаб келмоқда. У дунёга юз йилларда бир марта келадиган буюк давлат арбобидир.

Ҳозирги замон авлодлари бахтлиларнинг бахтлисидир. Зеро, Президентимиз билан замондош бўлиб яшаш ва озодликнинг гаштини суриш Аллоҳнинг олий неъматидир.

* * *

Кенг ўқувчилар оммасига ҳавола қилинаётган ушбу китоб маҳаллий манбалар, архив ҳужжатлари ва адабиёт маълумотлари асосида ёзилди.

Шубҳасиз, салкам уч минг йилларда содир бўлган мустақиллик учун курашлар тарихини бир асар ҳажмида янада чуқур ва атрофлича ёритишнинг имкони йўқ. Аммо, шунга қарамай, асар муҳтарам ўқувчиларда маълум даражада қониқиш ҳосил этса узимни бахтиёр деб ҳисоблар эдим.

Милоддан аввалги асрларда мустақиллик ва озодлик учун олиб борилган курашлар

АҲМОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ БОСҚИНИГА ҚАРШИ КУРАШ

Милоддан аввалги VII асрда Хоразм воҳасида биринчи ўзбек давлати ташкил топган эди. Бу давлат кейинги салкам уч минг йил мобайнида бирин-кетин ҳукм сурган давлатларнинг асоси сифатида намоён бўлди. Афсуски унинг тарихига доир ёзма манбалар жуда оз ва қисқа сақланган бўлиб, чуқур ва атроф-лича таърифлашнинг иложи йўқ. Айрим маълумотларга кура минтақадаги подшоҳлардан бири унинг нафратига дучор бўлган 400 кишини Хоразмга сургун қилган. У бир неча йиллардан кейин уларнинг аҳволини билиш мақсадида уз одамларни юборган экан. Натижада шу нарса маълум буладики, сургун қилинган кишилар соғ-саломат ҳаёт кечирганлар. Подшоҳ бу хабарни олгач, 400 кишидан иборат туркий аёлларни уларнинг ихтиёрига жўнатган экан. Шундан кейин Хоразмда оилалар юзага келиб одамларнинг сони купайиб борган. Шубҳасиз у ерга атроф-жойлардан бошқа одамлар ҳам келиб ўрнашганлар. Шу тариқа Хоразмда аҳоли купайиб, вақтларнинг ўтиши билан шаҳарлар ҳам пайдо бўлган. Воҳада Амударё туфайли сунъий сугориш ривожланиб, деҳқончилик, хунар-мандчилик, ички ва ташқи савдо усган. Давлат ва кўшиннинг куч-қудрати ошгандан кейин улуг давлатчилик ғоялари юзага келиб, узоқ жойларга ҳарбий юришлар уюштирилган. Натижада Хоразм давлати йирик империяга айланган. Хусусан, унинг чегараси Қора денгиз буйлари ва Грузиягача бориб тақалган. Шуниси диққатга сазоворки, 1944 йилда Камчаткада милоддан аввалги асрларда Хоразмда зарб этилган танга топилган. Эҳтимол, буюк Хоразм давлатининг чегараси ёки таъсир доираси Камчаткагача етгандир.

Хоразм давлати асосан сак номи билан аталувчи туркий аҳолини уз ичига олган. Бу халқ уша қадимий

даврларда гарбда Днепр дарёсидан тортиб, шарқда Тянь-Шань тоғларигача чузилган улкан ерларда ҳаёт кечирганлар. Аммо, уларнинг илғорлашган қисми ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилганлар. Эрадан аввалги икки мингинчи йилнинг иккинчи ярмида ёзилган ҳиндларнинг «Маҳобхарата» дostonида кўрсатилишича, Туркистон заминида уша даврда истиқомат қилган қадимий аҳоли юнг, ипак, пахта ва бошқа нарсалардан тўқилган газламалардан либослар кийишган. Бу ҳолат уша чуқур тарихий даврлардаёқ деҳқончилик ривожланганлигидан далолат беради. Хунармандчиликда эса газламаларни тукиш, тикувчилик ва буюқчилик устан эди. Грек манбаларидан бирида қайд қилинишича аҳолининг куйлаклари усимликлардан тайёрланган буюқлар билан безатилган ола-була рангли газламалардан тикилган. Аҳоли чарм кийимларидан ҳам фойдаланганлар. Улар кийимларини қимматли тошлар билан безатиб турли хушбуй ҳидли атирларни ишлатганлар. Уларнинг ҳарбий қуроллари ҳам анча такомиллашган эди. Зеро, жангларда ўткир қилич, ханжар, болта, уқ-ей, қалқон ва темирдан ясалган қуроллардан кенг фойдаланилган.

Демак, минтақада маъданчилик ривожланган эди. Аҳоли узининг жасоратлилиги ва жанговарлиги билан шуҳрат қозонган. Қушн отлик ва пиеда аскарлардан ташкил топган. Грек тарихчиси Клавдий Элланнинг ёзишича, сакларда кимки уйланмоқчи булса қиз билан кураш тушиши шарт булган. Мабода бу курашда қиз галабага эришса, у вақтда йигит унинг асири ҳисобланган. Борди-ю йигит устун келса, қизга уйланиш ҳуқуқини олган.¹ Бундай тартиб бежиз қулланилмаган, албатта. Чунки у даврларда ички узаро курашлар ва чет эл босқинчиларининг хужумлари тез-тез бўлиб турадиган воқеа эди. Ш боис нафақат эркаклар балки хотин-қизларни ҳам жангларда қатнашиши муқаддас бурч ҳисобланган. Ҳатто аёллардан махсус ҳарбий қисмлар ташкил этилиб, улардан моҳир лашкарбошилар етишиб чиққан.

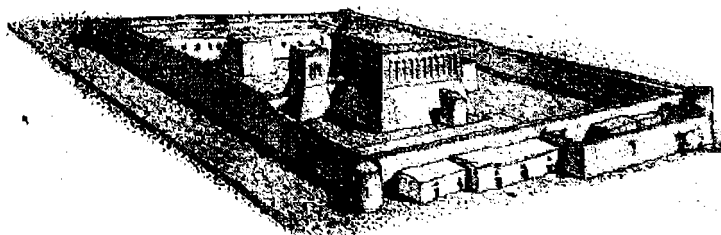
Курилайтган даврларда «ҳар бир сатрап қул остида яхши қуролланган, ёлланма аскар тудаси булар эди. Булардан ташқари сатрапликдаги ҳар бир уруг еки қабила бошлиги ҳамда қалъа бошлиқлари уз қул остидаги

¹ Древние авторы о Средней Азии. Ташкент, 1940, 23 с.

қуролли халқ оломонини бошлаб урушга чиқар эди. Аскар отлик ва пиедаларга айрилар эди. Жангчилар уқ-ей, найза ҳам шамшир (ханжарга ухшаган тутри ва узун қилич) ишлатар эди. Ҳар қушинда икки гилдиракли жанг араваси қисмлари ҳам булар эди. Ҳар бир жангчининг эғнида ҳам бошида уқ ва шамшир утмайдиган темир совут, қулида қалқон булар эди.

Елланган қисмлардан ташқари ҳар бир жангчи сафарга чиқишда талқон, курут, гушт ва сув идишни олиб юришга мажбур эди¹.

Хавф-хатарли шароит шаҳарларни қалин ва баланд деворлар билан қуриш олинишга олиб келди. Буни бунед этиш учун кўп меҳнат билан маблағ сарфланиб, азоб-уқубатлари халқнинг зиммасига тушган. Аммо, унинг ватанпарварлиги шу даражада кучли булганки, мамлакат мустақиллиги ва озодлиги учун жонини ҳам, молини ҳам тиккан. Натижада шаҳарларни девор билан ураб олиш кенг қулоч ёйган. «Бу даврда, — деб ёзади академик Яҳё Гуломов, — шаҳарларнинг ҳаммаси девор билан уралган булиб, ҳар қандай душманга қарши бардош бера оладиган даражада мустаҳкам қилиб қурилган эди. Улар бир одам зўрга кўтара оларлик хом гиштлардан солинган. Шу даврда қурилган қалъалардан Жонбосқалъани олсак, унинг буйи 200, эни 170 метр булиб, икки қатор девори орасида узун айланма йўлаги бор. Ташқари деворида 2000 га яқин ост-уст икки қатор тор-тор туйнуқлар қўйилган. Бу туйнуқларда қалъадагилар душманга уқ отиб, унинг

1-расм. Милоддан олдинги асрларда қалинги Хоразмнинг
Тешик-қалъа номли харбий истеҳкоми.

¹ Я. Ф. Гуломов, Р. Ш. Пилиш, М. Ф. Ваҳобов, *Ўзбекистон тарихи*. Тошкент, 1998, 48 бет.

хужумига қарши турганлар. Қалъанинг ичи 400 хонадондан иборат уйлар билан лик тулиб уртада фақат бир кучагина бўлган. Қалъанинг тўрида зардуштлар ибодатхонаси — «оташи-қада» бўлган. Унда доимий равишда муқаддас олов ёниб турган. Қалъанинг гарбидаги ёлғиз дарвозасидан ташқарида асосий аҳоли турадиган деворсиз шаҳар майдони бўлган».¹

Мазкур маълумотлар Хоразмдаги фақат бир қалъага тегшли бўлса-да, лекин унга ухшашлари кўп бўлган. Чунончи амалда ҳарбий қалъага айлантирилган шаҳарлар Туркистоннинг барча ерларини қамраб олган. Хоразм давлатидан кейин Туркистон минтақасида Бактрия давлати юзага келган. Бу давлатнинг таркибига Амударёнинг урта оқимидаги ерлар, ҳозирги Тожикистоннинг жанубий туманлари, Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти, Туркменистоннинг шарқий қисми ва Афғонистоннинг шимолий томони кирган. Унинг пойтахти Балхнинг атрофидаги Зариспа шаҳри ҳисобланган. Бактрия давлатида деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Унинг довруғи узок мамлакатларгача таралган. Шу боис грек, ҳинд ва эрон манбаларида тилга олинган. Милoddан аввалги III аср бошида Сирдарёнинг урта оқимида Қанга давлати ташкил топди. Унинг аҳолисини негизини Тошкент воҳаси ва жанубий Қозогистонда истиқомат қилаётган саклар ташкил этган. Олим С. П. Толстов Қангани Хоразм давлатининг мантиқий давоми эканлигини айтиб, уни Қанга-Хоразм давлати деб таъкидлайди.

Қанга давлатининг пойтахти Сирдарёнинг урта оқимидаги Қанқа шаҳри бўлган. У ҳозирги Тошкент вилоятининг Окқўрган туманидаги Қанқа тепалигини ўрнида эди. Унинг харобаси 150 гектардан ошиқроқ ерни ташкил этган. «Қанғалиklar, — деб ёзади, — грек олими Страбон, — энг яхши отлик ва пиёда аскарлар ҳисобланиб, ўқ-ёй, қилич, қалқон, мис болталар билан қуролланган. Улар жанглarda олтин белбоғни бойлаб оладилар»².

Қанга давлати ҳозирги Ўзбекистон ҳудудини эгаллаган эди.

¹ Уша жойда, 47—48-бетлар.

² Уша жойда.

Шундай қилиб, милоддан олдинги асрларда Туркистон заминида Хоразм, сўнгра Бақтрия ва Қанга давлатлари ҳукм сурган эди. Шунингдек Зарафшон водийсидан сўғд номида давлат юзага келганлиги маълумдир. Уларнинг орасида Хоразм давлати энг қадимийси ҳисобланади. Умуман, минтақанинг туб аҳолиси — саклар қўлаб халқлар ҳамон ибтидоий жамиятда яшаётганларида уларнинг қудратли давлатларни ташкил этиб, маданият соҳаларида улкан ютуқларни қўлга киритган эдилар. Шунинг учун ҳам қадимги грек манбаларида «қадимийликда улар (саклар) мисрликлар билан баҳслашадилар» — деб қайд қилинган.

Милоддан аввалги VIII асрнинг охириги — VII асрнинг биринчи чорагида Эронда Аҳмоний бошчилигида форс қабилаларининг иттифоқи юзага келган эди. Ундан кейин унинг угли Чишпиш тахтга утирди. Шу тариқа Аҳмонийлар давлатига замин ҳозирланган эди. Милоддан аввалги VI асрнинг урталарида Кир II қудратли Аҳмонийлар давлатини ташкил этади. Бу давлатдан олдин ҳозирги Эроннинг шимоли-ғарбида Мидия давлати юзага келган. Милоддан аввалги 550 йилда Кир II уни эгаллаб Эронни бир мамлакатга бирлаштирди. Бу вақтларда Туркистонда, олдинги саҳифаларда курсатилганидек, «Катта Хоразм» ва Бақтрия давлатлари ҳукм сурмоқда эди. Кир II нинг шахсан ўзи катта қўшин билан бу давлатларга қарши ҳарбий юришларни уюштирди. Ватан ҳимоячилари душманга қарши қаҳрамонона жанг қилдилар. Шундай даҳшатли жангларнинг бирида Спаретра исмли аёл 200 минг эркак ва 200 минг хотин-қизлардан ташкил этилган аскарлар билан Кир II қўшинини мағлубиятга учратиб, эри Амаргани асирликдан қутқарган.

Демак, озодлик курашларида аёллар ҳам фаол қатнашиб, моҳир жангчилар сифатида намоён бўлганлар. Бу уларнинг ватанпарварлиги, ҳарбий жасорати ва мардлигидан далолат беради.

Кир II қаттиқ жанглардан кейин катта талафотлар эвазига Туркистонни буйсундиради. Аммо улкада босқинчиларга қарши кураш тухтамайди. Шу боис милоддан аввалги 530 йилда Кир II қўп сонли қўшин билан яна ҳужумни бошлайди. Бу вақтда Туркистонда сакларнинг ҳукмдори Тумарис исмли аёл душманга

2-расм. Миллоддан аввалги V асрда яшаган кишиларнинг кийимлари.

қарши урушга мохирона бошчилик қилади. Кир II Тумариснинг куч-қудратини англаб аввал унга уйлан-моқчилигини элчи орқали маълум қилади. Бу билан у тинчлик билан Туркистонни қулга киритишни кузлаган. Тумарис Кирнинг шум ниятини англаб, таклифни рад этади ҳамда урушишга тайёрлигини маълум қилади.

Кир II қушин билан Амударёдан кечиб утиб ҳарбий лагерь куради. Аммо у бу ерда қўп вино ва нознеъматларни қолдириб, гўё чекингандек бўлиб орқага қайтади. Тумарис бундан хабар топиб, угли бошчилигида ҳарбий қисмни жунатади. Унинг угли бу ерга келгандан кейин ёшлиги ва тажрибасизлиги туфайли душман томонидан қолдирилган виноларни аскарлари билан меъеридан ортиқ ичишиб, хушёрликни йўқотдилар. Худди мана шундай ҳолатни кутган Кир тўсатдан ҳужум қилиб ватан ҳимоячиларини қириб ташлайди. Шу жумладан Тумариснинг угли ҳам улдирилади. Бундан қаттиқ газабланган Тумарис душмага қарши жангни бошлаб юборади. Бу жанг шу даражада даҳшатли тус оладики, душмanning 200 минглик аскари қириб ташланади. Бу оламшумул аҳамиятга молик галаба Аҳмонийлар давлатига берилган қаттиқ зарба бўлиб, Тумариснинг давруғи грек дунёсигача тарқала-

ди. Айниқса қудратли империянинг подшоҳи Кирни аёл киши томонидан мағлубиятга учратилиши ута шармандали воқеа сифатида тарих саҳифаларига битилди. Тумарис Кир II нинг қалласини қон тўлдирилган халтага солиб: «Сен бутун умринг буйи қонга туймадинг, мана энди уни туйиб ич», — деб хитоб қилган. Аҳмоний давлати катта талафотга қарамай қандай бўлмасин Туркистонни буйсиндириш учун ҳеч нарсадан тоймади. Унинг подшоҳи Доро I Туркистонга бостириб кириб Сирдарё буйига жойлашади. Бу ерда Широқ исмли бир оддий отбоқар кулоқ-бурни кесилган ҳолда келиб шундай дейди: «Сак ҳукмдори мени ноҳақ шундай жазолади, агар мен сизларни яқин йўлдан улар устига бошлаб борсам, узимнинг учимни олиб берасизларми?» Доро подачининг суровини бажонидил инобатга олиб, унинг кетидан йўлга чиқади. Улар етти кун юришгандан кейин сувсиз саҳрога келишади. Бу вақтда душман аскарларининг узлари билан олиб юрган сувлари тутаган эди. Шунда Широқ уларни ҳалок этиш учун бу ерга олиб келганлигини хурсандчилик билан айтади. Бундай оддий бир кишининг ватанга ута содиқлиги ва онгли равишда кулоқ-бурнини кесиб, узини қурбон этиши тарихда учрамайди. Шу боис унинг номи мана икки минг йилдан ошдики кишиларнинг хотирасида ҳамон сақланмоқда. Широқнинг жасорати ва ватанпарварлиги умуммиллат ва давлат манфаати учун курашнинг энг ёрқин намунаси дир. Доро ва унинг угли Сарахс (Ксеркс) қатор жанглрдан сўнг Туркистонни босиб олдилар. Умумлаштирганда Аҳмоний босқинчилари 200 йилдан ортиқ улқада ҳукмронлик қилиб, бойликларни таладилар. Шу орада Туркистон халқи озодлик курашини тухтатмади. Бу ҳақда подшоҳ Доро I ёзади: «Мен Бобил (Вавилон)да банд бўлиб, суз ҳаракат қилган пайтимда тубандаги мамлакатлар мендан бош тортиб, айрилиб кетдилар: Сугдиёна, Мидия, Асур, Армения, Парфия, Маргиёна (Марв), Саттакидия ва саклар». Маргиёнадаги ва Парфиядаги кураш ҳақида шундай ёзади: «Маргиёна вилояти мендан бош тортиди. Унда Фираат (Фарҳод) деган киши бор эди; уни узларига ҳукмдор қилиб кутардилар. Мен унга қарши Бактрия сатрапи бошлиқ аскар юбордим... Шундан кейин бу вилоят яна менга қарам бўлди. Парфияликлар ҳам Гиркания (Гугон)ликлар менга қарши бош кутариб,

Фираат (Фарход)нинг томонига утдилар, мен сакларга қарши юриш қилдим, душманни ўлдирдим ва асир олдим. Менга қарши бош кутарган (саклар бошлиғи Сакука номли киши эди...) мен уни енгдим».¹ Аммо, ўлкада Аҳмонийларнинг ҳукмронлигига қарши кураш тўхтамади. Милолдан олдинги IV асрда Бактрия уз мустақиллигини тиклади, лекин у яна Аҳмонийлар томонидан босиб олинди. Шундан кейин Зарафшон, Кашқадарё ва Сурхондарё ҳавзаларидаги жойлар Бактрия таркибига киритилди.² Айрим маълумотларга кура Хоразм, сунгра Сирдарё атрофида яшовчи саклар мустақилликка эришганлар. Хуллас Аҳмонийлар қиргин-барот ва вайронагарчиликлар ҳисобига ҳукмронликни урнатиб туб аҳолини қаттиқ зулм остида ушлаб турди. Бу ҳолат улканинг изчиллик билан ривожланишига йул бермади.

Қурилаётган даврда Аҳмонийлар империяси Греция ва Македонияда Александр бошлиқ юзага келган кучли давлат қарчилигига учрайди. Уларнинг ўртасида жаҳонда яккаҳоқимлик учун кураш қизгин тус олиб боради. Оқибатда ҳар икки томон ўртасида уруш бошланиб, македониялик Александр бирин-кетин Аҳмонийлар давлатига зарба бериб боради. Сунгра у катта қушин билан Туркистонга ҳарбий юришни бошлайди.

МАКЕДОНИЯЛИК АЛЕКСАНДР ТАЖОВУЗИГА ҚАРШИ КУРАШ

Подшоҳ Александр милолдан аввалги 334 ва 333 йилларда Галлас-Понтдаги Граник даресининг бўйида, сунгра Исса шаҳрида Аҳмонийларнинг устидан галабага эришади. Шундан кейин у Кичик Осиё, Суррия, Фаластин, Финикия ва Мисрни эгаллайди. Милолдан аввалги 331 йилда Месопотамияда Аҳмонийлар қушини яна маглубиятга учратилади. Шундан кейин Македониялик Александр томонидан Бобил, Сузи, Персеполь ва бошқа Аҳмонийлар қул остидаги жойлар босиб олинади. Подшоҳ Доро III эса қочишга мажбур булади. У нафақат катта бойликлардан, балки қушинининг талай қисмидан маҳрум

¹ Я. Ф. Гуломов, Набиев Р.Н., Ваҳобов М.Ф. Ўзбекистон тарихи. Тошкент, 45—46-бетлар.

² Уша жойда.

булади. Мана шундай ниҳоятда оғир вазиятда Доро III қурқоқлик, ожизликда айбланиб, қариндоши Бесс томонидан улдирилади.

Бесс узини Аҳмонийлар давлатининг ҳукмдори деб эълон қилади. Милоддан аввалги 329 йилда Александр Бақтрияни эгаллаб, Бессни асир олади. У махсус йигин ташкил этиб, Бессни унга хизмат қилиши ҳақидаги сўровини айтиб: «Узининг ҳукмдорига хоинлик қилиб, уни улдирган Бессга ишонмаслигини маълум қилади ҳамда уни ўз ҳукмдорига хоинликда айблаб улимга маҳкум этади». Бурни қесилиб икки оғи эгилган икки дарахтнинг учига боғланади. Шу тариқа унинг танаси уртадан иккига ажратиб ташланган.

Александр қаерни босиб олса, шу ернинг аҳолисини қириб ташлади, бойликларини талади. Милоддан аввалги 329 йилда Александр Самарқандни босиб олади. Бу ерда у ҳарбий гарнизон ва атроф жойлардаги қишлоқларни ёндиради. Сунгра у ҳарбий юришни давом эттириб, Самарқанд билан Хужанд оралигидаги Усрушанга келганда ватан ҳимоячилари билан тўқнашган. Бу ерда шундай қаттиқ жанг бўлдики, 30 минг кишилик ватан ҳимоячиларидан 22 минггаси ҳалок бўлди. Ҳатто бу жангда Александрнинг ўзи жароҳатланди. У Усрушанликларни ваҳшийларча бўйсиндиргандан кейин Сирдарё бўйлаб юришни давом эттиради. Бу ерда жойлашган етти та шахарнинг аҳолиси Александрга қарши бош кутариб мустақиллик учун курашдилар. Айниқса Крипол шахрида ватан ҳимоячилари билан босқинчилар уртасида қаттиқ жанг бўлиб туб аҳолидан 8 минг киши ҳалок булади. Куп кишилар яраланди. Душман асқарлари катта талафот курди. Лекин улар галабага эришдилар. Бу ерда ҳам Александр жароҳатланган эди. У бундан газабга тулиб тошиб аҳолининг купини қириб ташлади.

Бу вақтда Бақтрия ва Самарқандда босқинчиларга қарши умумхалқ қўзғолони кутарилди. Унга Спитамен деган шахс бошчилик қилди. Милоддан аввал 329 йилда бошланган бу қўзғолон шу даражада кучли бўлганки, ҳатто қудратли подшоҳ Александрни ҳам саросимага солиб қуйган. У қўзғолончилар томонидан Самарқандни ҳамал қилинганлигини эшитиб, уларга қарши қушин жунатади. Қушин яқинлашганда Спитамен Самарқанддан чул томонга чекинади. Қушин қўзғолончиларнинг орқасидан юриб жанг қилишга

даъват этади. Аммо Спитамен қўшинни журтага чул ичкарасига яқинлаштиради. Сунгра унга хужум қилиб қириб ташлайди. Шундан кейин Спитамен Самарқанддаги душманнинг ҳарбий гарнизонини қайта қуршаб олади. Шу боис Александр катта қўшин билан Самарқандга йўл олади. Спитамен жанг қилишдан бош тортиб чулга чекинган. Аммо Александр чулнинг ичкарасига кириб урушишнинг хавфлилигини англаб, Спитамен билан туқнашишдан бош тартади. Бироқ у йўлдаги туб аҳолини қолдирмай қириб тапшлаш ҳақида фармон беради. Шуниси диққатга сазоворки, улимга ҳукм этилган 30 та нуфузли кишилар улим жазоси бажарилаётганда ашула айтганлар. Душманлар уларнинг бундай мардлиги ва жасоратидан ҳайратланганлар. Қўзғолондан газабланган Александр Зарафшон водийсида кечасио кундузи билан одамларни қириш билан шуғулланди. Унинг аскарлари 120 минг туб аҳолини бошини танасидан жудо этдилар. Куп шаҳар ва қишлоқларнинг номигина қолиб, аҳолиси ҳалок этилди. Бундай қилишдан асосий мақсад озодлик курашларини илдизи билан қупориб тапшлаш ҳамда улқада грекларни жойлаштириш учун шароит яратиш эди. Шунинг учун ҳам минтақада греклар яшайдиган қатор шаҳарлар бунёд этилган эди. Александр милоддан аввал 329—328 йилнинг қишини Бактрияда ўтказяди. Бу ерда, Уҳоразм, Чолдисида, Фараман номидан элчи ташириб буюриб Александр билан дустлик алоқаларини урнатиш ва унга Қора денгиз тарафига ҳарбий юришда ёрдам бериш истагини билдирди. Александр бу таклифни мамнуниятлик билан қабул қилиб, Ҳиндистонга ҳарбий юришида Хоразм ёрдамидан фойдаланишини маълум қилди. Бу ерда шуни айтиш лозимки, Хоразм подшоҳи босқинчиларнинг куч-қудратини ҳисобга олиб мурса қилишни лозим топди. Натижанда Хоразм уз мустақиллигини сақлашга эришди.

Милоддан аввалги 328 йилнинг баҳорида Александр яна Самарқандга келиб унинг атрофи жойларида яширинган қўзғолончиларга қарши курашди. Шундан сунг у Спитаменни ушлаш учун ҳарбий қисмни жунатади. Аммо Спитамен 600 отлик аскарлар билан тусатдан Бактрияда пайдо бўлиб ҳарбий гарнизонга хужум қилади. У қўшимча душман аскарларини келаётганлигини эшитиб чулга чекинади. Бу ердан у яна Са-

3-расм. Спитамен кузголини.

марқандга ҳужум қилади, лекин 800 кишини йўқотиб чекинишга мажбур булади.

Хуллас, ватан ҳимоячилари Спитамен бошчилигида мустақилликни тиклаш учун фидокорона жанг қилдилар. Аммо улар мунтазам ва яхши қуролланган қўшинга бардош беролмай пировардида тор-мор этилади. Ватан ҳимоячиларининг асосий қисмини эса ҳарбий маҳоратни яхши ўзлаштирмаган оддий кишилар ташкил этган эди. Бу озодлик курашини енгилишига олиб келган асосий омиллардан бири эди. Айрим маълумотларнинг курсатишича, Спитамен уйқудалигида хотини ўлдириб, калласини Александрга юборган. Бу ҳолат ҳам босқинчиларга қарши курашга қаттиқ зарба бўлиб тушган. Шунингдек айрим юқори табақа вакиллари шахсий манфаатларини кузлаб душманга хизмат қилдилар. Бу хонлик ҳам Александр галабасини таъминлашда муҳим ўрин эгаллади. Аммо халқ оммавий равишда Александр тажовузига қарши қаҳрамонона курашиб ватанпарварлик намуналарини намойиш этди. Озодлик кураши шу даражада қизгин тус олдики, Александрга уз ҳукмронлигини урнатиш учун уч йил (329—327) вақт сарфлади. У милоддан аввалги 323 йилда вафот этади. Шундан кейин унинг туғилган империяси Македония, Миср ва Суриядан иборат уч қисмга бўлиниб кетади. Айни пайтда меросхур

булмаганлиги учун ҳокимият лашкарбошчилар уртасида тақсимланади. Улардан бири Селевка Бобил мамлакати (Бобил) ва унинг шарқига жойлашган мамлакатларга эга бўлади. У Эрон ва Туркистонни ҳам қўл остига олади. Шундан кейин бу ерда ҳам Селевкийлар сулоласи ҳукмронлик қилиб, халқни эзиб, «суви»ни ичади.

Қангилар македониялик Александр ва Селевкийларнинг тажовузи ва ҳукмронлигига қарши қаттиқ қаршилик курсатганлар. Улар жанговар халқ булганликлари туфайли босқинчилар қанчалик ҳаракат қилмасин барибир уларни бўйсиндира олмадилар. Аксинча Қанги қабилалари босқинчиларга қарши кураш жараёнида узларини мустақил давлатини ташкил этдилар. Милоддан аввалги учинчи асрнинг ўрталарида Грек-Бақтрия ва Парфия сингари мустақил давлатлар юзага келиб селевкийлар ҳукмронлиги тутатилди.

Грек-Бақтрия давлати Туркистон, Афғонистон, Ҳиндистон каби мамлакатларда ҳукмронлик қилди. Афғонистондаги Мозори Шариф атрофидаги Бақтрия шаҳри унинг пойтахти эди. Айтиш лозимки Грек-Бақтрия давлатини греклар бошқариб, уларнинг тили давлат тили ҳисобланган. Эрадан олдинги 70-йилларда Қанг давлати Суғд ва Амударёгача булган ерларни ҳамда Тошкент воҳасини Грек-Бақтриядан тортиб олган эди. Натижада грек ва македонияликларнинг ҳукмронлигига қақшатқич зарба берилади. Милоддан аввалги II асрнинг иккинчи ярмида сакларнинг қавмларини бир қисми — юэчжи қабилалари Грек-Бақтрия давлатини тамомила тор-мор этдилар. Эрадан аввалги I асрнинг охирида юэчжиларнинг Гуйшон (Кушон) хонадонига мансуб кишилар ҳокимиятни қўлга олиб Кушон империясини туздилар. Бу маҳаллий давлат Туркистоннинг кўп вилоятларини, шарқий Туркистонни, Афғонистонни ва шимолий Ҳиндистонни ўз ичига олган. Самарқанд вилоятига қарашли Каттақурғон Кушон империясининг пойтахти эди. Аммо, кейин пойтахт шимоли-ғарбий Ҳиндистондаги Пешовар шаҳрига кучирилди. Империя I—IV асрларда, яъни тўрт аср ҳукм суриб, Туркистон тарихида салмоқли урин эгаллади.

Умуман айтганда грек ва македонияликлар Туркистонда озодлик курашларига зарба бериб 180 йилдан ортиқ ҳукмронлик қилдилар. Бу ҳисобга 100 йилдан

ортиқ ҳукм сурган Грек-Бақтрия давлатининг ҳукмронлиги ҳам киради. Гарчанд бу давлат селевкийларнинг сиртмогидан чиқиб, мустақилликни қўлга киритган бўлса-да, лекин ҳокимият грекларнинг қўлида эди. Грек тили давлат тили ҳисобланган.

Агар Аҳмоний давлатининг 200 йилдан ортиқ ҳукмронлигига юқорида келтирилган 180 йил рақами қўшилса, у вақтда умумлаштириганда Туркистон замини 400 йил атрофида хорижий босқинчиларнинг панжасида ҳаёт кечирган. Мана шу тўрт аср мобайнида улка сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан инқирозни бошидан кечирди. Бунга мустақиллик ва озодликнинг йўқотилиши, қаттиқ зулм ва бойликларнинг таланиши сабаб бўлди. Аммо ҳеч қандай қирғинбарот, назорат ва таъқиблар халқнинг онги ва қалбидаги мустақиллик ва озодлик гояларини қўпориб ташлай олмади. Натижада озодлик курашлари сўнмай давом этаверди.

Араб халифалигига қарши олиб борилган жанглار

ХАЛИФАЛИКНИНГ ҲАРБИЙ ЮРИШЛАРИ

632 йилда Пайгамбаримиз Муҳаммад саллоллоху алайҳи вассалам вафотидан кейин унинг энг яхши сафдошларидан бири Абу Бакр халифалик тахтига утиради. У 632—634 йилларда мамлакатни бошқаради. Ундан кейин Умар (634—644), Усмон (644—656), Али (656—661) тахтни эгаллаб ҳарбий юришларни қизитиб юборадилар. Халифа аскарлари 634 ва 642 йилларнинг орасида Мисрни эгалладилар. 633—634 йилларда Месопотамиядаги Хир шаҳри босиб олинди ҳамда Сурияга қарши ҳарбий юриш уюштирилди. Ҳатто Византия қушинига зарба берилди. Сурия ва Фаластин ҳам буйсиндирилди. Шу тариқа араб халифалиги борган сари кучайиб, жаҳон даврасида салоҳиятли уринни эгаллаб борди. 651 йилда халифалик қушини бир қатор жанглардан кейин Эронни босиб олди. Бу ерга кўп араблар урнашиб ислом динини тарғибот қилдилар. Натижада мамлакатда асрлар мобайнида ҳукм сурётган зардушт (оташпарастлик) дини тобора сиқиб чиқарилди. Араб тили давлат ва илм-фан тили сифатида намоён бўлди. Пировардида Эрон ислом динини Туркистон ва бошқа мамлакатларга тарқалтишида муҳим ўрин эгаллади.

Халифа ҳукмдорлари Эрондан кейин Туркистонни эгаллаш учун ҳаракатни бошлаб юбордилар. Араб қушини 651 йилда Марв шаҳрини эгаллади. Шундан кейин улар Амударёни кечиб утиб, бир неча маротаба улканинг ички томонларига ҳарбий юришларни уюштирганлар. Бу вақтларда Эрондаги Хуросон вилоятида арабларнинг қароргоҳи ташкил этилиб, у ерга 50 минг араб кучириб келтирилган эди. Булар қушининг асосини ташкил этиб, босқинчилик урушларини олиб борганлар. Хуросоннинг пойтахти Марв шаҳри эди. Худди мана шу жойдан Туркистонга ҳужумлар уюштирилиб турилган. Буларга Хуросон вилоятининг ҳокимлари бошчилик қилганлар. Улардан бири — Убайдул-

лоҳ ибн Зиёд Бухорога ҳужум қилганда қаттиқ жанг бўлган. Бу Наршахий асарига қуйидагича таърифланган: «Араб қушини Жайхун даресидан утиб Бухорога келган вақтда Бухоро подшоҳи, угли Тағшода кичик ешли булганлиги туфайли, бир хотин киши эди. Убайдуллоҳ ибн Зиёд Пайканд ва Ромитанни олиб куп кишиларни асир қилди. Турт минг бухоролик асирни шахсан узига олди. Бу воқеа эллик учинчи йилнинг охири ва эллик тўртинчи йилнинг бошида (ноябрь-декабрь 673) булган эди. У Бухоро шахрига етгач, аскарларини саф қилиб, палаҳмонларни шахарга тўтрилаб қўйди. Хотин туркларга одам юбориб, улардан ёрдам суради ҳамда Убайдуллоҳ ибн Зиёдга ҳам одам юбориб етти кун муҳлат талаб қилди ва: «Мен сенинг итоатингдаман», — деб, куп ҳадялар юборди. Шу етти кунда турклардан ёрдам келмагач, Убайдуллоҳ ибн Зиёдга қайтадан одам юбориб, яна етти кун муҳлат суради. (Ниҳоят) турк лашкари етиб келди ва бошқалар ҳам йигилишиб лашкар қунайди; куп урушлар қилдилар ва охири кофир (ватан ҳимоячи)лари енгилиб қочдилар, мусулмонлар (араблар) уларнинг орқаларидан бориб кўшларини уддирдилар. Хотин қалъага кирди. У (йигилиб келган) лашкарлар уз вилоятларига қайтдилар. Мусулмонлар қурол, кийим-кечак, тилла ва кумушдан ишланган нарсалар ва асирлардан иборат куп улжани қўлга киритдилар. Улар Хотин (ҳукмдор)нинг бир пой этигини ҳам пайпоғи билан топиб оддилар. Этик ва пайпоқ тилла ишлатиб тикилган ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган эди, баҳо қилганларида икки юз минг дирҳам турди».¹

Кўриниб турибдики, Бухорода босқинчилар билан ватан ҳимоячилари уртасида урушлар булган. Шубҳасиз куп одамлар уддирилган ёки жароҳатлангиларилган. Уларнинг галаба қилишининг сабаби шундан иборат булганки, улжада тарқоқлик ва парокандалик ҳукм суриб, давлат анча заифлашиб, турк ҳоқонлиги инқирозни бошидан кечираётган эди. Аммо шунга қарамай араб истилочилари асосан турк ҳоқонлиги билан куп йиллар мобайнида кураш олиб борди. Бухоро ҳукмдори — Хотин, яъни аёл киши жанг майдонларида бевосита қатнашганки, босқинчилар унинг қим-

¹ *Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий*. Бухоро тарихи. Тошкент, 1991, 115-бет.

4-расм. VI—VIII асрлардаги Самарқанд жангчилари.

матбаҳо этигини улжага олганлар. Тўрт минг кишини асирга олиниши шу ҳақда гувоҳлик берадики, ватан ҳимоячиларининг сони анча кўп бўлиб, она-юрт мустақиллигини сақлаш умумхалқ курашига айланган.

Убайдуллоҳ ибн Зиёд галаба қозонгандан кейин унинг «Фармони билан дарахтларни кесдилар, қишлоқларни вайрон қилдилар, шаҳар ҳам хатарда эди; Хотин одам юбориб омон тилади, бир миллион дирҳам баробарига сулҳ тузилди. (Хотин) мол юборди. Убайдуллоҳ ибн Зиёд молни олиб қайтди ва мазкур тўрт минг бухоролик асирларни ҳам узи билан олиб кетди».¹

Афтидан Убайдуллоҳ ибн Зиёд гарчанд галабага эришган бўлсада, лекин шаҳар ичидаги Хотин яширинган қалъани забт эта олмаган. Хотин бу ердан туриб у билан сулҳ тузган ва белгиланган бойликни юборган. Босқинчилар яроғ-аслаҳа, олтин, қумуш, кийим ва кўп асирларни олиб орқага қайтганлар. Хурросон вилоятининг ҳокими этиб тайинланган Сайд ибн Усмон ҳам Бухоро ва бошқа жойларга бостириб қиради. У 676 йилда Бухорода Самарқанд, Шаҳрисабз

¹ Уша асар, 116-бет.

ва Қаршидан келган 120 минг кишилик ватан ҳимоячилари билан жанг қилади. Аммо самарқандликлар нима учундир жанг майдонини ташлаб кетганлар. Афтидан ўзаро чиқишмовчилик орқасидан самарқандликлар Бухородан чиқиб кетганлар. Натижада босқинчилар устун келиб, Хотин подшоҳни сулҳ тузишга ва товон тулашга мажбур этадилар. Гаров сифатида 80 бухоролик нуфузли кишилар Сайд ибн Усмон қўлига топширилади. Сайд ибн Усмон Бухорони босиб олгандан кейин Самарқандга бориб урушни давом эттиради. «Шундай қилиб, — дейилади Наршахий асарида, — Сайд Бухоро ишларидан фориг булгач, Самарқанд ва Сугдга бориб кўп жанглар қилди ва зафар унинг томонида бўлди. У вақтда Самарқандда бирор подшоҳ йўқ эди. Сайд Самарқанддан ўттиз минг кишини асир қилиб, кўп молни қўлга тушириб (қайтди). У Бухорога етиб келганида Хотин одам юбориб: «соғ-саломат қайтиб келдинг, энди гаров (80 киши)ни бизга қолдириб кет», — деди. Сайд эса «Ҳали сендан хотиржам булганим йўқ, токи Жайҳундан ўтгунимча қўятур», — деди. Марвга етганида эса «Нишопурга етгунимча қўятур», — деди. Нишопурга етганида «Куфага етиб олай», — деди ва ундан Мадинага олиб кетди. Мадинага етганидан кейин, Сайд ғулом (қўллари)га буюриб (у гаровга берилган одамларнинг) қилч ва камарларини ечтирди ва уларда бор бўлган кимхоб кийимлар, тилла ва қумушларнинг ҳаммасини олдирди. Кийимлар эвазига уларга шолча (кийим)лар бериб экин экиш ишларига банд қилиб қўйдилар. Улар бундан жуда хафа бўлиб: «Бу киши бизга бермаган яна қандай хўрлик қолди? У бизни қўл қилиб олиб оғир ишларни буюрмоқда, биз хўрлик билан ўлгандан кура бир йўла фойдали иш қилиб ўлайлик» — дедилар ва Сайднинг саройига кириб эшикларни маҳкам беркитдилар. Сайдни ўлдирдилар ва ўзларини ҳам ўлимга топширдилар. Бу (воқеа 680—683 йилларда) булган эди».¹

Бундан минг йил муқаддам битилган ушбу мисрлар халифаликнинг ҳарбий юришларини асл мақсадини янада кенгроқ очиб беради. Авваламбор унинг вакиллари мол-мулк ва асирларни қўлга киритиш учун курашганлар. Шу боис уларнинг тажовузларини

¹ Уша асар, 117—118 бетлар.

қароқчилик деб баҳолашга барча асослар мавжуд. Уша мисраларда бухороликларнинг эрксеварлиги яхши баён этилган. Зеро, улар зулм ва ҳақсизликка қарши бош кутариб, онгли равишда узларини улимга маҳкум этиб, қаҳрамонлик намуналарини намоиш этганлар.

Хуросон вилоятига ҳоким этиб тайинланган Муслим ибн Зиед ҳам Туркистонга куз олайтириб катта бойликни кулга киритишга аҳд қилди У 704 йилда урушга отланганда Бухоро, Самарқанд ва Туркистон шаҳарларининг ҳукмдорлари иттифоқ тузишиб, бирга-ликда курашдилар. Самарқанд подшоҳи Тархун 120 минг аскар билан, Туркистон шаҳридан Бидун бошчилигида жангчилар келдилар. Авваламбор халифаликнинг бир ҳарбий қисми Бидун қушинининг ҳужумига йулиқди. Бу жангда халифалик аскарларидан тўрт юз киши улдирилди, қолганлари қочишга улгурдилар. Кейинги тўқнашувда ҳам Бидунни кули баланд келаётганда у улдирилди. Бу ҳолат ватан ҳимоячиларини сардорсиз қолишига олиб келиб уларнинг кучини заифлаштирди. Пировардида босқинчилар голиб келдилар. «Улжалар тақсимланганда ҳар бир отлик аскарга икки минг тўрт юз дирҳамдан тегди»¹. Бундан ташқари Бухоро ҳукмдори Хотиндан сулҳ буйича кўп моллар олинди. Шундан кейин Муслим ибн Зиед «чунтаги»ни тўлдириб Хуросонга жўнади.

Халифалик томонидан Туркистонни тамомила буйсиндириш Хуросон ҳокими Қутайба ибн Муслим зиммасига тушди. Унинг ҳарбий юришларининг тафсилоти Наршахийнинг асарида анча яхши берилган. Унда кўрсатилишича, Қутайба ибн Муслим 706 йилда Амударёдан утиб Бухоронинг яқинидаги Пайканд шаҳри томон йўл олган. Бундан хабардор бўлган пайкандликлар қаттиқ тайёргарлик кўрдилар. «Қадимги вақтда Пайкандни, — дейди уша муаллиф, — Шористон деганлар ва мустаҳкамлигидан уни «жез шаҳар» деб ҳам атаганлар. Қутайба жуда қаттиқ жанглар қилди; Мусулмонлар эллик кунгача (ҳисорни олиш учун) чора тополмай, заҳмат чекдилар ва (охири) ҳийла ишлатдилар. Бу гуруҳ (аскарлар) девор тагидан минорга ва ҳисорнинг ичкараси томон лаҳм қазиб, отхонадан чиқдилар, (сунг) деворни кавлаб раҳна очдилар; му-

¹ Уша асар, 119-бет.

сулмонлар хануз ҳам ҳисорга кела олмаётган эдилар, (Энди) раҳна орқали ичкарига кирдилар. Қутайба: «ҳар ким шу раҳнадан ичкарига кирса унга хуни баҳосида (мукофот) бераман, агар у улдирилса (мукофотни) унинг фарзандларига бераман, — деб қичқирди. (Шундан кейин) ҳар ким ичкарига киришга қизиқди ва (ниҳоят) ҳисорни олдилар. Пайканд аҳолиси омон тилади. Қутайба сулҳ тузиб, мол олди ва Барқо ибн Наср Бохилийни уларга амир қилди-да, узи Бухорога қараб юрди... Қутайба Хунбун (қишлоғига) келганида унга: «Ҳисорнинг кишилари қузғолон қилиб амирни ўлдирди», — деган хабарни етказдилар. Қутайба лашкарига: «Боринглар, Пайкандни талон-тарож қилинглар. Уларнинг қонларини (тўкишни) ва молларини (олишни) ҳалол қилдим», — деб буйруқ берди... У қайтиб Пайкандга келди ва у ерда кимки урушга яроқли бўлса ҳаммасини ўлдирди, қолганларини асир қилиб олди. Шундай қилиб, Пайкандда ҳеч ким қолмади ва Пайканд хароб бўлди».¹

Пайканд шаҳрининг аҳолисини талай қисми савдогарчилик билан шутулланиб, Хитой, Каспий денгизи ва бошқа жойларга қатнаб турганлар. Шу боис шаҳар узининг беқиёс катта бойлиги билан арабларни жуда ҳайратлантирган. Олтин ва бошқа қимматбаҳо улжаларнинг ҳисобини қилиш анча қийинчилик туғдирган. Бошқачароқ айтганда араблар Пайкандни эгаллаб, «жиққа мой»га ботганлар. Зеро «Қутайба Пайкандни фатҳ қилганида бир бутхонада оғирлиги тўрт юз дирҳам келадиган битта кумуш бут топган. У яна бир кумуш жомлар топиб олган ва уларнинг ҳаммасини жамлаб тарозида тортганида бир юз эллик минг мисқол чиққан. У ҳар бири кабутар тухумидек келадиган иккита марварид ҳам топиб олган... Қутайба бу қимматбаҳо нарсаларни йигиб ҳалиги иккита марварид билан биргаликда Ҳажжожга (халифаликнинг шарқий қисмининг ноиби)га юборди ва унга Пайканднинг фатҳ этилганлиги ҳақида хат ёзиб, у икки дона марварид қиссасини ҳам қайд қилиб ўтди».²

Қутайба Пайкандни талон-тарож ва вайрон қилиб атроф-жойлардаги қишлоқларни эгаллашга киришди. У Хунбун, Тароб, Ромитан сингари қишлоқларида ва

¹ Уша асар, 120–121-бетлар.

² Уша асар, 120-бет.

тан ҳимоячилари билан қаттиқ жанглар қилишга мажбур бўлди. Ҳамда бу ерларни узига буйсиндирди. Уша вақтларда араблар орасида «токи биз (араблар) бу ерда эканмиз бу турклар биз билан уруш қиладилар», деган ибора юрарди. Ҳақиқатан ҳам Бухоро, Самарқанд ва бошқа жойларнинг туб аҳолиси — туркийлар халифаликнинг ашаддий душманлари сифатида намоён бўлган эдилар.

Қутайба 708 ва 709 йилларда Бухорога қайта ҳужум қилганда қаттиқ жанг бўлиб икки томонидан кўп одамлар улдирилди. Аммо у шаҳарни сунгги тўртинчи юришидагина эгаллашга муваффақ бўлди. «Қутайба ва унинг ёронлари, — дейди Наршахий, — яна Бухорога бордилар; Бу унинг Бухорога тўртинчи марта келиши эди. У жанг қилар, мол олар, айрим вилоятларни талар, баъзи кишиларни улдираар, баъзиларни асир ҳамда қул қилиб олиб шу тарзда то Марвгача борар ва яна Бухоро вилоятига қайтиб келар эди... Қутайба тўртинчи марта келиб Бухорони олганида у (қуйидаги) шартларга биноан сулҳ тузди; Бухороликлар ҳар йили юз минг дирҳам халифага, ун минг дирҳам Хурсон амирига, уйлар ва экин ерларининг ярмини мусулмонлар (араблар)га берадиган бўлдилар. Яна шаҳардан ташқарида турувчи бухороликлар арабларнинг отлари учун беда, узлари учун утин ва (бошқа) зарур нарсаларни бериб турадиган бўлдилар».¹ Қутайба Бухорони ваҳшиёна равишда буйсиндириб ва талаб бўлгандан кейин 710 йилда Несеф (Қарши) ва Кеш (Шаҳрисабз)ни эгаллади. Қутайба Самарқандда подшоҳ Тархун билан сулҳ тузиб улпон тўлашни унинг буйнига қўйган эди. У 710 йилда мана шу улпонни ундириш мақсадида укаси Абдурахмонни юборган эди. Тархун улпонни тўлаганда жамоа аҳли нафратланиб норози бўлади. Натижада у тахтдан туширилади. У бунга чидай олмай узини ўзи улдиради. 710 йилда Гурек тахтга утириб халифаликнинг босқинига қарши курашни қизитиб юборади. У ёрдам сўраб Тошкент ва Фаргона ҳукмдорларига хат жўнатади. Тошкент қўшини келаётганда йулда пистирмада турган араб қўшини томонидан тор-мор этилади. Бундан ниҳоятда руҳланган араблар 712 йилда Самарқандга ҳужум қилиб қаттиқ жанглардан сунг ғалабага эришадилар. Сунгра ҳар

¹ Уша асар, 123—128-бетлар.

икки томон ўртасида самарқандликлар учун ниҳоятда катта талафот келтирувчи сулҳ тузилади. Бунга кура подшоҳ Гурек ҳар йили 2 миллион 200 минг дирҳам тулашни, 300 минг соғлом кишиларни беришликни зиммасига олади. Шунингдек барча олтин ва қумушдан ясалган нарсалар бир жойга тупланиб душманлар қулига топширилди. Улар оловда эритилиб қуйма ҳолига келтирилганда оғирлиги 50 минг мисқолни ташкил этган. Қутайба Гурекни халифаликнинг вассали сифатида тахтда қолдириб ва ҳарбий қисмини урнаштириб Самарқанддан кетади. Аммо қўп утмай шаҳар аҳолиси қўзғолон кутаради, лекин Қутайба қўшин билан келиб уни ваҳшийларча бостиради.

712—713 йилларда Панжакент ҳукмдори Деваштичнинг ташаббуси билан Самарқанд, Тошкент ва Фарғона сингари шаҳарларнинг халифаликка қарши қаратилган иттифоқи тузилади. Бу қатор мағлубият ва катта талафотларга қарамай озодлик кураши тўхтамаганлиги ҳақида далолат беради. Қутайба қўшинининг катта қисмини Тошкентга, уни иккинчисини Хужанд ва Фарғона томонга сафарбар этади. Гарчанд душман кучлари галабага эришган бўлсаларда, лекин озодлик курашини тўхтатолмади. Шу боис 714 йилда Қутайба Тошкентни эгаллайди. Сунгра у Сайрам ва Чимкентни буйсиндиради. 715 йилда яна Фарғонага бостириб кириб галабага эришади. У бу ерда кўрсатилган йили сафдошлари томонидан уюштирилган исён орқасида 55 ёшида улдирилган. Унинг қabri Фарғонадаги «Работи Сарханг» деган жойда, Коҳ номли қишлоқда жойлашган.

Қутайба ун йил давомида қўшин билан Туркистон буйлаб кезиб ун минглаб кишиларнинг ҳаётига зомин бўлди. У қўп шаҳар ва қишлоқларни вайронага айлантирди. Наршахийнинг сўзи билан таърифлаганда: «У қўп жиду-жаҳид қилиб, ҳар кимники шариат ҳукмларини бажаришда камчилик содир бўлса уни жазолар эди. У масжиди жоме бино қилди ва одамларга жума намозини ўқишга буйруқ берди».¹

Дарҳақиқат Қутайба қўлини қонга белаб, улкада илк бор ислом динини илдиз отдириб ва масжид қуриб зардушт динига зарба берди. Аммо ислом динини туб аҳолининг онгига сингдириш ва ривожлантириш

¹ Ута асар, 13-бет.

ниҳоятда қийин кечди. Чунончи «Бухоро аҳолиси ҳар сафар (ислом лашқари келганда) мусулмон булар, араблар қайтиб кетганида эса улар яна диндан қайтар эдилар. Қутайба ибн Муслим уларни уч марта мусулмон қилган, улар эса яна диндан қайтиб кофир бўлган эдилар. Бу тўртинчи марта (келганида) Қутайба жанг қилиб Бухоро шаҳрини олди, куп қийинчиликлардан кейин (бу ерда) ислом динини юзага чиқарди ва ҳар турли йўллар билан уларга қийинчиликлар туғдириб дилларида мусулмончиликни ўрнаштирди».¹

Бу ерда шунини унутмаслик керакки, Туркистонда ислом динининг тарқалиши катта тарихий воқеа ҳисобланади. Чунки у зардушт динига нисбатан такомиллашган ва илғор дин эди. Зардушт дини эса ибтидоий жамият бузилиб, эндигина давлат пайдо бўлганда юзага келган эди. Ҳали сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёт ислом дини пайдо бўлган даврга нисбатан анча орқада эди. Шу боис зардушт динининг ожиз томонлари куп бўлиб, тобора ривожланаётган жамиятнинг эҳтиёжини қондира олмас эди. Шунинг учун ҳам у ҳар жиҳатдан замонавий ва келажаги порлоқ ислом динига қарши курашишга кучи етмади. Ҳатто араб халифалигига қарши курашнинг мағлубиятга учратилишига зардушт динини ожизлиги ҳам сабаб бўлган эди. Эндиликда у «ошини ошаб, ёшини яшаб», жамият тараққиётини таъминлашга қодир бўлмай қолди. Шунинг учун ҳам зардушт дини қанчалик вақтларнинг ўтиши билан шунчалик куп четга сурилди. Натижада VIII—IX асрларда ислом дини бутун Туркистон улқасини қамраб, маънавий ҳаётнинг таркибий қисмига айланди. Унинг улқада тарқалишининг ижобий томони шундан иборатки, у мамлакатда купдинликни бартараф этди. Маълумки мамлакатда зардушт динидан ташқари христиан, будда, шомон динидаги кишилар бўлиб, турмуш ва маънавиятда «ола-булалик» ва тарқоқлик мавжуд эди.

Бу ҳолат урф-одат ва ҳис-туйғуларда хилма-хиллик туғдириб жамиятнинг бирдамлиги ва ҳамкорлигига путур етказмоқда эди. Ислом дини эса бу ҳолатни бартараф этиб бир хилдаги маънавият ва турмуш тарзини ҳаётта жорий этиб жамиятни илғорлаштиришга кенг имкониятларни яратди.

¹ Ушш асар, ушш жойда.

Аммо ислом динини кириб келиши туб аҳолининг ватанга содиқлиги ва эрксеварлигига тамомила алоқаси йуқдир. У халифаликка қарши қахрамонона курашганда биринчи навбатда она юрт мустақиллиги ва озодлигини сақлашни асосий мақсад қилиб қўйган эди. Олдинги саҳифаларда курсатилганидек халифаликнинг қушини илк бор 651 йилда Туркистонга бос-тириб кириб Марв шаҳрини эгаллади. Мана шу вақтдан то 715 йилгача, яъни 65 йил мобайнида халифалик улкага бир неча бор ҳарбий юришларни уюштирганда туб аҳоли ислом дини ҳақида тула тасаввурга эга ҳам эмас эди. Бундан ташқари арабларнинг узи ҳам то Қутайбагача ҳарбий юриш қилганларида ислом динини тарқатиш эмас, балки кўпроқ бойлик ва асирларни қўлга киритишни назарда тутган эдилар. Шунинг учун ҳам улар бу ниятга эришишлари биланоқ Хуросонга қайтиб кетаверганлар.

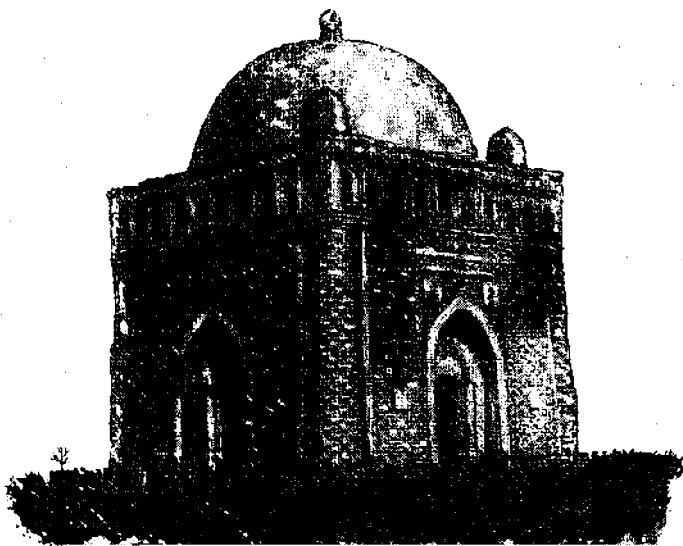
Ватан ҳимоячилари мана шундай босқинчилик ва талончиликка қарши курашиб, мустақиллик ва озодликни қўлдан бой бермаслик учун ҳеч нарсадан тоймадилар. Ватан озодлиги учун курашларда минглаб кишиларнинг қони тукилди. Шаҳар ва қишлоқлар харобага айлантирилди. Ҳатто 720—722 йилларда ҳам озодлик кураши давом этиб, жанглар қизгин тус олди. Пировардида босқинчилар голиб келиб, ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлади. Бунга халқнинг қарши турмаслиги ёки жанг қилмаганлиги эмас, балки озодлик курашларига мардлик, жасоратлик, билимонлик билан раҳбарлик қиладиган кимсани йуқлиги асосий сабаб бўлди. Агар мана шундай фазилатларни узида мужассамлаштирган давлат арбоби ёки лашкарбоши бўлганда озодлик курашининг галабага эришиши турган гап эди. Шунингдек мамлакатда ҳукм сураётган тарқоқлик ва парокандалик ҳам катта зиён келтирди.

СОМОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

Халифалик Туркистонни Хуросон вилоятининг таркибига киритиб, у ерга тайинланган ҳоким орқали улкани бошқариб турди. Аммо унга гоҳ Туркистонда, гоҳ Хуросоннинг узида кутарилган кўзғолонларга қарши курашишга тугри келди. Ҳатто баъзан Хуросоннинг ўз мустақиллигини тиклаган вақтлари ҳам бўлди.

Бироқ халифалик ўз ҳукмронлигини тиклашга муваффақ бўлган эди. Умуман айтганда оддий халқнинг ҳам, юқори табақа вакилларининг орасида ҳам халифалик ҳукмронлигига қарши кучлар мавжуд эди. Натижада қонли тўқнашувлар содир бўлган халифалик Хуросон вилоятининг ҳокими орқали Туркистондан ҳар йили катта ҳажмда маблағ олиб турган. Масалан, Самарқанд — 326 минг дирхам, Фарғона — 280 минг дирхам, Тошкент — 607 минг дирхам, Усрушана — 50 минг дирхамни солиқ тарзда халифа саройига юбориб турган. Бундай ҳажмдаги туловлар ўз даври учун салмоқли маблағ ҳисобланган. Халифалик томонидан мустақиллик ва озодликни барбод этилиши, зулм ва адолатсизлик нафақат меҳнаткаш оммани, балки маҳаллий юқори табақанинг илгор вакиллари ҳам курашга отлангирган эди. Бундай кишилардан ташкил топган Сомонийлар сулоласининг фаолияти алоҳида аҳамият касб этади. Бу сулоланинг асосчиси Сомон қишлоғи бошлиғи Сомонхудо ҳисобланиб, Хуросон ҳокими Маъмуннинг ҳурматиغا сазовор бўлган. Ҳатто, ҳоким унинг невараларини Туркистон вилоятларига раҳбар этиб тайинлади. Хусусан, Нух — Самарқандни, Аҳмад — Фарғонани, Яхъё — Тошкент ва Усрушананинг ҳокими бўлди. Даставвал улар халифаликнинг хизматини сидқидиллик билан адо этиб катта ишонч қозондилар. Учта ака-укалар бамаслаҳат улкани бошқардилар. Уларнинг тепасида Аҳмад Сомоний турган эди. Бу вақтга келиб, халифалик анча заифлашиб кетганлиги туфайли Аҳмад Сомоний улка мустақиллигини тиклаш чораларини амалга ошириб борди. Бу сиёсатни унинг Фарғонада тугилган угли Наср янада кучайтирди. 874 йилда у укаси Исмоилни Бухорога ҳоким этиб тайинлади. Бу ҳоким 893 йилда акаси Насрнинг вафотидан кейин бутун Мовароуннаҳрни ўз қўлига бирлаштириб мустақиллик сиёсатини юргизди. Бундан газабланган халифа Муътазид (892—902) Исмоил Сомонийга қарши қўшин жунатади. 900 йилда бўлган жангда Исмоил Сомоний душман қўшинини тор-мор этиб, Хуросонни ҳам эгаллаб, мустақилликни тиклайди. Бунда халқнинг қўллаб-қувватлаши ва қатнашиши муҳим ўринни эгаллади. VIII асрнинг иккинчи ярмида мамлакатнинг мудофаасига катта аҳамият берилган эди. Хусусан Бухоро воҳаси «Кампирак» номли узундан узун ва баҳайбат девор билан

ураб олинди. «Бу девор Конимех районида Қоратогдан бошланиб, Зарафшон дарёсининг унг бетида Конимех, Қизилтепа, Гиждувон, Шофиркон районларининг шимолидаги чул чегарасини ураб олган. Сунгра ҳозир қум босиб қолган жойлардан утиб, Бухоро вилоятининг қадимги обод ерларини ғарб ва жануб томондан урайди. Сунгра Қизилтепа районига чиқиб, Зарафшоннинг чап томони билан кетиб, Кармана билан Қизилтепа оралигида дарё лабида тугайди. Деворнинг узунлиги тахминан 350 километрга яқин булиб кенглиги баъзи ерларда 2 метрдан ошиқроқ сақланган. Девор ҳам гипс ва пахсадан қурилган булиб, бир қанча жойларда дарвозалари булган. Текширишларга қараганда, бу девор ҳақиқатан ҳам VIII асрнинг иккинчи ярмидаги обод, сувли ерларни ураб олган. Обод ерларнинг майдони уша вақтларда ҳозиргига нисбатан бир мунча кенг булган. Чунки Бухоро вилоятининг ҳозирги сугориладиган ерлари билан «Кампирак» девор чегараси утган ораликдаги ерлар чулга айланган катта майдонни ташкил қилади. Бу ерларда хароб булиб қолган кўҳна қишлоқ излари, уй-

5-расм. Сомонийлар давлатининг асосчиси
Исмоял Сомоний мақбараси.

жой қолдиқлари ва рўзгор буюмларининг синиқлари жуда кўп».¹

Бу ниҳоятда катта ва узун девор Исмоил Сомоний вақтида таъмирлашни талаб этган. Бу ҳақда унга гапирилганда: «Мени узим Бухоро девориман», — деб жавоб берган. Бу билан Исмоил Сомоний ўзининг кучқудратини аңлатиб, деворсиз ҳам Бухорони сақлашни баён этган. Ҳақиқатан ҳам у ақл-идрокли, мард ва жасоратли давлат арбоби бўлган эди. Шунинг учун ҳам у мамлакат мустақиллигини тиклашда ҳал қилувчи уринни эгаллади.

Исмоил Сомоний 907 йилда вафот этган. Унинг даврида мамлакатда тараққиёт кўзга ташланиб, пойтахт сифатида Бухоро шаҳрининг мавқеи жуда ошди. «У, — дейди Наршахий, — йигирма йил Хуросон амири бўлди. Ҳукмронлик муддати уттиз йил эди. Худойи таоло уни раҳмат қилсин, негаки уни даврида Бухоро пойтахт бўлди, Сомонийлар сулоласидан чиққан ҳамма амирлар Бухорода турадиган бўдилар. Ундан олдин Хуросон амирларининг ҳеч бири Бухорода турган эмас. У Бухорода туришни ўзи учун муборак деб ҳисоблар, унинг кўнгли Бухородан бошқа ҳеч бир ерда ором топмас ва у қаерда бўлмасин: «бизнинг шаҳар, яъни Бухоро, ана бундай, — ана шундай дер эди».² Хуллас Исмоил Сомоний Мовароуннаҳр ва Эронни ўз ичига олган мустақил ва қудратли давлатни ташкил этиб, араб халифалигининг ҳукмронлигини тугатди.

¹ Ғуломов Я. Уша асар, 117-бет.

² Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Уша асар, 159-бет.

Мўғулларнинг тажовузи ва ҳукмронлигига қарши курашлар

ХОРАЗМШОҲЛАР ИМПЕРИЯСИНИНГ АҲВОЛИ

Қадимий ва ажойиб Хоразмнинг ватанимиз тарихида тутган ўрни бекиёс каттадир. Айниқса бу ерда милoddан аввалги VII асрда биринчи ўзбек давлатининг ташкил топиши муҳим тарихий воқеа ҳисобланади. Мана шу чуқур тарихий даврдан то XIII асрнинг бошларигача бўлган даврларда Туркистон заминида уша қадимий Хоразм давлатининг мантиқий давоми сифатида куп давлат ва империялар юзага келдилар. Масалан, қанға, кушонлар, эфталитлар, турк ҳоқонлиги, сомонийлар, қорахонийлар, газнавийлар, салжуқийлар ва хоразмшоҳлар давлатлари шулар жумласидандир. Хоразмшоҳлар давлатининг асосчиси шимолий Хоразмнинг ҳокими Мамнун ибн Муҳаммад ҳисобланиб, 996 йилда Хоразмшоҳ унвонини олган эди. Унинг вафотидан кейин укаси Мамнун ибн Мамнун (997—1017) тахтни эгаллайди. У ниҳоятда ақл-идрокли, гадбиркор ва билимдонлик билан иш юритиб, қудратли давлатни ташкил этишга қаттиқ ҳаракат қилган. Пойтахт Урганчда ҳашаматли бинолар қурилиб, меъморчилик ва умуман санъатнинг юксак намуналари намойиш этилди. Айни пайтда Хоразмда Мамнун академияси ташкил этилиб, фаннинг турли соҳалари бўйича илмий ишлар олиб борилди. Хусусан Беруний ва Абу Али Ибн Сино сингари машҳур олимлар ҳам Мамнун академиясида илм билан шуғулландилар.

Аммо Хоразмшоҳларнинг гуллаб-яшнаши узоққа чузилмади. У 1017 йилда Газнавийлар давлати томонидан босиб олинди. 1043 йилда эса Хоразмни газнавийларга зарба берган салжуқийлар давлати эгаллайди. Шу тариқа Хоразм бир қўлдан иккинчи қўлга ўтказилиб мустақиллигини қўлдан беради. Бироқ мустақил Хоразмшоҳлар давлатини тиклаш гояси йўқолмади. Аксинча у эркесвар кишилар қалбида яшаб, вақти келиб у юзага чиқа бошлади. XI асрларнинг охирларида

салжуқий ҳукмдори томонидан тайинланган Хоразм ҳокими Ануштегин мустақил сиёсатни юргизишга дастлабки қадамни ташлади. У 1097 йилда вафот этгандан кейин Қутбиддин Муҳаммад (1097—1127) исмли ўғли отасининг изидан бориб мустақилликни тиклашга ҳаракатни давом эттирди. Бироқ у салжуқийлар сиртмоғидан қутилолмай дунёдан кўз юмди. Унинг урнига тахтни эгаллаган ўғли Жалолиддин Отсиз (1127—1156) ганимларга қарши ошқора сиёсат юргизиб, 1138 йилда Манғишлоқни ва Сирдарёнинг қуйи ҳавзасидаги Жанд шаҳрини босиб олди. Кейинги йил Бухорони ҳам эгаллади. Шу равишда Отсиз ўзининг давлатининг чегарасини салжуқийларга қарши ерлар ҳисобига кенгайтиради. Шу орада Туркистон заминидан Тунгусдан келган қорахитойлар (туркий тилли манжурлар)нинг тажовузи давом этаётган эди. Улар Хоразмшоҳ давлатига ҳам, салжуқийларга ҳам катта хавф туғдирган. Шу боис Отсизни салжуқийларнинг султони Санжар билан муроаса қилган нақллари булган. Аммо 1141 йилда Санжарнинг қорахитойлар томонидан қақшатқич зарбага учратилиши салжуқийлар давлатининг тақдирини ҳал этади. Отсиз бу қулай вазиятдан фойдаланиб, Султон Санжарнинг пойтахти Марвни, сунгра 1142 йилда Нишопурни эгаллайди. Бироқ, кўп утмай Санжар Марвни қайта қўлга киритишга эришади. Шундан кейин Отсиз ноинқилиқдан қорахитойларга тоvon тулаб туришни буйнига олиб у билан иттифоқ тузди. Султон Санжар унинг унглаб тайёргарликни кургандан кейин Хоразмга ҳужум қилиб Отсизни яна буйсиндиради. Аммо Отсиз ундан бош утириб салжуқийларнинг маркидаги Жанд шаҳрини эгаллаб, мустақил сиёсатни давом эттиради. У 1156 йилда Хоразмшоҳлар давлатининг тула мустақиллигини таъминловчи заминни ҳозирлаб вафот этади. Отсиз ўзининг ватанпарварлиги ва таракқийларварлиги билан донг чиқарган эди. У Хоразмни қудратли давлатга айлангиришга куч-ғайратини аямади. Шунинг учун ҳам у халқнинг ҳурмати ва иттифини қозонади. «Алоиддин Отсиз, — деб ёзади мушрифлардан бири — тахтга утирганида 29 ёшда эди. У ҳам отасига ўхшаб Султон Санжарнинг пойтахти Марвда яхши таълим олган эди. Отсиз мусулмонлар йодшоҳига хос ислом динига ва илоҳиёт олимларига ҳомийлик қилишдан ташқари, турли фанлар ва санъат

аҳлини кадрлар, ўзи ҳам форсча қасида ва рубоийлар ёзар, жуда кўп буюк шоирларнинг байтларини ёддан билар эди. У Хоразм аҳолисига гамхўр, адолатли подшоҳлик қилди». Бир манбада айтилишича фуқаролар Хоразмшоҳ Отсизни яхши кураар, унинг замонида фуқаролар хавф-хатардан мутлақо ҳоли, тинчлик ва осойишталикда, адолатда яшади. Алоиддин Отсиз жасур саркарда эди, жангларда толей кулиб боқарди.¹ Умумлаштириганда Отсиз 29 йил тахтда утириб, шундан 16 йил мустақил ҳукмронлик қилди. Шу орада унга бир неча маротаба жанг қилишга тўғри келди. Отсизнинг ўғли Ил Арслон (1156—1172) ҳам Хоразм мустақиллигини таъминлашга ҳаракат қилди. Бу борада унинг ўғли Такиш (1172—1200) анча муваффақият қозониб, 1187 йилда Ниполурни, 1192 йилда Рейни, 1193 йилда Марвни, Эроннинг шарқий томонини қўлга киритди. Бу билан у Хоразмшоҳлар давлатининг мустақиллигини сақлади. «Урта асрлар муаллифларининг, — ёзишларича — Хоразмшоҳ Такиш уз фуқароларига нисбатан адолатли бўлган, одатдан ташқари қобилятга эга, буюк дипломат ва лашкарбони эди. Ҳарбий кучдан уринли фойдаланиб ва сиёсий аҳволни тўғри баҳолаб, Такиш уз мулки қаторига Мозандарон ва Ироқни қўшиб олди. Унинг мусиқани севиши алоҳида эса олинади. Ҳеч ким удни унингчалик қўйиб қилиб чалолмаган... Такиш ҳозиржавоблиги, чеchanлиги билан ҳам ажралиб турарди... Хоразмшоҳлар давлатнинг кучайиши Алоиддин Такиш фаолиятининг натижаси бўлди. Бу эса узоқ давом этган оғир жанглар натижасида, шунингдек, яккаҳокимлик учун курашларда қўлга киритилди; Такиш мамлакат тахтига даъвогар биродари Султоншоҳга қарши йигирма йилга яқин кураш олиб борди. Такиш йилдан йилга аста-секинлик билан уз мамлакат ҳудудини кенгайтириб, сарҳади халифа ан-Носир мулкига бориб тақалган йirik империя барпо қилмагунча кураш олиб борди. Манбаларнинг хабар беришича, Хоразмшоҳ қаерда бўлмасин, уша ер аҳолиси унинг идора усули ва курган маъмурий чораларидан мамнун бўлган. Такиш давридаги ҳокимият марказлашуви ўлпон тўлайдиган халқ аҳолини анча енгиллаштирган кўринади.

¹ Зиё Буниёдов. Анушгегин Хоразмшоҳлар давлати. Тошкент, 1998, 10-бет.

Такиш даврида давлат маъмурий идора бошқаруви қатъиятлиги ва тартиб-интизоми билан ажралиб туради».¹ Шунингдек Такиш кучли қушин тузиб шахсан ўзи ҳам жангларда фаол қатнашган. Уни 170 минг отлиқ аскарлари бор эди. Бундай кўп сонли қушинни озиқ-овқат, яроғ-аслаҳа, от ва бошқа нарсалар билан таъминлашнинг ўзи бўлмаган, албатта. Аммо халқни ва шахсан Такишнинг мустақиллик ва озодликка қаратилган хоҳиш-иродаси қийин ва мураккаб масалаларни ҳал этиш имконини берган. Такиш ўз ватанининг тараққиётини ва халқаро мавқеини таъминлаш учун фақат уруш билангина эмас, балки дипломатик усулларни моҳирлик билан қўллаб, мақсадини изчиллик билан амалга ошириб борди. У 400 га яқин шаҳарларни қўлга киритиб, давлатни йирик империяга айлантириш заминини яратди. Такишнинг ватанпарварлик сийёсатини ўғли Султон Муҳаммад (1200—1220) юқори босқичга кўтарди. Натижада Хоразмшоҳлар давлатининг чегараси янада кенгайиб, халқаро мавқеи ошди. Зеро, 1217 йилга келиб унинг таркибига Мовароуннаҳр, Хоразм, Исфахон, Мозандарон, Кармана, Мекран, Кеш, Ғазна, Гур, Байман, Ўтрор, Озарбайжон, Арран, Ироқ, Сижистон, Форс, Табаристон, Журжон ва бошқа шаҳар ва ерлар кирган. Империя шаҳарларида ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ривожланди. Деҳқончилик ҳам устган эди. Айниқса унинг пойтахти Кўҳна Урганч энг йирик ва обод шаҳар сифатида шухрат қозонди. Бу хусусда ўрта аср муаллифи Ёқут шундай ёзган: «Хоразм ерларидайд кенг ва аҳоли кўп яшайдиган жой дунёнинг ҳеч бир ерида бўлмаса керак, деб уйлайман; бунинг устига аҳолиси машаққатли ҳаётга ва оз нарсага қаноат қилишга ўрганиб қолган. Хоразмнинг аҳоли урнашган аксари жойлари, бозорлари, ғамлаб қўйилган нарсалари ва дуконлари булган шаҳарлардир. Аҳоли урнашган жойлар ичида бозори йўқлари камдан-кам топилади. Шу билан бирга бу ерларда умумий хавфсизлик ва тинчлик-хотиржамлик ҳукмрондир... Бойликларнинг мўллиги ва пойтахтнинг катталиги, аҳолисининг кўплиги, яхшиликка яқинлиги ҳамда дин ва мазҳаб буюрган нарсаларни бажариши жиҳатдан дунёда Хоразмнинг бош шаҳрига ухшаш шаҳар бўлмаса керак».

¹ Ўша жойда, 83—84-бетлар

Хуллас, мустақиллик туфайли Хоразмшоҳлар давлати Шарқ оламининг энг йирик ва обод диёри сифатида учмас из қолдирди. Фан ва маданият ривожланиб ва ҳашаматли бинолар қурилиб, шухрати узок мамлакатларгача таралди.

Хоразм шоҳи саройида 27 ҳукмдор ёки уларнинг вакиллари итоат камарини белларига боғлаб, олтин ногора чалиб турганлар.

Аммо Хоразмшоҳлар давлатининг шон-шухрати саройдаги ички зиддият ва фитналар, гуруҳвозлик ва шахсий манфаатларнинг авжига миниши орқасидан суниб борди. Бу фитнанинг асосий айбдори Султон Муҳаммаднинг онаси Туркон хотун ҳисобланади. Бу мансабпараст ва ўзбошимча аёлнинг саройдаги таъсири шу даражада баланд эдики, ҳатто шоҳнинг фармонлари ва курсатмаларини бекор қилиб турган. У узининг қариндош-уруғларини қобилият ва ташкилотчилигини суриштирмай ута масъулиятли лавозимларга тайинлаган. Натижада давлат бошқарувида ўзбошимчилик ва тартибсизлик кенг қулоч ёйди. Султон Муҳаммад эса онасининг қилмишларига қарши чора қуришга ожизлик қилди. Чунки давлатнинг салоҳиятли лавозимлари онасининг қариндош ва тарафдорлари томонидан эгалланган эди. Туркон хотун фарзандларни орасига ҳам низо ва келишмовчилик уругини сепади. Натижада тахт учун кураш ҳаракати тобора кучайиб боради. Пойтахт Кўхна Урганчда Туркон хотуннинг қилмишлари орқасидан сув шу даражада лойқалашиб кетадики, Султон Муҳаммад пойтахтни Самарқандга кўчиришга мажбур бўлади. Аммо, шунда ҳам унинг боши тинчмай жасоратлик, мардлик, тadbиркорлик ва сезгирлик сингари фазилатлари ниҳоятда заифлашиб кетади. Натижада катта қурбонлар ва қийинчиликлар ҳисобига бунёд этилган империя ичидан чирий бошлади. Султон Муҳаммад эса давлатни бошқаришда изчиллик ва мувозанатни йўқотади. Хоразмшоҳлар давлати оғир кунларни бошидан кечирётган пайтда Чингизхон бошлиқ мўғулларнинг тажовузи бошланди.

МЎҒУЛЛАР БОСҚИНИНИНГ БОШЛАНИШИ

ХII асрнинг охири — ХIII асрнинг бошларида узок Муғулияда анча қудратли давлат ва жанговар қўшин

ташкил топган эди. Унинг асосчиси Чингизхон ҳисоб-лашиб асли оти Темучин булган. У 1115 йилда туғилиб, ун ёшида отаси вафот этади. Мирзо Улугбекнинг ёзишича у онадан туғиларкан, қулу мушти қонли эди. Замон донолари: бу бола соҳибқирон булиб туғилган дейишди. Яна шуки, муштида бир кафт қотиб қолган қон бор эди. Бу шундан далилки, вақт утиши билан замон аҳлини қатл этур; куплаб подшо-ларни оёқ ости қилади. Худодан бошқа ҳамма унинг қул остида хор бўлади.¹ Темучин куч-қувватга тулиб, балогатга етгандан кейин атрофига 43 жасоратли йи-гиларни тушлаб ҳарбий гуруҳни тузади. Бу вақтларда Мугулияда кучманчи қабилалар узаро урушиб улкада парокандалик ҳукм сурмоқда эди. Темучин ташкилот-чилиги ва ҳарбий маҳорати туфайли қабилаларни уз қул остига бирлаштиришга эришади. 1206 йилда унга Мугулиядаги юқори табақаларининг қатнашувида утказилган қурултойда Чингизхон номи берилиб, мам-лакатнинг хоқони деб эълон қилинди. Чингизхон шохлар шоҳи маъносини аңлатади.² У ва унинг саф-дошлари узларининг ғоятда шавқатсизлиги билан она юртида ҳам ном чиқарган эдилар. Уларнинг қилмиш-ларининг жонли гувоҳи ва ватандошларидан бири шундай деган: Чингизхоннинг атрофидаги кишилар одам гўшти бериб боқилган ва темир кишанга солиб қуйилган итлардир. Уларнинг пешоналари мисдан, тишлари қайрилган, тиллари бигиз сингари ўтқир, юраклари темирдан ясалган. Буларда қамчи урнига қайрилган қилич бор. Улар шудринг ичади, шамолда учади, жангларда одам гўшгини ейди. Ҳозирда улар занжирдан бушатиб юборилган.

Дарҳақиқат, Чингизхон бошлиқ мугул газандалари одамлар қонини даре каби оқизиб, 100 минглаб киши-ларни ёстигини қуриган. Улар инсоний фазилатлар-дан маҳрум этилган вақший ҳайвонлар эди, холос. Зе-ро, улар уз мақсадлари йулида ҳеч нарсадан тоймай куз курмаган ва кулоқ эпитмаган жазо усулларини қўллайдилар. Бу хусусда урта аср муаллифи Ибн ал-Асир шундай ёзган эди: «Тангри таоло одамни ато қилгандан бошлаб то ҳозиргача жаҳонда шу тариқа ходиса руй бермаган», — деса, унинг гапи ҳақдир.

¹ *Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи.* Тошкент, 1994, 81-бет.

² Уша жойда, 100-бет.

Чиндан ҳам солномаларда баён қилинган воқеаларнинг энг даҳшатлиси Навуходоносорнинг исроилликларни қириб юборгани ва Қуддуси Шарифни вайрон қилганидир. Бу, лаънати мўғул лашкарлари ер билан яксон қилган мамлакатларга қиёс қилганда Қуддуси Шариф ҳеч нарса бўлмай қолади, бу мамлакатларда мўғуллар қириб ташлаган одамлар ўлдирилган исроилликларнинг сонидан кўп марта ортиқдир. Улар ҳар қайси шаҳарда ҳамма исроилликлардан ҳам кўпроқ кишини қириб юбордилар. Одамзод охиратгача яъжуж ва маъжуждан бўлган бундай даҳшатни асло кўрмаса керак. Булар (мўғуллар) ҳеч кимга раҳм қилмайдилар, хотинларни, эркакларни, гудак болаларни ўлдирдилар, ҳомиладор хотинларнинг қоринларини чавақлаб, она қорнидаги болаларни нобуд қилдилар. Шундай бир ҳодиса рўй бердики, унинг учқунлари (ҳар томонга) сочилиб кетди ва балоси қамманинг бошига тушди; у шамол қувган булутдек ҳаммаёқни босиб ўтди».

Ушбу сатрларда баён этилган даҳшатли фожеалар даставвал Туркистон заминида содир бўлган эди.

Чингизхон 1211 йилда Етгисувнинг гарбий томонига бостириб қириб, унинг бир қисмини эгаллади. 1215 йилда у Хитойга ҳужум қилиб Пекинни босиб олди. Бу ерда у ваҳшийларча жанг қилиб ўлдирилган одамларнинг суяклари тоғ сингари уйилиб ётди. Мўғулларнинг қонхўрлиги шу даражада даҳшатли бўлганки, уларнинг қулига тушмаслик учун 60 минг қизлар узларини ҳалок этганлар. Чингизхоннинг Хитойдаги галабаси ва қулга туширган катта бойликлари номини тарқалишига олиб келди. Бундан хабар толган Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳақиқий аҳволни билиш мақсадида Мўғулияга, Чингизхон ҳузурига Баҳовиддин Розий бошчилигида элчиларни жунатади. У билан катта савдо қарвони ҳам йўлга чиққан эди. Бу вақтларда Туркистон савдогарлари ип ва ипак газламалар, кийим-бош ва бошқа моллар билан Мўғулияда савдо билан шуғулланмоқда эдилар. Чингизхон Хоразм элчиларини ҳурмат ва иззат билан қарши олиб Султон Муҳаммад билан тинчлик ва дўстлик алоқаларини урнатиш зарурлигини баён этган. Чингизхон жавоб тариқасида хоразмлик Маҳмуд Ялавоч, бухоролик Алихўжа ва утзорлик Юсуф Канқга сингари кишилардан иборат уз эчиларини юборади. Улар савдо қарвони билан йўлга чиқиб Хоразмга етиб келадилар. Элчи-

лар Чингизхон томонидан юборилган бир катта булак олтин куймаси, қимматли тошлар, туя юнгидан ишланган нафис газмоллар ва бошқа совғаларни Султон Муҳаммадга топширишади. Бу ерда айтиш лозимки, Чингизхон Мутулия билан савдо қилаётган хоразмлик, бухоролик ва бошқа шаҳарлик савдогарларнинг айримларини уз тарафига олдириб олган эди. Улар Чингизхонга Хоразмшоҳлар давлати ҳақидаги маълумотларни етказиб турганлар. Бу хусусда айниқса юқорида қайд қилинган элчиларнинг бошлиғи Маҳмуд Ялавоч жонбозлик курсатган. У уз ватанига хиёнат қилиб, ошкора Чингизхонга сотилган эди. Султон Муҳаммад тунда Маҳмуд Ялавочни ҳузурига чақиртириб уз ватанига хизмат қилишга даъват этди. Зеро, унга Чингизхон даргоҳида айроқчилик қилиш топширилганда, улдирилишдан қурқиб розилик билдирди. Аммо у умрининг охиригача Чингизхонга содиқлигича қолаверди. Султон Муҳаммад унинг қуруқ ваъдасига ишониб Чингизхон ҳузурига қайтишига рухсат берди. Ҳамда унга узининг Чингизхон билан тинч-тотувликда алоқада бўлиш ҳақидаги ёзма ҳужжатни топширади. Бу аҳдномага кура Чингизхон 1218 йилда Умархўжа Утрори Ҳаммоқ Марачи Фаҳриддин Дизакӣ Бухорӣ ва Аминаддин Ҳарави бошчилигида 450 киши ва 500 туялардан иборат қарвонни Утроргача жунатади. Туяларга олтин, қумуш, хитой ипак газламаси ва турли қимматли мўйналар ортилган эди. Қарвон Утрор (ҳозирги Туркистон шаҳри атрофи)га келганда фожеа рўй беради. Бир манбада курсатилишича Утрор ҳокими Гайирхон қарвондаги молларни узлаштириш мақсадида савдогарларни улдиртирган. Бошқа манбада эса бу иш Султон Муҳаммаднинг курсатмасига биноан амалга оширилган. Қарвон фожеаси Чингизхоннинг ғазabi ва нафратини қузитиб Туркистон заминига ҳарбий юриш бошлашга катта баҳона булган. Бунинг билан Султон Муҳаммад саройда кенгаш утказганда қўшинни бир жойга тўплаб, душманга зарба бериш ҳақида фикр билдирган. Бунга қарши улароқ ҳарбий кучларни вилоятларга тақсимлаб булнган ҳолда жанг қилиш таклифи уртага ташланган. Мирзо Улугбекнинг асарида курсатилишича «Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ихтиёрида саноқсиз аскар, қулгина лашқар булган. Муҳосиблар унинг сони 400 мингдан кам булмаганини айтганлар. Аммо,

мугул лашкари юришидан кейин Қорача Ҳожибни ун минг киши билан Утрорга Ғайирхонга мадад учун жунатди. Токи, у Утрор муҳофазасини уюштиргай. 30 минг кишини Бухоро мудофааси учун тайинлади. 110 минг кишини Самарқандга қолдирди. Шу жумлада, 60 минг турклар эди. Уларнинг сардори Султон ашрофу аъёнларидан бўлган хонлар бўлиб, ҳар бири ўз даври асфандиёрларидан эди. 40 минг кишига қалъалар ва ҳисорлар қўришга фармон берди.¹ Аммо бундай чоралар ўзини оқламади. Чунки Султон Муҳаммад империянинг ҳали у, ҳали бу жойида кезиб юриб жанг тақдирини ҳар вилоятнинг ҳокимларининг ўзига топшириш билан чегараланди. Мамлакат тақдири қил устида турган бир пайтда душманга қарши курашни бошқарадиган марказ ташкил этилмади. Бунинг устига-устак Султон Маҳмуднинг онаси Туркон хотуннинг сиёсатга аралашуви оғир вазиятни янада кескинлаштирди. Давлат бошқарувидаги парокандалик авжига минди. Минг афсуслар бўлсинки, агар саройда аҳиллик ва бирдамлик ҳукм суриб, оқилона иш юритилганда душман кучларини ғолиб келиши ҳеч мумкин эмас эди. Чунки Чингизхон давлатининг ҳарбий кучлари ва салоҳияти Хоразмшоҳлар давлатига солиштирилганда анча паст эди.

Чингизхон Хоразмшоҳлар давлатининг заиф томонларини ҳисобга олган ҳолда устун келишига қаттиқ ишониб, даставвал Утрорни босиб олишни режалаштирди. 1220 йилнинг кеч кузида унинг бошчилигидаги қўшин у ерга бостириб кирганда ватан ҳимоячиларининг қаттиқ қаршилигига дуч келди. У бу ердаги урушни ҳўзилишини англаб, Чигатой ва Угатай сингари утилларини ҳарбий қисм билан Утрорда қолдирди. Қўшиннинг қолганини уч қисмга тақсимлаб, биринчисини Утрор атрофидаги Жанд ва Барчинлигкентни, иккинчисини Банокат билан Хужандни босиб олиш учун жунатди. Унинг ўзи ўгли Тулуй билан Бухорога йўл олди. Мугуллар Утрорни беш ой мобайнида қамалда ушлаб турди. Шу орада ҳар икки томон ўртасида қаттиқ жанглар бўлиб ўтди. Аммо лашкарбонилардан бири — Қорача Ҳожиб қўл остидаги 10 минг кишилик ҳарбий қисм билан шаҳар дарвозасидан чиқиб мугулларга таслим бўлиши ватан ҳимоячилари-

¹ Мирзо Улуғбек. Ўша асар, 135-бет.

га қаттиқ зарба бўлиб тушди. Душман кучлари мана шу очилган дарвозадан шаҳарга бостириб кирадилар. Бу ерда даҳшатли жанглардан сунг шаҳар босқинчилар томонидан эгалланади. Бу тугрисида Абулғози ёзди: «Мугуллар дарвозаи Суфийдан кириб Утрорнинг ичига кирдилар ва Утрорнинг жами халқини саҳрога чиқариб, шаҳид қилдилар. Ул ҳолда Ғайирхон йигирма минг киши билан аркка қамалди. Ҳар кунда чиқиб *Урушур эрди. Яхши мардоналиклар қилди ва мугул аскарларидан кўп кишиларни улдирди. Узининг қушинидаги кишилар тамом шаҳид булди. Мугуллар Аркнинг қалъасини тақи олди. Аҳирул амр Ғайирхон икки киши билан қочиб бир томнинг устига чиқди. Ул икки навқари ҳам шаҳид булди. Ахир уруша-уруша Ғайирхоннинг ўқи тугади. Оқибат канизлари девордан ёшгларни олиб бера бошладилар. Ул гишгларни отиб урушди».¹ Пировардида Ғайирхон асирликка олиниб улдирилади. Демак амир Ғайирхон бошчилигидаги ватақ химоячилари шу даражада қаҳрамонона жанг қилдиларки, у беш ой давом этди. Шунинг учун ҳам босқинчилар шаҳар халқини қириб ташлади. «Утрорнинг бутун аҳолисини, — дейди Мирзо Улуғбек — (Мугуллар) саҳрога ҳайдаб чиқдилар ва қатли ом қилдилар. Ғайирхон йигирма минг киши билан қалъага кириб олишди. Барчаси жонидан умид узиб, улим юзига тик боқиб, қарию ёш улимни замирлари лавҳига чекиб жанг қилдилар. Бу орада мугул лашкарининг кўпчилиги қалъага кириб олишди. От, яроғ, сипоҳи қолмаганидан уйи ва тоmidан бўлак паноҳи қолмади. Мугул сипоҳи уларни қулга олди. Бу гулдек нозикларни от елига босдилар Утрор ҳисорни қулга киритиб, ер билан баробар қилдилар. Тирик қолганлардан, раъият ва ҳунармандларнинг баъзиларини ҳибса олдилар, баъзиларини эса қул қилиб ҳайдадилар».² Бинобарин утрорликлар «бир томчи» қонлари қолгунча мустақилликни сақлаш учун жанг қилган эдилар. Мугулларнинг қиргин-баротидан кейин салоҳиятли савдо-ҳунарманд шаҳри Утрор харобага айлантирилди. Бу вақтда мугулларнинг Жужи бошчилигидаги қушини Сирдаренинг қуйи оқимидаги Сигноқ шаҳри ёнига келиб хоин савдогар Ҳасан хожини тас-*

¹ Абулғози. Шаҳарай Турк. Тошкент, 1992, 65-бет.

² Мирзо Улуғбек. Уша асар, 142-бет.

лим бўлишликни сўраб элчи сифатида жунатди. Аммо шаҳарликларнинг газаби ва нафрати кузиб элчини улдирадилар. Шундан кейин мугуллар билан ватан ҳимоячилари уртасида етти кун давомида жанг бўлиб пировардида улар галабага эришадилар. Шаҳарликларнинг барчаси қириб ташланади. Мугуллар 1219—1220 йилларда Узганд, Барчин, Лигкент, Ашносни ва Жанд шаҳарларини эгаллаб кўп кишиларни улдирадилар, асирликка оладилар. Банокат ҳам ваҳшийларча босиб олинади. Бу ерда бойликлар таланди, одамлар улдирилди ёки асирликка олинди.

Мугуллар қўлга киритилган жойлардаги аҳолини маълум қисмини асирликка олиб, уларни турли ишларда қўл каби меҳнат қилдирган. Хусусан асирларни ҳарбий юриш вақтида қалқон сифатида олдинги сафга турғизганлар. Шунингдек, улардан қамал қилинган шаҳарларга ҳужум қилишда фойдаланганлар. Натижада жанглар пайтида биринчи уқлар ва зарбалар асирларга тегарди. Бундан ташқари улар душманларнинг отларини оёғи остида ҳам қолиб ҳалок бўлганлар. Асирларни олдинги сафларда турғизилиши ватан ҳимоячиларининг ҳужумини даф этиш мақсадида қилинган, албатта. Худди мана шундай усулни қўлланиши мугулларнинг галабаларини таъминлаган омиллардан бири эди.

ТЕМУР МАЛИК БОШЧИЛИГИДАГИ ЖАНГ

Мугуллар Банокатни босиб олганларидан кейин 50 минг кишидан иборат асирларни олдига солиб ҳарбий юришни давом эттирдилар. Улар Алақ-нуён бошчилигида Хужанд шаҳрига яқинлашдилар. Бу вақтда ўзбек углони Темур Малик шаҳарнинг ҳокими эди. У табиатан паҳлавон ва жасоратли киши бўлиб ватанпарвар ва моҳир жангчи ҳисобланган. «Шаҳар валийси, — дейди Мирзо Улутбек, — Темур Малик эди. Шижоатда шундай мартабада эдики, Рустаму Зол тирик бўлганда унинг савлатидан фахрланган буларди. Агар Соми Сувар ҳаётдан баҳрадор бўлганда, унга бўлган бандалиги ҳалқасидан боши осмонга етарди. Лекин давр толеъи инқилобидан ночору ноилож қолди ва Сайхун номи билан маълум Хужанд дарёси уртасидаги Ҳисорда сув икки шохга бўлиниб оқадиган жойда, бир олий қалъа бино қилган эдилар. Муътамид ул-ис-

теъдод минг нафар киши билан у ерда урнашиб олиб, тезлик билан ҳисорни мустаҳкамлаш ва жангга тайёргарлик билан машғул булди».¹

Аммо, Темур Малик қанчалик пухта тайёргарлик кўрмасин барибир душман кучлари кўп булиб жанговарлиги ҳам баланд эди. Шунга қарамай ватанпарварлик ва жасоратлик туйғулари билан тулиб тошган халқ ва Темур Малик имкони борича босқинчиларга қарши қурашишни муқаддас бурч деб билдилар. Муғулларнинг 20 минглик аскарлари Хужандни қуршаб олдилар. Улар 50 минг кишидан иборат асирларни ҳам ўзлари билан олиб келиб ҳарбий ишларда фойдаландилар. Шиддатли жанглардан сўнг Темур Малик мингта аскар билан Сирдарёдаги оролларнинг бирита чекинишга мажбур булди. Абулғозиннинг маълумотига кўра «Темур Малик ун икки кема ясатиб эрди. Усти сарғушлик.² Анга ўқ отмоқ ва тўпанг учун даричалар тортиб бериб эрди. Ул кемаларга бир амал қилиб эрдиким, ўқ ва тўпанг ва ҳеч нимарса анга ўтмас эрди. Ул кемаларни миниб кунда андоғ урушлар ва мардоналиклар қилдиким, тамом муғуллар таҳсинлар қилдилар ва ҳеч бобда ани олабилмадилар. Оқибат муғуллар эллик минг хашарий (асирлар)ни олдига солиб тош ва кесак ташитдилар, ўзлари тошни ва кесакни сувга солур эдилар. Ахирул Амр муғул лашкари голиб булган сабабдин Темур Малик етмиш кемага, қўш ва асбоб юклаб, ул мазкур булган ун икки кемасига минг йигити билан миниб кеча булгач, рудхонасининг ичи билан юрийберди. Алак нўён бирлан Сукату Бука муғулларга сизлар ҳам дарё лаби бирлан Темур Маликнинг ортидан юрунг, деб ҳукм қилди. Муғуллар таки рудхонанинг кемасига ёнашиб уруша-уруша юрур эрдилар».³

Қуришиб турибдики, Темур Малик душманнинг Сирдарёнинг икки қирғогидан ёғдирган ўқлари остида жанг қилган. Муғуллар кўп минглик асирларни тошларни келтиришга мажбур этиб оролга ташиттирган. Бу билан ўзларига йўл қуриб ватан ҳимоячилари билан юзма-юз жанг қилишга ҳаракат қилганлар.

¹ Мирзо Улуғбек. Уша асар, 145-бет.

² Бу ерда гап кемаларни лой суртилган намаг билан ўрашиб ва сирка септириб ўқ ўтмайдиган қилинганлиги ҳақида гап кетаяпти.

³ Абулғози. Ушар асар, 67-бет.

Аммо, Темур Малик душман режаларини барбод этиб уларни яқинлаштирмаган, шу тариқа уруш узоқ давом этиб ватан ҳимоячиларининг қуроли ва озиқ-овқатларида етишмовчилик қаттиқ сезилди. Четдан эса ҳеч қандай ердан берилмади. Натижада ватан ҳимоячилари Темур Малик бошчилигида 70 кемада Сирдарёнинг қуйи оқими бўйлаб суздилар. Улар Банокат шаҳрига яқинлашганларида кўрдиларки мўғуллар дарёнинг бир қирғогидан иккинчи томонига темир занжирни тортиб қўйишган экан. Бироқ Темур Малик кемалари билан занжирни ёриб утиб йўлни давом эттиради. У Утрор, Сигноқ ва Жанд шаҳарларини босиб утиб Барчинлигга келганда душманларнинг қайиқларидан ясалган тусиққа дуч келади. Темур Малик уни ёриб утишни иложи йўқлигини англаб ва кемаларини соҳилга яқинлаштириб ташқарига чиқадилар. Бу ерда «Темур Малик ҳар соатда ўз дўстлари билан елкама-елка туриб жанг қиларди, токи дўстлари узоқроқ кетгайлар. Яна ўз дўстлари ортидан югуришарди. Бир кечаю кундузда шу тарзда лашкарининг аксари нобуд бўлди, баъзилари ярадор бўлдилар. Молу мулкларини душманлар талаб олди. Темур Малик бир гуруҳ барқарор одамлари билан шошилмай душман йўлини тўсди. Ёнидагилар ҳам нобуд бўлгандан кейин, унинг қурол-яроғи қолмади. Фақат уч ўқи қолганди. Уларнинг ҳам бири синган ва пайконсиз эди. Уч мўғул некомиш билан елиб келарди. Темур Малик ҳалиги синиқ пайконсиз ўқ билан бир мўғулнинг қузини чоғлаб отди. У кўр бўлиб қолди. Қолган иккисига деди: «Бу ўқ бирла сизларга жавоб бера олурман десам бўлади; қайтингларки, сизнинг тақдирингиз шу ўқларда. Ул икки мўғул Темур Малик қулидан келган, қуз унгиларида бўлган ишларни кўриб, уни сўзини тасдиқладилар ва қайтиб кетдилар. Темур Малик соғ-саломат қолди. У Хоразмга жўнади ва халқ ишига аралашди».¹

Ушбу сатрларда баён этилган воқеалар шу ҳақда гувоҳлик берадики, Хужандда шиддатли жанглар бўлиб Темур Маликнинг моҳир лашкарбошилиги туфайли кўп сонли босқинчиларга қарши узоқ ва мардонавор курашилган. Бунда шахсан Темур Маликнинг ўзи ниҳоятда билимдонлик билан иш юритиб душманга қақшатғич зарбаларни бериб турган. Мўғуллар Те-

¹ Мирзо Улуғбек. Ҳаёт асар, 146-бет.

мур Маликни ута хавfli душман ҳисоблаб, уни қандай бўлмасин қулга туширишга қаттиқ ҳаракат қилдилар. Бунга эришмак учун барча чораларни куришди, лекин уддасидан чиқа олмадилар.

Темур Малик узининг ватанпарварлигини, моҳир жангчилигини шу даражада намойиш этдики унга душманларининг узлари тан беришга мажбур бўлдилар. У ҳақиқатан ҳам халқ қаҳрамони, мустақиллик ва озодлик учун жонини тиккан шахс эди. У охириги ўқи қолгунча жанг майдонидан кетмади. Темур Малик Хоразмга боргандан кейин ҳам курашни давом эттирди. У ҳарбий қисм билан Катга бориб, бу ерга тайинланган мугул ҳокимини улдириб қайтади. Шундан кейин Урганч мудофаасида қатнашади, сунгра Жалолиддин билан биргаликда курашни давом эттиради.

БУХОРО, САМАРҚАНД ВА КЎҲНА УРГАНЧДАГИ ЖАНГЛАР

Чингизхон утиллари Тулуй, Жеба нуен ва Субутой билан биргаликда Қизилкум чуллари буйлаб ҳарбий юришни давом эттирдилар. Улар Зарнуқ ва Нури Бухоро сингари кичик шаҳарларни эгаллаб бир неча юз ешларни асирликка олдилар. Шундан кейин босқинчи галалар 1220 йил 7 февралда Бухоро шахрининг остонасига жойлашиб урушни бошлаб юбордилар. Бу вақтларда Бухоро ҳар жиҳатдан обод ва ривожланган шаҳар сифатида шуҳрат қозониб, «Ислом қуббаси» деган юксак баҳога сазовор бўлган эди. Бухороликлар мустақиллик ва озодликни сақлаш учун жон-жаҳдлари билан жанг қилдилар. Ватан ҳимоячилари Ихтиериддин Қушну, Инанчхон Уғил Хожиб, Ҳамид Пура, Суюнчхон ва Гурхон сингари лашкарбошилар раҳбарлигида шаҳарни қаттиқ туриб ҳимоя қилганлар. Ҳар икки томондан кўп кишилар улдирилди. Кечқурун Кукхон, Ҳамид ва Севинчхон қумондонлиги остида уч минг кишилик аскарлар шаҳардан чиқиб душманлар билан тўқнашди. Қаттиқ жанглардан кейин душман галаба қилиб шаҳарга бостириб кирди. Шаҳарнинг нуфузли кишилари тўпланишиб таслим бўлишликка розилик билдирдилар. Чунки кўп аскарлар ва оддий кишилар қирилиб, урушни давом эттиришнинг иложи қолмади. Мугуллар шаҳар аҳолисини дўшослаб ва аёлларни зурлаб, қулоқ эшитмаган азоб-уқубатларни

намойиш этдилар. Улар масжид ва хонадонларни талаб ва Куръони каримни отларининг оёғи остига ташлаб талон-тарожни уччига чиқардилар. Бунга чидай олмаган дин пешволари Рукиаддин Имомзода ва угли, қози Садриддинхон ва Садр Мажиддин мугуллар билан жанг қилиб ҳалок бўлдилар. Чингизхоннинг шахсан узи шаҳарнинг бойликларини талаш ва уни вайронга айлантириш ҳақида кўрсатма бериб турди. У буйруқ берди: «Шаҳарда нимайки зоҳирда турган бўлса, келтиришнинг ҳожаги йўқ. Махфий сақланаётган нарсаларни бизга топширишларингиз зарур». Бунга жавобан, — деб езади Мирзо Улугбек, — бойлар ва амалдорлар иттифоқ бўлишиб, уз бошларини олтин эвазига сотиб олдилар.

Бухоронинг барча давлатманд кишилари тотор (мугуллар) сипоҳи дастидан омбордаги моли, харвор-харвор тиллаларини бериб, Чингизхондан уз бошларини сотиб олдилар. Хоразмшоҳ сипоҳидан башарти уз уйларида утирмай, шаҳардан ташқари чиққанлари бўлса, қаҳрдан бошқа нарсани топмадилар... Қазою қадар амри билан тоторлар Бухорода ажаб қотилликлар қилдилар... Хоқон (Чингизхон)нинг ғазаби қайнади. Шоҳ қаҳридан оташ чиқарди. Шаҳар аҳолиси ундан ёниб адо бўлди. Бир кунда ҳулу куруқ ёниб битди: на жонсиз нарсаси қолди, на жонли. Шаҳарда бирорта ҳам сипоҳ қолмади. Уларни ўрнида фақат қора тутун бурқсирди.

Шаҳар батамом ёниб бўлгандан сунг, атроф-теварақда яшайдиганларни тушлаб, қалъа пойига ҳайдаб келдилар, қалъа ҳандақининг тулдирилмаган жойларини кўмдирдилар. Тез кунда қалъани ҳам қўлга киришиб, ўт қўйдилар. Унинг ҳокими Куюкхонни, уша қалъадагилар билан бирга сиёсатга етказдилар. Ҳисорни ер билан яқсон қилдилар.

Шаҳру бору, дарвозадан қолмади нишон; Бунда йин дардга ким топар дармон»¹. Шаҳар аҳолиси суягича шилингандан кейин фақат эгниларига кийим билан шаҳардан ташқарига чиқарилди. Бақувват эркаклар асирликка олинди, аёллар мугулларнинг аскарлари уртасида булинди. Аскарлар ва шаҳарликлар душман бостириб кирганидан кейин қалъага киришиб курашни давом эттирган эдилар. Улар ҳам тор-мор этилиб, битта қолдирмай улдирилди.

1. Уша жойда, 141—142-бетлар.

Хуллас, Бухоро босқинчилар томонидан мисли қурилмаган даражада вайрон этилди.

«Бу шаҳар, — деб ёзади Ибн Баттута, — бир вақтлар Жайхуннинг соҳилидаги шаҳарларнинг энг улуғи эди. Лаънати Мугул Тенгиз (Чингиз)... уни шу қадар хароб қилганки, масжиду мадрасалар, бозорлар деярлик бари вайрона булиб ётибди. Ҳозир улар орасида билим — фандан хабардор ё унга қизиқувчи бирон кимса йўқ»¹

Мазкур маълумотлар XIV асрнинг биринчи ярмида Бухорода шахсан булган Ибн Баттутанинг қаламига мансубдир. Унга кура Бухоро мугуллар томонидан шу даражада қаттиқ вайрон этилганки, 100 йилдан ортиқ вақт утган бўлсада ҳамон узига келмаган. Ваҳоланки, Бухоро мугулларнинг босқинидан олдин киши ҳавасини келтирадиган обод шаҳар ҳисобланган. Бу хусусда аллома Ёқут ал-Ҳамавий шундай ёзган: «Шубҳасизки, бу жуда қадимий шаҳар, унда боғлар, сархил мевалар куп. Мен борганимда Бухоро мевалари ун саккиз кун йўл босиб Марвга, ун беш кун йўл юриб Хоразмга ҳам элтиб сотилар эди». «Китоб ас-сувар» асарининг муаллифи ёзади: Мовароуннаҳр ерларининг гўзаллигига келсак, (айтиш керакки) мен ислом мамлакатларининг бирортасида Бухородан куркамроқ шаҳарни курган эмасман. Унинг аркига чиқсанг, атрофида зангори осмон туташ кум-кўк масофаларни курасан... Мовароуннаҳр ва Хуросон юрларида уз ерларини бухороликларчалик яхши парвариш қиладиган аҳоли йўқдир... Бухоро текис ерларга жойлашган шаҳар, бинно синчлари ёғочдан. Ҳамма турар жойлар, қўргонлар, боғлар, расталар, тош йўллар ҳамда беҳисоб туташ маҳаллалар, 12 фарсах узунликдаги девор билан ураб олинганки, бу девор барча уша қўргон, уй-жой ҳам аҳоли яшайдиган жойларни шаҳар маркази билан бириктириб туради. Буш қолган тақир жой ёки бирон вайронани курмайсиз. Ҳалиги девордан ташқари... Унга туташ солинган, қишин-ёзин аҳоли яшайдиган шаҳар уй-жойлари, сарой, дукон ва боғларини қўршаб турувчи бошқа девор ҳам бор... Бутун Мовароуннаҳрда Бухорочалик зич ва гавжум шаҳар йўқ».²

¹ *Иброҳимов Н.* Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Тошкент, 1993, 23-бет.

² Уша жойда, 22—23-бетлар.

Аммо мўгуллар Бухорони «култепа»га айлантирган эдилар.

Чингизхон Бухородан олинган бир неча минг асирларни қушиннинг олдига солиб Самарқанд томон йуналди. Бу шаҳар ҳам шарқнинг энг сулим ва обод масканларидан бири булган. Бу ерда Султон Муҳаммаднинг 110 минг аскарри шайланиб турган эди. Бундан ташқари аҳолининг талай қисми мудофаага жалб этилган. Қушин тепасида Тоғайхон, Алп Эрхон, Шайхон, Болахон ва бошқа лашкарбошилар турган. Душман қамалидаги шаҳарда хоҳ аскар, хоҳ оддий кишилар булсин барибир барчани фикри-зикри мустақиллик ва озодликни сақлашга қаратилган. Бунга эришишга етарли имконият ва ҳарбий кучлар мавжуд эди. Аммо уларни билимдонлик билан бошқарадиган раҳбар топилмади. Авваламбор лашкарбошилар ҳарбий тактика ва стратегия соҳасида хатога йул қўйдилар. Зеро, Чингизхон уз қушинининг оз қисмини ҳужумга ташлади, катта қисмини пистирмага қўйди. Лашкарбошилар душман кучларининг сонини оз деб ҳисоблаб катта қушин билан дарвоза ташқарисига чиқишиб жангни бошладилар. Шу онда пистирмадаги мўгуллар уларни қуршаб қириб ташлаганлар. Бу фожеали мағлубият шаҳар аҳолисини анча ваҳимага солиб қўйди. Бир гуруҳ нуфузли кишилар гўе халқни оммавий қирилишидан қутқозишни уйлаб таслим бўлиш ҳақидаги таклиф билан Чингизхонга мурожаат қиладилар. Бу таклиф қабул қилиниб босқинчилар шаҳарга «намоз вақтида кирдилар. Шу куни ва кечаси шаҳарни хароб қилиб, барча халойиқни — эру аёлни... шаҳардан саҳрога ҳайдаб чиқардилар. Одамлари горат булган лашкар шаҳарни горат ва талаш билан шуғулландилар. Бурчак ва магоратлардан кимни топсалар катл этдилар....

Коронгу тушганда мўгул лашкари шаҳардан чиқди. Қалъа аҳли ваҳмда, шикаста дил, на бошини кўтаради, на ерга қарайди. Эртаси тонг отиши билан Олашхон — Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ сардорларидан бири жасорат қургузиб, жонидан умид узиб, минг йигити билан мўгул лашкари миёнасига зарба бериб, бадар кетди. Кейинги куни мўгул лашкари Самарқанд ҳисорига қараб йуналди. Девори, боруларини вайрон қилиб, саловотлар оралиғида дарвозани кўлга киритдилар. Шаҳарга кирдилар... 20 мингдан

ортиқ Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ сардорларидан, булган амирни, у ерда турган барча лашкари билан қатл этдилар. Самарқанд аҳлидан уттиз минг эркакни ажратиб олиб, ўз фарзандлари ва қариндошларига булиб берди».¹

Куришиб турибдики мугул аскарлари шаҳарга биринчи маротаба кирганларида қалъада Султон Муҳаммад аскарлари мудофаада турганлар. Мугуллар кечаси уларнинг хужум қилишидан чучиб шаҳардан чиқиб кетишга мажбур булганлар. Эртасига эрта тонгда шаҳарга қайтадан киришиб қалъадаги аскарларга хужумни уюштирган. Бу жангда ватан ҳимоячилари, хусусан 20 минг киши тамомила қирилгунча жангни давом эттирган. Мугуллар яна бир бор Самарқандни вайронага айлантириб ва халқнинг бойликларини талаб, ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Бу даҳшатли воқеа 1220 йил 17 мартда содир булган эди. Бундан олдин Самарқандда 100 минг оила яшаган, урушдан кейин фақат унинг тўртдан бир қисми қолган эди, холос. Вайронага айлантирилган шаҳарда қаҳатчилик ва очлик ҳукм сурган. Шубҳасиз бу ҳолатдан ҳам кўп одамларнинг ёстиги қуриган. Мана шундай ниҳоятда даҳшатли ва фожеали шароит юзага келиб ватан ҳимоячилари катта талафот кураётган кезларда Султон Муҳаммад ваҳимага тушиб аллақачон Туркистон заминини ташлаб қочади. Ваҳоланки шахсан унинг ўзи душманга қарши курашларни тепасида бош-қош булиб туриши шарт эди. У мугуллар томонидан Бухорони босиб олганлигини эшитиб, кўп миқдордаги олтин ва бошқа қимматли хазина молларини олиб йўлга чиқади. Аммо бу моллар Амударёдан ўтилаётганда сувга гарқ булади. Чингизхон Султон Муҳаммадни тутиш мақсадида Жеба ва Субутой бошчилигида 20 минг аскарни орқасидан жунатди. Буни эшитган Султон Муҳаммад Нишопурга, сунгра Бисом деган жойга кетади. Бу ердан йўлни давом эттириб пировардида Каспий денгизидаги Ашур оролига ўрнашади. Бу ерда у қаттиқ касалга чалиниб, 1220 йил декабрда оламдан ўтди. У жон бериш олдидан ўгли Жалолоддинни тахтга меросхўр деб эълон қилди. Султон Муҳаммаднинг қочишидан кейин Хоразмшоҳлар давлатини алғов-далғов қилиб турган Султон Муҳаммаднинг онаси Туркон хо-

¹ Мирзо Улуғбек. Ўша асар, 148-бет.

тун 1220 йил мартда 22 кишидан иборат Султон Муҳаммаднинг хотинлари ва ёш болаларини, хазина бойликларини олиб Хоразмни тарк этади. У узи билан бирга кетаётган катта-кичик қариндошларининг барчасини улдиртириб мурдасини Амударёга чуқтиради. Афғидан улар душман қўлига тушмасликлари учун қатл этилган бўлса керак. Туркон хотун йул юриб Мозандарондаги Илал қалъасига жойлашди. Бу ерда мугуллар томонидан асирликка олиниб Мугулияга Чингизхон хузурига юборилди. Бу ерда 1233 йилда Чингизхон дастурхонидан ортган овқатлардан озиқланиб хор-зорликда вафот этди.

Шундай қилиб Султон Муҳаммад ва онаси Туркон хотун биргаликда яқиндагина шарқ дунёсини ларзага солиб турган Хоразмшоҳлар давлатини узларининг нодонлиги орқасидан душман оёғи тагига ташлаб бердилар. Уларнинг касрига юз минглаб одамларнинг қони тукилиб, шаҳарлар харобага айлантирилди. Бу борада Кухна Урганч шаҳри ҳам четда қолмади. Уз ҳолича ташланган Хоразмда тартибсизлик ва узбошимчалик ҳукм суриб ҳокимиятни бошқарадиган етук одам топилмади. Шу орада Жалолиддин укалари Узлиғшоҳ ва Оқшоҳлар билан биргаликда отасини дафн этишгандан кейин Хоразмга келишади. Туркон хотуннинг қариндошлари — амирлар Жалолиддинни тахтга меросхўрлигини тан олмай Туркон хотуннинг укаси Хумор тегинни Султон деб эълон қилдилар ҳамда Жалолиддинга қарши суиқасд уюштиришга киришдилар. Шу боис Жалолиддин ва Темур Малик биргаликда 300 аскар билан пойтахтни тарк этишга мажбур булади. Уларнинг орқасидан йулга чиққан Жалолиддиннинг юқорида курсатилган укалари мугуллар томонидан улдирилади. Чингизхоннинг угиллари — Угадай, Чигатой бошчилигидаги аскарлар Кухна Урганчни босиб олиш ҳаракатини қизитиб юборадилар. Қаттиқ жангларда куп одамлар ҳалок этилгандан кейин мугуллар шаҳар ичига бостириб киришга эришдилар. Душманнинг шаҳарни етти ой мобайнида қамалда ушлаб туриши орқасидан аҳолининг ҳаёти жуда оғирлашган эди. Шунга қарамай халқ оммаси ёппасига босқинчиларга қарши жангни давом эттираберди. Абулғозининг асарида курсатилишича мугулларнинг бир гуруҳи шаҳар дарвозасининг олдида турганда 100 миң кишилиқ ватан ҳимоячилари у ердан чиқиб, улар ке-

тидан қувган. Пойтахтдан бир чақирим наридаги боғда кўп сонли душман аскарларига дуч келишиб, шундай қаттиқ жанг булганки, 100 минг кишидан беш-ун киши тирик қолиб шаҳарга қочиб келган. Бу ерда худди Самарқанддаги воқеа юз берган. У ердан ҳам мўғул лашкарбошилар оз сонли аскарларини девор ёнига яқинлаштириб ва бу билан рақибларини жангга даъват этиб пистирмадаги кўп сонли аскарларининг ҳужумига мубтало этилган эдилар. Афғидан душман томонидан 100 минг кишилиқ ватан ҳимоячиларини улдирилиши шаҳар аҳолисини қаттиқ ваҳимага солган, албатта. Аммо, улар қандай булмасин онаюртини муҳофаза қилишга жонларини аямадилар. «Мўғуллар, — дейди Абулғози. — Урганчга элчи юбордилар. Айтдиларким, бизга тобеъ бўлиб эл бўлсангиз, ўзингиз омон бўлиб, ўғлон ва ушоқингиз улжа ва асир бўлмас. Урганч халқи ани қабул қилмадилар ва итоатга бўюн эгмадилар. Андин сўнг етти ой-кунда Хоразм лашкари эртадан оқшомгача урушур эрдилар. Мўғуллар Урганч атрофинда манжаниқга (тош отадиган дасттоҳга) тош топмай тутнинг кундаларини кесиб манжаниқга солиб отор эдилар. Ул вақтда мўғуллар хоҳладиларким Жайхунни боғлагайлар, то Урганчга сув бормагай. Жайхунни боғламоқ учун уч минг мўғул боғлар ерга келдилар. Ул ишдин Урганч халқи хабардор бўлиб, келиб уч минг мўғулни уртага олиб андоғ урушдиларким, у уч минг мўғулдан бир киши қутулмади ва ҳеч ваҳж бирлан мўғуллар Урганчни ола билмадилар.

...(Мўғуллар) лашкарни хоразмийларга рубару қилиб қаттиқ урушдилар. Аҳирул (мўғуллар) Урганчни олиб маҳалла-маҳаллага ут кўюб тамом халқни саҳрога чиқардилар. Токи юз минг эвлик кишини аҳли ҳунар турур деб олдилар. Жувон-хатун ва еш ўғлонларни тақки банд қилмаклик учун олдилар. Андин ўзга халқни лашкарига хизмат қилди. Ҳар бир киши (мўғул)га йигирма тўрт киши теғди ва ҳукм қилдиларким, улдириллар. Мўғуллар улдирдилар»¹.

Демак, мўғуллар ун минглаб кишиларни жангларда улдириш билан бир қаторда минглаб ҳунарманд ва бошқа касб эгаларини хизматларидан фойдаланиш мақсадида асирликка олганлар. Аёлларни зўрлаб ва

¹ Абулғози. Ўша асар, 69-бет.

узро тақсимлаб ваҳшийларча муносабатда булганлар. Ҳар бир муғул аскарига улдириш шарти билан ватан ҳимоячиларидан 24 киши биркитилган. Буларнинг ҳаммаси улдирилди. Урганч учун курашларда ўзбек хотин-қизлари жасорат ва мардликни кўрсатдилар. Бу хусусда таниқли олим Зиё Буниёдов шундай ёзади: «Муғуллар Кабилон дарвозаси орқали Гурганжнинг ташқи деворининг ичига кирдилар. Лекин улар аскарлардан ташқари шаҳар аҳолиси — эркаклар ва хотинлар томонидан ташкил қилинган шундай қаршиликка дуч келдиларки, кечга томон улар Танур маҳалласига етиб борганларига қарамай, шаҳардан бутунлай ҳайдаб чиқарилдилар.

Кейинги куни муғуллар яна уша шикастланган Кабилон дарвозаси орқали шаҳарга ёриб киришга уриндилар, лекин улар Гурий гуруҳининг аскарлари томонидан улоқтириб ташландилар».¹

Демак, ўзбек аёллари ҳарбий қурооллардан фойдаланишни узлаштирганларки жанг майдонида босқинчиларга зарба беришга қодир булганлар. Уларнинг ватанга содиқлиги ва қаҳрамонлиги муғул газандаларининг қаҳр-газабини қайнатган. Чунончи улар 1220 йил декабрда шаҳарга бостириб кирганларидан кейин аёллардан ҳам ўч олишга киришиб кулоқ эшитмаган жазо усулларини қўлладилар. Улар «Урганчнинг асир аёлларига қип-яланғоч булиб утишни буюрдилар ва уларни икки гуруҳга булиб, бундай буйруқ бердилар: «Сизнинг шаҳрингиз аёллари жуда яхши муштқаш жангчилар эканлар. Шунинг учун буюрамиз: иккала гуруҳ аёллари бир-бирлари билан мушглашиб урушсинлар. Бу разил томоша билан кунгил очишиб, муғуллар аёлларни бурдалаб ташладилар».²

Шундан кейин муғул жаллодлари Амударё суви билан Урганчни чуқтириб ҳашаматли бинолар, обод кўчалар, нодир асарларни ўз ичига олган кутубхонани ҳаммасини барбод этдилар. Яқиндагина Шарқнинг порлоқ юлдузи булиб турган машҳур Урганч шаҳари харобага айлангирди. Унинг ун минглаб аҳолиси улдирилди, асир олинди ва бойликлар таланди. Ур-

¹ Зиё Буниёдов. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати, Тошкент, 1998, 192-бет.

² Уша жойда, 194-бет.

ганчдаги жангларда таникли дин пешвоси, аллома Шайх Нажмиддин Кубронинг курсатган жасорат ва қахрамонлиги тилларда дoston бўлди. У 1145 йилда Хива шаҳрида туғилиб умрини охиригача она юртига сидкидиллик билан хизмат қилди. У ёшлик йилларидаёқ Эрон, Миср, Шому Ироқ каби мамлакатларга бориб билими ва тажрибасини оширди. У Кубравия тариқатининг асосчиси ҳисобланиб тариқати ва таълимотида ҳалоллик, поклик, инсонпарварлик, мурувватлик ва ватанпарварлик сингари фазилатлар уз ифодасини топган. У қатор асарларнинг муаллифидир. Чингизхон Шайхнинг обрўини инобатга олиб шаҳар қамалидан ихтиёрий равишда чиқиб кетишини ва унга ҳеч қандай зиён етказмаслиги ҳақида хабар қилади. Аммо Шайхнинг онги ва қалбида она юрт ва халқига муҳаббат ва содиқлик шу даражада барқ уриб турган эдики, тақлифни рад этди. Ватан учун жонини тиканлигини ҳам маълум қилди. «Ҳазрати Шайх Нажмиддин Кубронинг овозаси, — дейди Абулғози, — оламга машҳур эди. Ул сабабдин шаҳзодалар (Чингизхон ўғиллари) ҳазрати Шайхга киши юбордилар. Шайх оёқ остида қолмасунлар, углон ва ушоқлари бирлан қалъадан чиқиб келсунлар» деб. Ҳазрати Шайх айтиб юбордиларким, мен якка эмасман. Менинг қариндошим ва хизматкорларим бор турур. Шаҳзодалар айтиб юбордиларким, ўн киши бирлан келсунлар. Шайх айтдиларким, ундин кўп турур. Шаҳзодалар айтдиларким, юз киши бирлан келсунлар. Шайх айтдилар, юздан кўп турур. Шаҳзодалар айтдилар, минг киши бирлан келсунлар. Ҳазрати Шайх айтиб юбордиларким, яхши кунда мен бу халқнинг тамоми бирлан ошно ва дўст эрдим. Энди ёмон кунда нечук буларни ташлаб борайин, мен бора билмасмен, деди. У маҳалла мўгуллар ҳазрат Шайхнинг маҳалласига қуюлиб келдилар. Ҳазрат Шайх бир неча мўгулларни уз қўллари бирлан дарҳол жаҳаннамга юбордилар (ўзлари ҳам) шаҳид бўлдилар».¹

Бинобарин Шайх уз жавобида халқ билан бир тан бир жон эканлигини англатиб ватан манфаатини шахсий манфаатдан юқори қўйган. Шубҳасиз у узининг ҳаётини уйлаб иш юритганида омон-эсон қолиши мумкин эди. Аммо у халқининг бошига ёмон кунлар

¹ Абулғози. Ўша асар, 69—70-бет.

тушган вақтларда хиёнат қилишликни виждони қабул қилмай душманга қарши курашди.

Буюк давлат арбоби ва олим Улуғбек ҳам Шайх Нажмиддин Кубронинг ватанпарварлиги ва жасорати-га юқори баҳо берган эди. У шундай ёзган: «Муршиди Аъзам Шайх Нажмиддин Кубро худо амри билан Хоразм учун бошини тикди. Бошини топширишда қотил яловига елишди. Дини ҳақ, иқлимнинг шоҳи ул пийр сарпанжасидан ун забардаст йигит яловни чиқариб ололмадилар. Сайидлар шайхи сарпанжасида кофир яловини куриб ҳайратда қолган оқиллар бу ҳолни шарҳладилар: ялов учини Шайх туғиб, таърих айтдики, вафотим санаси «Шоҳи Шухудо» («Шаҳидлар шоҳи»)дир»¹ Шайх Нажмиддин Кубронинг бундай жасорати ва қаҳрамонлиги унинг қалбидаги ватанпарварликнинг ёрқин намунаси.

Чингизхон узининг ваҳшийлигини Термизда ва бошқа жойларда ҳам намойиш этади. У қушин билан Термизга келганда маҳаллий аҳоли қаттиқ жанг қилдилар. Аммо, пировардида, душман галаба қилиб, кўп одамларни қиличдан ўтказди. Шу орада мўғуллар «бир хотунни улдиришга олиб келдилар. Ул хотун айтди: «Мени улдирманглар. Мен сизларга бир яхши дур берайин», деди. Алар дедилар: «Дуринг қайда турур?» Ул хотун айтди: «Дурни юткан турурман, дур қорнимда турур». Мўғуллар ул хотуннинг қорнини ёриб дурни олдилар. Ул сабабдин ҳеч ўлук қолмади, тамомининг қорнини ёрдилар»².

Куриниб турибдики, босқинчилар бир дона дур баҳонасида қанчадан-қанча аёлларнинг ичак-чавогини ағдар-тунтар қилиб ташлаганлар. Улар Термизни вайрон этиб, кўп одамларни қиргандан сўнг Балхга боришиб, обод ва кўркам шаҳарни ҳам ер билан яксон қилдилар. Улар Марв шаҳрини босиб олишда ҳам ваҳшийларча ҳаракат қилдилар. Тулихон бошлиқ мўғуллар шаҳарга қирганларида одатдагидек бойликларни талаб қилдилар. Улар аҳолини шаҳардан ҳайдаб мол-мулкни таладилар, сўнгра одамларни ёшасига қирдилар. Ҳар бир аскарга 40—50 кишини улдириш вазифаси юклатилди. Бу топшириқ дарҳол бажарилди.

¹ Мирзо Улуғбек. Уша асар, 165-бет.

² Абулғози. Уша асар, 70-бет.

БАТАН УЧУН ЖОНИНИ ТИККАН ЖАЛОЛИДДИН

Жалололиддин 300 киши билан Урганчдан чиққандан кейин Газна шаҳарига боришни ва бу ерда куч тушлашни режалаштиради. Аммо у Нисо шаҳрининг атрофига келганда 700 кишилик мугул аскарлари билан туқнашади. Икки томон ургасидаги жангда душман кучлари тор-мор этилади. Жалололиддин кун яроғ-аслаҳа ва бошқа нарсаларни ўлжага олади. У Нишопурга келиб атроф жойлардаги ҳокимларга биргаликда мугулларга қарши курашини сураб мактубларни тарқатади. Аммо унга Нишопурда туришлик хавфли бўлиб қолди. Чунки у мугул аскарлари уни излаб келаятганлиги ҳақидаги хабарни олади. Шу боис у 1221 йил февраль ойида Газнага йўл олди. Қандаҳор атрофида отасининг қариндоши Ҳирот ҳокими Амин Малик 10 минг кўшини билан келиб Жалололиддинга катта ёрдам курсатади. Шунингдек Ҳалаж қабиласининг бошлиғи Сайфиддин Бўғроқ, Балх ҳокими Аъзам Малик, афгон лашкарбошиси Музаффар Малик, қарлуқларнинг сардори ал-Ҳасан билан Жалололиддинга қўшиладилар. Булардан ташқари Амин Малик деган кимса ҳам ўз кўшини билан келган.¹

Хужанд жангининг қаҳрамони Темур Малик ҳам Жалололиддиннинг энг ишончли кишиси сифатида фаолият кўрсатмоқда эди.

1221 йил баҳорида Жалололиддин Қобул дарёсининг атрофидаги Валиён қалъасини қуршаб турган мугул аскарларига ҳужум қилиб ва минг кишини ўлдириб галаба қозонди. Мағлубият хабарини олган Чингизхон «ўзининг тажрибали саркардаларидан бири — Шиқи Хутху деган кишини 45 минг кўшин билан Жалололиддинга қарши юборади. Мугуллар Жалололиддин кўшини билан Парвон деган мавзеда учрашади. Жалололиддин ўз аскарларига отдан тушиб, от жиловини белларига боғлаган ҳолда пиеда бўлиб жанг қилишга фармон беради. Икки кун жанг булади. Мугуллар чарчаганидан сўнг Жалололиддин ўз аскарларига отга миниб жанг қилишга буйруқ беради. Мугуллар бардош беролмай қоча бошлайдилар. Жалололиддин бу жангда аскарнинг унги қанотини Темур Маликка, чап қанотини Сайфид-

¹ *Шихоб ад-дин Мухаммад ан-Насаби. Жизнеописание Султана Джалалиддина Манкбурнк. Баку, 1973, С.124—125.*

6-расм. Жалолоддин Мангуберди жанг майдоида.

дин Абрақга топшириб, узи марказда турган. Энди муғуллар ҳийла-найранг ишлатишга ҳаракат қилиб, ҳар бир жангчи узини захирада етаклаб юрган отининг устига кигиздан одам шаклида қутирчоқ ясаб, отга миндириб жангга кирсин деган буйруқ берилади. Эртасига жангда муғуллар сафи купайиб, хоразмликларни ваҳимага солади. Муғулларнинг ҳийласини сезган Жалолоддин уз аскарларига далда бериб, душман ҳийласини фош қилади ва уз аскарларини жангга олиб киради. Жалолоддин ҳарбий маҳорат курсатиб, муғулларни ўраб ҳалқа ичига олади. Хутху нуён душманга бардош беролмаслигига кўзи етгач, қолган аскарни сақлаб қолиш учун жанг майдонини ташлаб қочади. Жалолоддин жуда куп улжага эга булади.¹

Жалолоддиннинг душман устидан қулга киритган ажойиб ғалабаси шунини курсатадики, агар росмана аҳиллик ва бирдамлик билан ҳаракат қилинса кузланган мақсадга эришиш мумкин. Аммо, шунга қарамай ғалабадан кейин лашкарбошилар ўртасида улжаларни тақсимланишида ўзаро жанжал кутарилди. Оқибатда ёрдамга келган афғонлар, ҳалажлар ва қарлуқлар Жалолоддинни ташлаб кетдилар. У уларни тинчителиш ва

¹ *Файзиев Т.* Султон Жалолоддин Муҳаммад бин Ховандшоҳ Мирхонд талқинида. «Хоразмшоҳ Жалолоддин Мангуберди» Тошкент, 1999, 69-бет.

яраштиришига кўп ҳаракат қилди, лекин шахсий манфаатлар ва жоҳиллик устун келиб фойдаси бўлмади. Шундан кейин Жалололдиннинг ҳарбий кучи жуда заифлашиб душманга қарши курашни давом эттиришининг имкони қолмади. Бу вақтда Парвондаги маглубиятдан газабланган Чингизхон Жалололдинга қарши шахсан узи катта кўшин билан йўлга чиқди. Бундан хабар топган Жалололдин Ғазнадан чиқиб Ҳиндистон томонга йўл олади. Орадан икки ҳафта утгандан кейин Чингизхон Ғазнани босиб олди. Сунгра Жалололдиндан ажралиб кетган афгонлар, ҳалажлар ва қарлуқларнинг барчасини қириб ташлади. Чингизхон ҳарбий қисми Жалололдинни излаб топиш учун юборади. Бу ҳарбий қисм Ғазнанинг атрофидаги Ғардиз деган жойга келганда унга Жалололдин хужум қилиб, тор-мор этади. У Чингизхонни катта куч билан келишини англаб, Синд дарёси орқали Ҳиндистонга ўтиш мақсадида у томонга кетади. У бу ерга етиб келганда Чингизхон катта кўшин билан пайдо бўлади. Шу тариқа Жалололдин дарё билан душман уртасида қолади. Бу шиддатли жанг уч кун давом этади. У бир маълумотда 1221 йил 23—25 ноябрда, иккинчисида 1223 йилнинг августида бўлган. Уни Мирзо Улуғбек қуйидагича таърифлайди: «Жалололдин баҳодирлик отини кураш майдонига солиб, тотор кофирларидан кўшини ҳалокат тупроғига қоради ва ҳеч бир қулфатсиз жанг қилдики, агар Рустами дoston тирик бўлганида, унга бўлган муҳаббат ёпитини ўз елкасига солган бўларди. Агар кумуштан Исфандиёр бу жангни мушоҳада қилганда, унинг хизматида қуллик лавозимини жону дили билан қабул қилган бўларди... Султон Жалололдин лашкарининг қалбида етти юзта мард билан бирга мардоналик оёғини ерга маҳкам қўйиб, тонгдан то туш пайтигача қаршилик кўрсатиб, уларни чапдан ўнга, ўнгдан чапга қувди ва ҳар бир ҳамлада қанчалаб томонга от чоптирмасин, тупроқни қонга бўяр эди. Агар бу жангни Золнинг угли кўрса эди, у Султон Жалололдиннинг қўлини ўпган бўларди.

Чингизхоннинг лашкари беҳисоб эди, улар соатма-соат кўпайиб боришарди ва гоҳ-гоҳ кураш майдонини Жалололдин учун танг қилар эдилар».¹

¹ *Мирзо Улуғбек. Ўша асар, 182-бет.*

Ушбу сатрларда Жалололидин қушинининг анча озлигига қарамай қаҳрамонларча жанг қилиб мўғулларнинг талай қисмини уддирганлиги баён этилган. Бошқа тарихий манбаларда ҳам Жалололидиннинг жасорати ва ҳарбий маҳоратига юқори баҳо берилган. Агар унга қушимча ёрдам кучлари келганда бу гал ҳам ғалабага эришини турган гап эди. Ҳа, у ёлғиз эди, фақат бир неча минг содиқ аскарлари бўлиб улар «бир томчи» қон қолгунча курашдилар. Бу жанг хусусида Мирзо Улутбек сўзини давом эттириб: «Мўғуллар Султон Жалололидинни (жанг майдонида) кулга туширай деб қолганларидан кейин Хон Султоннинг угли Ахос Малик Султон Жалололидин отининг жиловидан тутиб, орқага олиб чиқди. Султон юраги гирён, кузлари нигорон бўлиб, болалари ва уғиллари билан минглаб дарду фироғ ила видолашиб, қора тўриқ отини миниб, мўғулларнинг беҳисоб қушинига яна ҳамла қилди. Уларни орқага суриб ташлаб, сўнг жиловни орқага тортди. Совутини елкадан ташлаб, чатрини кулга олди, чубини ерга отиб, отига қамчи босди. Синд дарёси қирғогидан то узан (сув)гача ун газдан ортиқроқ эди. У отни дарёга ҳайдади. Лашкардан бир тудаси унга эргашган эди, мўғулларнинг ўқидан, йўқлик денгизига гарқ бўлди... Айтишларича, сувда қатл этилган мурдаларнинг купчилигига шу даражада ўқ теккан эдики, сув уликларнинг қони билан қипқизил бўлиб кетган эди».¹ Жалололидин дарёдан соғсаломат сузиб нариги қирғоқда дам олаётганда одамларидан етти киши сувдан чиқиб, унга қушилади. Жалололидиннинг моҳир лашкарбошилиги, жасорати ва мардлиги шахсан Чингизхонни лол қолдирган эди. У унинг шаънига мақтов сўзларини изҳор этиб: «Отадан дунёда ҳали бундай ўғил туғилмаган. У саҳрода шер каби голиб жангчи, дарёда эса наҳанг (акула) каби ботир. Қандай қилсинки, ҳали ҳеч ким тақдир билан ҳеч бир можарода тенг келолмаган. Лекин у мардликнинг додини берди. Қазон қадар қаршисида қудрат қўлини (мардона) очди. Мардлик билан ундан (қазо) кутулиб бўлмайди». У уғилларига юзланди ва деди: «Отага шундай ўғил зарурки, у икки гирдоб — олов ва сув гирдобидан озодлик майдонига чиқа олди».²

¹ Уша асар, 183-бет.

² Уша жойда, 183—184-бетлар.

Шуни айтиш лозимки, Жалолиддиннинг оила аъзолари ҳам жасорат ва мардлик, ватанга содиқлик намуналарини кўрсатди. Уша Синд дарёсининг қирғоғидаги жангда Султон Жалолиддиннинг 7—8 яшар угли асирликка олиниб Чингизхон ҳузурида улдирилган эди. Унинг онаси, хотини ва бошқа аёллар душман қўлига тушгандан кура улганимиз яхши дейишиб, дод-фарёд билан узларини дарёга чуктирилишини Жалолиддиндан елвориб сўрашди. Ҳақиқатан ҳам уларни душман қўлида улишлари турган гап эди. Буни яхши билган Жалолиддин қатъий талабларга биноан дарёга қайғу-алам билан чуктиради. Маълум вақтдан кейин дарёдан омон-эсон сузиб чиққан 4 минг аскарлари Жалолиддинга қўшилди. Шунингдек жангда тирик қолиб, дарёдан утган лашкарбошилар — Қулбарс Баҳодир, Кабкўх, Саъдаддин Али аш-Шаробдорлар келишади. Бу катта хурсандчиликни уйғотиб, бамисоли онадан янги туғилгандек бўлишган. Жалолиддиннинг кейинги фаолияти Ҳиндистонда кечди. У бу ерда уч йил мобайнида унга қарши бош кўтарган айрим маҳаллий ҳокимлар бошчилигидаги аскарларга зарба беради. Ҳамда уз мавқеини анча мустаҳкамлаб олади. Бироқ унга қарши кучларнинг зурайиши орқасидан Эронга йўл олади. Бу ерда у Хоразмшоҳлар давлати номидан ҳукмдорлик қилаётган укаси Ғиёсиддин Пиршоҳни қаршилигини енгиб, узига бўйсиндиради. Қарийб бутун Эронни эгаллаган Жалолиддин Озарбайжонни ҳам қўлга олишга ҳаракат қилди. Натижада у бу мамлакатни бўйсиндириб, Хоразмшоҳлар давлатининг бу ердаги илгариги ҳукмронлигини тиклайди. Табриз шаҳари бу давлатнинг пойтахтига айлантирилади. Шунингдек Жалолиддин тўрт йил мобайнида Тифлисида ҳукмронлик қилиб Хоразмшоҳлар давлатининг мавқеини анча оширади. Бутун умри хавф-хатар ва жангларда утиб, тинчлик ва хотиржамликни билмаган Жалолиддин 1231 йил 16 августда Курдистон тоғида бир кўрд киши томонидан улдирилади. Бу хусусда таниқли Туркия олими Ойдин Тонарий шундай ёзади: «Султоннинг улими туғрисида тарихчилар берган маълумотлар аксарият бир-бирига ухшашдир. Фикримизча бу масалада Насавий билан Жувайнийнинг маълумотлари энг туғрисиدير.

Муғулларнинг 15 суворийси Султонни таъқиб

қилишга тушди. Улардан иккитаси унга етиб олди. Султон бир ҳамлада уларнинг икковини ҳам ўлдирди ва яна қочди. У баланд тоққа тирмашди ва қароқчи курдларга дуч келди. Курдлар уни ўлдирмоқчи булганларида Султон уларнинг бошлиғига: «Мен Султонман. Мени ўлдиришга шошилманг. Мени ё Малик Музаффар Шаҳобиддин хузурига ёки мени улкаларимдан бирига олиб бор, сени амир қилиб тайинлайман», деди. Қароқчилар бошлиғи иккинчи таклифни қабул қилди ва Султонни ўз овулига олиб кетди. Сўнг у Султонни хотинига топшириб, от топиб келиш учун кетди. Бироқ кўп ўтмай найза кутарган бошқа бир курд кириб келди ва хотиндан: «Бу хоразмлик ким? Уни нега ўлдирмаяпсизлар?» деб сўради. Хотин: «Хужайиним унга омонлик берди. Чунки у Султон эканини сўзлади», деди. Курд: «Бу гапга қандай ишониб мумкин? Улар Охлатда бундан ҳам азизроқ укамни ўлдирдилар», деди ва бир найза зарби билан Жалолоддинни ўлдирди.

Орадан бир оз фурсат ўтгач, Майафориқин ҳокими Малик Музаффар тоққа одам юбориб Султонга тегишли нарсаларни, оти, эгари, машҳур қиличи ва бошидаги кокили (тилсимли)ни олди. Жалолоддиннинг яқинлари бу нарсалар Султонники эканлигини тасдиқлади. Малик Музаффар Жалолоддиннинг жасадини Майафориқинга келтириб дафн қилди. Бироқ бу ерга кумилган бошқа кўпгина улў одамлар сингари Жалолоддиннинг қабри қаерда эканлигини аниқлашни иложи бўлмади.

Жувайнийнинг ёзишича, Жалолоддин Амид тоғларига чиқиб олгач, тунаш учун чодир тиклаган. Курдлардан ташкил топган бир гуруҳ кишиларнинг қимматбаҳо кийимларини тортиб олиш учун «нима қилаётганларини ва қандай инсон эканлигини билмасдан» Султоннинг кўксига ханжар уриб ўлдирдилар.¹

Жалолоддин вафоти Туркистон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Кавказдаги барча мўғулларга қарши халқлар учун ниҳоятда катта йўқотиш ҳисобланди. Чунки унинг асосий мақсади уларни ва мусулмон динини мўғуллардан ҳимоя этишдан иборат эди. Шунинг учун у курсатилган мамлакатларда кўп мингли

¹ *Ойдин Тонарий*. Жалолоддин Хоразмшоҳ ва унинг даври. Тошкент, 1999, 57-58-бетлар (Бобоҳон Муҳаммад Шариф таржимаси).

қушинни ва курашни ташкил этишга эришади. Ваҳоланки у Хоразмдан бор-йўғи 300 киши билан чиқиб кетган эди. Аммо Жалолиддин хорижий мамлакатларда икки томонлама, яъни мўғулларга ва муҳолифатдаги кучларга қарши тинимсиз жанг қилди. Бу кучлар кўпроқ шахсий манфаатларини уйлаб ва нодонлик қилиб Жалолиддин олиб бораётган озодлик курашларига катта зиён келтирди. Жалолиддин бу ўта зарарли ҳаракатларни бартараф қилиш йўлида кўп аскарлари ва маблағини йўқотди. Бу ҳолат мўғулларга қарши курашга салбий таъсир этиб уларни ғалабаси учун кенг имкониятларни яратди. Жалолиддин улимидан кейин мўғулларга қарши курашни моҳирлик билан бошқарадиган ҳукмдор ёки лашкарбоши кўринмади. Натижада 1258 йилда халифалиkning пойтахти Бағдод мўғуллар томонидан эгалланиб вайронага айлантирилди. Кўп ёш-қари кишилар ҳалок этилди. Ваҳоланки, халифалик ўз вақтида Чингизхонга хат юбориб, Хоразмшоҳлар давлатига қарши уруш очишга қақирган эди.

Жалолиддиннинг замондошлари унинг озодлик курашига юқори баҳо берган. Чунончи, Зиё Буниёдовнинг маълумотларига кўра қотил кўрдлар Жалолиддиннинг қимматли безаклари ва эгар-жабдуқларини олишган. Улардан бири унинг либосини кийиб ва кўроллари унга осиб Амид деган жойда гердайиб юрганда Жалолиддиннинг яқинларидан бири Майафорикнинг ҳоқими Ал-Малик ал-Ашрафга маълум қилади. Бу кишини Жалолиддинга нисбатан душманчилиги бор эди. Аммо, у адолат юзасидан унинг бевақт улимидан қаттиқ қайгуради. У қотил кўрдни улдириш, у яшаётган қишлоқ аҳолисининг барчасини қириб ташлаш ҳақида курсатма беради.¹ Жалолиддиннинг либослари ва кўроллари топтиради. У ҳузуридаги кишиларга дейди: «Сиз мени уни улими билан табрикляяпсизларми? Бироқ сиз бунинг самарасини йиғасиз, чунки Аллоҳ номи билан қасам ичаманки, унинг ҳалокати мўғулларнинг ислом ерларини истило қилишларини англатади. Энди биз билан йаъжуж ва маъжуж уртасида девор булиб турган Хоразмшоҳлардек бирор кимса йўқ.»²

¹ Зиё Буниёдов. Уша асар, 235-бет.

² Уша жойда, 236-бет.

Дарҳақиқат мўғул босқинчиларига қарши курашишда Жалололиддинга тенглашадиган кузга ташланмади. Шунинг учун ҳам унинг вафотидан сўнг шон-шухрати сунмади. Ҳатто уни улдирилмаганлиги ҳақида овозалар кенг тарқалди. У ҳақда афсоналар туқилди. Ойдин Тонарийнинг курсатишича, Жалололиддиннинг дарвешлар орасида суфий кийимида турли мамлакатларда юрганлиги ҳақида сузлар тарқалган. Ироқи ажам ҳокими эса бу гапларни инobatга олиб Жалололиддинни қидиртирган. 1236 йилда Мозандарон минтақасида бир киши узини Жалололиддин деб қўзғолон кутаради. У Жалололиддиннинг озодликни рамзи ҳисоблаб мўғулларга қарши қўзғолон уюштирган, албатта. Аммо у фош этилиб, мўғуллар томонидан осиб улдирилди. 1254 йилда Амударё буйида бир киши узини Султон Жалололиддин эканлиги ҳақида гап тарқатади. У қўлга олинади, лекин умрини охиригача уз сўзидан қайтмади.¹

Шундай қилиб Султон Жалололиддиннинг мустақиллик ва озодлик рамзи сифатида донги олам узра таралди. Бу йўлда унинг ҳаёти ва жўшқин фаолияти гоётада хавф-хатарли, мураккаб ва узаро зиддият ва курашлар шароитида кечди. У хотиржамлик ва осойишталикни курмай у мамлакатдан бу мамлакатга, у шаҳардан бу шаҳарга, чулу, тоғу-тошлар буйлаб кезиб юришга мажбур бўлди. У барча қийинчиликлар ва азоб-уқубатларни, ҳатто улимни буйнига олиб турли халқларни Хоразмшоҳлар давлатининг байроғи остига бирлаштириш учун тинимсиз курашди. Бундан кузланган асосий мақсад уларни мўғулларнинг тажовузи ва ҳукмронлигидан холи этиб, мустақиллик ва озодликни таъминлашдан иборат эди. Зеро, у узбеклар, эронликлар, хиндлар, озарбайжонлар, афгонлар ва бошқа халқларнинг умум манфаатлари учун курашган буюк давлат арбоби ва машҳур лашкарбоши эди. У узининг олий фазилатлари билан ҳам ҳурмат ва иззатга сазовор бўлган. Шаҳобиддин Насавий уни шундай таърифлайди: «Қорачадан келган, урта буйли, тили буйича турк, лекин форсча ҳам сўйлар эди. Унинг жасоратига келганда, у шерларнинг шери эди ва отлиқ йигитлар ичида энг довюраги эди. У юмшоқ эди, жаҳли чиқмас эди ва сукинмасди ҳам. У жиддий эди, ҳеч қачон кулмасди, фақат жилмаярди ва

¹ *Ойдин Тонарий. Уша асар, 60-бет.*

камгап эди. У адолатни севарди, бироқ, у дуч келган су-ронли йиллар унинг устидан галаба қилди ва унинг феъ-лини узгартирди. У фуқароларнинг ҳаётини осонлашти-ришни ёқтирарди, лекин таназул пайтида бошқаргани учун жабр қилишга борди. Жалололидин оғир ҳолатлар-да матонатли эди ва машаққатли синовларда совуққон эди».¹

Демак Жалололидин юз йилларда бир келадиган том маънодаги давлат арбоби ҳисобланиб, узида олий фазилатларни мужассамлаштирган тарихий шахс бўлган. У барча эркесвар халқларнинг қалбида учмас из қолдирган эди. У билан бир тан, бир жон бўлиб озодлик йўлида жанг қилган минглаб ўзбекларнинг катта хизматларини ҳам курсатиш айни муддаодир. Улар уй-жойлари ва бола-чақаларини ташлаб мўғул-ларга қарши 11 йил мобайнида мардонавор курашди-лар. Жалололидиннинг вафотидан кейин улар ўз она юртига қайта олмадилар. Чунки бу ерда мўғуллар ҳукмронлик қилмоқда эдилар. Шу боис улар хо-размликлар номида хорижий мамлакатларда яшашга мажбур бўлдилар. Ватан ва оилаларининг дийдорини кўролмай қайту-аламда дунёдан ўтдилар.

Жалололидин вафотидан кейин лашкарбошилари амир Ҳисомиддин Қирхон Маликни тахтга утқазди-лар. Бироқ у ўзининг қобилиятсизлиги орқасидан ҳокимиятни ушлаб туролмади. Бебош қолган хо-размликлар Туркиядаги у ёки бу вилоят ҳокимлари-нинг хизматида бўлишга мажбур бўлдилар. Улар Миср ва Сурияда ҳам ҳарбий юришларда қатнашдилар. Уму-ман айтганда вақтлар ўтиши билан хоразмликларнинг ҳарбий салоҳияти заифлашиб турли жойларга тар-қалиб кетишади. Натижада хоразмликларнинг қол-диқлари Мисрда, Сурия шимолида, Ироқда ва Анадулининг жануби-ғарбида утроқ бўлиб қолдилар. Хоразмликларнинг авлодлари ҳозирги кунда ҳам Ироқнинг шимолида Мосул ва Қирқук атрофидаги қишлоқларда яшайдилар, улар ўзларини туркман дей-дилар. Анадулида улар ҳурзумлу деб аталадилар ва ҳозирги кунда ҳурзум (Хоразм) деб аталадиган қиш-лоқларда яшайдилар. Шундай қишлоқлардан саккиз-таси Эгей денгизи соҳилида Маниса (Туркия) вилоя-тида жойлашган.

¹ Зиё Буниёдов. Уша асар, 237-бет.

Ибн Бибининг хабар қилишича, Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердининг улимидан сунг унинг амирларидан бири — Сарухон Қунё Султони Аловиддин Қайкубод I нинг хизматига утади. Турк олимларининг тахмин қилишича шу Сарухон Маниса вилоятида ҳукм сурган Сарухонийлар сулоласига асос солган. Бу сулола 815 (1412) йилгача ҳукм сурган. Хоразмликлар Шарқий Анадулидаги Кушаҳия ва Алашеҳр вилоятларида утרוхлашиб ҳолган. Уларнинг авлодлари энди Хурзум ашираи Увачик, Хурзум Алаяка, Хурзум Саздаре, Хурзум Кесерлар, Хурзум Энбелли қишлоқларида яшайдилар.

Булардан ташқари Урфа вилоятида Хоразм деб аталадиган уч қишлоқ булиб уларда Суриядан қочган хоразмликларнинг авлодлари яшайди.»¹

Шундай қилиб, Жалолиддин бошлиқ минглаб узбеклар мустақиллик ва озодлик учун жонларини фидо айлаб бегона мамлакатларда қолиб кетдилар. Бундай ватанга ута содиқликни тарих ҳеч қачон унутмайди.

МАҲМУД ТАРОБИЙ — ОЗОДЛИК КУРАШЧИСИ

Муғул қушинлари уч йил мобайнида Туркистон заминини қонга белаб ва вайронага айлантириб узларининг ҳукмронлигини урнатдилар. Йиллар утиб бора берди, лекин қиргин-баротларни ва вайронагарчиликларнинг даҳшатли оқибатлари ҳамон кўзга ташланиб турди. Шу боис бу гоётда фожеали воқеанинг тилга олмаган бирорта тарихчини топиш амри маҳол. XIII асрнинг иккинчи ярми — XIV асрнинг бошларида яшаган Рашидиддин шундай ёзган эди: «Солномаларни ақл-идрок билан урганиш шу ҳақда гувоҳлик берадики инсон зоти дунёга келгандан буён муғул қушинлари томонидан қилинган вайроналар ҳеч бир мамлакатда булган эмас. Чингизхон ва унинг авлодларига ўхшаб одамларни кўп қирган ва кўп мамлакатларни босиб олган ҳукмдорлар ҳеч қачон булмаган. Ҳатто, номи чиққан жаҳонгашта македониялик Александр ҳам Чингизхонга тенглаша олмайди. Чингизхон шошмай ҳаракат қилиб кўп халқларни буйсиндирди. Унинг уғиллари ва сунгра авлодлари урушиб олган»

¹ Уша жойда. 249—250-бетлар.

ерларни сақлаш билан бир вақтда бошқа мамлакатларни ҳам босиб олдилар. Босқинчиларнинг уруши жараёнида йирик шаҳар ва вилоятларнинг аҳолиси шу даражада қуп улдирилдики, тирик қолганлар озчиликни ташкил этди. Масалан, Туркистон, Балх, Шабурган, Таликан, Марв, Сарахс, Ҳирот, Рай, Ҳамадон, Кум, Исфаҳон, Мараг, Ардабил, Барда, Гянджа, Бағдод, Мавсил, Ирбил ва бошқа бу шаҳарларга тегишли вилоятларда шундай фожиа содир бўлган эди.¹ Мугул қўшинлари қуп ўтиб турган вилоятларда эса одамлар қуп улдирилди ёки улар қочиб жон сақладилар. Турар жойлари эса култепага айлантирилди. Ҳозирда фақат ундан бир қисм жойлардагина ободончилик ва бунёдкорлик кўзга ташланмоқда. Тўғри айрим жойларда сунъий суғориш, бозорларни ва шаҳарларни тиклашга ҳаракат қилинмоқда, лекин бу ишларнинг охирига етказилмаганлиги гувоҳи бўлиб турибмиз. Бордию кўрсатилган ишлар ниҳоясига етказилганда ҳам вайрона бўлиб ётган жойларда солиштирилса ҳеч нарсага арзимади.»² Дарҳақиқат Туркистон ҳудудида шаҳар ва қишлоқлар ўзларининг асл ҳолига келмаган эди. Бу камдек мугул ҳукмдорларининг зулми ва талон-ғарожи тобора кучайиб бора берди. Маълумки улар кучманчи ва ярим кучманчи бўлганликлари учун давлат бошқаруви бўйича билимга ва тажрибага эга бўлмаганлар. Шунинг учун улар маҳаллий юқори табақанинг сотқин гуруҳларига таянган ҳолда иш юритдилар. Хусусан, Чингизхонга катта ёрдам берган Маҳмуд Ялавоч Мовароуннаҳрнинг бошқарувчиси этиб тайинланди. Бу киши Хужанд шаҳрини ўзига пойтахт этиб, босқинчиларга сидқидиллик билан хизмат қилади. У шу даражада бойиб кетган эдики, улкадан олинадиган солиқ ва бошқа туловларни олдиндан босқинчиларга ўз ҳисобидан тулаган. Сунгра йил давомида солиқларни ошиғи билан ўз фойдасига йигиб ола берган.

Маҳмуд Ялавочнинг ихтиёрида мугуллардан ташкил топган ҳарбий қисмлар бўлиб, улар бутун улка халқини ўз сиртмоғида ушлаб турганлар. Уша ҳарбий қисмларнинг таъминоти халқнинг зиммасига юклатилган эди.

¹ *рашидиддин*. Сборник летописей, том 3. М., 1946, С. 308—309.

² Уша жойда.

Хуллас, мугулларнинг ҳукмронлиги моддий ва маънавий қашшоқликни, адолатсизлик ва зуравонликни келтирди, холос. Агар халқ мана шундай мисли курилмаган оғир ҳаётга қарши бош кутарса юқорида таъкидланган фожеларнинг такрорланиши турган гап эди. Аммо халқнинг эрксеварлиги устуи келиб кўзғолон кутарди. Бунга Бухоро яқинидаги Тароб қишлоғида элакчилик касби билан шуғулланувчи Маҳмуд Таробий бошчилик қилди. У жамоа аҳлига шундай деди: «Эй адолат ҳимоячилари! Нима учун курашни кутишимиз ва кечиктиришимиз керак, мамлакатни ғайридинлар (мугуллар)дан озод этиш зарур. Ҳар ким дарҳол қуролланиб ишга киришсин!» Халқ оломони бу қақриқни тула қувватлаб қулларига нима тушса шулар билан қуролланиб, шаҳарга бостириб кирдилар. Улар бу ерда ҳокимият саройини эгалладилар. Қўзғолонни уюштиришда таниқли олим Шамсиддин Маҳбуби фаол қатнашади. У мазлум халқни курашга даъват этиб Маҳмуд Таробий билан бирга қўзғолонга бошчилик қилади. Кун сайин қўзғолонга қўшилган деҳқон ва ҳунармандларни сони ошиб борди. Улар босқинчилар хизматини қилиб бойиган кишиларни улдирдилар ва мол-мулкни таладилар. Шаҳар маъмуриятининг вакиллари қўзғолон ҳақида Хўжанддаги Маҳмуд Ялавочга ердам сўраб чопарни юбордилар. Шунингдек Маҳмуд Таробийни яқиниричга улдириш режасини туздилар. У бундан хабар топиб, хавфсизликни таъминлаш мақсадида шаҳарнинг биқинидаги Абу Хафас номли тепаликка ўрнашади. Бу ерда унинг атрофига узоқ-яқин жойлардан келган кўп одамлар жипслашади. Сунгра у катта куч билан шаҳарга келиб ҳокимият саройига ўрнашиб нуфузли кишиларни ҳузурига таклиф этади. Бу вақтда унинг мавқеи шу даражада кучайиб кетган эдики, руҳонийларнинг сардори Бурхониддин Маҳмуд Таробийга халифалик ҳокимияти ваколатини беради. Бу билан унинг ҳокимияти расмийлаштирилган эди. Шундан кейин Маҳмуд Таробий мугулларнинг хизматидаги нуфузли кишиларни улдиртиради, мол-мулкни талагатади. Ҳамда халқнинг, хусусан камбағалларнинг манфаатини кўзлаб иш юритади.

Маҳмуд Таробийнинг жазосидан қочиб қутилган маҳаллий юқори табақа вакиллари Карманага боришиб, мугуллар билан биргаликда ҳарбий тайёргарлик-

ни курадилар. Ҳз навбатида Маҳмуд Таробий ҳам душманга қарши жангга тайёрланмоқда эди. Шу орада шаҳар атрофидаги қишлоқларнинг аҳолиси болта, кетмон ва бошқа нарсалар билан қуролланиб, қузғолончиларга қушилдилар. Қуп ўтмай қузғолончилар билан муғуллар қушинларининг уртасида қаттиқ жанг бўлиб 10 минг киши улдирилди. Аммо жангда Маҳмуд Таробий ва Шамсиддин Маҳбуби ҳалок бўлдилар. Натижада қузғолончилар узларининг моҳир бошлиқларидан жудо бўлишиб оғир аҳволга тушиб қолдилар. Маҳмуд Таробийнинг укалари — Муҳаммад ва Али қузғолон раҳбарлигига утказилди. Бироқ улар қобилиятсиз кишилар бўлиб чиқдилар. Бу қузғолончиларга салбий таъсир кўрсатди. Уша кўрсатилган жангдан бир ҳафта утгандан кейин Илдииз нуён ва Чақан кўрчи бошчилигида катта қушин Бухорога келиб қузғолончиларга қарши ҳужум қилади. Ҳар икки томон уртасида даҳшатли жанг бўлиб қузғолончилардан 20 минг киши улдирилди. Бунчалик кўп сонли кишиларнинг улдирилиши қузғолонни гоятда кенг қулоч ейганлигидан далолат беради. Бу ерда фавқулодда улдирилмай қолган ёки қочган кишиларни ҳисобга олсак у вақтда қузғолончиларнинг сони яна бир неча мингга кўпаяди. Уруш пайтида Маҳмуд Таробийнинг иккита укаси ҳам улдирилади.

Қузғолоннинг кўтарилиши ва душманга қарши олиб борилган қаттиқ жанглар ўзбек халқининг мустақиллик ва озодлик гоёсининг маҳсули ҳисобланди. Бу гоё муғул ҳукмдорларининг ваҳшиёна қирғини ва вайроналарига қарамай узининг куч-қудратини намоён этган эди.

АМИР ТЕМУР — ХАЛҚ ХАЛОСКОРИ

XIV асрнинг 50—60 йилларида ўлкада парокандалик авж олиб кенг меҳнаткаш омманинг аҳволи янада ёмонлашди. Шундай шароитда Темур сиёсий майдонга чиқди ҳамда ватан мустақиллигини тиклаш учун у ниҳоятда машаққатли ва хавф-хатарли йўлни босиб ўтди. Шуниси диққатга сазоворки, Темур ёшлигиданоқ ақл-идрокли, жасоратли ва келажаги порлоқ сиймо сифатида танилди. Урта аср муаллифи Мавлоно Лутфиллоҳ Нишабурий сузига кўра Темур 7 ёшлигида отаси Тарағай билан қариндошлариникига борган. Бу киши купдан-куп молларга ва қулларга эга бўлиб, доимо хавотирликда яшар экан. У Тарағайга дебди: «Худо мента куп молу давлат берди, лекин уни сақлашга ожизман, қулларим сабр-тоқатли эмаслар, фарзандларим салоҳиятсиз. Шу сабабдан молу-дунёйимга нуқсон етмасин деб қўрқаман». Темур гапга араллашиб дебди: «Эй ота, фарзандларингга молларингни бўлиб бер ва ундан сўнг уларни ўз мол-мулкларига даҳл қилгилким, улар ўз-ўзи билан овора бўлсин. Сўнг турк қулларини ҳинд қулларининг тепасига қўйгилким, ҳиндларни ўз амр-фармонларига бўйсиндирсинлар. Кейин ҳар уч қулни улардан ақлироқ бу қулнинг ихтиёрига топшир. Сўнг уларни ҳар бирини еттигидан амири қил. Кейин етмиш қулга бош бўлган ана шу етти қулни бир-бирининг таъзим ва тасрифига буюр. Уларни кўздан қочирма, чунки бир-бирлари билан куп суҳбатлашади. Уша киши Темурнинг ақл-заковатига қойил қолиб унинг отасига дебди: «...Сенинг бу фарзандинг жаҳонга подшоҳ бўлади, чунки буни унинг шу гапларидан фаҳмлаб турибман...» Сўнг сиёҳдон ва қалам ҳозирлаб уша суҳбатда Темурдан хат ёзириб олдики, бунда «унинг фарзандлари, зурриёди ва яқинларидан хирож олмасин: уларнинг гуноҳларидан ўтсинлар: унинг қавми тархон қилинсин».¹

¹ Тархон — солиқ ва жарималардан тамоман озод этилган киши, йирик, мансабдор тархонлар хоннинг олдига сўроқсиз кира олар ва уни устидан тўхсиз марта жиноят содир бўлмагунча жазога тортишмас эдилар.

Буни қарангки Темур тахтга чиққандан кейин ваъдага мувофиқ уша бадавлат кишининг авлодларига тархон унвонини беради. Умуман айтганда Амир Темурнинг ақл-идроки, фаросати, мардлиги ва жасорати юксак адаб-ахлоқи болалик кезларидаёқ жамоа аҳлига аён бўлган эди.

Мугуллар узоқ вақт давомида огир солиқлар солиб аҳолини тинкасини қуритганлар. Темур ажнабий босқинчиларнинг шафқатсиз зулми ва азоб-уқубатларининг жонли гувоҳи бўлиб қандай бўлмасин ватанни улардан озод қилишга аҳд қилган. Буни «Темур тузуклари»да келтирилган маълумотлар яққол курсатиб турибди. Мугул хони Қазагон улгандан кейин (1358 й.) Мовароуннаҳрда узаро чиқишмовчилик ва тарқоқлик зурайди. У ёки бу вилоятдаги мугул ҳокимлари яққаҳоқимлик учун узаро кураш олиб бордилар.

1360 йилда Етгисув ва Шарқий Туркистон ҳокимиятининг тепасида турган мугул хони Туғлуқ-Темур Мовароуннаҳрни буйсиндириш учун ҳарбий юриш бошлаганлиги маълум бўлди. Бу туғрисида Темур шундай дейди: «Туғлуқ-Темурхон (саркардалари) Бекчик ва Хожибек Эркинит ва улуг Туктемир Керайт ва Жегенинг бошқа амирлардан уч фавж (қисм) қўшин тузиб, уларни Мовароуннаҳр мамлакатини талон-тарож қилиш учун юборганлиги, уша уч фавж қўшин Хузор деган жойга келиб тушганлиги хабари қулоғимга етди. Шунда Туғлуқ-Темурхонни бориб куришдан илгари бу очкуз амирларни мол-дунё билан алдаб Мовароуннаҳр вилоятини қатлу гонатдан қутқариб қолишга қарор қилдим. Тилга олинган амирларни кўрганимда уларни ҳайбатим босди шекилли, куп ҳурмат курсатиб, мени ортиқча сийладилар... Совға-соврин йўсинда уларга берилган ҳар турли тансиқ моллар кузларига куп куринди ва Мовароуннаҳрни босиб олиш ва талон-тарож қилиш нијатидан қайтдилар. Сунг туғри бориб Туғлуқ-Темурхон билан куришдим. Хон келишимни яхшиликка йўйиб, (салтанат ишларида) мендан кенгаш суради. Курсатган кенгашларимни туғри деб топиб қабул қилди. Шу аснода Туғлуқ-Темурхонга хабар келтирдиларким, (юқорида айтилган) уч фавж қўшин амирлари, ерлик халқдан нақд пул совринлар олиб, улар билан келишмишлар. Хон шу ондаёқ мол-мулк ва нақд пулларни қайтариб олиш учун одам тайин қил-

ди ва амирларни бундан буён Мовароуннахрга бо-
ришларини ман этди. Мансабларидан бушатди.
Уринларига Хожи Маҳмудшоҳ Ясавурийни тайин
қилди.

Бу ҳақда амирлар хабар топгач, душманлик бай-
рогини кутариб, юргларига қайтиб келдилар. Йулда
хоннинг девон бегиси ва бош маслаҳатчиси
Уғлонхужани учратдилар. Уни ҳам узларига огдириб
олиб Жете томон юзландилар.

Айнан шу вақтда Туглуқ-Темурхоннинг Дашти
Қилчоқдаги амирлари ҳам исён тигини кутаргани
ҳақида хабар олинди. Бундан хон ташвишга тушди. У
мендан маслаҳат суради ва Жете тарафига қараб йул
олди. Мовароуннахрни эса менга қолдирди ва бу хусу-
сида ёрлиги аҳднома ёзиб берди. Амир Қорочор
нуённинг Мовароуннахрдаги туманини ҳам менга топ-
ширди. Мен бутун Мовароуннахр вилоятига, то Жай-
хун дарёсининг соҳилларигача ерга ҳукмрон бўлдим.
Давлат, ва салтанатимнинг бошланишида энг олдин
қилган кенгашим шул эди».¹

Куришиб турибдики, Темур мугулларни очкузликда
ва бағритошликда айблаб, аҳолини уларнинг талон-та-
рожидан озод қилишни мақсад қилиб қуйган. У би-
лимдонлик ва тadbиркорлик билан иш юритиб уз
мақсадига эришган ва ҳокимиятни қўлга киритган. У
бу вақтда 26 ёшда эди. Бироқ, Темурнинг ҳокимлиги
узоққа чузилмади. 1361 йилда Туглуқ Темур Моваро-
уннахрга қўшин тортиб келиб, ҳокимиятни Темурдан
олиб уз угли Илсхужага берди. Темур эса бош қўмон-
донлик вазифасига тайинланди. Шундан кейин мугул-
ларнинг зулми ва зуравонлиги янада кучайиб кетди.
Улар ислом динини ҳам оёқости қилдилар.

Уларнинг ҳукмдорларини талай қисми сирданги-
на динга узларини мойиллигини намойиш этиб, амал-
да будда динига содиқ бўлиб қолавердилар. «Темурно-
ма»да ёзилишича Амир Қазағон (1346—1358) 40 кун
ичида юзлаб муллаларни улдириб дин пешволарини
жазолаган. Уни мактаб ва мадрасаларни харобага ай-
лантириши орқасидан уқувчилар тарқалиб кетганлар.
Манбада динни ачинарли ҳолати ҳақида қуйидаги
байт келтирилади.²

¹ *Темур тузуклари*. Тошкент, 1991, 18-бет.

² *Салоҳиддин Тошкандий*. *Темурнома*. Тошкент, 1991, 106-бет.

*Қизил қон бўлуб мавжи тўфонлар,
Шаҳид ўлдиларким азиз жонлар.
Кетуб арбоби дин, чу исломдин,
Алар ичра тушти ажаб кибру кин.
Жалойи ватан бўлди устодлар,
Дин аҳли хафадур, куффор шодлар.
Калисою бутхоналар зеб илан,
Бериб неча оройу тортиб илан,
Бўлуб мадрасаю масжид хароб,
Муслмон паришону ҳайрон соб,
Шариат чироғи қолибдур ўчиб,*

*Шариатнинг талаби ҳар ён қочиб,
Муслмон бариси ғаму қайғуда,*

Қазагоннинг ислом динига нисбатан душманлиги халқнинг нафратини кузгатган. Хусусан, Бухоро аҳли «бизлар яроғ ва аслаҳа олиб, жонимиздан кечдук, золим ила жанг қилурмиз» — дейишиб бош кутарганлар. Оломон орасидан Иноқ исмли киши Қазагонга тош отиб бошини ёрган. Буни орқасидан у улганлиги ҳақида маълумот мавжуд. Босқинчилар мол-мулкларни талаш ва одамларни улдиришдан ташқари нуфузли кишиларни асирликка олган. Масалан, улар томонидан етминга сайид ва сайидзодалар олиб кетилган эди.

Темур уларнинг зулмига қарши курашиб, сайидларни, мазлумларни золимлардан халос қилган. Унинг бундай ҳаракатлари аҳолининг барча тоифаларини фикри-зикрини ифода этарди. Шунинг учун ҳам улар озодлик курашида Темурга катта умид ва ишонч билан қарадилар.

«Мовароуннаҳр аҳолиси менинг бу ишимдан хабар топиши биланок, — деб ёзади Темур, — тезда (мўғулларга) ҳужум қилишим кераклиги ҳақида истак билдирдилар. Чунки уларнинг қалби золим (мўғуллар) тоифасидан бутунлай безиган эди. Мовароуннаҳрнинг аҳолисининг каттаю-кичиги менга бирлашди. Мамлакатнинг уламо ва машойихлари эса (Мўғулия) тоифасини даф қилиб йўқотиш ҳақида фатво езиб бердилар. Улус амирлари ва қушин бошлиқларининг баъзилари ҳам бу ишга қушилиб, бизга бирлашдилар. Бу тўғрида ёзган аҳднома ва фатволарнинг нухаси бу эди: «Тўғри йуллик халифалар, Алюҳ таоло уларнинг жамисидан

мамнун бўлсин, тугган йулларига ва қилган ишларига мувофиқ Мовароуннаҳрдаги бутун аҳоли ислом, сипоҳу райят ёхуд уламо-ю машойих бўлсин, Амир Темурга иззату-икром курсатиб, уни Амир Темур Кутби салтанати Олий деб атасинлар ва уни Аллоҳнинг (ердаги) қудрати — салтанат тахтига лойиқ курсинлар. Мусулмонларнинг ери, номуси, мол-мулки ҳамда жонига зулм-ситам қилини чўзган (муғуллар) тоифасини даф қилишда ва умуман йўқотишда Темурга (ердамлашиш учун) уз мол ва жонларини (аямай), тиришиб ҳаракат қилсинлар. Биз ўз аҳду-байъатимизга содиқ қолурмиз. Агар берган аҳд-паймонимиздан қайтсак Аллоҳнинг қудратию-қуввати ва ерданидан чиқиб, шайтон қудрати ва ердами йўлига кирган бўлайлик». Бу фатвони менга курсатганларидан кейин жангу-жадал байрогини кутариб, (муғуллар) устига ланшкар тортишга қарор қилдим ва мазлумлар ҳаққини золимлардан олмоқчи бўлдим. Лекин бир неча разил кишилар бу сирни фош қилиб қўйдилар».¹

Бинобарин, Темур аҳолининг барча тоифалари томонидан ажнабийларга қарши курашнинг рамзи ва сардори сифатида тан олинган эди. Шунинг учун ҳам Туглуқ-Темурхон уни яширинча улдириш ҳақида кўрсатма берган эди. Натижада Темур ҳаёти хавф остида қолди. Шу боис у Самарқанддан кетишдан бошқа иложи қолмади.

1361—1366 йилларда Амир Темур айрим муғул ҳукмдорлари билан мурося қилишга мажбур бўлади. Хусусан у даставвал Туглуқ Темур, сунгра Амир Хусайнлар билан ҳамкорликда иш юритади. Айниқса Амир Хусайн билан алоқаси қизгин тус олган. Маълумки, у Амир Хусайннинг синглиси — Улжаой Турканга уйланиб, қариндошчилик юзага келган эди. Муғулистон хонлари Амир Темурни ҳам, Амир Хусайнни ҳам умумий душмани ҳисоблаган. Бу ҳолат ҳам уларни бир-бирларига яқинлаштирган. Аммо уларнинг мақсадлари бир-бирларига зид эди. Чунончи Амир Темур ҳали етарли ҳарбий кучга эга бўлмаганлиги учун Амир Хусайндан фойдаланиб, ашаддий душман Муғулистонга, хусусан Илсехужага зарба беришни уйлаган. Амир Хусайн ҳам унга таянган ҳолда улжада яккахокимликни қўлга киритишни мақсад

¹ Уша жойда, 20—21-бетлар.

қилиб қўйган. Шу тариқа Амир Темур шароит тақозосига кура душманлар билан вақтинчалик мурося қилишни лозим топган.

Ё ОЗОДЛИК, Ё ЎЛИМ!

Мазкур ватанпарварлик руҳи билан суғорилган сузлар 1365 йилда Самарқандда бош кўтарган кўзғолончиларнинг шиори сифатида жаранглаган эди. Кўзғолончилар Сарбадорлар номи билан аталган эди. «Сарбадор» сузи «бош дорга» демакдир. Бунинг маъноси ғалаба насиб этса озодликка чиқишликни, бордию мағлубиятга дучор бўлинса дорга осилишга тайёрликни англаган. Сарбадорлар кўзғолонининг арафасида мамлакатда муғул шаҳзодаларининг яккахокимлик учун кураши қизгин тус олиб, ҳаёт ғоятда оғирлашган. Айниқса Амир Хусайн ва Илёсхўжа уртасидаги кураш катта талафот ва парокандаликни юзага келтирмоқда эди.

1365 йилда улар уртасида Ташкент билан Чиноз уртасида лойғарчилик пайтида жанг бўлди. Натижада Амир Хусайн енгилади. Бу ғалабадан руҳланган Илёсхўжа Самарқандни эгаллаш мақсадида йулга чиқади. Бундан хабар топган Самарқанд шаҳрининг аҳолиси ўзининг кучи билан душманга зарба беришликка аҳд қилади. Аммо Самарқанднинг мудофаа девори Чингизхон томонидан бузиб ташланиб ҳамон хароба ҳолатда эди. Душман кучи яқинлашиб келаётгани ҳақида хабар олинishi билан шаҳар майдонига минглаб кишилар тушланади. Бу ерда мадраса талабаси Мавлонзода, пахта титувчилар маҳаллалик Абу Бакр Калавий ва Хурдак Бухорийлар халқни босқинчиларга курашишга даъват этдилар. Мавлонзода сузга чиқиб деди: Мусулмон аҳли! Ҳозирда ғайридинлар — муғуллар кучли қўшин билан бизларнинг мол-мулкимизни талон-тарож этиш учун келмоқдалар. Халқдан турли солиқларни ундираётган ва ўзларининг хоҳишларича сарфлаётган ҳокимият вакиллари оғир кунда мусулмонларни ташлаб қочдилар. Айтинглари, ким ислом динини ҳимоя қилиш учун раҳбарлик ва масъулиятни зиммасига олади?

Жамоа аҳли яқдиллик билан Мавлонзодани ўзларига сардор этиб сайладилар. Шундан кейин у халқни душманга қарши жанг қилишга чақириб ҳарбий

7- расм. Сарбадорларнинг муғулларга қарши жанги.

тайергарликни бошлаб юборди. «Харакатнинг раҳна-молари, — деб туғри ёзади инглиз олими Хильда Хукхэм, — мадраса талабаси Мавлонзода, Надоф (пахта титувчи) Абу Бакр барча шаҳар аҳлига мурожаат қилиб, уз ҳимоялари учун жангга отланишга даъват этишди. Масжид ёнидаги майдонда умумшаҳар мажлиси чақирилиб турли табақаларга мансуб бўлган ун минггача одам йиғилди. Мажлисида Мавлонзода шаҳар ҳокимларини қурқоқлик ва очкузликда айблаб, бошига оғир кун келганида халқни уз ҳолига ташлаб, қочиб кетганларини айтди. «Қанчалик катта товон туламайлик, — деди у — барибир Самарқандни қутқариб қола олмаймиз. Шаҳарни омон сақлашнинг ёлғиз йули уз ҳаётимизни ҳимоя қилиб, жангга отланмақдир». Шундан сунг у аслзодаларга мурожаат қилиб, «Қай бирингиз дини ислом ҳимоясига бошчилик қилишингиз мумкин?» — деб суради. Бироқ улар «чурқ» этиб оғиз очишмади. Шундан сунг у халққа мурожаат қилиб, шаҳар мудофаасини узи ташкил этажagini айтиб, бу ишда уни қўллаб-қувватлашлари лозимлигини илтимос қилди...»¹

Халқ Мавлонзодани қўллаб унинг бошчилигида муғулларга қарши курашишларини баён этдилар. Шаҳарнинг катта-кичик аҳолисининг барчаси кутаринки руҳ ва гайрат билан шаҳар мудофаасини мустаҳкамлашга нима зарур бўлса барчасини амалга

¹ Хильда Хукхэм. Етти иқлим султони. Тошкент, 1999, 49—50-бетлар.

оширдилар. Чунончи тор кучаларнинг очик томонида тусиқлар қурилди. Бақувват ва жасоратли йигитлар қуроллантирилиб вазифалари белгиланди. Уларнинг сони 10 минг кишини ташкил этган. Мавлонзода уч кечаю уч кундуз ухламай қул остидаги ватан ҳимоячиларининг жанговарлигини таъминлашга қаратилган муҳим чораларни кўрди. Илёсхужа ва қушинлари шаҳарни қамал қилиб жангни бошладилар. Мавлонзода уларни тузоққа тушириш учун шаҳарга кирадиган бир кучани очик қолдириб, узи 2000 кишилик қуролланган одамлари билан пистирмада туради. Муғуллар хотиржамлик билан ўша кучага кирганида пистирмадаги шаҳарликларнинг тусатдан қилган ҳужумига бардош беролмай минг кишини йўқотиб чекинадилар. Бошқа маълумот буйича муғуллардан икки минг киши улдирилган.¹ Эртаси кунда ҳам муғуллар ҳужумни эҳтиётлик билан қайтардилар. Бироқ галабага эриша олмай, қамални ташлаб кетишга мажбур бўлдилар.² Сарбадорларнинг бу галабаси катта аҳамият касб этиб, овозаси мамлакат бўйлаб тарқалди. Шуниси кишиларни ҳайратга солдики, яқиндагина Амир Хусайннинг кучли қушинини тормор этган Илёсхужа, оддий халқ томонидан шармандаларча мағлубиятга учратилди. Ҳатто самарқандликларнинг галабаси ҳақида хабарни Амир Хусайн ҳам, Амир Темур ҳам мамнуниятлик билан қарши олдилар. Бу вақтда Амир Темур Балхдан Қаршига келиб ҳарбий тайёргарлик кўрмоқда эди. Сарбадорлар ҳокимиятни қулга олиб бир йил мобайнида шаҳарни бошқариб туришди. Бу вақтда «Сарбадорлардан чиққан раҳнамолар шаҳарда ўз ҳокимиятларини мустаҳкам ўрнатиб феодал ҳукмдорлар ва шуҳратпараст амирларни бир четга суриб қўя бошлаган эдилар».³ Ҳақиқатан ҳам улар муғулларга таяниб бойлик ортирган ва зулмни кучайтирган айрим юқори табақа вакилларини жазолаганлар.

Сарбадорлар динни ниқоб қилиб ҳаддидан ошган нуфузли кишиларни ҳам жазолаган бўлсалар керакки, уларни «динсиз»ликда айбловчи тухмат сузлари тарқатилди. Афтидан Амир Хусайн ўзининг ашаддий

¹ Бартольд В. В. Соч. том 2, часть 2, С. 372.

² Уша жойда, Уша бет.

³ Хильда Кукхэм. Уша асар, 50-бет.

душмани Илсхужани мағлубиятидан хурсанд булган булса керакки, Самарқандга элчилар билан тўн ва белбоғлар, қилч ва ҳокимиятни бошқаришга ваколат берувчи ерликни жунатган. Бу элчи ва совғалар Сарбадорлар томонидан мамнуниятлик билан қабул қилинган. Улар Қаршида истиқомат қилаётган Амир Темурга совғалар юборишган. Уз навбатида Соҳибқирон Сарбадорларга элчисини юбориб маслаҳатларини етказган.¹

Амир Хусайн 1366 йил баҳорида Самарқандга юриши олдиан Сарбадорлар ҳузурига элчи юбориб уларга тўла ишониши ва ҳурмат қилишини маълум қилади. У Самарқанд ён бағридаги Кониғил деган сулим жойга урнашганда сарбадор бошлиқлари совғалар билан кутиб олади. Аммо Сарбадорлар эртасига Амир Хусайн ҳузурига келишаётганларида унинг одамлари ҳибсга оладилар. Сунгра улар осиб улдирилади. Шундай қилиб Амир Хусайн Сарбадорларга курсатган ҳурмати ва юборган совғалари шум ният билан қилинган сиёсат булиб чиқди. У Сарбадорларнинг куч-қудратидан хавфсираб кўзбўямачилик билан уларда ишонч ҳосил қилиш ва тўқнашишни олдини олиш режасини тузган. Унинг бундай қилиши бежиз булмаган, албатта. Зеро, Сарбадорлар шахсан Илсхужага эмас балки умуман мугулларнинг ҳукмронлигига қарши курашган. Буни яхши тушунган Амир Хусайн пировардида Сарбадорларнинг унинг ўзига ҳам қарши курашини олдини олиш учун ҳийла-найранг ишлатиб, Сарбадорларнинг талай қисмини ўлдиради.

Айрим олимлар бу ҳодисаларнинг рўй беришида Амир Хусайн Амир Темур билан биргаликда қатнашган деб ҳисоблайдилар. Аммо, аслида Амир Темурнинг бундай қилишига ишониш қийин. Чунки барча урта аср манбаларида унинг Мавлонзодани улимдан сақлаб қолганлиги уқдириб утилган.² Соҳибқироннинг бу ишни қилиши табиий ҳол эди. Чунки уни ўзи ҳам мугулларнинг ҳукмронлиги ва зулмига қарши булиб ошкора курашга фурсатни кутмоқда эди. Шунинг учун ҳам Сарбадорлар ўзларининг галабаси ҳақида даставвал элчи орқали Амир Темурга маълум

¹ Бартальд В. В. Ўша асар, 374-бет.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома. Тошкент, 1996, 50-бет.

қилган эдилар. Юқорида кўрсатилганидек унга совгалар ҳам юборилган.

Куриниб турибдики, Амир Темур Сарбадорлар курашига хайрихоҳлик билан қараб, уларнинг бош сардорини улимдан кутқариб қолган. «Сарбадорларнинг айрим бошлиқлари билан, — дейди И. Муминов, — олдин ҳам алоқада бўлганлиги ривоят қилинади... Аммо Темур билан Сарбадорларнинг айрим раҳбарлари уртасидаги бу алоқа қайси сабабларга кўра келиб чиққанлиги ҳали тула аниқланган эмас. Бизнинг фикримизча, мугул зулми асоратига қарши кураш ва Мовароуннаҳрда мустақил давлат тузиш учун олиб борилган ҳаракатлар Сарбадорларнинг айрим раҳбарларини, биринчи навбатда, уларнинг илҳомчиси ва идеологи Мавлонзодани ва Темурни бир-бирларига яқинлаштирган, кўмакдош этган; худди шу сабабдан Сарбадорлар бошлиқлари Темур фаолиятининг асосан биринчи даврида юқоридаги мақсадни амалга ошириш учун Темурни қўлаб-қувватлаганлар, унга ёрдам берганлар».¹

Мазкур сатрларда баён этилган фикрларга тула қўшилиш мумкин. Буни қуйидаги маълумот ҳам тасдиқлайди. Чунончи, Амир Темурнинг мугулларга қарши қаратилган фаолияти уни Эронда юзага келган Сарбадорлар давлати билан дўстлашишга олиб келган. Бу ерда 1337 йилда Сарбадорлар мугулларнинг ҳукмронлигини ағдариб, уларининг давлатини ташкил этган эди. Бу давлат 1381 йилгача, яъни салкам 45 йил ҳукм сурган эди. «Хожа Али Муайяд тахтда утирган вақтда, — дейилади манбада, — Сарбадорлар мамлақати зиёда бўлди: Туршиз, Кўҳистон, Табс ва Киликани босиб олди ва Домғондан то Сарахсгача (бўлган ерларни) ўзининг тасарруф тутамига киритди. Али Муайяд ўзининг ҳукмронлиги даврида улуг Амир, буюк Соҳибқирон Темур Қурагон жаноблари билан ҳамжиҳат ва садоқатли бўлди; (Унга) дўст ва хушмуомалада бўлди. Хожа Али Муайяд бир неча бор Амир Вали билан тўқнашди ва уларнинг бир-бирларига душманлиги бениҳоя кучайиб кетди. Амир Вали Сабзавор шаҳрини қамал қилди ва Хожа Али Муайяд улуг Амир Темур Қурагондан ёрдам, мадад сўради ва Тоту

¹ Муминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Тошкент, 1980, 11-бет.

номли кишини Самарқандга, Соҳибқирон ҳузурига юборди. Турт ойдан сўнг буюк Соҳибқирон Амир Темур Хуросонга лашкар тортди. Хожа Али Муайяд Са-рахсга улуғ Амир Темур Кўрагоннинг истиқболига борди, султонлик марҳаматига мушарраф бўлди. Улуғ Амир Темурнинг... унга садоқати воқеъ бўлди ва Хожа Али Муайяд Хуросон мамлакатини Амир Темурнинг тасарруфига топширди. Узи Соҳибқироннинг мулози-матига машғул бўлди.

Ҳикоят қиладиларки... Хожа Али Муайяд етти йил Соҳибқирон билан ҳамсуҳбат ва унга мулозим бўлди. Унинг жиянлари ва бошқа қариндошлари ҳам уша мулозиматда унга ҳамроҳ эдилар».¹ Бинобарин Амир Темурнинг Сарбадорларни қўллаб-қувватлаши-га шубҳа йўқ. Шундай экан, нима учун у Самарқанд-да Амир Ҳусайн Сарбадорларни жазолаётганда унга қарши курашмади деган савол туғилади. Соҳибқирон шароит тақозосига кўра бу ишни қила олмас эди. Чунки Амир Ҳусайн катта куч ва салоҳиятга эга бўлиб, ҳали унга қарши ошкора курашиши учун Соҳибқиронда етарли имконият булмаган. Шу боис у Амир Ҳусайн билан муроса қилишдан бошқа ило-жи булмаган. Шунга қарамай у имкони борича ҳара-кат қилиб Мавлонзодани ўлимдан сақлашга эри-шади.

Айрим маълумотларга қараганда Соҳибқирон Сар-бадорларни жазоламаслик хусусида Амир Ҳусайн би-лан баҳслашган. Шунинг учун ҳам Соҳибқирон билан Амир Ҳусайн уртасида уша масала буйича низо пайдо бўлган, деган фикрлар мавжуд. «Ҳусайн Сарбадорлар-нинг бошлиқларини, — деб ёзади инглиз олими, — мудҳиш жиноятларда айблади. Абу Бакр Сарбадорлар-нинг бошқа раҳнамолари қатори қатли этилибди. Фақат Мавлонзодага шафқат қилишибди — Сарбадор-ларни дор остига олиб келишганда Темур унинг гу-ноҳидан ўтишни сўрабди. Шу ишти туфайли Темурга бутун Самарқанд аҳлининг меҳри товланибди. Ҳу-сайнга эса, аксинча, золим сифатида лаънат ўқишиб-ди... Эҳтимол Темур Сарбадорлар билан, айниқса, уларнинг орасидаги аслзода кимсалар билан яқин алоқа урнатгандир. Ҳусайн билан унинг уртасида ана шу Сарбадорларга нисбатан тутилган сиёсат юзасидан

¹ Аҳмедов Б. Давлатшоҳ Самарқандий. Тошкент, 1968, 45-бет.

ихтилоф келиб чиққандир».¹ Бундай фикр шарқшунос олим А. Якубовский томонидан кутарилган эди.²

Хуллас, мустақиллик ва озодликни тиклашга қаратилган Сарбадорлар кузғолони ваҳшийларча бостирилди. Бироқ у мўғулларнинг куч-қудрати ва салоҳиятига қаттиқ зарба берди. Улар узларининг иродаси ва биллак кучларига қаттиқ таянган ҳолда кишини ҳайратта соладирган даражада қаҳрамонона жанг қилдилар. «Маълум муддат раият (Сарбадорлар), — дейилади манбада, — ҳеч бир подшоҳнинг шон-шукуҳисиз бошбек қуролланган гаддор ёв билан адолат ва ҳақиқат учун мардларча курашдилар. Душманга ҳужум қилишда ва мудофаада шундай матонат курсатдиларки, ганимларнинг ҳукмронлиги ва истило қули ул шаҳар аҳолисининг номус ва моли этагига етмади».³

Демак Сарбадорлар мўғулларни тор-мор этиб она юртни улардан халос этганлар. Амир Ҳусайн уларнинг галабасидан тучиб ва ҳокимиятни қуддан кетишидан хавфсираб, Сарбадорларнинг фаол қатнашчиларини улдириб, Самарқандни эгаллайди.

АМИР ТЕМУР ТОМОНИДАН ВАТАН МУСТАҚИЛЛИГИНИ ТИКЛАНИШИ

Сарбадорлар томонидан Илсхужанинг қушинларини тор-мор этилиши озодлик курашини жадаллаштирди. Бу вақтга келиб Амир Темурнинг мамлакатдаги мавқеи юқори даражага кутарилиб, мўғул ҳукмдорларини талвасага солиб қўйган эди. Айниқса унинг ўлкада яккаҳокимлик учун курашаётган Амир Ҳусайн билан алоқаси қизгин тус олди. Эндиликда тахт учун кураш асосан ўша икки амирлар уртасида авжига мишиб борди. Айниқса Амир Ҳусайн Соҳибқироннинг мамлакатдаги обрўси ва салоҳияти ошганлигини англаб қандай бўлмасин унга зиён етказиш учун ҳеч нарсадан тоймади. Чунончи, 1366 йилда Амир Ҳусайн Амир Темурнинг энг яқин амирларининг мол-мулкига куз олайтириб куч-қудратини намойиш этмоқчи булади. Шарафуддин Али Яздийнинг сўзига қараганда у чегараси йуқ очкуз ва молпараст бўлган. «Амир

¹ *Хильда Хукхэм. Ўша асар, 50-бет.*

² *Якубовский А. Ю. Тамерлан: эпоха, личность, деяния. «Тамерлан», Москва 1992, С.25.*

³ *Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома, Тошкент, 1994, 113—114-бет.*

8-расм. Соҳибқирон Амир Темур.

Хусайнда, — дейди у, — омадсизлик ва бахтсизликнинг белгилари тобора қулоч езиб борарди. Чунончи, мағрур подшоҳлар шаънига лойиқ бўлмаган хирс ва бахиллик, ваҳшийлик ва очкузлик унинг вужудини қамраб олди, ҳамда мол-дунё йиғиш ва заҳира туплашга муккаси билан шунгиб кетди. Аҳвол шу даражага етдики, ҳазрат Соҳибқирон амирлари ва мулозимлари (молига ҳам) таъма кузини тикди. Яъни, Амри Жоку, Амир Сайфиддин, Оқбуго, Элчи-баҳодир Давлатшоҳ баҳши номига анчагина (тулов) маблағини белгилаб, уни ундириб олиш учун солиқ йиғувчи тайинлади. Бироқ, улар яқинда (Тошқандаги) «лой жанги» воқеасини бошидан кечирганликлари ва мол заҳиранинг кўп қисми талон-тарож бўлиб кетганлиги учун у таъма қопини тўлдириш учун мўлжалланган маблағни буткул йиғиб беришга имкониятсиз эдилар.

Ҳазрат Соҳибқироннинг ҳусравона ҳимматиё ердам қўлини чузмокқа тақозо этди ва олтинкумушдан иборат катта (миқдордаги) маблағни, жумладан Маҳди Аъло Улжой Туркан-огонинг билагузук ва исирғасини ҳам, уларнинг тулов маблағи ҳисобига бериб юборди. Амир Хусайн уни кўриб, узининг сингилсиники эканлигини таниди. Аммо очкузлик хирси шу даражада ёмон бўлиб кетган эдики, ҳатто ака-сингиллик қадр-қимматини ҳам кузга илмади ва уларни олишдан ҳайиқмади».¹

Бу ҳужжат шу ҳақда гувоҳлик берадики, икки амирнинг дунёқарashi ва одоб-ахлоқида осмон билан ерчалик фарқ мавжуд. Амир Хусайндаги ноинсофлик ва очкузлик бобоси Чингизхоннинг қонидан утган иллат эди. У узининг шум ниятларини ниқоблаш мақсадида Амир Темур билан бир неча маротаба дустлик ва ҳамкорлик аҳдномасини тузди. Ҳатто у Куръони каримни ўртага қўйиб узининг чинакам дустлигини изҳор этди. Аммо «ойни этак билан епиб» бўлмайди, дейилганидек унинг душманлиги борган сари юзага чиқиб бораверди. «Амир Хусайн, — деб ёзади Соҳибқирон, — салтанатим азимати ва шон-шавкати-ни кучайганлигини кўргач, унда ҳасад томирлари ура бошлади. Қасам билан қилган аҳд-паймонларини бузиб, менга исён туғини кутарди. Мен унинг олдига кўп марта (лутф-марҳаматлар кўрсатиб) бордим, у

¹ Шарофуддин Али Яздий. Ушш асар, 117—118-бетлар.

булса асло қошимга келмади. Бунинг устига сиртдан такалуфлар билдириб, аслида хийла-найранг ишла-тиб, мендан Қарши қалъасини олиб қуйди. Қарши қалъасини қуриқлаб туриш учун қургонбеги амир Му-со бошчилигида етти минг отлик аскар тайинлади. Кейинроқ у ерга яна қушимча беш минг отлик аскар юборди. Бу билан кифояланмай мени улдирмоқчи булди».¹ Бу ерда суз фақат икки салоҳиятли амирлар-нинг тор шахсий манфаатлари доирасидагина ке-таётгани йуқ, албатта. Аксинча илдизи муҳим сиёсий масалага бориб тақалади. Агар Амир Ҳусайн қандай булмасин мугулларнинг ҳукмронлигини ҳалокатдан қутқаришни уйлаган булса, Соҳибқирон ватан мус-тақиллигини тиклаш учун курашаётган эди. Буни ях-ши англаган Амир Ҳусайн, аввалам бор Қарши қалъа-сини эгаллади. Маълумки Қарши Самарқанд ва уму-ман Мовароуннаҳрга кирадиган дарвоза сифатида муҳим стратегик аҳамиятта молик эди. Шунинг учун ҳам уни Амир Темур қулидан тортиб олиб унинг ре-жаларига зарба бермоқчи булган. У буни яхши тушу-ниб, қандай булмасин уни қайта эгаллашга қаттиқ ки-ришди. Бунга эришмоқ учун жонини тикди дейилса асло муболага булмайди. Бу вақтда Қаршида Амир Ҳу-сайннинг 12 минг кишидан иборат қўшини булган булса Соҳибқиронда бор йуғи 243 аскарни бор эди. У фурсатни бой бермаслик учун мана шу жуда оз аскар-лар билан жанг қилишга қарор қилди. Низомиддин Али Яздий унинг бу жасоратига юксак баҳо бериб: «Бу паҳлавонликдан ортиқ даражадаги шижоат белги-си булган хатти-ҳаракат ва баҳодирликдан утадиган довюраклик нишонаси булмиш тадбирдир. (Амир Соҳибқирон)... Омую сувининг буйига етиб келгандан сунг, уша туннинг узидаёқ шахсан ўзи қирқ киши би-лан дарёга от солиб сузиб ўтдилар. Бирор киши бирор жойга хабар етказмасин, деган мақсадда Хастор қиш-логини ўраб олдилар. У ердан кемалар олиб дарёнинг нарига томонига юборди ва лапшкарнинг қолган қис-ми кемада утиб олишди. Уша зафарқирдор юришда хос баҳодирлардан Суюрғатмиш-ўғлон, дуглат умоки-дан Амир Довуд, у ҳазрат Соҳибқироннинг опаси Қут-лук Туркан-оғони уз никоҳига олган эди, амир Жоку барлос, амир Муайяд Орлот, Улҳазратнинг синглиси

¹ Темур тузуклари, 36-бет.

Ширинбек-ого унинг никоҳида эди, Амир Сорбугай Жалайир, Хусайн-баҳодир, Амир Сайфуддин Нукуз, Аббос-баҳодир қипчоқ, Оқбуго баҳодир Найман, Маҳмудшоҳ Бухорий мулозимликда ҳозир эдилар».¹

Демак Амир Темур иккита поччаси ва бир гуруҳ атоқли амирлари билан душман эгаллаб турган қалъага яширинча киришга ҳаракат қилганлар. У ҳозирги Қашқадарё вилоятининг Нишон туманидаги Фазли (Фазд) қишлоғига келганлар. Сунгра Қарши туманининг маркази Бешкент (Ширкент)га бордилар. Шундан кейин у иккита сафдоши билан Қарши қалъасининг сув билан тўлдирилган зовурига яқинлашди. Бу ерда у зовур устига қурилган тарновидан тизза буйи келадиган сувни кечиб Фузор томонидаги дарвозасигача борди. Бу ерда у девори пастроқ жойни куриб нарвонни шу ерга қуйишни курсатди. Шундан кейин орқага қайтди. Сунгра аскарлари билан уша узи юрган йул буйича қалъага тусатдан ҳужум қилди. Улар «ҳазрат Соҳибқирон фармони билан бурғу (карнай) чалдилар. Уша ондаёқ сипоҳ билан қалъага ёпирилиб кирдилар ва оломон бақирӣқ-чақирӣқлар қилиб ул қўргонни ларзага солдилар. Қарши аҳолиси карнай-сурнай (овози)дан кузидан уйқу учиб, бошини ҳайрат тутуни қоплади ва ўлкани забт айлағучи Соҳибқироннинг ўқи зафар нишонига тегди...

Ҳазрат Соҳибқирон шаҳар дарвозаси муҳофазасига шахсан узи бошчилик қилди ва Амир Сари-Буго унинг мулозимлигида эди; Амир Довуд, Амир Муайяд, Амир Сайфиддинларни Хузор (Фузор) дарвозасини эгаллашга буюрди; Суюрғ Отмиш-ўғлон, Амир Аббос, Хусайн баҳодир, Оқбуго ва бошқа амирларни бору ва буржларда² қолдирди. Амир Муайяд Орлот уттиз кипи билан дарвозадан чиқиб, ул интиқом олғучи сипоҳ устига ташланди ва ўт ёндирувчи обдор қилич билан мардликлар намойиш этди».³ Шу тариқа Амир Темур узининг аскарлари билан қалъанинг ичкарасига ўрнашиб олдилар ҳамда душманларни ташқаридан қилинган ҳужумларига зарба бериб турдилар. Амир Мусо бошчилигидаги етти минглик аскарлар биринкетин маглубиятта учраб ҳар томонга қочишга мажбур

¹ Уша асар, 134-бет.

² Қалъа девори туташган минора.

³ Шарафиддин Али Яздий, Уша асар, 136—137-бетлар.

булдилар. Аммо, Малик-баходир бошчилигида беш минглик қўшин Ғузор дарвозаси томонида турган. Амир Темур 60 киши билан уларга қарши ташланганда ваҳимага тушиб қочдилар. Шарафуддин Али Яздий жангта яқун ясаб ёзади: «Бу Аллоҳнинг чексиз инояти ва поёнсиз марҳамати эрурки, бир киши (Амир Темур)ни уз лутфи йла сарафроз айлаб, унга шу қадар қувват ва шижоат ҳадея этадики, у (киши) икки юз қирқ уч сипоҳ билан, мажбурий эмас, балки уз ихтиёрича, ун икки минг қонхўр ва қасоскор душман отлиқларга қарши чиқиб жанг қилмоқчи бўлади; етиб келгач, икки кеча-кундуз ичида улардан қўрғонни тортиб олади, аҳли аёлини асир қилади, барчасини уқ ёғдирувчи обдор шамшир кучи билан тарқатиб, тузи-тиб юборди; узи эса от солиб уларни таъқиб қилади, баҳодирларини қулатади ва асир олади».¹

Амир Темурнинг ниҳоятда оз сонли аскарлар билан куп мингли душман қўшинига қарши ҳужум қилиб тор-мор этиши жаҳон тарихида учрамайди. Галаба шу ҳақда гувоҳлик берадики, шахсан Амир Темурнинг узи бир неча минг қўшинни тор-мор этиш чорасини қўрган эди. Бундай мисли қўрилмаган ҳарбий маҳоратга эга булган давлат арбоби ва лашкарбози ҳали дунёга келгани йўқ. У шонли галабани қўлга киритгандан кейин бутун қиш буйи Қаршида яшади. Кейинги вақтларда ҳам Амир Темур билан Амир Хусайн қўшинлари уртасида тўқнашувлар бўлиб турди. У тиниб-тинчимай Бухоро, Тошкент ва бошқа жойларда ҳам душманга қарши курашни тухтатмади.

Умуман айтганда Амир Темур 1366—1370 йилларда Илсхужа ва Амир Хусайнга қарши икки томонлама жанг билан машғул булди. Шу орада Амир Темур биринчи навбатда Муғулистон хони Илсхужага ҳал қилувчи зарба беришини зарур ҳисоблаб, Амир Хусайн билан ярашган ва учрашган вақтлари булган. Аммо, Амир Хусайнда ҳасадгўйлик ва кура олмаслик устун келиб қандай булмасин Соҳибқиронни йўқотишга ҳаракат қилаверди. Шунинг учун ҳам Амир Темур унга қуйидаги шеърни юборган:

*Ерга еткур сабо, ким макр қилмишдир манғо,
Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анғо.*

¹ Уша асар, 141-бет.

Аmmo Амир Хусайннинг Амир Темурга нисбатан душманчилиги тобора кучайиб борди. Чунки Амир Темур туфайлигина озодлик курашининг узил-кесил галабаси кутилмоқда эди.

«Амир Хусайн, — дейди Соҳибқирон, — мен кулга киритган галаба ва ютуқларимни куролмай, ҳасад ичини емириб, менга ва ҳарамимдаги ўз синглисига куп озор берди. У Мовароуннахрни мендан тортиб олишга, мени улдириб, тахтга ўзи ултиришга бел боғлади. Уртамизда бир неча бор урушлар булиб турган булсада барчасида енгилди. Унинг адолатсизлиги, инсофсизлиги чегарадан ошган, мени енгил ва улдиришга оз қолган вақт ҳам булди. Айнан шу вақтда кўрслиги, ёмон йўл тутиши туфайли амирлари ундан юз утиришди».¹

Шундай қилиб, Амир Хусайн Амир Темурга қарши курашларда галабага эришолмай борган сари ўз мавқеи ва салоҳиятини йўқотиб борди. Ҳатто, ундан энг яқин сафдошлари буйсинишдан бош тордилар. Низомиддин Шомийнинг сўзи билан айтганда «халқнинг ундан кўнгли совиди. Давлат ва мамлакат аҳолиси ундан юз утирди.»² Амир Хусайннинг адолатсизлиги ва зулми халқнинг барча тоифаларини аллақачонлар нафрати ва газабини уйғотган эди. У фақат найрангбозлик ва зўравонлик билан тахтда утирган. Ўз-ўзидан маълумки бундай ҳолатни узок давом этиши мумкин эмас эди, албатта. Уни айниқса Амир Темурга нисбатан гирромлиги ва хоинлиги халқнинг газабига газаб қўшган.

Муҳаммад пайғамбарнинг авлодларидан бири Саййид Барака Амир Темурни буюк зафарлар кутаётганини башорат қилиб, улуг ҳукмдорлик тимсоли ҳисобланган ногора ва байроқни ҳадя этади. Бу тўғрида Шарафуддин Али Яздий ёзади: «Маккаи муаззамнинг буюк шарифларидан бири, ўз асрида ер юзи саййидларининг пешвоси, зоти шариф Тоҳа ва Ёсин сараланган шодасининг воситаси булмиш нақблар пешвоси, муртазон аъзам, улуглиги сифат ва унвонларини келтиришга ҳожатсиз олижаноб Саййид Барака ҳеч қандай ваъда ва олдиндан келишувсиз, кутилмаганда ул ҳумоюндин манзилда пешвоз чиқди ҳамда

¹ Темур тузуклари, 39-бет.

² Низомиддин Шомий. Уша асар, 79-бет.

салтанат ва подшолик белгиларини англаувчи ногора ва алам (байрок) келтириб, ҳазрат Соҳибқиронга совга қилди. (Сунгра Аллоҳ) кўмагидан илҳомланган ҳолда бахт-саодат сўзларини айтиб башорат қушигини каромат пардасида чала бошлади:

*Аллоҳ ҳимояси сенга эрур посбон,
У бошдан бу бошгача сеники жаҳон.
Давлат ноғорасин чал, майдон сенингдур,
Бу олам тангрисининг истаги эрур».¹*

Саййид Бараканинг Амир Темур шаънига айтган сўзлари ва башорати фақат унинг узини эмас, балки бутун мазлум халқнинг фикри-зикрини изҳор этган эди. Бу вақтга келиб Амир Темур озодлик рамзи сифатида олиму фозилларни, дин пешволарини, амирларни ва халқ оммасининг диққат марказидан урин эгаллади. Бундан руҳланган Амир Темур узоқ йиллар кутиб келган қулай фурсатни қўлдан бой бермасликка аҳд қилиб, ҳал қилувчи жангни бошлаб юборади. У Термиздан уч чақирим наридаги Буё деган жойга келиб ўрнашади. Бу ерда Саййид Барака билан учрашгандан кейин Сурхондарёнинг юқори оқимида жойлашган Чағониён (Денов яқини)га келиб қўшинни тайёрлаш билан шуғулланди. Сунгра Амир Темур Кофарниҳон дарёсининг Амударёга қуйилиш жойидаги ҳозирги Айваж қишлоғига кўнади. Курсатилган ерларда турли жойлардан амирлар қўшин билан келишиб Соҳибқиронга қўшилдилар. Амир Темур Хатлонга, сунгра Амударёдан ўтиб Афғонистоннинг шимолидаги Хулм мавзесига келиб ўрнашади. Амир Темур юқорида курсатилган жойларда кучли қўшинни ташкил этиб Балхни эгаллаш учун йўлни давом эттиради. Унинг қўшинини бир қисми Амир Ҳусайн томонидан юборилган аскарлар билан тўқнашиб қаттиқ жанг қилинди. Душман кучлари маглубиятга учратилди. Шундан кейин Амир Темур қўшинлари Ҳиндувон номли Балх қалъасини қуршаб олдилар. Бу ердаги даҳшатли жангни Шарафуддин Али Яздий шундай тасвирлайди.²

¹ Шарафуддин Али Яздий. Ушга асар, 201–202-бетлар.

² Шарафуддин Али Яздий. Ушга асар, 207–208-бет.

*Жаҳонгир ҳамда гардун ҳайбатли шоҳ,
Тенадан настга бошлаб келди сипоҳ.
Чумоли чигирткадек сонсиз эди,
Шаҳару қўрғон сари ёпирилди.
Туронгуруҳдан кўтарилди сурон,
Қўрқувдан титрар тоғ ва дашт ўшал он.
Отлиқлар от суриб роса жанг қилди,
Пиёдалар бир-бирига ташланди.
Ер тораидию, қора бўлди жаҳон,
Қуёш титради ва ой қўрқди чунон.
Найзалар қонидан ер ёзиб борар,
Пистирма камондан ўлим юборар.
Қоронғу тушгунча уруш тинмади,
Бирор киши жангдан қўлин тиймади.*

Ҳақиқатан ҳам Балх қалъаси учун кураш шу даражада даҳшатли тус олдики, қонлар бамисоли сув каби оқди. Шуниси диққатга сазоворки, Амир Темури унинг еш угли Умаршайхни ҳам жангга жалб қилган. Уша жанг куни «амирзода Умаршайх бор-йўғи ун олти

9-расм. Темурийлар давридаги жангчилар.

си ушиб; гузаллар қош ва зулфидан узга жойда эгрилик ва нотугрилиқдан асар қолгани йук».¹

Демак, Амир Темур тинчлик, барқарорлик рамзи сифатида машхур булган эди.

У Балхдан Самарқандга йулга чиқиб, Шахрисабзга келиб урнашади. Бу ерда икки ой туриб, янги давлатнинг бошқарув тизимини тузишга киришади. У биринчи навбатда садоқатли ва жангларда фаол қатнашган сафдошларини олий мансабларга тайинлаб, қадриқимматини урнига қуйди. Чунончи Довудбекка Самарқанд ҳокимлиги ва девон мансабини берди. Амир Жоку, Амир Сайфиддин, Амир Аббос, Искандар, Олам-шайх, Алка қавчин, Ардашер қавчин, Кимори Ййноққа лашкар амирлиги ва тавочилиқ мансабини топширди; Амир Сари-Буго, Хусайн барлос, Амир Оқбуго, Хожид Махмудшоҳ, Элчи-баҳодир, Давлатшоҳ бахшиларни девон мири этиб тайинлади; Хитой-баҳодир, Шайх Али-баҳодир, Оқ-Темир-баҳодир, Тобон-баҳодир, Дукана, Бахшишоҳ, Қора-Ҳинду, Тақанақ Алочий-калта, Қирон-Буго-Арслон, Шайх Али ва Оқ-Темурлар баҳодирларнинг сардори вазифасига қуйилди.²

Амир Темур Шахрисабздан Самарқандга келиб уни давлатининг пойтахтга айлантиришга қаратилган чораларни изчиллик билан ошириб борди.

Амир Темур беш маротаба ҳарбий юришларни уюштириб, Хоразмни ҳам эгаллади. Бу билан у Олтин Урданинг Туркистон заминидаги энг муҳим таянчи Хоразмни унинг қулидан озод этди. Ҳамда уни қаттиқ кучсизлантириб, муғулларнинг ҳукмронлигига яна бир бор зарба берди.

Шундай қилиб, Амир Темурнинг бир неча йиллар давомида олиб борган қаҳрамонона курашлари туфайли 150 йиллик муғулларнинг ҳукмронлиги қупориб ташланди. У мазлум халқнинг озодлик курашига билимдонлик билан бошчилик қилиб ватан мустақиллиги ва озодлигини тиклади. Миллий давлат ва миллий қушин тузилиб халқ озодлик ва фаровон ҳаёт юзини куришга муяссар булди. Буюк давлат арбоби ва машхур лашкарбоши Амир Темур узининг бутун ҳаётини ўзбек халқининг озодлиги ва тараққиети учун

¹ Уша жойда, 220—221-бетлар.

² Уша жойда, 225-бет.

курашга бағишлади. У бу йулда 12 ёшидан бошлаб то умрининг охиригача мисли кўрилмаган қийинчилик ва азоб-уқубатларни мардонавор бошидан кечирди. Ҳатто бир неча бор улим ёқасида турди. Бироқ ҳеч қандай куч уни хоҳиш-иродасини, ватанга ва халқига содиқлигини сундира олмади. У ҳамisha ватан ишқи ва халқ дарди билан яшаб, жанг майдонларида қаҳрамонлик намуналарини намойиш этди. «Бошимга, — дейди Амир Темур, — пулат дубулга, эгнимга довудий совут кийдим, белимга миср қиличини боғлаб, баҳодирлигу кураш тахтига утирдим... Салтанат тунини кийгач, тинчлигу соғлигим кетди, уз тушагимда роҳатда ухлаш, ҳузур-ҳаловатдан воз кечдим. Ун икки ешимдан турли диёрларни кездим, ранжу меҳнат тортдим. Ҳар хил тадбирлар қўлаб (ганим) фавжларини синдирдим. Амирлар ва сипоҳларнинг исёнларини кўрдим, улардан аччиқ сузлар эшитдим. Лекин сабру бардош билан узимни эшитмаган ва кўрмаганга солиб, уларни тинчитдим. Қилич кутариб жанг майдонига отилдим ва шу тариқа дунёда ном чиқардим.»¹ Дарҳақиқат Амир Темур мустақиллик ва озодликни тиклаш ва тараққиётни таъминлаш, қандай бўлмасин Туркистон заминини жаҳон даврига олиб чиқиш учун тинимсиз курашди. У юз йилларда бир дунёга келадиган буюк давлат арбоби ва тенги йуқ лашкарбоши сифатида тарихда учмас из қолдирди.

¹ Темур тузуклари, 49, 54-бетлар.

Чор Россияси ҳарбий юришларининг бошланиши ва ривожланиши

ОЛТИН ЎРДА ВА РУС ДАВЛАТИ

Олтин Ўрда давлати Рус князликлари билан Туркистон замини уртасидаги бамисоли куприк ҳисобланган. Туркий дунёсининг таркибий қисми ҳисобланган бу улкан ерлар Россия томонидан босиб олингандан кейингина уни ҳозирги Ўзбекистонга бостириб кириш имконини тугдирди. Шу боис Олтин Ўрда ва Россия ҳақида тушунча бериш мақсадга мувофиқдир.

Олтин Ўрда давлати Днепр дарёсидан бошланиб, Волгадан ўтиб, Шарққа томон қўзилиб кетган «Дашти Қипчоқ»да юзага келган эди. Мазкур бепоён ерлар «Туркий дунёси»нинг таркибий қисми ҳисобланган. Бу жойларда туркий давлатлар ташкил топиб, ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди билан жуда яқин алоқалар ўрнатилган.

IX—XI асрларда Дашти Қипчоқдан икки савдо йули булиб, бири — Волга орқали Булғордан Урта Осиё, Кавказ, Эрон ва Узоқ Шарққа, иккинчиси — Дашти Қипчоқдан Қримга, ундан эса Кичик Осиёдаги Трапезунд, Константинополга борган. Айни бир пайтда рус князликларига борилган.

Шунинг учун ҳам Дашти Қипчоқни эгаллашни сиёсий жиҳатдангина эмас, балки иқтисодий нуқтаи назардан ҳам фойдаси беқиёс катта эди. Шунини ҳисобга олган ҳолда мутул қўшинлари, Чингизхоннинг невараси, Боту бошчилигида 1236—1239 ва 1239—1242 йилларда бутун Дашти Қипчоқни ва Рус князликларини босиб олиб «Олтин Ўрда» номида давлатни ташкил этдилар. Бу давлатни таркибига шимоли-шарқда Булғор вилояти, шимолда унинг чегараси рус князликларидан ўтган, жанубда Олтин Ўрдага бир томондан Қрим ва унинг денгиз бўйидаги шаҳарлари, иккинчи томондан Дарбандгача қўзилиб борган Кавказ ва баъзан эса Боқутгача кирган. Шунингдек, шимолий Хоразм ва унинг Урганч шаҳри кирган, ғарбда Днепрдан бошланган даштлик-

лар, шарқда эса ғарбий Сибирь ва Сирдарё этақларига-
ча борадиган ерлар кирган.¹

Волганинг қуйи оқимида ҳозирги Астрахань яқинидаги Селитреннов деган жойда Сарой шаҳри бунед этилиб, Олтин Урда давлатининг пойтахтига айлантирилди. У Сарой Берка шаҳри номида ҳам юртиди. Боту меросхури Беркахон (1257—1266) ҳозирги Царицин яқинида Берка Сарой шаҳрини курдирди. Бу шаҳар Олтин Урда ҳукмдори Узбекхон даврида (1312—1340) пойтахтга айлантирилди. Олтин Урда давлатининг юзага келиши ва унга рус князликларини буйсундирилиши Дашти Қипчоқда қадимдан давом этиб келаётган туркистонликларни фаолиятига янада қулай шароит яратилди. Шуниси диққатга сазоворки муғул ҳукмдорлари давлатни мустақамлашда ислом дини ва туркистонликларни муҳим ўрнини ҳисобга олган ҳолда уларга кенг йул очиб берди.

Олтин Урда давлатининг асосчиси Боту давридаёқ ислом динига эътибор берилиб масчит ва мадрасалар очилганлиги маълумдир. Дастлабки вақтларда муғул ҳукмдорлари ислом динига кирмаган бўлсада, лекин қанчалик вақтларнинг утиши билан улар шунчалик кўп ислом таъсирига тортилди. Ботунинг вориси бўлмиш Беркахон машҳур бухоролик шайх ал-Бахарзийнинг бошчилигида ислом динига кирди. Айниқса, юқорида қайд қилинган Узбекхон вақтида Олтин Урдада ислом дини анча ривож топди. Бу ишда Бухоро ва Хоразм дин пешволари жонбозлик курсатдилар.

Муғуллар ғарчи ҳукмрон доира ҳисоблансада, лекин улар сон жиҳатидан қипчоқларга нисбатан озчиликни ташкил этган. Шу боис вақтни утиши билан келгинди муғуллар ислом динини қабул қилиб ва турклашиб қипчоқларга сингиб кетди. Пировардида туркий тил давлат тилига айланди.

Туркистонликлар Олтин Урданинг ички ва ташқи савдосида ҳам салмоқли уринни эгалладилар. Олтин Урдада ислом дини ва туркистонликларни савдо фаолиятини кучайиши, унинг маданий ҳаётига таъсир курсатди. Бунда Сарой Берка ва Сарой Ботудаги хоразмликлар яшайдиган маҳаллаларни ҳиссаси катта бўлди. Бу ерларда савдогарлар, хунармандлар, дин ва

¹ Греков В. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Урда ва унинг қулаши. Тошкент, 1956 й, 53-бет.

маданият намояндалари яшаб мамлакатнинг сийсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётида фаол қатнашганлар.

Хоразмликларни қурилиш ва меъморчиликка ҳам таъсири салмоқли бўлган. Бу тўғрида олим А. Якубовский шундай ёзади: «Бир томондан Сарой Берка билан Сарой Ботунинг ва иккинчи томондан, Урганчнинг, гарчи кошинкорлик материаллари юзасидангина бўлса ҳам архитектура ёдгорликларини таққослаб урганиш шуни курсатадики, хоразмлик усталар ўзларига хос бўлган ранг-баранг нақш безакларини жило бериб ишлаш хусусиятларини кошинкорлик мозайкаларида такрорлаганлар. Бу ранг-баранг нақшнинг безаклар Кухна Урганчдаги Турабек хоним мақбараси каби ажойиб бинони ҳозиргача безаб турибди. Шу билан бирга хоразмлик усталар аввалги ишларини такрорлаб қолмай, балки бу янги жойда янги-янги усулларни ҳам яратганлар.

Сарой Беркада XIII—XIV асрларда қурилган турли туман бинолардаги хилма-хил кошинлар коллекцияси бу типик мусулмон саноати бўлганлигини курсатади. Гулларни расмини тўр-тўр чизиклар ва безак ҳарфлардан ёзилган арабча хат билан бирга қўшиб ишлаш кўк, феруза, оқ, яшил, сариқ сирларни Урганч учун жуда ҳам характерли бўлган қизил ранг (анчаб буёв) билан бирга қўшиб тасвирлаш, буларнинг ҳаммаси Урта Осиё ва Эрон шаҳарларининг халқлари учун хос бўлган архитектура формалари билан биргаликда Волга бўйи шаҳарларига кўчган.»¹

Туркистонликлар тўқувчилик, қулолчилик, сиркор керамика ва бошқа ҳунарлар билан шуғулланганлар. Хуллас, улар Сарой Боту билан Сарой Берка сингари йирик шаҳарларни барпо этилиши ва ривожланишида кучли бўлганки, Миср султони Олтин Урда билан алоқада хоразмликлардан фойдаланган. Масалан, Миср султонининг Олтин Урдадаги Алоуддин Ойтуғди номли элчиси хоразмлик бўлган. Ўзбекхон даврида Сарой Беркадаги хоразмликлар маҳалласида яшовчи шайх Нумониддин ал-Хоразмий катта обрўта эга бўлган. Ўзбекхон бу киши билан тез-тез суҳбатда бўлган. Бу шайх асли Урганчли бўлиб, мантик, фалсафа ва тил илмини яхши биларди. Хоразмликлар орасида Олтин Урдага қарашли жойларда йирик мансаб-

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Ўша асар. 144—145-бет.

дорлар ҳам булган. Жумладан, XIV асрнинг 30-йилларида Муҳаммадхужа ал-Хоразмий Азов деган вилоятнинг (Азоқтана) амири булган. «Олтин Урданинг адабий тили ва адабиётини яратишда ҳам, — деб езган А. Ю. Якубовский, — Хоразм катта роль уйнаган. Олтин Урдада чиққан бир неча бадий асарларнинг тили Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳарлар, яъни Оқ Урда ерлари тил элементлари билан бевосита боғланиш булганини курсатади. Ҳар иккала улка (Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳарлар) Олтин Урданинг сўзлашув тилигагина эмас, балки майдонга келаётган Олтин Урда езувига айниқса, унинг бадий адабиётига ҳам доимо таъсир курсатиб келган. Волга бўйи шаҳарларида хусусан иккала Саройда бу соҳада анча иш олиб борилган.»¹

Шубҳасиз Хоразм маҳалласида хоразмликларгина эмас, балки бухороликлар, самарқандликлар, тошкентликлар ва фарғоналиклар ҳам булган. Бироқ хоразмликлар купчилиқни ташкил этганликлари туфайли маҳаллалар улар номида юритилган.

Олтин Урда вақтида туркистонликлар билан рус князликлари уртасидаги алоқа анча жонланган. XIV асрни биринчи ярмида Нижний Новгородда куп сонда Хоразм ва Бухоро савдогарлари булганлиги туғрида маълумотлар мавжуд.² Шунинг курсатиб утиш лозимки, Олтин Урда пойтахти — Саройда русларнинг ҳам турар жойлари булган. Шунинг учун 1261 йилда Саройда махсус православ епархияси ташкил қилинган булиб, бу епархияга саройдан ташқари Перяслав Киевский шаҳри ҳам кирган. Бу ҳолат Саройда яшовчи туркистонликлар билан руслар уртасида яқиндан алоқа урнатишга олиб келган. Туркистонликлар Олтин Урдани рус князларидан олиндиған солиқларнинг ялписига сотиб олганлар.³ Шубҳасиз, улар рус ерларида солиқларни ундириш билан бир қаторда савдо-сотик билан ҳам шуғулланганлар.

Айрим маълумотларга кура рус хунармандлари Урганчга келиб урнашган вақтларда булган.⁴ Куп рус князликлари «ерлиқ олиш учун фақат Олтин Урда-

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Уша асар. 147-бет.

² МИУТТ ССР, 61-бет.

³ Журнал МВД. 1939, № 100, С. 357.

⁴ Первые русские научные исследования Уст-Юрта, 1963, С. 6.

нинг пойтахти — Саройга эмас, балки Муғилистонга буюк хон қароргоҳига Туркистон орқали борардилар.»¹

Шуни айтиб ўтиш лозимки дастлабки вақтларда Олтин Ўрда ҳукмдорлари рус князликларида уз вакиллари (босқоқларни) тайинлаб иш юритган бўлсалар кейинчалик солиқ ва улшонларни тўллаш ва топшириш рус князларини зиммасига юкланди. Улар рус князликларини ички ишларига деярлик аралашмади. Натижада рус князликлари ўртасида яккаҳоқимлик учун курашлар давом эта берди. Айни бир пайтда Швед, Немис рицарлари ва Литва князлари билан уруш олиб борилаверди.

Рус князликларидан солиқ олиш билан чегараланиб уларни иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан қаттиқ назорат остига олмаслик уларни пировардида қаддини ростлаш ва кучайиб боришига замин ҳозирлайди. Бунда Олтин Ўрда ҳукмдорларининг тахт учун олиб борган даҳшатли урушлари ҳам русларга жуда қўл келди. Бу борада Амир Темурни Олтин Ўрдага қарши ҳарбий юришларда рус князликларига мустақилликка эришишида катта имкониятларни тугдирди.

АМИР ТЕМУРНИНГ ОЛТИН ЎРДАГА ЗАРБАСИ

Амир Темур давлатини кучига куч қушилиб жаҳон даврасидаги мавқеини ошириш Олтин Ўрда манфаатларига путур етказадиган бўлиб қолди. Айниқса, унинг таркибидаги Шимолий Хоразмнинг Амир Темур томонидан босиб олинishi катта зиён келтирди. Бундан ташқари Амир Темурнинг узи Олтин Ўрдани келажакда сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан хавфлилигини яхши биларди. У Олтин Ўрдада уз таъсирини ўрнатиш учун у ердан кечиб келган тахт даъвогари Тухтамишни ҳарбий куч билан таъминлаб 1376 йилда икки маротаба Ўрдага қушин жунатди. Тухтамиш 1379 йилдагина Темурни ёрдами билан Олтин Ўрдани бир қисми бўлиши Оқ Ўрда тахтини эгаллади. Шундан кейин у Олтин Ўрда тахтини қўлга киритиш учун Мамайхонга қарши юриш қилиб мағлубиятга учратди. Шу равишда Тухтамиш бутун Олтин Ўрдани яккаҳоқимлигига эришди. Шундан кейин у Амир Темурни барча яхши-

¹ Ушун жойда.

ликлари ва ёрдамини назар-писанд қилмай Туркистонни эгаллаш ҳаракатига тушди. У 1387—1388 йилларда Амир Темур Эрондалигида Туркистонга ҳужум қилди. Бундан хабар топган Амир Темур дарҳол ватанига қайтишга мажбур бўлди. Аммо Тухтамиш қурқиб қочади. Хоразм ҳукмдори Сулаймон Суфи Тухтамиш билан тил бириктириб Амир Темурга қарши бош кутарган эди. Шунинг учун Амир Темур 1386 йилда Хоразмга ҳарбий юриш қилиб уни қайта буйсундирди. Тухтамиш эса Амир Темурга қарши ҳаракатни давом этдиради. Шунинг учун Амир Темур Олтин Урдага 1389, 1391 ва 1394—1395 йилларда катта ҳарбий юриш қилиб Олтин Урда тинқасини қуритди. Айниқса, 1391 йилда ҳозирги Самара шаҳри ва Чистопол оралигида жойлашган Қундузча деган жойдаги урушда Тухтамиш қўшинларини қаттиқ зарбага учраши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Кейинги 1395 йилдаги Амир Темур ва Тухтамиш қўшинлари уртасидаги жанг шимоллий Кавказдаги Терақ дарёсини ёқасида содир бўлди. Бу жангда Тухтамиш кучлари шу даражада қаттиқ зарбага учрадики, у шундан кейин узини унглай олмади. Амир Темур бу галабадан сунг Олтин Урдани Сарой Берка, Астрахан, Қрим ва Қора денгиз буйларидаги шаҳарларини, Азовни ва шимоллий Кавказни эгаллаб қолди. Шу равишда Олтин Урда Амир Темур давлатига қўшиб олинди.

Едигей, Темур Қутлуг ва бошқа Олтин Урданинг амирлари Амир Темур ҳузурига қочиб келиб Тухтамишга қарши урушларда фаол қатнашган эдилар. Амир Темур галабадан кейин Едигей Чингизхон хонадонидан бўлмаганлиги учун Олтин Урда тахтига Темур Қутлугни, сунгра унинг авлодларини утказди. (1397—1419). Бу хон Олтин Урдани қаддини бир мунча ростлашга эришди. Аммо Амир Темур Олтин Урда шаҳарларини остин-устин қилиб қўшинларини шу даражада мажақлаб ташладики, бамисоли бели букчайтирилиб қуйилди. Бу ҳолат Амир Темур давлатига нисбатан кучли рақобатни ва хавфни бартараф қилиши билан бир қаторда рус князликларини мустақилликка эриштишини таъминлашда муҳим омиллардан ҳисобланади.

«1395 йилда, — деб ёзган эди А. Якубовский, — Темурнинг Тухтамиш устидан қозонган галабаси, Астрахон ва айниқса Олтин Урда пойтахти Сарой Берка-

нинг хароб қилиниши ва ёндириб юборилиши фақат Урта Осиё ва уша вақтдаги жанубий-шарқий Европа учунгина эмас, балки рус учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлди... Тухтамишни ёнгиш билан рус ерига объектив суратда хизмат курсатган. Лекин шундай бўлиб чиқишини уни ўзи мутлақо пайқамаган».¹ Иккинчи бир рус тарихчиси Соловьев ҳам шунга ухшаш баҳони берган: «Темур Олтин Урдани тор-мор қилгандан кейин Москва князи учун у ўзоқ вақтгача хавф-хатарсиз бўлиб қолди».²

Дарҳақиқат, Амир Темур рус князликларини олдини тусиб турган тўғонни — Олтин Урдага қақшатғич зарба бериб, келажакда қудратли рус давлатини юзага келишига мутлақо ўзи уйламаган ҳолда беқиёс катта шароитни яратди. Тухтамишнинг мағлубияти Олтин Урдани ҳалокатга олиб келган эди.

Тухтамишхонни Мовароуннахрни эгаллаш учун уюштирган ҳарбий юришининг заминида фақат иқтисодий манфаат мақсад ётмаган эди. Зеро, у ҳокимият-ни Амир Темурдан тортиб олиб, унинг қули остидаги мамлакатларда муғулларнинг ҳукмронлигини қайта тиклашни кўзлаган эди. Буни яхши англаган Соҳибқирон муғулларнинг энг қудратли ва хавфли таянчи бўлмиш Олтин Урдани таг-томири билан қўприб ташлади. Шундай қилинмаганда вақти келиб муғуллар ўзларининг собиқ ҳукмронлигини тиклаши ҳеч гап эмас эди.

XV асрнинг биринчи ярмида Олтин Урда харобаларида Қрим ва Қозон, кейинчалик Астрахон ва Сибирь хонликлари пайдо бўлди. 1480 йилда эса рус князликлари ҳам Олтин Урда қарамлигидан қутилди. 1502 йилда Қрим хони Олтин Урданинг охириги ҳукмдорини тор-мор этиб, уни тамомила тугатди. Уша вақтларда Оқ Урданинг³ ҳукмдори Шайбонихон Туркистонга бостириб кириб Темурийлар давлатини ағдариб, ўз ҳокимиятини ўрнатди. У билан улкага кучиб келган қабилалар тили ва дини бир маҳаллий туркий аҳоли билан аралашиб кетди. Шунини эслатиб ўтиш лозимки,

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Уша асар, 317—318-бетлар.

² Уша жойда.

³ XV аср бошларидан Олтин Урда Қўқ Урда ва Оқ Урдага бўлиниб, Оқ Урда Қўқ Урдага қарам эди. Оқ Урдани таркибига Сирдарё ҳавзаси, Қозоғистон, ғарбий Сибирнинг шаҳарлари ва бошқа аҳоли турар жойлари ҳамда даштлари ва ўрмонлари кирган.

Амир Темур Тухтамишни тор-мор этиб, тақдирини ҳал этган бўлса вақти келиб Олтин Урда ҳукмдорларининг авлодлари, хусусан Шайбонихон Темурийлар давлатини ағдариб, ҳисобни баробар қилдилар. Шайбонилар ва у билан кучиб келган қабилалар Туркистондаги туб аҳоли билан аралашиб кетдилар. Уларни ҳукмронлик вақтида Темурийлар даврида не машаққатлар ва қурбонлар эвазига қўлга киритилган марказлашган давлат, тараққиёт созурилди. Ўлка Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларидан иборат уч қисмга парчаланди.

XVI асрнинг ўрталарида рус давлати Қозон (1552) ва Астрахон (1556) хонликларини босиб олди. Сунгра Сибирь хонлиги ҳам урушиб олинди. Шу равишда Волга буйларида, Уралда, Қора денгиз қирғоқларида ва Сибирда икки минг йилдан ортиқ даврда славяндарга, шу жумладан русларга тўсиқ бўлиб турган туркий давлатлар ўрнини рус давлати эгаллаб, олтин, қумуш, темир, қўмир, ўрмонлар, унумли ерлар ва бошқа табиий бойликларни ҳамда оламшумул аҳамиятга молик қарвон йўллари сингари битмас-тутанмас хазинани қўлга киритди. Бу билан рус давлати «ғижжа мойга ботди» ва тобора кучайиб барча имкониятларга эга бўлди.

Олтин Урдани парчаланиши ва қулаши у ерда қуп асрлар мобайнида ўз мавқеини сақлаб келаётган Туркистон улқасининг манфаатларига катта зиён келтирди. Чунки у жойлар билан сиёсий ва иқтисодий алоқалар Туркистонда, айниқса, Хоразм воҳасида ишлаб чиқариш кучларининг ўсишида ва тараққиётида муҳим ўринни эгаллаган эди.

XIV асрнинг охирилари — XVI асрлар мобайнида рус князликларини бирлаштирилиши асосида марказлашган Рус давлати ташкил топди. Қанчалик вақтларнинг ўтиши билан собиқ Олтин Урда ерларида рус шаҳарларини, ҳарбий истеҳкомларини, тоғ конларини ва заводларини сони шунчалик қупайиб борди. Курса тилган жойларда рус давлати ўз мавқеини мустаҳкамлаб олганидан кейин Туркистонни ҳам буйсундириш ҳаракатига тушди.

1717 ЙИЛДА ЧОР РОССИЯСИНИНГ ХИВА ХОНЛИГИГА ҚАРШИ ҲАРБИЙ ЮРИШИ

Русларнинг бу хонликка бостириб киришга ури-нишлари XVII асрнинг бошларига тугри келади. Ёйиқ (Урал) даресини атрофларида жойлашган рус казакла-ри Урганч шаҳри томон йўлга чиқадилар.¹ Хоразмда улар куп бойликларни қўлга киригадилар. Бу хусусда Абулғози уз асарида шундай ёзади «Ёйиқ (Урал) теган-да юрутон уруснинг (руснинг) қозоқиндин минг киши саратоннинг аввалги кунни гофил келиб Урганчнинг қалъасига кирди. Шаҳарда равиятин узга киши йўқ эди. Хоннинг ўрдаси ва сипоҳ халқи Аму сувининг ла-бида эрдилар. Хевақда хонга киши чоптурдилар. Етти кунда хон келди.

(Қазаклар) Урганчда равиятдин минг кишини ўлдирди ва минг қиз билан жувонни олди. Минг аро-бага яхши моллардан юклади. Буз ва буюғли палос ва тўн, тушак-ястук, мундог нарсаларнинг барчасини утга ёкди. Буларни саранжом қилгунча етти кун бўлди. Андин сўнг (казаклар) Урганчдин чиқиб дарё лабига юруди. Араб Муҳаммадхон олдига бориб урқаз-ди ва жанг қилди. Икки кун урушдилар, учинчи кунни жибни, зўр қилиб олиб, таки босиб ўтди. Урус пиеда, бизнинг отни илғоб икки фарсанг ер юзунда яна ур қазиб жанг қилдилар. Бизнинг халқнинг арази бу ким, иссиқ кунда чўлда ола куради; сувга боргандин тугайди урус бир кунда қалъа солур. Андин сўнг урус-га киши юборурлар. Андан кумак келур. Ушбу ерда барчамиз кирилади деб, зўр қилдилар. Урус юклаган сувини тамом қилди. Урушдилар, урус қон ича бошла-ди.² Бешинчи кунни қонни ҳам тавосутти. Ўзбек ҳар ердан туп-туп бўлиб чопти. Урусни ўлтуриб-ўлтуриб қайтди. Ул аробадан чиқиб урушар эдилар. Ахир аро-банинг ичиндан чиқа билмади. Ожиз бўлди. Еттилан-чи кунни барча иттифок бирлан чоптилар. Аробага кел-гандан сўнг отдин тушиб куран ичига кириб қилични қуя бердилар. Халқ ўлжага бўлғонда юз урус кечиб дарё лабига бориб туқ қаълисининг қуйисида яғочдин қалъа солиб балиқ олиб еди-да ултурди. Араб Муҳам-

¹ Центральный государственный военный исторический архив России (ЦГВИА).

² Бу ерда ярадор казакларни қонини ичми назарда тутилган.

мадшоҳ бориб кабади. Таки ун беш кунда олди.»¹ Абулғозининг мазкур ноёб маълумоти шу ҳақда гувоҳлик берадики рус казаклари Урганчда қароқчилик билан шугулланиб аҳолига қаттиқ азоб берган. Улар яхши қуролланганларки тамомила қириб ташлаш учун 15 кун кетган. Кейинги вақтларда ҳам рус казакларининг атаман Нечаев бошчилигида Урганчга бостириб кирганликлари маълумдир. Улар бу ердан кўп бойликларни олиб кетаётганларида хон аскарлари томонидан қириб ташланган. Бу маълумот Абулғози асарида пундай таърифланган. «Мен дунёга келган йилнинг аввал баҳорида ун етти киши урусга савдога кетар. Қуш Ёйиқ (Урал) теганда минг казак урус бор эканди. Йўлда анча учрай қолур, иккинчиси ултурур, сақлаган кишиларидин Урганчнинг хабарин сураб. Анинг бири-си Туркистонлик экандур. У айтур, Урганчнинг шаҳринда сипоҳдин бир киши йўқ. Сипоҳнинг яқин ултургани отлиққа бир кунлик йўл. Шаҳарда танхо раъвийат турур. Бир тарафи чўл йўлидин юз минг лашкар борса, шаҳарга кирганда қураб. Андин илгари курмас. Ёт юртли киши анча қулидан ва тилиндан келган сайи бирлан хушомадим қилди, урус бунинг сўзина фирифта булиб туркистонлини бошчи қилиб, минг киши келиб Урганчнинг мирзо дарвозасиндин кирибди...

Отамиз (араб Муҳаммадшоҳ) урусдан бир киши қўймай кирибди эркандур. Бу воқеадин қирқ кун ўтгандан кейин биз (Абулғози) дунёга келибмиз. Отамиз айтибди: «Бизга бир газот муяссар бўлди. Шунинг йўли ва қадами муборак бўлди ва таки мунинг онасининг жамоатини ғозиглар дерлар, ул нисбати ҳам бор деб, отимни Абулғози куюб турарлар.»² Бинобарин, мазкур сатрлардан биз русларни бостириб киришларига қарши кураш ва ғалаба шарафига унинг исмига «ғози» сўзи қўйилганлигини биламиз. Бу у тугилганда қўйилган эди.

Рус казаклари икки маротаба қириб ташланганларига қарамай яна бир бор атаман Нечай бошчилигида Урганч томон отланганлар. Аммо, улар йўлда қаттиқ совуқ ва бўронга учраб очликка ва дардга чалинадилар. Ҳатто ўз шерикларининг ўлик гушгини ейишга

1. Абулғозий. Шаҳарайи турк. Тошкент, 1992, 158–159-бетлар.

2. Уша асар, 167-бет.

мажбур булганлар. Шу равишда улар йулларда қири-
либ кетганлар. Пётр I замонида рус давлати фақат Ов-
рупадагина эмас, балки ўзбек хонликларини куз унги-
да ҳам қудратли мамлакат сифатида гавдаланиб турар-
ди. Шунинг учун ҳам хонликлардаги айрим юқори та-
бақа вакиллари тахт учун курашларда ватанига хон-
лик қилиб рус давлатига таянишга уринганлар. Маса-
лан, рақиблари ва душманлари устидан юрагини
ҳовучлаб тахтада утирган Хива хони Исҳоқ ога Шониез
(1694—1701) 1700 йилда Дустбек Баҳодирни Россияга
юбориб савдо-сотиқни ривожлантириш таклифи би-
лан бир қаторда хонликни рус давлати тобелигига
олишни Пётр I дан суради. Шундан кейин Пётр I бу
таклифни бажонидил қабул қилиб уша йилнинг 30
июнида Хива хонлигини Россия тобелигига олиш
ҳақида фармон чиқарди. Бу тўғрида Дустбек Баҳодир
орқали махсус ерлик юборди. Ерликда Хива хонлиги-
нинг рус давлати тобелигига утганлиги уқтириб утил-
ган. Бу билан бир қаторда Исҳоқ ога Шониезнинг Рус
давлатига содиқ бўлиши курсатиб утилган. Аммо Хива
хонлигини Россия тобелигига олиниши ҳақидаги так-
лиф бир гуруҳ ватан хонларини истагини ифода эт-
ганлиги учун қозғолидагина қолди холос. Бунинг устига
йулнинг узоклиги ва азоб-уқубатлари Россияни хон-
лик устидан назоратни урнатиш имконини бермади.
Буни устига Пётр I кўпроқ Швеция ва Туркия уруши
билан банд эди.

1703 йилда Хива хони Араб Муҳаммад II (1701—
1712) номидан юқорида қайд қилинган Дустбек
Баҳодир Астрахан орқали Москвага элчи сифатида
келди. У бу гал ҳам савдони ривожлантиришни ва Хи-
ва хонлигини рус давлати тобелигига олинишини қай-
та суради.¹

Натижада Пётр I Хива хонлигини рус давлати
тобелигига олиш ҳақидаги иккинчи маротаба фармон
чиқарди.² Бу ҳақдаки, шунингдек узаро элчилик ва
савдо алоқаларини самарали давом эттириш син-
гари масалаларни ўз ичига олган Пётр I ерлиги
элчи орқали Хива хони Араб Муҳаммад II га юбо-
рилди.³

¹ Полное собрание Российских законов. СПб. 1830. С. 216.

² «Московские ведомости», 1703, апрель.

³ Центральный государственный архив Древних актов России (ЦГАДА).
Ф. 109, «Бухарское дело», Кн. I, ч. I, л. С. 109.

Юқорида курсатилган сабабларга кура Хива хонлигини Рус давлати тобелигига олиш туғрисидаги фармони бу гал ҳам амалга ошмади. Пётр I томонидан урушларни узлуксиз давом эттирилиши давлат хазинасига сезиларли путур етказмоқда эди. Натижада олтинга булган муҳтожлик купайиб борди. Шунинг учун Пётр I уруш харажатларини қоплаш ва армияни таъминлаш мақсадида ҳукумат сенатига «Олтин давлатнинг қон томиридир» деб хат ёзиб, олтинкумуш конларини қидириб топиш зарурлигини уқдириб утди. Худди шу вақтда, яъни 1713 йилда Нафасхўжа номли туркман Астраханга бориб, Амударёдан олтин қум олинганлиги ва утмиш замонларда уни Каспий денгизига қуйилганлиги ҳақида рус ҳукуматига маълумот берди. Шу билан бирга Амударёни Каспийга буриш мумкинлигини ва бу ишга туркманларнинг ердам беришларини айтган. Айни бир вақтда Сибирь генерал-губернатори Гагарин Шарқий Туркистоннинг Еркент шахридаги дарёда ҳам олтин қуми борлиги ҳақида Пётр I га маълумот берди. Бундай хабарлар Пётр I ни шошилтириб қўйди. У 1714 йилда Сибирь орқали Еркентга ҳарбий юришни уюштириш ҳақида Сибирь генерал-губернаторига фармон берди. Шунга биноан тайёргарлигидан кейин 1715 йилда Бухгольц бошчилигида 1500 кишилик қушин Ямишев кулига бориб қалъа курди. У бу ердан Еркентга юриши лозим эди. Бироқ Шарқий Туркистонда ва атроф жойларда ҳукмронлик қилаётган қалмоқлар Ямишевда қалъа қурилишига қаттиқ қаршилик курсатдилар. Узоқ қамалдан сўнг Бухгольц қалъани ташлаб Ом дарёсини қирғоғига қайтди. Бу ерда у Сибирь генерал-губернатори Гагариннинг буйруғи билан Омск қалъасини барпо этади. Шу тарзда Пётр I нинг барча ҳаракати беҳуда кетади. Аммо у Хива хонлигини босиб олишга қаттиқ киришган эди. 1714 йилнинг 19 майида Пётр I Хива хонлигини забт этиш ҳақидаги фармонни ҳукумат сенатига юборди.¹ 1716 йилни 14 февралда Пётр ҳарбий юришни бошлиғи қилиб тайинланган Бекович-Черкасский билан шахсан суҳбатлашиб амалга ошириладиган вазифаларни белгилаб беради. У бу ҳақда ҳукумат сенатига хабар бериб тайёргар-

¹ ЦГВИА России, д. 35., л. 57.

лик ишларини диққат ва пухталиқ билан куришни буюради.¹ Уша курсатилган куни давлат канслери Г. Головкин ҳам Петр I нинг фармонини йуналишини сенатга махсус хат орқали тушунтирди. Бунда подшоҳ олий хазратларини Бекович-Черкасский бошчилигида Хива хонлигига қарши ҳарбий қушин юборишга қарор қилинганлиги эслатиб Хива, Бухоро ва Ҳиндистон ҳукмдорлари номига, рус давлатини расмий ерлигларини (грамоталарини) юборилиши ҳамда у томонларга савдогарларни ҳам жунатилиши лозимлиги баён этилган.² Шахсан Петр I нинг қули билан ёзилган курсатмада Бекович-Черкасскийни зиммасига юклатилган вазифалар қуйидагилардан иборат:

1. Бир вақтлар Амударё Каспий денгизига қуйилдиган жойда 1000 киши сигадиган ҳарбий истеҳком қурилсин. Амударёни оқимини ва тўғонларини синчковлик билан урганиб, имкони булса, эски йулига буриб юборилсин. Орол денгизига сувни йуналтирадиган тўғонлар бузилсин. Бу ишларни бажаришга қанча кишилар керак бўлиши аниқлансин.

2. Хива хонлигининг Рус давлати тобелигига утишига эришилсин ҳамда бизни манфаатларимизга хизмат қилиши шарти билан ҳарбий қисм қолдирилсин. Агар хон рози булса ва шароити кутарса, ҳарбий қисмни бир йил давомида таъминлаш кафолати олинсин, кейинги йиллардаги харажатлар эса унинг зиммасига юклатилсин.

3. Агар Хива хони розилиқ билдирса у вақтда ундан ўз кишиларига икки русни қушиб Сирдарё суви буйлаб олтин борлигини аниқлаш учун Ёркентга жунатилсин. Шунингдек, савдогарларимизни Амударё буйлаб Ҳиндистонга боришлари учун кемалар берилиши хондан суралсин. Савдогарлар кетаётганларида куруқлик ва сув йулларини, дарё ва қулларни, айниса, Ҳиндистонга борадиган сув йулини яхши ургансинлар ва маълумотлар тўпласинлар. Агар савдогарлар Ҳиндистонга Каспий денгизига борадиган йул борлигини эпитсалар у вақтда шу йул билан орқага қайтсинлар ва кўрганларини қозога туширсинлар.

4. Хива хонлигида Бухоро хонлигини рус давлати

¹ Уша жойда, уша бет.

² Уша жойда, 57-бет.

тобелигига утишга хоҳиши борлиги ёки йўқлиги билинсин. Бордию бундай истак бўлмаса дўстлик муносабатлари урнатилсин.

5. Курсатилган топшириқларни амалга ошириш учун 4000 кишидан иборат мунтазам қўшин ва кераклигича кемалар ажратилсин. Бундан ташқари Ёйиқ казакларидан 1500, эшкакчилардан 500 ва отлиқлардан 100 киши берилсин. Улар савдо қарвонларини муҳофаза қилиш ниқобида Астрахандан ҳарбий қалъа ва шаҳар қуриладиган жойга, яъни Каспийнинг шарқий қирғоғига юборилсин. Қўшин командирлари барча жойлардаги туб аҳолига нисбатан хушмуомалада бўлсинлар. Шаҳарни қуриш учун зарур бўлган бел ва чўкичлар берилсин.

6. Денгиз офицерларидан поручик Кожин ва навигаторлардан 5 ёки кўпроқ кишилар ҳарбий қисмга қўшилсин. Кожин савдогарлар ниқобида иш юритиши, навигаторлар эса Ёркентга юборилиши даркор. Кулюмов уқув юрти талабаларидан икки инженер олинсин. Кожин зиммасига борган жойида молларни турларини ва умуман савдо-сотиқни яхши урганиш юклатилсин. Унга савдогарлардан икки киши бириктирилсин. Булар кекса бўлмасинлар.»¹

Қуришиб турибдики, Пётр I Каспий денгизининг шарқий қирғоқлари ва Хива хонлигини ҳамда иложи топилса Бухоро хонлигини ҳам ўз таъсир доирасига тортишга қаттиқ киришган. Бу ҳол Рус давлатининг чегарасини кенгайтиши ва манфаатларини таъминлаши турган гап эди. Пётр I кучли флотга эга бўлганлигини ҳисобга олиб Амударёни Каспийга буриб, сув йўли орқали Хива ва Бухоро хонлиқларига, Ҳиндистонгача боришни уйлаган. Аммо, у Амударёни йўлини узгартиришни ўта қийинлигини, катта куч ва маблағ сарфланишини ҳисобга олмай хом-хаёл билан иш юритган.

1717 йили 14 мартада Бекович-Черкасский Пётр I фармонини амалга оширишга қаратилган талабларни ҳукумат сенатига қўйидаги тарзда маълум қилади:

1. Мунтазам қўшиндан — 400, драгунлардан (отлиқлардан) — 1500, пиеда аскарларни офицерлари билан биргаликда — 2500, казаклардан 2000 кишини кийим-кечаклари билан, озиқ-овқатлари ва маошлари билан биргаликда берилсин.

¹ Уша жойда, 58-бет.

2. Каспийнинг шарқий қирғоғига қуруқ йул билан бориш учун белгиланган 2000 кишидан иборат аскарларга камида бир йилга етадиган озиқ-овқатлар, арава-лар ва бошқа нарсалар ажратилсин. Шунингдек, Каспий денгизини қирғоғида ҳарбий қалъа қуриш учун жунатиладиган аскарларга тегишли озиқ-овқат ва бошқа нарсаларни олиб боришга кемадар берилсин.

3. Савдогарлар ниқобида Сирдарё бўйлаб Ёркентга олтин қидиришга ва Амударё бўйлаб Ҳиндистонга борувчи кишиларга маблағ ажратилсин. Улар шу даражада кўп ва яхши моллар билан таъминлансинларки, у жойларда ҳеч қандай шубҳа уйғотмасин.

4. Агар Хива хони 500 кишилик гвардияни сураб қолса у вақтда уларни бир йил муддат билан таъминлашга маош ажратилсин.

5. Хива, Бухоро ва Ҳиндистон ҳукмдорларига давлат ёрлиқлари (грамоталари) тайёрлансин.

6. 24 та тўпчилар, 2 та инженер, 3 та даволовчи ва кўп дори-дармонлар берилсин.¹

Демак Хива хонлигида қолдирилган рус аскарларини сони 500 киши ҳисобидан белгиланган. Ҳиндистон ва Ёркентга борувчи кишилар аслида савдогарлар бўлмай айғоқчи эдилар. Уларга сиёсий ва иқтисодий маълумотларни қўлга киритиш топширилган. 1717 йилни 14 мартада ҳукумат сенати Бекович-Черкасскийни талабларини тўла қондириш ҳақида қарор қабул қилди. Жумладан, Ҳиндистонга борувчи «савдогарларга» Москва ва Астраҳанда турли моллар сотиб олишлари учун уша вақт учун салмоқли ҳисобланган 5000 сўм ажратилди. Ёркент шаҳрига 5 киши юбориш ва уларни маблағ билан таъминлаш ҳақида курсатма берилди.² Ҳарбий қисми Қозон, Астрахан, Саратов, Дмитриев, Царицин, Красний Яр, Черний Яр, Самара ва Азов губернияларидан жамлаш буюрилди. Унинг умумий сони бир ҳужжатда 6344³, иккинчисида эса 6100⁴ киши курсатилган. Икки ҳолда ҳам у 6000 кишидан оз бўлмаган. Қўшин билан олиб кетиладиган тўплар учун 481 пуд порох, 1230 пуд қурғошин ва бошқа нарсалар ажратилди.⁵ Аскарларни ва офицер-

¹ Уша жойда, 61-бет.

² Уша жойда, 64-бет.

³ Уша жойда, 177-бет.

⁴ Уша жойда, 99-бет.

⁵ Уша жойда, 177-бет.

ларни ичишлари учун 4000 челақ вино, 597 челақ пиво бериладиган бўлди. Хуллас, ҳарбий қисм ишдан-ишнагача тула таъминланиши, қанчадан-қанча яроғ-аслаҳалар ажратилиши назарда тутилди.

Астрахан ва бошқа жойларда олиб борилаётган тайёргарликлар ҳақидаги овозалар Туркистон улқасига етиб борган эди. Чунончи, 1716 йилда Астрахан орқали Россияга борган Хива хонлигининг элчиси уни ўз кўзи билан кўрган ва эшитган эди. У ватанига қайтгач бу ҳақда ўз хонига маълумот берган. Шундан кейин Шерғозихон ўз қўли остидаги ерларга ҳарбий тайёргарликни кўриб тахт бўлиб туришни буюрган.¹ Бекович-Черкасский бундан жуда ташвишланган, албатта. Шунинг учун у гўё Хива хонлигига дўстлик ва тинчлик элчиси сифатида бораётганлигини ишонтириш учун Иван Воронин ва Максим Святой номли ўз кишиларини махсус хат билан Шерғозихон хузурига юборган. Бу рус элчилари Хивада даставвал қаттиқ назорат остида яшаган бўлсалар, лекин қаёққадир кетган Шерғозихоннинг келиши билан уларга бир оз эркинлик берилган. Улар хонликда ҳарбий тайёргарлик кўрилаётганлигига ишонч ҳосил қилиб, буни махфий хат орқали Бекович-Черкасскийга етказганлар.²

Хива хонлигида рус қўшинларининг булажак тажовузига қарши тайёргарлик кўрилаётганини қалмоқ хони Аюқхон ҳам хабар қилган. У 1717 йил 16 майда рус маъмуриятига ёзган хатида шундай деган: Менинг Хива хонлигига бориб келган одамим гувоҳлигига кўра 2000 кишидан иборат хиваликлар, қорақалпоқлар ва қозоқлар бирлашиб чегара жойларда туришибдилар. Улар йўллардаги қудуқларни кумганлар, ҳамда жанг қилиш ниятидалар. Йўллардаги иссиқ жазирама орқасида ўтлар йўқ, тагин рус аскарлари оғир аҳволга тушиб қолмасинлар. Вазиятни батафсил тўшунтириш учун 7 кишини юбормоқдаман.³ Хуллас, ҳар иккала тарафда келажакдаги ўзаро тўқнашувга тайёргарлик олиб борилган. Манбаларга кўра Бекович-Черкасский биринчи навбатда Амударени Каспий денгизига буришга доир маълумотларни қўлга кири-

¹ Уша жойда, 138-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 131—132-бетлар.

тишга ҳаракат қилган. У 1715 йилда Астрахандан Каспий бўйлаб туркманлар яшайдиган жойларга бориб Саидмамад, Салмон, Бегенч, Пулат Бахши, Манглай, Қашқа (манбада исмлар бузиб ёзилган) ва бошқа нуфузли кишилар билан Амударё хусусида суҳбатлашган.¹ Туркман вакиллари ўтмишда Амударёни Каспийга қўйилганлигини тасдиқлаб, 20 чақирим масофадаги ер қазилса уни эски йўлига оқизиш мумкинлигини айтганлар. Бекович-Черкасский бу масалани аниқлаш учун биладиган одамни беришни сураганда улар Нафасхужа деган туркманни тавсия этганлар.² У бу кишига Астрахан дворяни Иван Звонский ва Николай Фёдоров деган кишиларни қўшиб Амударёни эски узанини аниқлашни буюрган. Улар Нафасхужа бошчилигида йўлга чиқиб Хива хонлигига 17 кунлик масофадаги Қарағоч деган жойга келганлар. Бунинг атрофида баландлиги бир метр чорак, узунлиги беш чақирим, эни уч метр келадиган тепалик қўзга ташланган. Нафасхужа мана шу тепалик олиниб ариқ қазиб борилса Амударёни Каспийга бурса бўлади, деган фикрни айтган.³

Бекович-Черкасский қанчалик ҳаракат қилмасин барибир Амударё ҳақида етарли маълумот ололмади. Бекович-Черкасский Пётр I нинг ҳарбий истеҳкомлар қуриш ва бу билан Каспий денгизининг шарқий қирғоқларида Рус давлатининг таъсирини ўрнатиш ҳақидаги курсатмасини адо этишга киришди. У 1716 йилни 15 сентябрида 69 кемада Каспий денгизи бўйлаб Астрахандан 290 чақирим масофада жойлашган Тюрккараган деган жойга — Манғишпоқга келди.⁴ У бу ерда қўшин билан ўрнашиб Святой Пётр I номида ҳарбий истеҳкомини қурдирди. У бу ердан Бухоро хонлигига элчи этиб тайинланган Кожин ва Пётр Давидовни Астрабодга жўнатади. Чунки бу ер орқали Бухорога бориш режалаштирилган эди.

1716 йилни 23 октябрида Бекович-Черкасский иккинчи ҳарбий қалъани қуриш учун икки полкдан иборат қўшин билан Красноводскка йўл олди. Қўп утмай бу ерга Эрон маъмурияти руҳсат бермаганлиги орқасида Бухорога юборилган Кожин ва Пётр Давидовлар

¹ ЦГВИА Россия д, 35, л. 356.

² Уша жойда.

³ Уша жойда.

⁴ Уша жойда, 342-бет.

қайтиб келдилар¹. Манбада Петр Давидов «Морской подпоручик» дейилган.² Афтидан, бу элчига сув йўллари урганиш ва маълумотлар тўплаш топширилган.

1717 йилни 20 Февралада Бекович-Черкасский Красноводскда қалъа қуришни йўлга қўйгандан кейин қуруқ йўл билан Астраханга қайтади. Бу ерда у Хивага қарши ҳарбий юришни охирига тайёргарлиги билан шуғулланади. Бу вақтда Хива хонлигининг куч-қудрати анча кучайиб, Марвдан то Астрободгача булган ерлар (тоғ этаклари) бўйлаб Атрек, Гургон соҳилларида яшовчи форс ва туркманлар бўйсундирилган эди.

1717 йилни баҳор кезларида Бекович-Черкасский қўшиннинг бир қисмини қуруқ йўл бўйича, ўзи эса аскарлари билан кемада Каспий денгизи билан Гурьевга келди. Гурьевга 60 та рус аскарлари балиқ ови билан шуғулланаётганларида қорақалпоқлар қўққисдан ҳужум қилиб уларни асир олиб отларини ҳайдаб кетганлар. Бекович-Черкасский дарҳол уларни орқасидан қувиб асирларни ва отларни қутқарган. Бекович-Черкасский сўровига мувофиқ, қалмоқ хони Аюқхон Манглай Қашқа бошлиқ 10 кишини йўл курсатувчи сифатида юборган. Шунингдек унга юқоридида қайд қилинган Нафасхужа ҳам кузатувчи тарзида қўшилган. Бекович-Черкасский 3000 дан ортиқ қўшин ва хизматчилар билан 1717 йил май охири эки июнь бошларида Гурьевдан чиқиб, Хива томон юради. У билан бирга Астрахан татарларини (70 кишилиқ) савдо қарвонлари ҳам йўлга отланади. Бекович-Черкасский Ёмба аригини кечиб ўтиб, ҳамда юқори қисми томон юриб икки кундан кейин Бағачат деган жойга қўнди. Шундан кейин қўшин Дучкон, Мансулмас, Чилдоп, Сан Дурали, Янгисув сингари қудуқларни босиб ўтган. Бу вақтларда жазирама иссиқ барча ўтларни қуритиб юборганлиги орқасида қўшинга тегишли от ва туяларни боқиш анча қийинлашган. Бекович-Черкасский узини босқинчилик юришини ниқоблаш мақсадида Янгисувга келганда Михаил Коретовни тинчлик ва дўстлик элчиси сифатида бораётганлигини маълум қилиш учун Шерғозихон ҳузурига жўнатган.³ Шундан кейин қўшин йўлни давом эттириб Шершик

¹ Уша жойда, 342-бет.

² Уша жойда, 347-бет.

³ ЦГВИА России л., 35, л. 305.

кудуги ва Қорақумобод ариги орқали Оққул аригига келган. Кўп утмай Хива хони Шергози номидан икки киши ва юқорида қайд қилинган Коретовни бир одами Бекович-Черкасский ҳузурига келганлар.¹ Хива элчилари хон номидан от, туя ва моллардан иборат совғаларни Бекович-Черкасскийга топширган.² Шу равишда Шергозихон душманни ёвуз ниятини яхши билсада, лекин сир бой бермай иш юритади.

Бекович-Черкасский Хива элчиларига ўзини элчи сифатида келатганини такрорлади. Рус қушини Оққулдан чиқиб Қораоғоч деган ариққа қўндилар. Бу ердан Хивагача тўрт кунлик йўл қолган эди. Бундан хабар топган Хива қўшинлари рус аскарларига ҳужум қилдилар. Воқеа гувоҳларининг сўзига қўра, ватан ҳимоячилари пилтали оддий милтиқ, қилич, найза, ойболта, уқ-ёй ва бошқа оддий аслаҳалар билан қуролланганлар. Русларда эса тўп, милтиқ ва бошқа такомиллашган қуроллар бор эди. Манбаларда Хива қўшинининг сони турлича, яъни 100 минг ёки 60 минг кўрсатилган.³ Жанг уч кун давом этгандан кейин туртинчи кун Хива хони Шергозихон Эшонхужа исмли элчисини юбориб ярашишини таклиф этди. Элчи Бекович-Черкасскийга шундай деди: Хиваликлар ўзбошимчалик билан рус аскарларига ҳужум қилганлар, хон эса билмай қолган. Хоннинг сўрови шундан иборатки, агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса у вақтда ишонч ҳосил қилдирсин.⁴

Бунга жавобан Бекович-Черкасский: Мен рус императори Пётр I номидан ёрлик ва оғзаки топшириқлар билан элчи сифатида келдим, деган. У астраханлик татар Олтин Хусайнов деган кишисини Эшонхужа билан бирга Шергозихон ҳузурига юқоридаги гапларни етказиш учун юборди. Олтин Хусайновни Шергози эмас, балки лашкарбоши Қулунбой қабул қилиб унга айтганки, агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса, у вақтда хон ҳузурига ўзи ташриф буюрсин. У бу сўзларни

¹ Уша жойда, 304-бет.

² Отларни толиқиб қолши орқасида Янгисуада минг кишилик рус аскарлари қолдирилган эди. Оққулда туялар топилиб уларга юборилган эди. Шундан кейин улар ҳам Оққулга келганлар. Афтидан туялар туркманлар ёки қозоқлардан сотиб олинган.

³ ЦГВИА России л., 35, л., 307.

⁴ Уша жойда.

Эшонхужа билан орқага қайтиб Бекович-Черкасский-га етказган.¹

Хива қушини рус аскарларини атрофини ураб: агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса, у вақтда бунни ўзи уртага чиқиб айтсин ёки урушадиган бўлса жангга тушсин деб бақиришган.² Бунга жавобан Бекович-Черкасский хиваликлар узоқроқ жойга тисланса ва Шергозихонни ўзи келса чиқиши мумкинлигини билдирган. Шунингдек у олдинги жангда руслардан олти киши улдирилганлигини айтиб ишончсизлик билдирган.³ Бошқа ҳужжатда улганларнинг сони 10 киши дейилган.⁴ Бекович-Черкасский буйруғи билан икки кун давомида ватан ҳимоячиларига қарши тўп ва милтиқлардан уқузилди. Шундан кейин хиваликлар бир чақирим орқага чекиндилар.

Шу тахлитда ватан ҳимоячилари билан рус қушинлари уртасида икки маротаба қонли туқнашув содир бўлди. Афсуски, бу жанглар ҳақида маҳаллий манбаларда маълумотлар топилгани йўқ. Улар купроқ рус архивларида сақланган. Булар асосан Бекович-Черкасскийнинг ҳарбий юришида бевосита қатнашган туркман Нафасхужа, Олтин Ҳусайнов, Ёйиқ казаки Федор Емельянов, Михаил Спиридонов, Уразмат Аҳметов сингари кишиларни хотираларини ўз ичига олади. Уларни қўрсатишча айтилган жангдан кейин уша хивалик Эшонхужа яна келиб ороликлар ва туркманлар хонни руҳсатисиз ўзларича ҳужум қилганларини баён этган. Шунингдек, у ҳеч нарсадан хавфсизрамай хон олдига боришга даъват этган.⁵

Бекович-Черкасский бунга жавобан астраханлик татар Исмоил Мирза ва Худойқул Мирзани Шергозихон ҳузурига юбориб, рус давлатини элчиси эканлигини ва қорақалпоқларни ҳужумларидан сақланиш учун қушин билан келганлигини билдирган.⁶ Маълум вақтдан кейин рус элчилари хоннинг лашкарбошиси Қулунбек ва Назархужа исмли киши билан келган. Шундан кейин ҳар икки томон бир-бирларига ҳужум

¹ Уша жойда, 308-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ Уша жойда, уша бет.

⁵ Уша жойда, 311-бет.

⁶ Уша жойда, уша бет.

қилмасликка келишдилар. Сунгра Шерғозихон Эшонхужани юбориб Бекович-Черкасскийни уз ҳузурига таклиф этади. Бунга розилик билдириб Бекович-Черкасский, княз Михаил Замонов, бригада комиссари Григорий Волков, 700 аскар ва бошқа бир нечта кишилар билан хон ҳузурига йул олди. Қушинга унинг орқасидан юриш буюрилди.¹ Кейинги воқеа қай тарзда борганлигини жонли гувоҳ Олтин Хусайнов шундай таърифлайди: Бекович-Черкасский ва Михаил Замонов Шерғозихон урнашган чодирга киритилди. У Пётр I Олий ҳазратларининг ерлигини, ясангирилган от, мовут, 5 газдан газламалар, каллақанд, кумуш идишаридан иборат совгаларни хонга топширди. Улар чодирда икки соат суҳбатлашдилар ва овқатландилар. Уз навбатида хон ҳам Бекович-Черкасскийга безатилган энг яхши отни ҳадя қилди. Шундан кейин Бекович-Черкасский унинг учун белгиланган чодирга келиб урнашди. Куп утмай хон олган совгаларни, хусусан газламаларни чиританлиги учун Бекович-Черкасскийга қайтариб юборган. Бу Бекович-Черкасскийни шу даражада хижолатга ва ҳаяжонга солганки, кўз ёшлари билан «Нима учун шундай қилдинг?» — деб Михаил Замоновни қоралаган. Бунга Замонов: «Мабода орқага қайтишимизга тўғри келса, бир кунимизга ярар, деб қилдим», деб жавоб берган. Кейинги кун Шерғозихон ва Бекович-Черкасский биргаликда Хива томонга йул олдилар. Кечқурун улар тўрт соат мобайнида суҳбатлашиб овқатландилар. Сунгра йул давом эттирилиб Хива қушини Бекович-Черкасский орқасидан келаётган рус аскарларини унга яқинлаштирмади. Хивага икки кунлик йул қолганда Порсунгул деган дарёга келишдилар. Рус аскарлари бу ердан икки чақирим нарида тўхтадилар. Эрталаб Шерғозихон Бекович-Черкасский ҳузурига тўрт узбекни юбориб рус қушинларини барчасини Хивада жойлаштиришни ва таъминлашни имкони йўқлигини ва уларни беш қисмда тақсимлаб, турли шаҳарларга урнаштиришни таклиф қилди. Шунингдек, Бекович-Черкасскийга уз ёнидаги 700 кишини ҳам тарқатиб 200 одам билан келишни таклиф этди. Бу сўровлар қабул қилиниб беш қисмга ажратилган рус аскарлари хон амалдорларини кузатувида беш тарафга олиб кетилди. Шундан

¹ Уша жойда, 339-бет.

кейин, — деб сузини давом эттиради Олтин Хусаинов, — Шерғозихон буйруғи билан княз Михаил Замонов, астраханлик дворянин Кирьяк Экономов, сунгра Бекович-Черкасский ечинтирилиб бошлари қиличдан ўтказилди. Бу воқеа 1717 йил 29 августда содир булди. Рус аскарлари ҳам йўлларда қириб ташланди, маълум қисмигина асирликка олинди, қулга айлантирилди. Курсатилган уч кишини бошлари Хивадаги бозорда осиб қўйилиб жамоа аҳлига намоён этилган.

Шу тарзда Шерғозихоннинг (1715—1728) ута эҳтиёткорлик ва билимдонлик билан юритган сийсати бир неча баробар кўп кучга ва яроғ-аслаҳага эга булган уч минг кишилик рус қўшинларини мағлубиятга учратди.¹ Ватан ҳимоячилари тўп, милтиқ, қилич ва бошқа яроғ-аслаҳаларни улжага олдилар. Шерғозихон уз ғалабасини намоён этиш учун Бекович-Черкасскийни қалласининг терисини шилиб ва ичига сомон тикиб Бухоро хонига жунатди. Аммо, бу ерда хон Россия билан алоқани ёмонлашишидан қўрқиб «совғани» нафрат билан қарши олди ва дарҳол қайтариб юборди.² Шунингдек Шерғозихон рус асирларидан олти кишини Бухоро хонига ва 10 кишини қалмоқ хонига «совға» сифатида жунатган.

Бекович-Черкасскийни тор-мор этилиши бутун Россияни ларзага солган, десак муболага булмайдди. Чунки бу нохуш хабарни биринчи навбатда Пётр I қаттиқ ҳаяжон ва алам билан қарши олди. Оврупадаги энг йирик ва қудратли Россия империясининг кичик бир хонликдан енгилиши жаҳон даврасида Пётр I ни ноқулай ҳолатга солиб қўйиши турган гап эди.

Гарчанд, Шерғозихон катта зафарни қулга киритган булса-да, рус давлати билан дипломатик ва савдо алоқаларини тиклаш йўлларини қидирди. Чунинчи, у 1720 йилда Ваисмаматни элчи сифатида Россияга юборди. Бу элчи олиб келган ёрлигида хонликни Эрон билан уруш олиб бораётганлиги хабар қилиниб Бекович-Черкасский муносабати билан узилиб қолган алоқаларни тиклаш зарурлиги Пётр I га маълум қилинган. Бу билан баробар Бекович-Черкасский кўп

¹ Бу вақтларда Хива хонлигини Эрон билан алоқаси кескин тус олган. Шунинг учун ҳам Эрон шоҳи Бекович-Черкасскийга ердан бериш учун Астрабадда 60 минг аскарни тайёрлаган. Аммо, Бекович-Черкасскийдан ҳеч қандай сўров булмаганлигидан ният амалда ошмаган.

² ЦГВИА Россия, д., 35, л. I.

сонлик қушин билан келиб хонликни босиб олмоқчи булганлиги учун унинг қушинларига зарба берилганлиги уқтириб утилган.¹ Гарчанд, Шерғозихон уз ватанига бостириб кирган босқинчини тор-мор этиб халқ олдидаги муқаддас бурчини адо этиб, яхши ният билан Россияга элчи юборган булса-да, лекин Петр I нинг алами ва нафрати шу даражада кучли булганки, у дипломатиянинг оддий қонун қоидаларини онгли равишда бузади. Чунончи, уша Хива элчисини 5 та ҳамроҳи билан Астрахандан соқчиларнинг қаттиқ назорати остида Петербургга келтириб Петрапавловск қамоқхонасига ташлайди.²

Бундай шармандали иш дипломатия тарихида камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Кейин Ваисмама ташқи ишлар коллегиясига чақирилиб суҳбат ўтказилган. Элчи суҳбатда Хива хони савдони тиклашни сураганлигини маълум қилган. Коллегия бошлиқлари савдони кучайтириш ва Тюпкараган қалъасини қуриш учун юборилган Бекович-Черкасскийни ўлдирилишини қоралаганлар. Коллегияда Бекович-Черкасскийни хуни учун элчини ўлдириш лозим дейилганда, элчи «Бу сизларнинг ишингиз», — деб мардонавор жавоб берган.³ Элчи Ваисмама т 1721 йилнинг 10 мартада қамоқхонада вафот этган. Шубҳасиз, у қасос олиш мақсадида ҳукумат томонидан ўлдирилган. Унинг ҳамроҳларидан бири Кучак номли кишигина рус ҳукуматининг рус асирларини озод қилиш ҳақидаги хати билан Хивага жунатилган.⁴ Қолган учта Хивалик 1724 йилда қамоқхонада уч йил ётгандан кейин каторгага ҳукм қилинган.

Шерғозихон рус давлатининг элчига нисбатан гайриқонуний муносабатига қарамай алоқани тиклашдан воз кечмади. У 1721 йилни бошида Бухорога рус элчиси Флорид Беневенини келганлигини эшитиб уни Хивага келишини ва бу ерда зур ҳурмат билан қабул қилинишини маълум қилди. Ҳақиқатан ҳам Ф. Беневени Хивага келганда ҳурмат билан кутиб олинди. Қабул маросимида Шерғозихон Россия билан савдо алоқаларини тиклашни ва душманликдан фойда йўқлигини Ф. Беневенига айтган. У Бекович-Черкас-

¹ Архив внешней политики России., Ф. Сношения России с Хивой (АВПР) д. 1. л. 85.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 86-бет.

⁴ Уша жойда, 88-бет.

кий воқеасига тухтаб, элчи тарзида эмас, балки куп аскарлар билан Хива хонлигини босиб олиш учун келганлигини баён этди. Шерғозихон рус элчиси билан бирга Субҳонқули номли кишисини элчи сифатида Россияга юборган. Аммо Хива элчиси 1725 йилда Пётр I улгандан кейин Петербургга келди.¹ Бу ерда у Шерғозихоннинг савдо алоқаларини тиклаш ҳақидаги ёрлигини рус ҳукуматига топширди. Натижада, Хива хонлиги билан рус давлати уртасида савдо алоқаларини тиклаш ҳақида қарор қабул қилинди.² Бунда алоқани узилиши орқасида Каспий-Волга йулидаги савдога путур етганлиги ва бож йиғишнинг камайиб кетганлиги кўрсатилиб хонлик билан савдони қайта йулга қуйиш зарурлиги ўқдирилган.³ Рус подшоҳлари Хива хонлиги билан савдо алоқасини тикланиши муносабати билан Туркистон улқасига махсус савдо қарвонларики юбориш тўғрисида фармон чиқарди. Қарвонбоши лавозимига Астраханда яшовчи самарқандлик ўзбек савдогари Ёдгор Олимов тайинланди.

Олдинги саҳифаларда Бухоро хони Абулфайзхон Бекович-Черкасскийни улдирилишига қарши ўз нафратини билдирган эди. У бу билан чегараланмай уша Ф. Беневени орқали Пётр I номига хат юбориб узаро элчилик ва савдо алоқаларини кучайтириш таклифи билан бир қаторда Шерғозихоннинг Бекович-Черкасскийга нисбатан булган муносабатини қоралаган. Ҳатто, хон Хива хонлигига қарши қўшин юборганлиги маълум қилган.⁴ Хуллас Абулфайзхон Рус давлатини Хива хонлиги билан алоқасини ёмонлаштиришга уриниб, узини унга дўстлигини кўрсатишга ҳаракат қилган.

Шунингдек, Абулфайзхон тобора кучайиб бораётган Хива хонлигини ишларига аралашиб ороликларни Шерғозихонга қарши бош қутартирди. Ороликлар уни урнига Бухорода яшовчи шаҳзода Темур Султонни тахтга ўтказиш учун ҳаракат қилганлар.

Бекович-Черкасскийнинг мағлубияти Пётр I нинг Каспий денгизини шарқий қирғоқларини эгаллашга қаратилган ҳаракатларига ҳам зарба берди. Архив ҳужжатларига қура, Тюлқараган ва Красноводскидаги ҳар-

¹ АВРР, Ф. д. 1, л. 3.

² Уша жойда, 26-бет.

³ Уша жойда, 98-бет.

⁴ Уша жойда, д. 18250, л. 1.

бий истехкомларда шароитни тоғирлиги орқасида Бекович-Черкасский қолдирган аскарларни қўлчиллиги дардга чалинган ёки улган.¹

Буни устига туркман қабилалари қалъаларга ҳужум қилиб, ушлаб рус аскарларини асирликка олганлар. Уларни орасида ўлдирилганлар ҳам бўлган. Ҳатто, Хива хони бу ерга ҳужум қилармиш деган овозалар тарқалган. Пётр I улимидан кейин қанчалик вақтларнинг ўтиши билан курсатилган қалъаларга эътибор шунчалик пасайиб борди. 1717 йилни охирида қолган оз сонли рус аскарлари қалъаларни ташлаб Астраханга қайтишга мажбур бўлдилар. Туркистон улқасини рус давлатини таркибга киритишга қаттиқ бел боғлаган Пётр I Бекович-Черкасскийнинг тор-мор этилишидан шу даражада аламга тушганки, ҳатто, улим тушагида ётганида ҳам Хива хонлигидан «қонга — қон» тарзида хун олинисини васият қилган.² Рус шоири А. С. Пушкин сузича «Пётр I икки армон билан кетди: бири Прут соҳилидаги мағлубияти учун Туркиядан, иккинчи Бековични қатли учун Хивадан уч ололмаган эди».

Пётр I Каспий қирғоқларини Эрондан урушиб олгандан кейин «улудавлатчилик гоялари» янада жўш уриб, шундай деган экан: «Астрободдан Балхга ва Бадахшонга фақат 12 кунлик йўлдир. Бухоро барча Шарқ савдосининг марказидир. У томонларга борадиган йўлларга ҳеч қим тусиқ бўла олмайди».

Бинобарин, у Эрон орқали ҳам Туркистонни ўз таъсир доирасига олишни режалаштирган. Пётр I нинг энг яқин одамларидан бири Волинскийнинг эсдалигига қўра, Пётр I фақат Эронни эмас, балки то Ҳиндистон ва Хитойгача бўлган ерларни ўз қўл остига олиш ниятида бўлган. Уни таъкидлашчи, Пётр I тирик бўлганда бу ишларни амалга оширилиши турган гап эди.

Хуллас, Хива хонлиги томонидан Бекович-Черкасскийнинг тор-мор этилиши рус давлатининг босқинчилик сиёсатига қаттиқ зарба берди. Шундан кейин рус ҳукумати узоқ вақтгача Туркистон улқасига ҳарбий юриш уюштиришни лозим кўрмади. Бироқ унга зимдан ва аста-секин тайёргарлик ишларини амалга ошириб борди.

¹ Уша жойда, д.5, л.141.

² АВПР.Ф.д.1, л.1.

ҚОЗОҒИСТОНДА РУС ДАВЛАТИ ҲУҚМОНЛИГИНИНГ ЎРНАТИШИ

Афтидан, Петр I Каспий денгизи ва Устюрт орқали Хива хонлиги ва умуман ўзбек хонликларини эгаллашни мушкуллигини англаган бўлса керакки, Россияни биринчи навбатда Қозоғистон ерларида эгаллигини таъминлашга даъват этган. «Шарқ билан алоқада, — деган у, — Қозоғистон тасарруфи калит ва дарвозадир. Шунинг учун миллионлаб пул сарфланса ҳам Қозоғистонни буйсундириш ёки ҳеч бўлмаса у ерда Россия таъсирини ўрнатиш зарурдир». Петр I нинг бу орзуси улиמידан кўп ўтмай замон тақозосига кура жуда осонлик билан амалга ошиб борди. Чунончи, XVIII асрнинг биринчи чорагида ва кейинги йилларда қозоқ султонларининг узаро урушлари, айниқса, қалмоқларнинг тажовузлари аҳволни ғоятда ёмонлаштиришга олиб келди. Шу боис қозоқларнинг айрим юқори табақа вакиллари Рус давлати тобелигига ўтишга ва бу билан уларини хавфсизлигини таъминлашга қаттиқ ҳаракат қилдилар. 1730 йилнинг 30 сентябрида Абулхайрхоннинг Сайкул Қайдагулов ва Қутлумбет Кашкаев бошчилигидаги элчилари Уфага келиб, рус маъмуриятига Урта ва Кичик Жуз қозоқларини Рус давлати тобелигига олиш ҳақидаги сўровини топширди. Рус ҳукумати буни бажонидил қабул қилиб, шунга таъкидлаб ўтдики, қозоқларни тобеликка олиниши Хива хонлиги ва бошқа жойларни буйсундирилишини осонлаштиради.¹ Айни пайтда у савдони ривожланишида муҳим ўрин эгаллаши уқдириб ўтилди.

1731 йил 19 февралда император Анна Ивановна Кичик Жуз қозоқларини ихтиёрий равишда рус давлати тобелигига ўтказилиши ҳақидаги ёрликқа имзо чекди. 1731—1740 йилларда Урта Жуз қозоқлари ҳам Рус давлати тобелигига олинди. Бу вақтларда Хива хонлигида тахт учун курашлар шу даражада қизиқ-фожеали оқибатларга олиб келдики, пировардида ўзбеклардан хонликка номзод тополмай қозоқ султонларидан бири бўлмиш Элбарс (1728—1740) тахтга ўтқазилди. Юқорида қайд қилинган Абулхайрхон

¹ Книга Азиатского департамента. № 21, л. 76. — «Красный Архив», 1938. Т. 2, (87), С. 134.

бундан фойдаланмоқчи бўлиб Хива хонлигини ҳам Рус давлати тобелигига утказишга қаттиқ киришди. Бунга эришмоқ учун уз ўғли Нуриллахонни Элбарс ҳузурига юборди. Аммо, хонликдаги Россияга қарши кучлар бунга йул қўймади. Хива қўшинларини Элбарс бошчилигида Хуросонга қилган тажовузига жавобан Эрон шоҳи Нодир Хивага қарши йулга отланди. Хонқада Эрон аскарлари қамалга олинган Элбарсни улдириб ғалабага эришдилар. Бу ерда уруш кетаётганда юқори табақа вакиллари Абулхайрхонни олиб келишиб хонлик тахтига утказдилар. У Нодиршоҳни келаётганлигини эшитиб Хивадан қочибга улгурди.

Шу тариқа Рус давлати қозоқ жузлари орасида салмоқли уринни эгаллаган Абулхайрхоннинг ташаббуси ва ҳаракатлари натижасида Кичик ва Урта Жузларда уз ҳукмронлигини ўрнатиш имконига эга бўлди. Натижада Рус давлати нодир табиий бойликларни, бепоян ерларни, карвон йулларини ва бошқа кўп даромад манбаларини қўлга киритди. Шундан кейин у жойларда рус шаҳарлари ва бошқа турар жойлар, саннат корхоналари ва турли қонлар юзага келди. Булар Рус давлатини ҳар жиҳатдан қудратини ошиб боришини таъминлади. Бу борада Оренбург шаҳрини барпо этилиши муҳим урин эгаллади. XVIII асрни 30-йилларида Қозоғистон ерларини узлаштириш ва савдонни ривожлантириш учун Ёйиқ (Урал) дарёсига қўйиладиган Ор дарёси бўйида ҳарбий қалъа қуришга киришилди. 1734 йилни баҳорида ҳукумат К. К. Крилов бошчилигида Оренбург экспедициясини ташкил қилди. К. К. Криловга ҳарбий қалъани қуриш билан бир қаторда узбек хонликлари билан алоқаларни ривожлантириш ҳамда узбек савдогарларига имтиёзлар бериш сингари вазифалар юклатилди. Хуллас, рус ҳукумати Оренбург шаҳрини Туркистон ўлкаси билан сиёсий ва иқтисодий алоқаларини кўприги сифатида бунёд этадиган бўлди. У узининг курсатмасида Тошкент, Туркистон, Хужанд, Хива ва Бухоро билан алоқани юқори даражага кўтаришга алоҳида аҳамият берган.¹

Биринчи навбатда у ердан Бухорога савдо карвони-

¹ ЦГАДА России, ф, 19., Финансы, д.5, л.4.

ни юбориш режалаштирилди.¹ Ҳатто узбекларга Оренбургда доимий яшаш учун рухсат берилди.²

1735 йилни 15 августида Оренбургнинг биринчи пойдевори қўйилди. Бу воқеада тошкентлик савдогарлар ҳам қатнашганлиги маълумдир.³

Оренбургнинг табиий шароити ва жойланишини ноқулайлиги туфайли уни Красная Гора деган жойга кучиришга қарор қилинди. Бу иш 1739—1741 йилларда амалга оширилди. Шунингдек Оренбургнинг яқин ва узоқ атрофларида Губерлин, Озер, Бузулук, Барс, Красно-Самарск, Тобин, Чеборкул, Красно-Уфим, Елдяц, Кубов, Миасск, Кивилтон, Қалмоқ-борди, Серднати, Берд, Крылов, Караул, Верхний, Сорочий, Тоцкий, Воздвиженский, Танальц, Илецк, Ёйиқ ва Троицк каби қалъалар пайдо бўлди.

1744 йилга келиб Оренбург губернияси ташкил топиб у Кама дарёси, Каспий денгизи, Фарбий Сибирь ва қозоқ даштлари уртасидаги бепоён ерларни қамради. Бу жойларда юзага келган шаҳарлар ва ҳарбий истеҳкомлар Туркистонни келажакда босиб олинишида муҳим таянч бўлди. Аини бир пайтда Оренбург Россиянинг Туркистон ва бошқа Шарқ мамлакатлари билан сиёсий ва иқтисодий алоқаларни ривожланишида муҳим марказлардан бири ҳисобланди. Рус давлати фақат Ёйиқ эмас, балки Сибирь томонидан ҳам Қозогистонда ўз мавқеини мустаҳкамлайдиган ва ҳарбий юришларни уюштиришни таъминлайдиган таянч нуқталари бунёд этди. Масалан, Омск (1715), Железинск, Петропавловск, Семипалатинск (1718), Устькаменогорск (1720) ва бошқа қалъалар ва шаҳарлар қурилди. Жами 60 дан ортиқ катта-кичик ҳарбий истеҳкомлар юзага келган. Хуллас, Рус давлати қанчалик вақтларнинг ўтиши билан Қозогистонда шунчалик кўп ўз мавқеини мустаҳкамлаб ўзбек хонликларга хавф тугдириб борди.

¹ Ўша жойда, ўша бет.

² Ўша жойда, ўша бет.

³ Ўша жойда, 77-бет.

1839 ЙИЛДА ХИВА ХОНЛИГИГА ҚИЛИНГАН ТАЖОВУЗ

Бу даврга келиб Рус давлатини ҳукмрон доиралари орасида узбек хонликларини босиб олиш ҳаракатлари кучайган эди. Чунончи, 1835 йилда Оренбург генерал-губернатори В. А. Перовский император Николай I га махсус хат билан мурожаат қилиб, унда Хива хонлигига қарши нафрат уйғотишга қаттиқ уринади. У Хива хонлари узоқ вақтлардан буён душманчилик қилиб келётганлигини, гуё савдо қарвонларини талаётганлигини ва рус асирларига ёввойиларча муносабатда бўли-наётганлигини кўпиртириб таърифлади. Шунингдек, Хива хонлиги аҳолисини маданиятсизликда, қолоқлик-да ва ҳатто ваҳшийликда айблади. Ҳатто, у Бекович-Черкасскийни қийнаб улдирилганлигини ҳам эслатиб қуйди. Шу равишда генерал Перовский қандай бўлмасин императордан Хива хонлигига қарши ҳарбий юришга рухсат олиш учун ҳеч нарсадан тоймади. У уз хатини қуйидаги тарзда тугаллаган: «Франция Жазoirни урушиб олиши учун миллионлаб сумларни сарфлади, лекин бу харажатларни доимий равишда бир неча марта кўпайтириб қоплаб турадиган мамлакатга эга бўлди. Россиянинг Хива хонлигини босиб олиши эса уша харажатларнинг ўндан бирита ҳам арзимайди. Аммо, урушиб олинса Урта Осиё бизни маданиятимиз, савдо ва саноатимиз, бошқарув тизимимиз киришида тараққийга эришиб асрлар мобайнида давом этиб келатган зулм ва азоб-уқубатдан халос бўлади»¹. Бинобарин рус ҳарбий сарқардаси Хива хонлигини эгаллаш катта бойлик беришига эътиборни қаратаркан, Россия гуё тараққийларварлик вазифасини бажаришини писанда қилади. Бу сиёсат учун ёзилган гап эди, албатта.

1837 йилда рус императори Николай I (1825—1855) Хива хонлигини босиб олиш ҳақида В. А. Перовскийга фармон берди. Шунга мувофиқ бу генерал рус императорига 4000 кишилик аскар ва 12 тўп ажратилишини тавсия этди. Юришга сарфланадиган маблағни ҳажми 1.689 минг қоғоз пул ва 575 минг қумуш сўм миқдориди бўлиши кўрсатилди. 1839 йилда 4250 та аскар, 18 та тўп, 2090 кишидан иборат қўшин жамланди. Сунгра, уша йилни 14 ноябрида Хивага қарши

¹ ЦГВИА России., ф. ВУА. д. 18250., л. 8.

йўлга чиқилди. Генерал Перовский бошчилигидаги 19 декабрда Эмба қалъасига урнашди. Шу орада қаттиқ совуқ ва бўронни туриши рус аскарларни оғир аҳволга солиб қўйди. Ҳатто уларни орасида улганлар кўзга ташланди. Туя ва отларни боқиш қийинлашиб бирин-кетин ўла бошладилар. Рус қўшинларини келаётганлигидан хабар топган Хива хони Оллоқулихон уларга қарши аскарларини юборди. Булар йўлда Бухорога элчи сифатида келаётган русларни, хусусан капитан Ковалевскийни ва штабс капитани Григрасни асир олдилар. Аммо, асирлар қочиб қўтилишга эришдилар. Бу вақтларда генерал Перовскийнинг қўшинини бир гуруҳи олдинроқ келиб «Чучқа қул» деган жойга ўрнашиб олган эдилар. Бу воқеа маҳаллий манбада шундай таърифланган: — руслар «Чучқа қулга» келиб қалъа қуришидан мақсад Хива хонлигини босиб олишга тайёргарлик қилиш эди. Оллоқулихон бундан хабар топиб Отамурод қўшбегини 18 сардор ва 8 минг киши билан уша жойга жунатди. Хива қўшини Хивадан чиқиб Урганч, Қизилгунбанд деган жойлар орқали қозоқ йўлларига утдилар. Сунгра улар «Ёмон минг йилқи» деган жойга келишганда сардорлардан бири — Муҳаммад ясовулбоши вафот этди. Унинг мурдаси Хивага юборилди. Шундан кейин Хива қўшинлари бир неча манзил йўл юриб «Чучқа қулга» келишди. Сунгра душманга ҳужум қилинди. Асирликка олинган бир рус кишиси куп сонли рус қўшинларини эрта-индин бу ерга етиб келишини, қалъада яроғ-аслаҳа қўлиги ҳақида маълумот берган. Шунга қарамай ватан ҳимоячилари русларга қарши ҳужум бошладилар. Аммо, об-ҳаво айниб қаттиқ совуқ ва бўронни тутиши ҳамда қалин қори ёғиши жангни давом эттиришга йўл бермади. Жангда ватан ҳимоячиларидан 4 киши ҳалок бўлиб 5 киши жароҳатланди. Об-ҳавонинг ёмонлиги урушни давом эттиришга йўл бермай, аскарлар Хивага қайтдилар.¹

Бу воқеадан сунг «Чучқа қулга» етиб келган генерал Перовский ва қўшини ҳам қаттиқ совуқ ва бўрон остида қолиб одамлар бирин-кетин ўла бошладилар. От ва туяларни боқиш ҳам жуда қийинлашди. Қўшин орасида турли касалликлар купайиб борди. Об-ҳаво-

¹ *Муҳаммад Юсуф Баёний*. Шаҳаран Хоразмшоҳий. Ўз ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, инв.№ 9596, 302-бет.

нинг ута ноқулайлиги ва оғир шароит йўлни давом эттиришга йўл қўймади. Шунинг учун генерал Перовский 1840 йил февраль ойини бошларида қўшинни Оренбургга қайтаришга мажбур бўлди. Бу муваффақиятсизлик катта талофат ва йўқотишга олиб келди. Чунончи, 1054 киши ҳалок бўлди, 10000 туя ва 8000 от йўқотилди. Қўп руслар йўлларда адашиб ёки толиқишдан юра олмай хиваликлар томонидан асирликка олинди.

1839 йилги ҳарбий юришда давлат хазинасидан 1700 минг сўм беҳудага кетди. Бундан ташқари унда 23 минг отлар қўшилган 7500 аравалар бор эди. Уларни таннархи 2 млн сўмни ташкил этган. Шунингдек туяларни сотиб олинishiга 1 млн сўм сарфланган.¹ Бу ерда қўп аскарлар ва бошқа кишиларнинг ҳалок бўлганлигини ҳамда озиқ-овқатларни, кийим-кечакларни сарфланганлигини ҳисобга олсак кўрилган зиён ниҳоятда катта бўлганлиги кузга ташланади. Шунинг учун ҳам рус императори Николай I генерал Перовскийнинг қўшинни орқага қайтарилиши ҳақида рапортига: — «Афсус, жуда афсус, лекин на чора худо-таолонинг хоҳишига бўйсунмасликни ҳеч иложи йўқ», — деб имзо чеккан.²

Хива тарихчиси Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг курсатишича, уша 1840 йилда Ҳиндистондан Ҳайбат Соҳиб отлиғ деган кимса Англия ҳукумати номидан элчи сифатида келиб қўйидаги мазмундаги номани хонга берган: «Қўп замонлардан бери руслар сиз тарафга ҳаракат этиб вилоятингиз эгалламоқ ниятидadir. Уларнинг мақсади Мовароуннаҳрни, Хоразмни, Хуросонни эгаллаб Сеистон усти билан Ҳиндистонга ўтишидир. Русия бир улуг ҳукумат ва подшоҳликдир-ким уни лашқари саноқсиз ва яроғ-аслаҳаси жуда кўпдир. Унинг озгина лашқарига ҳам қарши турарлик кучингиз йўқдир. Гап шуки, яна 50 йилдан кейин (руслар) сизларни ерларингизга эга бўлур. Агар вилоятингизни мудом қўлингизда туришини ва ҳеч кимни унга тажовуз этмаслигини хоҳласангиз уни бизга беринг. Хоразмни Англия қўли остида деган суз сизларни хавф-хатардан холи этади. Бизнинг мақсадимиз нафсониятдан бўлмай, дўстликдadir, ҳамда русларни

¹ Уша асар, 130-бет.

² Уша жойда, уша бет

Ҳиндистонгача йўлини тусишдир. Биздан сизга фойда етар асло зарар етмасдир. Хоҳиш-истангизни ездириб шартнома тузинглар, бизлар эса қабул қиламиз».

Бунга жавобан хон деган: ҳозир руслар устимизга бостириб келганича йўқ. 50 йилгача ким бору, ким йўқ, биз 50 йилдан келадиган ишни деб юртимизни қулимиздан ҳеч кимга бермаймиз. Биздан кейинги авлодлар нимани хоҳласалар шунни қилсинлар.¹ Бу жавоб элчини қониқтирмай шундай деган: «Таклифимни қабул қилганларингизда қўп фойда берарди, вақти келиб пушаймон бўлишни фойдаси йўқдир». Шундан кейин элчи уз мақсадига эриша олмай уз юртига қайтган.²

Менинг фикримча Оллоқулихон узоқни қўра олмайдиган давлат арбоби ҳисобланган. У фавқулоддаги воқеаларда бир-бирларига ҳарбий ва маънавий ердан бериш хусусида Англия вакили билан шартнома тузганда яхши бўлиши турган гап эди. Бундан рус давлати бироз булса-да ҳайиқиши мумкин эди. Оллоқулихон эса буни аҳамиятини тушунишга ожизлик қилди.

Бу вақтда Англиянинг Ҳиротдаги элчихонаси аъзоларидан бири капитан Шекспир ҳам келиб Ҳирот ҳокими номидан Оллоқулихонга хат олиб келган. Бунда Россия билан алоқани яхшилаш ва рус асирларини озод этиш сўралган. Афтидан, Ҳирот ҳокими Рус давлатини бостириб киришини Афғонистон учун хавф туғдиришини уйлаган булса керак. Шунингдек англиялик капитан Аббатни келганлиги таъкидланади.³

ХИВА ХОНЛИГИГА ҚАРШИ ҚАЙТА ҲАРБИЙ ЮРИШНИ УЮШТИРИШ ҲАРАКАТИ

Рус императори Николай I 1839 йилги муваффақиятсизликни эшитиши биланоқ хонликни босиб олиш учун қайта ҳарбий тайёргарликни дарҳол бошлаш ҳақида фармон берди. Бу хусусда ҳарбий вазир генерал-адъютант граф Чернышев узининг генерал Перовскийга юборган курсатмасида 1839 йил 30 январда император ҳарбий юришни зудлик билан амалга оширилишини буюрганлигини баён этган. Унда «ҳарбий

¹ Уша жойда, 202-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ ЦГВИА Россия, ф. ВУД, д. ...

юришни утказиб рус ҳукуматини уз мақсадини амалга оширишдаги қатъийлигини ҳамда давлатнинг куч-қудратини букилмаслигини намойиш этиш» даркор дейилган.¹ Ҳарбий вазир курсатмасида императорни ҳарбий юришни ёзда ёки кузда Каспий денгизи ёки қуруқлик орқали уюштиришни яхшилаб урганиш ҳақидаги фикрлари ҳам қайд қилинган. Шунингдек қушинни ҳар жиҳатдан яхши қуроллантириш ва пухта тайёргарлик кўриш уқтириб утилган.²

Ҳарбий вазирнинг 1840 йил 17 мартда ҳукуматга ёзган ахборотида Хива хонлигига қарши юбориладиган қушин битта генерални, 140 та офицерни, 6668 та аскар хизматчиларни уз ичига олиши керак эди, ҳамда 300 кишилик кучма касалхона ташкил этиш режалаштирилди.³

Генерал Перовскийнинг таъкидлашича, навбатдаги ҳарбий юришни кулами 1839 йилдагига нисбатан 3—4 маротаба ошиқ бўлади.⁴ Шунингдек 17000 туя, 6000 от ва бошқа кўп нарсалар олиниши керак эди. Шунинг учун ҳам генерал Перовский узининг ҳукуматга юборган рапортларида ҳарбий юришни тезлик билан уюштиришни иложи йўқлигини тушунтиришга ҳаракат қилди. Биринчи ҳарбий юриш Оренбург губерниясининг хазинасига катта путур етказганлиги, кийим-бошларни, озиқ-овқатларни етишмаслиги таъкидланди. Айниқса туяларни топиш мушкуллиги курсатиб утилган. Умуман, генерал Перовский янги ҳарбий юришни тарафдори бўлса-да, лекин юзага келган оғир шароит уни тез орада амалга ошириш имконини бермаслигини ҳукумат вакилларини ишонтиришга ҳаракат қилди. Дуппи тор келганлиги императорга ҳам равшан бўлган бўлса керакки, у ҳарбий вазирнинг 1840 йил 19 майдаги ахборотида кўра ҳарбий юришни маълум вақтгача қолдириши ҳақида фармон берган.⁵ Шу тариқа Хива хонлигини босиб олишга қилинган иккинчи ҳаракат рўёбга чиқмади.

Ҳарбий юриш муносабати билан Оренбургда Хива хонлиги ҳақида маълумотлар тупланди. Буларга кўра хонлик ерлари Амударё, Оролнинг жанубий қирғоқла-

¹ Уша жойда, 14-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 75-бет.

⁴ ЦГВИА России, ф. ВУД, л. 1172, л. 130.

⁵ Уша жойда, 148-бет.

ридаги ва Устюртнинг жануби-шарқий қисмидаги водийларни ўз ичига олган. Унинг шимоли Амударёнинг ҳар йилги тошиши орқасидан қўп жабрланган. Бу ерда қўллар ва зовурлар мавжуд. Жануби қўптўроқли ерлар ва каналлар билан қўпланган. Хонликда ўзбеклар, туркманлар, қорақалпоқлар, асирликка олинган руслар ва эронликлар яшайдилар, 30—40 минг атрофида қўшин жамлаш мумкин.

Хонликда 16 та тўп бўлган. Аҳолининг сони ярим миллионга боради. Шаҳарларда том маънодаги ҳарбий истеҳкомлар бўлмай, паҳса деворлар ва зовурлар билан қўршалган. Халқ устидаги солиқлар жуда оғир, аммо амалдорларнинг очқўзлиги орқасида хон хазинасига қўп маблағ тушмайди. Хива хони Оллоқулихон ожиз табиатли киши ҳисобланиб, атрофдаги кишиларнинг таъсирига берилган. Укаси билан чиқишмайди. Уни Бухоро ва Эрон билан алоқаси ёмон, негаки уларга қарши ҳужумлар қилган. Шунини айтиб ўтиш лозимки, рус ҳукумати узининг ҳарбий юришларини уюштиришда ва ҳарбий истеҳкомларни барпо этишда карвон йўлларини хавфсизлигини таъминлашни ва ўзбек хонликларидаги рус асирларини озод этишни ҳамisha руқач қилиб келган. Бу масалалар 1717 ва 1839 йилларда Хива хонлигига қарши ҳарбий юришлар уюштирилганда ҳам олдинга сурилган эди. У вақтларда туркманлар, қалмоқлар ва қорақалпоқларнинг қароқчи гуруҳлари Россия чегараларида русларни асирликка олиб Хива, Бухоро ва хонликларни бошқа шаҳарларида сотар эдилар. Руслар турли ҳужалик ишларида ишлатилган. Уларнинг орасидан лашкарбошилар, жангчилар, элчилар ва бошқа масъулиятли ишларни бажарувчи кишилар чиққанлиги маълумдир. Аммо уларнинг қўпчилиги ўз ихтиёрида бўлмай қўл каби ишлатилган.

Гарчан, 1839 йилги генерал Перовский бошчилигидаги ҳарбий юриш муваффақиятсизлик билан тутаган бўлсада, лекин Хива хони Оллоқулихон уни яна қайтарилишини ҳамда савдони ривожлантириш ўта зарурлигини англаб рус ҳукуматининг рус асирлари буйича даъвосини инобатга олиш ва алоқани яхшилаш мақсадида 1840 йилда махсус фармон эълон қилди. Бунда шундай дейилган: «Биз Хоразм шоҳи жанговор аскарларни ва зафарларнинг бош бугини барча ёмрут ва човдур қабилаларига, қозоқ ва қирғиз ботирларига ва

бошлиқларига, умуман бизга содиқ барча фуқароларимизга шуни маълум қиламизки, шу 1840 йилдан бошлаб Умум Россия императори олий хазратлари билан тинчлик ва дўстликда яшашга қарор қилдим. Шунинг учун биз мазкур олий фармонимиз буйича узимизни содиқ фуқароларимизга бундан буен Россия чегараларига ҳужум қилмасинлар, рус асирларини сотиб олмасинлар, бунга бўйсунмовчилар жазога тортилади».¹ Шуниси диққатга сазоворки, Оллоқулихон рус ҳукуматининг рус асирлари ҳақидага даъвоси «хонликни босиб олиш учун бир баҳона эканлигини» яхши англаган. Аммо, у сир бой бермай иш юритган.

Шу мазмундаги хатни Хива шаҳрини ҳокими мулла Муҳаммад Шариф ҳам Оренбург генерал-губернатори Перовский номига йуллаган.² Бунда Отаниезхужа Раис бошчилигида озод қилинган руслар уз ватанига қайтарилаётганлиги билдирилган.

1840 йил 18 октябрда Хива элчиси 418 кишидан иборат асирликдаги русларни Оренбургга олиб келди. Шундан кейин у Петербургга бориб ўзаро тинчлик ва савдо алоқаларини тиклаш хусусида аҳд қилинди.³ Бу алоқалар 1839 йилдаги ҳарбий юриш вақтида рус ҳукумати томонидан Оренбургда ва Астраханда ўзбек хивалик савдогарларни ушлаб қолиши орқасида ишдан чиққан эди. Петербургда Оллоқулихон томонидан рус асирларини уз ватанига қайтарилиши ўзаро савдо алоқалари йулга қўйилишида ижобий урин эгаллади. 1841 йилни 13 январиди Хива хонлиги элчиси Эшбой Бобоев ҳам 5 та рус асирлари билан Оренбургга келган.⁴ Архив маълумотларини курсатишича уз ватанига қайтган русларнинг 317 таси Каслий денгизи қирғоқларида, 55 таси Оренбург линиясида, 21 таси Царицинда асирликка олинган.

¹ ЦГВИА России, ф.ВУД, д.1172, л.7.

² Ўша жойда, ўша бет.

³ Государственный архив Астраханской области, ф.2, оп.2, л.91, л.1.

⁴ ЦГВИА России, ф.ВУД, д.1172, л.15.

Ўзбек хонликларининг чор Россияси томонидан забт этилиши

ОҚМАЧИТДАГИ ЖАНГ

XIX асрнинг 40-йилларида ўзбек хонликларига қарши юриш бошлаб юборилди. Бу вақтларда қозоқ халқининг содиқ фарзанди Султон Кенисар бошчилигида Чоризм ҳукмронлигига қарши қаракат кучайди. 1843 йилда ҳарбий кучлар бу қўзғолонни бостириш учун юборилди. Натижада, ватан ҳимоячиси Султон Кенисар қўлга олинди ва ўлдирилди. Шу равишда Чор ҳукумати ўзбек хонликлари томонга юришда йўлда учрайдиган барча тусиқларни бартараф қилиб борди ва айни бир пайтда ҳарбий истеҳкомларни қурди. Масалан, 1845 йилда Турғай дарёси бўйидаги Оренбург истеҳкоми қайта қурилди, Мангишлоқ ярим оролида эса Новопетровск (кейинчалик Александровск) истеҳкоми барпо қилинди. 1848 йилда эса Сирдарёнинг Оролга қўйилиш жойида Раим (Казалинск) ҳарбий истеҳкоми бунёд этилди. Бу ишни генерал Обручев кумондонлигидаги 4 рота, 3 юзлик ва 4 замбаракли аскарлар амалга оширди. Уша йили 23 августда полковник Ерафеев бошчилигидаги 2 замбарак билан қуролланган 200 рус қўшини Хива аскарларини мағлубиятга учратиб Хон ҳужа қалъасини босиб олди. Шундан кейин «Николай» ва «Константин» кемаларидан иборат Орол флотияси юзага келтирилди. Кейин 1848 йилда Хива хонлигига қарашли Хужа Ниёз қалъаси рус қўшини томонидан эгалланди ва остин-устин қилиб ташланди. 1850 йилда 50 пиёда, 175 казак ва 2 замбаракдан ташкил топган рус қўшини Қўқон хонлигини Тўйчибек қалъасини босиб олиб бузиб ташлади. Уша йили душман кучлари Қўшқўрғон номли Қўқон қалъасини эгаллади.

1851 йилда полковник Корабошев бошчилигида 5 та рота, 5 юзлик, 6 замбарак ва 1 та ракета станогига эга аскарлар Оқбулоқ деган жой яқинида Ёқуббек бошчилигидаги Қўқон қўшинига зарба берди. Бу

вақтларда Туркистон, Чимкент, Авлиё ота, Пишкек, Тўқмоқ, Оқмачит ва уларнинг атрофидаги беноён ерлар Қўқон хонлигининг қўл остида эди. Шу боисдан рус қўшинлари биринчи навбатда хонликнинг кўчлари билан тўқнашди. Оқмачит (ҳозирги Қизил Ўрда) хонликнинг энг муҳим ҳарбий қалъаларидан бири ҳисобланган.

1852 йилда унга рус қўшинлари ҳужум қилди, лекин 72 кишини йўқотиб ололмадилар. Уша йили полковник Бларамберг ҳарбий отряди (1,2 рота, 2 юзлик ва 5 замбарак) билан Қўшқўрган, Чимқўрган, Қумушқўрган сингари Қўқон қалъаларини босиб олди. Кейинги 1853 йилда шахсан генерал Перовский бошчилигида 12 та туллар билан икки мингдан ортиқ аскарлар Оқмачитни қамал қилдилар. Генерал Перовскийни таслим бўлиш ҳақидаги таклифларига ватан ҳимоячилари: «Бизлар бир дона порох ва кўчада бир кесак қолгунча, ҳамма қуролимиз тамоман синиб битгунча курашамиз», деб жавоб қайтардилар.

Қалъада бор йўғи 250 киши мудофаада эди. Лекин шунга қарамай улар жасорат ва қаҳрамонлик намуналарини намойиш этиб, душманни ҳайрон қолдирди. Бунга тан берган генерал-губернатор Перовский бошлиқларга ёзган ахборотида мудофаачилар «қалъанинг деворларида ва ички томонидан қўмондон Муҳаммад Алихоннинг ҳалок бўлишига қарамай юзбоши Лафас бошчилигида ниҳоятда қатта жасорат ва матонат билан жанг қилдилар. Ҳамда ўзлари қасам ичганидек, охири дақиқагача имкони борича курашдилар» деган эди. Шуниси диққатга сазоворки, қалъанинг ҳимоясидаги жангда ўзбек аёллари ҳам қатнашиб душманни лол қолдирган. Рус қўшини қалъа деворининг устига порох қўйиб портлатиб ичкарига бостириб киргандан сўнг эркаклар ва аёллар қўлларидаги қуролларини ва ўқларини ташлаб қилич жангига утиб, шу даражада урушдиларки, бундай манзарани осмону фалак ҳали ҳеч курмаган ва эшитмаган эди. Қалъадаги эркак ва аёллар асир тушишни ор биллиб, ўзларини улимга маҳкум этганликлари русларни жуда ҳайратлантирган.

1853 йил 28 июлда 22 кўплик жангдан кейин Оқмачит қалъаси тормор этилди. Бу ердаги 250 ҳимоячидан 74 киши тирик қолган, 35 таси ярадор ҳисобланган, ўлганларнинг орасида аёллар ҳам бўлган. Рус

аскарларидан 25 киши ҳалок бўлди ва 46 киши ярадор қилинди. Қалъадан 80 та аёл ва 25 та болалар асир олинди.

Оқмачитнинг урнида «Форт Перовский» рус қалъаси барпо этилди. Оқмачитнинг қўлдан кетиши бутун Қўқон хонлигини ларзага солди. У ерга бир неча мароаба Қўқон қўшини ва кўнгилдилар юборилиб жанг қилинди. Бундай жангларнинг бирида, 1853 йилнинг 18 декабрида ватан ҳимоячиларидан икки минг киши ҳалок бўлган. Лекин ҳар бир уриниш мағлубият билан тугалланди.

1854 йилда Олма Отада Верний номида рус ҳарбий истеҳкоми қурилди ҳамда Или водийси қўлга киритилди. Бу ерда Заилийск бўлими ташкил этилди. 1856 йилда полковник Харментавский бошчилигидаги 1 рота, 1 юзлик ва 1 ракета станогли рус қўшинлари қозоқларни Катта Жузига тегишли тапай қабиласини буйсундирди. Шунингдек, 320 пиёда, 300 казак, 3 замбарак ва 2 та ракета станогидан ташкил топган генерал-майор граф фон Фитин кўмондонлигидаги қўшин Хужа ҳарбий истеҳкомини босиб олдилар. 1857 йили эса бу генерал 200 пиёда, 300 казак ва 2 та замбарак билан Хива қўшинини мағлубиятга учратди ҳамда уларнинг тарафини олган бир гуруҳ қозоқларни жазолади.

Рус давлати томонидан бирин-кетин хонлик ерларни босиб олишга қарши Тошкентда катта куч тўпланди ва Илиорти томонга юборилди. Бу ерларда 1858 йилда 5000 кишилик Тошкент ва Қўқон ҳарбий кучлари билан подполковник Перемешмелский бошлиқ қўшин уртасида жанг бўлиб ватан ҳимоячилари Чуй дарёси водийсига суриб ташланди.

1860 йилда 6 та рота, 600 та казак, 12 та оғир замбарак, 4 та ракета мосламасидан ташкил топган рус аскарлари Пишпак ва Тўқмоқ сингари Қўқон истеҳкомларига ҳужум қилиб, қўли баланд келди. Подполковник Перемешмелский Пишпекни эгаллаш учун 954 та снаряд ва 13 мингга яқин ўқ ишлатди. Ҳимоячилардан кўп кишилар ўлди ва ярадор бўлди. Шунингдек, Тўқмоқ қалъаси ҳам душман томонидан эгалланиб, бу ҳол бутун хонликни катта ташвишга солди. Ўзбек, қозоқ ва қирғизлар биргаликда Тошкент ҳокими бошчилигида Рус давлати тажовузига қарши бош кўтариб 1860 йил 21 октябрда Қорақўзтоғ

дарёси буйидаги Узунёгочда босқинчилар билан тўқнашди. Бу ерда 20 минг кишилик ватан ҳимоячилари билан подполковник Калпаковский бошчилигидаги қўшин (3 рота, 2 юзлик, 6 замбарак ва 2 та ракета мосламаси) уртасида Пишпек остонасида жангда душман галабага эришди. Рус қўшини томонидан 2051 снаряд, 31879 та тўп отилди. Бу жангда ватан ҳимоячиларидан 1500 киши ўлдирилди ва кўпи жараланди. Душман аскарларидан 13 киши ўлдирилди ва 29 киши жароҳатланди. 574 ҳимоячи асирга олинди. Асирлар орасида, 82 савдогар, 92 та аёл ва болалар бор эди. Душман Пишпек ва Тўқмоқ истеҳкомларини ер билан яксон қилди.

Гарчан, ватан ҳимоячилари бирин-кетин мағлубиятга учраган бўлсаларда, лекин озодлик учун ҳеч нарсадан тоймадилар.

АВЛИЁГА, ТУРКИСТОННИ ВА ЧИМКЕНТНИНГ БОСИБ ОЛИНИШИ

1861 йилнинг 25 октябрида генерал-лейтенант Дебу бошчилигидаги рус қўшини хонликнинг Янгиқўрғон қалъасини вайрон қилиб ташлади. Кейинчалик 1862 йилда полковник Калпоковский 4 та рота, 2 юзлик ва 4 замбарак қўшин билан Марки номидаги Қўқон истеҳкомини эгаллади. Генерал-лейтенант Дебу 550 пиёда, 300 казак ва 10 замбарак билан Динқўрғон қалъасини босиб олди. 1863 йил 4 июнда полковник Черняев уз қўл остидаги 87-Сибирь батальонининг 5-ротаси, ҳарбий Сибирь батальонининг 3,5 уқчи роталари, 9-гарбий Сибирь казаклари артиллериясининг 1-взводи пиёда тоғ батарияси ва Сибирь казаклари полки билан Авлиёгани урушиб олди.

Уша йили 18 июндан 1 июлгача подполковник Лерхни 2 та ротаси 1,2 юзлик, 2 та тоғ замбарак ва 1 ракета мосламаси билан Қорабура доводидан ошиб Қўқон аскарларини қириб ташлади ва қора-қирғиз қабилаларини буйсундирди. 1864 йилнинг 12 июнида 412 рота, 10 замбарак, 6 мортира ва 2 ракета мосламаси билан полковник Вереvский Туркистонга ҳужум қилди. Бу жангда маҳаллий халқ вакилларида кўп кишилар ҳалок бўлди. Баъзи маълумотларга кўра, чор қўмондонни агар шаҳар таслим бўлмаса, Аҳмад Яссавий мақбарасига тўп отилиши ва вайрон қилинишини

маълум қилган. Шундан кейингина ҳимоячилар уруш-ни тухтатишга мажбур бўлганлар.

Гуркистонни Рус давлати томонидан эгалланиши Тошкент ва умуман Қўқон хонлиги учун катта хавф тўлдирди. Қўқондан кетган жойларни қайтариб олиш ва Чор ҳукумати аскарларининг юришини тухтатиш учун Қўқонда тайёргарлик ишлари амалга оширилди. Чунпончи, хонликнинг ҳамма жойларидаги қўшин тупланиб, ҳарбий қурооллар билан таъминланди. Сўнгра Қўқон хони Саидхон ва лашкарбоши Алимқул аскарлар билан Тошкентга жўнади. Бу ерда ҳам ҳарбий тайёргарликка зўр эътибор берилиб, Алимқул қўшин билан Чимкентга йўл олади. Чунки бу вақтда Черняев бошчилигидаги рус отрядининг Авлиёотадан Чимкент томон йўлга чиққанлиги ҳақида хабар олинган эди. Шундан кейин қўшинлар ва аскарлар тонг отар пайтида йўлга отланиб, ҳар бир маҳалла олдида халқдан «дуои фотиҳа» олиб шаҳардан чиқиб кетган. Буларни халқ яхши ният ва йиғи-сиғи билан кузатиб қолган.

Хон қўшинларидан ҳар бир шаҳарнинг аскарлари алоҳида қисмни ташкил этиб ўз бошлиғига эга бўлган. Масалан, тошкентликларга Мирза Давлат, қипчоқларга Минибой, маргилонликларга Юсупбой, хужандликларга Мирзааҳмад қўшбеги бошчилик қилган. Шунга ўхшаш андижонликлар, наманганликлар, ушликлар ва бошқа жойларнинг ҳарбий қисмлари мавжуд бўлган. Шунингдек, эшони Калон хўжа, Муминхўжа Судур, Мирбобо понсодбоши ва Авазмуҳаммадий сингари саркардалар ҳам қўшинга раҳбарлик қилганлар. Қўшинга шахсан Алимқулнинг ўзи бошчилик қилган.

Чимкентдаги жангни қипчоқлар бошлаб кейин тошкентликлар ва бошқа шаҳар отрядлари давом эттирганлар. Даставвал бир кеча-кундуз давомида иккала томон уртасида тушлардан отишув бўлган.

«Сўнгра тўрт томондан, — деб ёзади Солиҳ Тошкандий, — аскарлар отдан тушди ва тўрт томондан қарнайлар чалиниб, рус қўшинларига қарши ҳужумга утилди. Уша онда ҳозир бўлган кишиларни сўзича хон қўшинлари 2—3 минг қадамгача тўхтовсиз олға қараб чоптилар. Икки уртада бир ярим минг қадамча масофа қолганда рус аскарлари томонидан бирданига тўн ва милтиқлардап ёмғирдек ўқ бўрон қилдиларки, майдонда бирданига 12 минг киши ўлдирилди, уларнинг оҳ, нола ва

фаредлари осмонга таралди. Ҳатто бу фожеали манзарадан русларни ўзлари ҳам ҳайратда қолиб бармоқларини тишлаб баланд овоз билан бақирдиларки, эй мусулмонлар, биз урушни тўхтатдик, улук ва ярадорларни майдондан олинтар, дедилар».

Шундан кейин Қўқон лашкарбошиси Алимқул хузурига Н. А. Северцев номли рус элчиси келиб сулҳ тузишни таклиф этади. Бу таклиф хон томонидан сардор ва амалдорлар муҳокамасига қўйилиб фикр алмашув утказилди.

Айрим амалдорлар сулҳ тузишни қувватлаган бўлсада, бошқа бир гуруҳ кишилар, шу жумладан Топкент амалдорлари унга қарши чиқиб, сулҳ тузиш алдашлик нуқтаи назаридан таклиф этилаётганлигини уқтириб ўтдилар. Пировардида рус отрядларини Туркистонга қайтиб кетиши ҳақида рус элчиси билан келишилди. Шунга биноан рус қўшинлари Туркистонга йўл олди. Бу шундан гувоҳлик берадики, рус қўшинлари Чимкентни эгаллашга қўрбилари етмай орқага қайтишга мажбур бўлган. Лекин рус қўшинлари йўлда Туркистондан қўшимча кучнинг келиб қўшилиши натижасида Черняев бошчилигида Чимкентга қайта ҳужум қилдилар. Бу жойнинг қалъасининг ташқарисида жойлашган «Жанан» қабристонини бир томонида қаттиқ жанг бўлиб Қўқон қўшинлари галаба қозонди. Рус қўшинлари эса Туркистонга қайтиб кетдилар.

Шундан кейин Алимқул Авлиёота мудофаасини урдалай олмаган ва уни рус қўшинларига бериб қўйиб, Чимкентга қочиб келган ҳоким Нисозали понсадбошининг оёқ-қўлларини боғлаб туш оғзига қўйиб оттирди. Худди шу хилда Дуглат қабиласининг бошлиқларидан бири рус қўшинларига жосус сифатида хизмат қилган Бойзоқбой номли киши ҳам жазоланди. Лашкарбоши Алимқул Чимкент мудофаасини мустаҳкамлаш ва Чор ҳукуматига қарши урушни давом эттириш тadbирларини кураётганда Бухоро хонининг Қўқонга қарши отланганлиги ҳақида хабар олди. Шу муносабат билан Алимқул Чимкентда қўшиннинг бир қисмини қолдириб Қўқонга жўнади. Бу ҳолат Чимкентда рус аскарларига қарши ҳаракатга салбий таъсир кўрсатди. Буни яхши англаган Черняев отряди полковник Лерх бошчилигида қўшин билан биргаликда Чимкентга ҳужум қилиб, 1864 йилнинг 21 септяб-

рида уни эгаллади. Бу ерда рус қўшинлари томонидан кўп одамлар улдирилди. Қўқон қўшинларининг бир қисми Тошкентга қочиб кетди. Генерал Черняев Россия тарафдорларидан бири Сиддиқ Назарни Чимкентнинг мингбошиси қилиб тайинлади..

ТОШКЕНТНИНГ УРУШИБ ОЛИНИШИ

Генерал Черняев бу шаҳарни эгаллаш учун тайёргарлик ишларини кўриб озиқ-овқат, қурол-аслаҳа ва бошқа нарсаларни Тошкентга олиб боришни уюштириш вазифасини Алимқули томонидан улдирилган Бойқозоқбойнинг угли Оқмуллага топширди. Қўқон қўшинлари артиллерияси ҳам анча яхши уюштирилган бўлиб, унинг туллари узоққа отилиши ва нишонга тегиши мақтовга сазовор бўлган. Шунинг учун ҳам генерал Черняев қандай бўлмасин, тезроқ Қўқон хонлигига зарба беритмаса, кейин енгил оғирлашишни рус ҳукуматининг тегишли вакиллариға маълум қилди. Генерал Черняев Чимкентда тайёргарлик кўриб, 1864 йилнинг сентябрида Тошкентни эгаллаш мақсадида йўлга чиқди. Бу вақтда Тошкент мудофааси меҳнаткаш омманинг умумий ҳаракатига айланиб, шаҳар атрофидаги деворларда аскарлар ва халқ кўнгиллари жойлашган эди. Шаҳар аҳолиси она юртини ҳимоя қилишни узининг муқаддас бурчи ҳисоблаб, мудофаачиларга тинмай ғамхурлик қилганлар. «Шаҳар ғариблари, фуқаролари ва қариялари, — деб гувоҳлик беради Солиҳ Тошкандий — ибодату номоздан қура қулидан келганича ёрдам бериш афзалроқ ва савоб, деб аскарларга, ғозиларга сув, озиқ-овқат ташиб турдилар». Рус аскарлари 1865 йил 1 октябрида Юнус-Обод томонидан шаҳарга яқинлашиб уни туллاردан уққа тутди. Рус аскарларидан бир гуруҳи шаҳар қалъасининг атрофида қазилган зовурлар ичига тушиб олдилар. Буларга қўшилиш учун бир гуруҳ рус аскарлари чопиб келаётганда уларга қарши тул отилади. Натижада, душман отрядлари орқага чекинди. Шундан кейин шаҳар мудофаачиларидан бир қисми зовурга душман устига шиддатли ҳужум қилиб, рус аскарларидан 72 кишини улдиридилар. Шу равишда тошкентликлар ғалаба қозондилар. Генерал Черняев урушни тўхтатишга ва Чимкентга қайтишга мажбур бўлган. Шундан кейин Алимқул қўшин билан Тошкентга ке-

либ, булажак урушга тайёргарлик ишларини амалга ошириб, сунгра Қўқонга қайтади. Хон курсатмасига кура, Тошкент хокими номидан Ҳофизқўҳаки маҳаллалик Муҳаммад Саид номли савдогарни тинчлик сулҳи тузиш мақсадида элчи сифатида генерал Черняев ҳузурига юборилди. Бироқ генерал Черняев сулҳ тузишдан бош тортади ва элчи Тошкентга қайтиб келади. Бу ерда элчи генерал Черняев Бухоро хони Музаффархон билан гуё иттифок тузилганлиги ҳақида гапириб шаҳардаги айрим кишиларни ваҳимага солиб қуйган. Тошкентда урушга тайёргарлик кундалик ҳаётнинг биринчи вазифаси ҳисобланган. Бу ерда лашкарбоши Алимқул бошчилигида Туркистонни рус қўшинларидан озод қилиш учун тайёргарлик қўрилгандан сунг, аскарлар Шайхонтохурдан утиб Сағбон кучаси орқали Сағбон дарвозасидан «Сароғоч» йулига чиқдилар. Бу юриш 1864 йил ноябрь ойи охирида юз бериб, ҳаво жуда совуқ ва қор ёғиб турган пайт эди. Аскарлар Туркистонга яқин жойга ўрнашган ва Россия тобелигига утган «Иқон» деган қишлоғида рус отрядини тор-мор этдилар. Бу ердаги халқнинг русларга буйсунганлиги учун Алимқул буйруғига биноан мол-мулки билан Тошкент томонга ҳайдаб олиб кетилди. Алимқул гарчанд ғалаба қозонган бўлса ҳам, Туркистонга қараб юрмай, «Иқон»дан Тошкентга қайтишга мажбур булади. Бунга хонликдаги ички зиддият ва қўшимча ҳарбий кучларни тўплаш сабаб бўлган, албатта. Алимқул Тошкентга келган пайтда Черняев томонидан юборилган жосус ушланади. Бу жосус Тошкентнинг амалдорларидан бири Абдурахмонбек Шодмонбековнинг (асли Шаҳрисабзлик) Черняев номига ёзилган хати билан қўлга тушган. Бинобарин, Черняев маълум кишилар орқали Тошкент ҳақида зарур маълумотларни олиб турган. Абдурахмонбек Тошкентдан қочишга улгуриб, Чимкентга Черняев ҳузурига боради.

Бу вақтда генерал Черняев Тошкентга қайта ҳужум қилиш тadbирларини тамомлаб, 1865 йил 28 апрелда Чирчиқ ёнидаги «Ниезбек» қалъасини жанг билан эгаллади. Юқорида қайд қилинган Абдурахмонбековнинг маслаҳати буйича, шаҳарни сув билан таъминлайдиган «Кайковус» ариғи тугонини бузиб уни Чирчиқ дарёсига буриб юборилади. Бу билан шаҳарни сувдан маҳрум этиб, уни таслим этиш эди. Бироқ

шаҳар халқи мудофаани мустаҳкамлаб жангга тайёр турди. 1865 йилни май ойида Қўқон хони Султон Саид лашкарбоши Алимқул билан Тошкентга етиб келди. Бу ҳолат тошкентликларни руҳини кўтариб юборган. Бу туғрида Солиҳ Тошкандий шундай ёзган: «Тошкент ҳокимлари, амалдор, сардор, уламо, фуқаро, шайхлар, ғариблар, гадолар, эркак-хотинлар аралаш шодликларидан (қўқонликларни — Х.З.) истиқболларига чиқиб, кутиб олдилар».

Алимқул шаҳар саройида йиғин утказиб, маҳаллий ҳокимият вакиллари ва қўшин бошлиқларига қарата нутқ сузлади. Бу йиғинда қатнашган Алимқул «Катта-кичик, бой камбағал фуқародан ёрдам сўраб бу туғрида Тошкент аҳлининг фуқароларини курсатган гайрат, шижоат ва қаҳрамонликларини айтиб, уларга ўз миннатдорчилигини ва хурсандчилигини изҳор қилиб бир томчи қони қолгунча душманга қарши курашишга даъват этди». Алимқул Бухоро амир Музаффархонни қоралаб рус қўшинларига қарши кураш ишига катта пугур етказётганлигини ҳам гапирган.

Тошкентда хонликнинг Андижон, Қўқон, Наманган, Марғилон ва бошқа жойларидан келган қўшинлар Алимқул бошчилигида шаҳар мудофаа линиясини эгалладилар. Сиддиқ Тура бошлиқ Қўқон қўшинининг разведка бўлими душмanning отлиқ ва пиеда отряди бир тўп билан Шуратепадан чиқиб, «Олтин тепа» орқали Салор суви бўйлаб келаётганлиги ҳақида Алимқулга хабар келтирган. Шундан кейин Алимқул ўз қўшинларини маълум қисми билан курсатилган томонга жўнади. Душман қўшинлари Салор сувидан утиб Қўқон қўшинларига қарата туллардан ўқ уздилар, натижада икки томон уртасида қаттиқ жанг бошланиб қўқонликлар ҳужумга утдилар. Бунда Алимқулнинг шахсан ўзи қатнашиб жангга раҳбарлик қилган.

Рус отряди ҳужумга бардош бера олмай, Шуртепага чекинишган. Бу галаба шаҳарда катта шод-хуррамлик билан қарши олиниб карнай-сурнай садолари янграган. «Шаҳар халқи 7 ёшдан 70 ёшгача эркак-хотин, ёш-қари хизмат камарини белларига боғлаб пишган таомларни бошларига кўтариб, қаттиқ, суг, шарбат, иссиқ нонлар, ширин меваларни саватга солиб аскарлар турган жойларга олиб келиб илтижо, тавалло ва дилдорлик қилишиб кўзларидан ҳасрат ёшларини оқизиб,

куз ёшлари суви билан аскарларни юзларидаги чанг-губорларни ювиб артиб кузгудай тозалаб овқатларини еб битиришларини илтижо қилдилар». Бу халқнинг ватанпарварлик ҳаракатларини жуда жонли ва ёрқин намунасини акс эттиради. Лашкарбоши Алимқул ҳокимият вакиллари ва ҳарбий бошлиқларни тўплаб урушни қандай давом эттириш масаласини уртага ташлаганда тошкентликлар рус қўшинлари устидан қозонилган ғалаба ҳужумга утишга даъват қилишини ва ака-ука Сиддиқ Тура ва Арслон Тура бошчилигида аскарларни Чимкентни босиб олингандан сўнг, бу ердан аскарларнинг бир қисмини Туркистон ва Оқмачитни, иккинчи қисмини эса Авлиеота, Тўқмоқ ва Гулжагача бўлган жойларни руслардан қайтариб олишга жунатилишини гапирдилар. Аммо, Қўқон амалдорларидан Отабек номли киши Алимқулга пишчирлаб: агарда тошкентликлар рус қўшинларини тормор қилиб, курсатилган жойларни олса, у вақтда улар мустақилликни истаб Қўқонга буйсунмай қолиши мумкин деган. Шу нуқтаи назардан Отабек тошкентликлар таклифини рад қилишни Алимқулга маслаҳат қилган. Алимқул бу маслаҳатга қўниб мудофаа билан чегараланиб туришни буюрди.

Шуртела томонда ҳар икки томон уруш линиясини эгаллаб даставвал тўплардан отишув бошлаган. Сўнгра Қўқон қўшинлари ҳужумга утиб Алимқул уруш майдонида жангчиларни руҳлантирган ва урушга жалб қилган. Алимқул ва сардор Абдуллабек душман қўшинлари билан юзма-юз келиб, уларни қиличдан утказган. Аммо душман ўқи Алимқулни чап биқинидан кириб қорнини тешиб, киндиги устидан чиқиб кетади. У от устидан ерга йиқилиш олдидан от буйнидан маҳкам ушлаб тўп турган жойга борди. Сўнгра Алимқул Тошкент фуқароларини аста-секин орқага қайтиб, уларини шаҳар ичига олишлари ва бошқа жангчиларни урушни давом эттиришлари ҳақида фармон берган.

Икки томон ўртасида тўплардан яна отишув бошлангандан кейин хон аскарлари ҳужумга утиб, сўнгра аста-секин рус аскарлари ҳужуми остида Салор буйига чекиндилар. Натижада, биринчи галда себзорлик жангчилар Ҳакимхўжа Қалон бошчилигида қочилиш бошлайди. Уларни кетидан қипчоқлар, қирғизлар ва андижонликлар қўлга тушган нарсаларни олиб Фарғона

томонга қочдилар. Бошқа кишилар ҳам шаҳар ичига қочиб кела бошладилар. Лашкарбоши Алимқулнинг ярадор бўлиши аскарларнинг, халқ оламонининг руҳини тушириб, пировардида уларнинг чекинишига сабаб бўлган омиллардан бири бўлди. У оғир аҳволда шаҳар ичига келтирилди ва бу ерда ўлди. У катта иззат-икром билан ва чуқур қайғу билан Шайхонтоҳур қабристонига дафн этилди. Чекинишдаги уюшқоқсизлик ва ҳарбий бошлиқларнинг ваҳимага тушиши шаҳар мудофаасига салбий таъсир кўрсатади, албатта. Қўнлар утиши билан қўқонликларнинг руҳсизланиши кучайиб, улар тўда-тўда бўлиб, ўз ватанига қайтишга ҳаракат қилганлар. Ҳатто Алимқул билан биргаликда рус қўшинларига қарши курашда фаол қатнашган Қўқон хони Султон Саид бир гуруҳ амалдорлари билан шаҳарни ташлаб кетмоқчи бўлган. Бироқ Тошкент амалдорларининг сиқуви остида ўз фикридан қайтганлар. Шундан кейин амалдорлар ва ҳарбий бошлиқлар узаро келишиб душманга қарши тadbирларни белгилаш ҳақида фикр алмашув утказди. Бунда бир гуруҳ кишилар Қўқонга қочиб кетган аскарларни орқага қайтиб келишларини сўраб, у ерга элчи юборилишини айтдилар. Бошқа бир гуруҳ кишилар Бухоро амирида ҳузурига элчи юбориб ёрдам сўрашлик ҳақида ўз фикрини изҳор қилдилар. Маслаҳатчилар орасида ҳатто Хоразмга ёрдам сўраб мурожаат қилиш зарурлигини баён этган кишилар ҳам бўлди.

Бухоро ва Қўқон хонлиқларига рус отрядларига қарши биргаликда кураш ҳақидаги хат билан элчилар жунатилди. Қўқонга юборилган элчи йўлда Тошкентдан қочиб бораётганда қўқонликларни орқасидан етиб бориб уларга хатни топширади. Бироқ, қўқонликлар Тошкентга қайтиш урнига, аксинча Султон Саидхонни Қўқонга олиб кетиш ва тахтни бегоналарга утиб кетишига йўл қўймаслик зарурлигини баён этадилар. Бухоро амири ҳам Тошкентга ёрдам беришдан бош тортиб, аввало Султон Саидхонни Бухорога келиши зарурлиги ҳақида жавоб хатни юборди. Бу билан амир Султон Саидхон Бухорога буйсунган тақдирдагина ёрдам берилишини маълум қилган эди. Бухорога келган жавоб хатини амалдор ва ҳарбий бошлиқлар муҳокамасига қўйганда айрим қўқонликлар амир таклифини қабул қилиш кераклигини айтдилар. Бу муҳокамада Солиҳ Тошкандий ҳам қатнашиб,

юқоридаги масала буйича уз фикрини билдирган. У Султон Саидхонни Бухорога кетишига қарши чиқиб, ҳар бир ҳукмдор уз бурчини бажармаса, у вақтда фуқаролар душман қулига асир бўлиб қолиши мумкинлигини баён этган. Бу фикрга бошқа кишилар ҳам қўшилиб, «биз ёрдам сўраб ҳар томонга мурожаат қилдик. Эндиликда ёрдамни хоҳ берсинлар, хоҳ бермасинлар бари бир урушни давом эттирамыз деб аҳд қилдилар. Тошкентликлар Султон Саидхонга шундай делиларким шаҳар халқи бутун уруш ҳаракатларини уз зиммасига олиб нимайки зарур бўлса, ҳаммасини етказиб берадилар». Қуришиб турибдики, тошкентликлар қандай бўлмасин, шаҳарни душмандан ҳимоя қилишга қаттиқ бел боғлаган эдилар.

Кунларнинг бирида рус қўшинлари шаҳар қалъасини тўпга тутиб ҳужум қила бошлаган вақтда уларга қарши усталик билан тўилардан шундай жавоб ўқи отилдики, натижада душман орқага чекинишга мажбур бўлган. Шундан сўнг Султон Саидхонни Бухорога юриши ҳақидаги масала яна кўтарилиб, пировардида уни жўнатиш ва Бухородан ёрдам олишга қарор қилинди. Афтидан Султон Саидхонни ўзи ҳам Бухорога бориш истагида бўлган. Шунинг учун у 500 кишилик аскар ва бир тўп билан шаҳардан чиқиб кетди. Шундай қилиб, Қўқон амалдорлари ва аскарлари урушни охиригача етказмасдан шаҳар мудофаасини уз хоҳишларига ташлаб кетган эдилар. Шунга қарамай шаҳар аҳолиси душманга қарши курашни давом эттирди. 1865 йил 14 июнида рус аскарлари эрта саҳарда шаҳар қалъасини тўплардан ўққа тутди. Натижада улар Камалак дарвозаси орқали шаҳар ичига ёриб кириб, мудофаачиларнинг отрядлари билан тўқнашдилар. Бундай тўқнашувлар Шайхонтоҳур, Бешёғоч, Қашқар маҳаллаларида ва бошқа жойларда бўлган эди. Ҳатто, айрим жойларда душманга қарши баррикадалар ҳам қурилди. Масалан, Анҳор кўпригининг ғарб томони аравалар билан тўсилиб мустаҳкамланди. Айни бир вақтда Анҳор ёнидаги дўконлар ичига мудофаачилар кириб олиб деворлар тешигидан душманга ўқ уздилар. Бир ярим соатлик оғир жангдан сўнг рус аскарлари чекиниб, Шайх Шибли ариғи орқали қалъа деворининг шимол томонига ўрнашди. Улар чекинаётганида Урдадаги дўконларга ўт қўйиб қочганлар. «Чуқур кўприкка» ҳамма кўчаларни ҳам оғзи бекити-

либ рус отрядига қарши кучлар қўйилган. Айрим рус отрядлари мачитлар ичига кириб олиб урушганлар. Бироқ улар ураб олиниб тор-мор этилган. Шайх Шиб-ли ариги орқали чекинган рус отряди яна Урдага бос-тириб киришга ҳаракат қилди. Буларга қарши Қиёт маҳалласининг аҳолиси Абдурахим ясовулбоши бош-чилигида деворларнинг орқасига ва пастқам жойларга урнашиб мудофаа линиясини эгалладилар. Булар ора-сида Мирюсуп боғбон ўғли, Умархон Турахон ўғли, Мирсодиқ Миршоди ўғли, Нормухаммад ва Мулла-мир сингари мерганлар, Муллажон Мусомухаммад Али бобо подачининг ўғли ва бошқа мард йигитлар бор эди. Халқ кўнгилдилари шаҳар мудофаасининг асосий кучини ташкил этган эди. Абдурахмон ясовул-боши бошчилигидаги кўнгилдилар отряди ёмғир ёғишига қарамай, кун бўйи душман ҳужумини қайта-риб турдилар. Охири рус отряди шаҳар четига чиқиб кетишга мажбур бўлди. Бундан кейин ҳам Қиёт маҳал-ласининг кўнгилдилари Анҳорга қайта келган рус от-ряди билан қаттиқ жанг қилган. Бу вақтларда шаҳар аҳолисининг аҳволи оғирлашиб сувсизлик ва ташна-ликдан азоб чекмоқда эди. Тошкентликлар аҳвол оғирлигига қарамай, шаҳарни қулдан бермасликка қаттиқ ҳаракат қилдилар. Бироқ рус отряди айрим хо-ин кишилар орқали шаҳардаги ўқ-дори омборини то-пиб уни портлатишга муваффақ бўлдилар. Бу шаҳар мудофаа тақдирини ҳал қилган омиллардан бири ҳисобланади. Сувсизлик, йўқчилик ва ўқ-дорилар етинмаслиги пировардида шаҳар халқининг тинқаси-ни қуритди. Натижада 1865 йил 17 июнда тошкент-ликлар душман ҳужумига бардош бера олмай, таслим бўлишга мажбур бўлдилар. Генерал Черняев Шайхон-тоҳур, Бешёғоч ва бошқа аҳоли гавжум яшайдиган жойларга тулларни ўрнатиб дарҳол тинчлик сулҳи ту-зилмаса, шаҳарни ёндириб ва бузиб ташлаш ҳақида эълон тарқатди. Шундан кейин генерал Черняев Ҳакимхўжа қозикалон, Абулқосимжон эшон, Домулла Солиҳбек, Охун далҳо ва бошқа шаҳар катталари би-лан маҳсус мажлис ўтказди. Бунда савдогарлар ва сар-дорлар ҳам қатнашган эди. Музокара натижасида тинчлик сулҳи тузилиб ҳар икки томон аҳдномага им-зо чекди. Аҳднома шаҳар халқининг ўз динида ва бар-ча ишлар шариат асосида олиб борилиши кўрсатил-ган. Закот ва хирожлар ҳам шариат бўйича ҳар йилда

эмас, балки ҳар ойда олинини лозим эди. Шунингдек, ҳовли, боғ ва майдонлар аввалгидек уз эгалари қўлида қолдирилди. Аҳолидан йиллик солиқ олинини таъқиқланди. Чакалак, утлоқ ва қамишзорлардан солиқларни мутлақо олмаслик аҳдномада курсатилган эди. Шунингдек, ерли халқдан рус қўшинига одамларни жалб қилмасликка келишилди. Аҳдномага ҳар бир турт даҳанинг муҳри босилди. Сунгра генерал Черняев шаҳар катталарига духоба ва зар ёқали чакмонлар кийдирди. Шу равишда Тошкентнинг рус давлатига таълим булиши ҳақидаги ҳужжат расмий равишда қабул қилинди. Аҳднома тузилгандан кейин генерал Черняев шаҳар катталарини уз томонига жалб этиш ва уларга таяниш мақсадида Ҳакимхўжа қозикалон уйига бориб унга қимматли совғалар ва олтин медаль берди. Сунгра генерал Черняев Регистон растасига бориб камбағал ва гадолар орасига тангалар сочди. Урушда яраланган кишиларга тиббий ердан курсатилди.

Генерал Черняев шаҳар мудофаасида қатнашган кишиларни жазоламай, уларни қўйиб юборди. У мадрасаларга бориб ўқишларни давом эттиришни таклиф этди. Уруш вақтида бузилган уй-ҳовлиларни ва дуконларни тиклаш учун генерал Черняев томонидан маблағ ажратилди.

Шубҳасиз, генерал Черняев уз таъсирини урнатиш мақсадида курсатилган тадбирларни амалга оширган. Шуни айтиб утиш лозимки, генерал Черняев юқори раҳбар доиралари рўхсатисиз, ўзбошимчалик билан Тошкентга юриш қилиб, уни эгаллади. Бу ғалаба Петербургда зур мамнуниятлик билан қабул қилинган булса-да, лекин давлат ишларида қилинган ўзбошимчалик айрим йирик ҳукумат вакиллари норозилигининг келиб чиқишига сабаб булган. Бунинг устига Тошкентнинг босиб олинини халқаро матбуотда катта шовқин-сурон кўтарилишига олиб келган. Шунинг учун ҳам генерал Черняев уз ҳаракатини оқлаш мақсадида гуё Тошкент икhtiёрий равишда рус қўшинларига буйсунганлиги ҳақида ҳужжат уюштиришга киришди. У шаҳар катталарини тўплаб аҳоли номидан қўйидаги мазмунда хат тайёрлашни буюрди: «Неча замонлар ва йиллардан бери Туркистонда Фарғона хонлари ҳукмронлик қилиб фуқароларга кўп жабр-зулм утказган... Улар закот хирожларни шариат асосида олмасдан ортиқча олганлар ва ҳеч қачон марҳамат қилмаганлар.

Қадимги урф-одат, таомилдан воз кечиб, куп йиллар мансаб учун катта кишиларни улдириб фитначи ва иғвогарлар сузига амал қилганлар. Уртада ноҳақ қонлар тукилиб, улар шариатга ва уламолар сузларига амал қилишдан бош тортдилар. Фарғона ва Туркистон заминида куп вақтлар ва купинча қипчоқ, қозоқ ва қирғиз авбошлари ва бебошлари ҳукмронлик қилиб келдилар. Шунинг учун фуқаро ва мамлакат тинчлиги учун тамоми ихтиёримиз ва рағбатимиз билан рус аскарларини олиб келиб уларга шаҳарни топширдик». Күриниб турибдики, тошкентликлар бўлиб утган ҳамма жанг ва воқеаларни инкор қилиб ихтиёрий равишда рус аскарларига буйсунганликларини тан олишлари лозим эди. Кўрсатилган хатнинг мазмуни баён этилгандан кейин шаҳар катталари ҳайрон бўлиб турган пайтда домла Солиҳбек охун додхо шундай жавоб қилган: «Бизлар воқеа ва ҳодисаларни бекитмасдан маълум қиламизки, Тошкентдан Оқмачитгача ва бу ердан Гулжагача булган шаҳар ва қалъалар Тошкентга қарар эди. Бу жойларни рус аскарлари уруш ва талаш билан қулларига киргиздилар. Уруш тўсатдан, муҳлатсиз ва сувсиз олиб борилди. Тошкент шаҳри зулҳижжа ойининг ярмидан бошлаб сафар ойининг 12 числосигача, яъни 42 кун давомида сувсиз, озиқ-овқатсиз қолдирилди. Мулла Алимқул лашкарбоши шаҳид булгандан кейин сардорсиз қолди. Бухоро, Хоразм ва фарғоналиклар ердам бермадилар. Тошкент фуқароси ватанлари ва дин учун қаттиқ туриб, уруш-талашни давом эттириб сеппанба куни ярим кеча утгандан кейин шаҳарга яқин рус аскарлари хиебон дарвозаси ва қалъанинг девори устидан фуқаро уйқудалиги чокда кирди. Шундан кейин яна урушга киришиб пайшанба кунигача кечаю-кундуз урушиб турдилар. Бу уртада куп иморатлар, дуконлар ва уй-жойларга ут тушиб оч, ташна, сувсиз яккама-якка урушиб бўлиб охирида ярапиш сулҳи тузилди». Бу ҳақиқий ахволни акс эттирувчи жавоб генерал Черняевни газабга келтирди. У домла мулла Солиҳ охун додхо сузига қушилувчи кишиларни бир тарафга утишларини буюрди. Шундан кейин шаҳар катталаридан олти киши жумладан, Халимбой, Бердибой, Азимбой, Фозилбачча, Мулла Мирзаалам охун, Мулла Музаффархужа ва Мулла Файзилар домла Солиҳбек охун додхонинг сузини қувватлаб кўрсатилган томонга утдилар. Бу кишилар ва Со-

лиҳбек охун додҳо дарҳол рус аскарлари томонидан ўраб олиниб қамоққа жўнатилды. Бу ҳолат тўпланган шаҳар катталарига таъсир этган бўлса керак, улар генерал Черняевнинг айтган аҳдномасига у қўрсатган мазмунда тайёрлаб беришни зиммаларига олдилар. Чунончи, Ҳакимхўжа қозикалон аҳдномани безаш ва тузишни Абдусаттор Қорабоши углига топширди. Аҳднома тайёрланганидан сўнг унга шаҳар катталари ва савдогарлари қўл қўйиб ва муҳр босиб генерал Черняевга топширилди. Генерал Черняев Солиҳ охун додҳо ва унинг хамроҳларини Томскига сургун қилди.

Генерал Черняев аҳдномани Абдусаид ва Ҳодихўжа номли савдогарларнинг қўлига бериб, Петербургда, подшоҳга олиб бориб беришни буюрган. Рус ҳукумати бу аҳдномани босқинчилик сиёсатини бўяш ва халқаро матбуотда шовқин-суровни бартараф қилиш мақсадида чет мамлакатларга тарқатади. Жумладан, Туркиядаги рус элчихонаси аҳднома нусхаларини купайтириб Истанбулдаги кўчаларга, бозорларга, дўконларга умуман кўзга ташланадиган жойларга ёпиштириб қўйилди. Шундай қилиб, генерал Черняев Тошкентга бостириб киргандан сўнг икки аҳдномани, яъни сулҳ шартлари ва ҳақиқий аҳволни бузиб қўрсатувчи ҳамда мустахлақчилик сиёсатига хос бўлган қалбаки ҳужжат тузишга эришди.

Генерал Черняев Тошкентда юқори табақа вакилларининг ихтиёридаги қўлларни бўшатиш ҳақида фармон чиқарди. Натижада, бир вақтлар уруш пайтларида асирликка олинган ёки кўчманчилар томонидан келтириб сотилган турли миллатдаги унчалик кўп бўлмаган қўллар озод қилинди. Генерал Черняев маҳаллий яҳудийларни камситишга қаратилган айрим одатларни бекор қилди. Жумладан, яҳудийларнинг белларини ип билан боғлаб юриши ва белгиланган хилдаги телпакни кийишлари туғрисидаги талаб бекор қилинди.

1866 йил август ойида Рус императорининг Тошкентни Рус давлати — тобелигига олганлиги ҳақидаги расмий фармонни эълон қилинди. 1867 йилда эса Сирдарё ва Семиреченск (Еттисув) областларини ўз ичига олган Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилиб бу мансабга генерал К. П. Кауфман тайинланди. Тошкент Туркистон генерал-губернаторлигининг маркази бўлиб қолди.

Шу равишда Тошкент Рус давлати территориясини бир қисмига ва Чор ҳукуматининг Урта Осиёда тулиқ ҳукмронлигини ўрнатилишида муҳим таянчга айлан-тирилди.

БУХОРО ХОНЛИГИНИНГ БЎЙСУНДИРИЛИШИ

Бухоро хонлигининг ҳукмдори Музаффархоннинг бутун минтақа тақдири қил устида турган бир пайт-да Чор ҳукуматини тажовузига қарши кескин чора-ларни курмаслиги халқнинг газабини уйғотди. У шу даражада калтафаҳм булганки тошкентликлар умум душманга қарши ҳарбий ёрдам сураганларида сарой аҳли ҳузурда шундай деган: «Мен бир оддий рус лашкарбошиси билан урушни ўзимга ор деб биламан. Агар урушмоқчи булсам, у вақтда тўппа-тўғри Москвага ёки Петербургга бориб жанг қилурман». Хон-нинг бу мантиқсиз сузлари Бухоро жамоасининг қонини қайнатиб юборди. Бу ҳолат айниқса рус қўшинлари томонидан Тошкентни босиб олингандан кейин авжига минди. Хусусан руҳоний ва зиёли ва-киллари хонни қурқоқликда айбладилар. Аҳоли хон саройини қуршаб тошбурон қилдилар. Ҳатто, Музаф-фархон хоинликда айбланиб улдирилиши маълум қи-линди. Ниҳоят, халқнинг қаттиқ сиқуви ва талаби орқасида Музаффархон айрим чораларни куришга мажбур бўлди. Масалан, Жиззах қалъасини мус-таҳкамлашга маблағ ажратилиб қўпин ҳарбий са-лоҳияти кучайтирилди. Ва шаҳар мудофаа қобилияти анча мустаҳкамланди.

1866 йил январь ойини охирида генерал Черняев 15 та пиеда ротаси, 100 казак ва 16 тўғлар билан Жиз-захга хужум қилди. Бироқ рус қўшинлари ватан ҳимо-ячиларининг қаҳрамона жанги туфайли Жиззахни ололмай Тошкентга қайтишга мажбур булди. Бу гала-ба барча қатори Музаффархонни ҳам руҳлантирди. Шундан кейин Музаффархон умумий «газот» эълон қилиб 100 минг одам тўглади. Уларни орасида қўшин-дан ташқари қулига нима тушса шу билан қуроллан-ган халқ оломони қўпчилиқни ташкил қилган. Улар амир Музаффар бошлиқ Жиззахга ва бу ердан Сир-дарёнинг чап қирғогидаги «Сассиқ қул» деган жойга келдилар. Буни қарангки, Музаффар бўлажак жангга пухта тайергарлик куриш урнига ички кийимида ути-

риб шахмат ўйнаш ва ашула эшитиш билан вақтини ўтказди. Шу онда рус қўшинлари бирданга ҳужум қилганда у дарҳол яланғоч ҳолда отга миниб қочади. Халқ оломони ва қўшин ҳам турли томонга қочиб, тўзиб кетади. Бу воқеа 1866 йил 8 майда «Сассиқ кул»ни яқинида жойлашган Иржар деган жойда содир бўлди. Бу ерда рус қўшинлари генерал Романовский бошчилигида урушдилар. Аҳмад Донишнинг сўзича қанчадан-қанча одамлар ҳалок бўлдилар ва жароҳатландилар. Кўп одамлар орқага қайтишда йўлларда мисли кўрилмаган азоб-уқубатларни бошидан кечирганлар. Музаффархон бир жойда тўхтаганда маълум бўлдики, у қўрқанидан иштонини бўлгаб қўйган экан. Мана, хоҳласам Москвага бориб урушаман деб чириган ҳукмдорни асли башараси қандай бўлган. Рус қўшинлари кўп миқдорда ҳарбий қуроолларни, шу жумладан 26 тўпни, 670 пуддан ортиқ порохни ва 220 минг патронни улжага олдилар. Улар 1868 йил 19 майдан 20 майга ўтар кечаси 18 та тўшлардан ўқ узиб Хужандга ҳужум қилдилар. Бу ерда халқ шу даражада қаттиқ жанг қилдики, бундан газабланган душман қўшини шаҳарни ялписяга ўққа тутишни орқасида 20 мингдан ортиқ кишилар улдирилди ва уй-жойлар вайронага айлантирилди. 1866 йилнинг 11 октябрида Чор қўшини генерал Крижановский бошчилигида Жиззахни қўршаб олади. Жиззахдаги жанг шу даражада даҳшатли бўлганки, одам қони бамисоли ариқ сувига ўшаб оққан. Ҳимоячиларнинг қаҳрамонлиги ва жасоратини ҳатто Чор қўшинлари ҳам тан олган. Бу жанг да ҳимоячилардан 2 ярим минг киши ўлади ва кўплаб кишилар ярадор бўлади. Пировардида Жиззах душман томонидан эгалланди. 1867 йилнинг 7 июнида душман қўшини Жиззах ва Самарқанд ўртасида жойлашган Янгиқўрғонда 45 минг кишилик Бухоро қўшини ва халқ кўнгилиларини қаттиқ жанг билан мағлубиятга учратди. 1868 йил майда эса Самарқанд шаҳри остонасидаги Чупонота тепалигида уруш бўлади. Бу ерда ҳимоячилардан кўп киши қирилди, ярадор қилинади. Чор аскарлари эртасига Самарқанд шаҳрига бостириб қирадилар. Ваҳимага тушган ерлик аҳоли душманга қарши тура олмайди. Бундан хабар топган амир Музаффар қаттиқ даҳшатга тушиб, хабарчини «шум сузлари» учун дарҳол осиб улдиришга фармон беради. Унинг васвасаси аста-секин йиғига айланиб: «Худо ма-

ни Самарқанддан маҳрум қилгандан кура жонимни олгани яхши эди» деб нола чекади. Амирнинг ношудлиги ва мағлубияти халқнинг норозилиги ва газабини янада кучайтирди. Айниқса, унинг Чор ҳукумати билан сулҳ тузишга мойиллиги вазиятни ўта кескинлаштирди. Натижада Бухоро атрофидаги аҳоли қандай бўлмасин урушни давом эттиришни талаб қилиб қўзғолон кўтардилар. Аммо Музаффар халқ қўзғолонининг бутун Зарафшон водийсига тарқалиб кетишидан қўрқиб, дарҳол чоризмга қарши ҳарбий юриш уюштирди. Чўли Малик деган жой қўзғолон марказига айланди. Бу ерда ойболта, сўйил, найза ва шунга ўхшаш нарсалар билан қуролланган қўзғолончиларнинг асосий кучлари тушланган эди. Бироқ қўзғолон бостирилди.

Талвасага тушган амир нима қилишини билмай ўз атрофидаги беклар билан кенгаш ўтказиб сулҳ тузиш ёки урушни давом эттириш масаласини муҳокамага қўйди. Кенгашда биринчи бўлиб сўз олган лашкарбоши Усмонбек шундай деди: «Хонлик халқи урушни давом эттиришни талаб этаётган бир пайтда кофирлар контрибуция (товон) тулашдан кура бир томчи қон қолгунча курашиш афзалроқдир». Бу фикрни кенгаш қатнашчилари қўллаб-қувватладилар. Шундан кейин 15 минг отлиқ, 6 минг пиеда ва 14 та туздан иборат Бухоро қўшини Зирабулоқ тепалигига келиб ўрнашди. Қўшинни руҳлантириш ва галабага чорлаш ниятида амир Музаффар уларга қуйидаги тарзда мурожаат қилди: «Содиқ мусулмон фуқаролари, сизларнинг заҳматларингиз учун раҳмат, сизларни ишонтираманки, галаба биз томонда бўлмай. Самарқанд ва Каттақўрғоннинг қўлдан кетиши биз учун унчалик йўқотиш эмас. Биз теурийлар авлодимиз, биз ўз еримизни қандай қайтариб олишни кўрсатиб қўямиз. Мусулмонлар, мен динимиз ва ватанамиз учун мусулмон аҳлининг қаҳрамонона жанг қилишига, кофирларга кўз унгида намойиш қилишингизга умид қиламан. Халқ биздан галаба кутяпти, у жангдан сўнг сизларни қарши олганида дин ва Ватан ҳимояси учун курашиб еримизни кофирлардан тозалаганлар деб айтишсин. Зирабулоқ жанг майдонида ҳалок бўлганлар шарафига шонли ёдгорлик ўрнатилади. Мусулмонлар, Туркистон генерал-губернатори талаб қилаётган 125 минг тилла (500 минг сўм) товонни сизларга совға сифати-

да берилади. Ишончим комилки, сизлар менинг умидларимни рўёбга чиқариб самарқандликлар тунидаги қора доғни ювасизлар. Мусулмонлар, сизларга зафар ёр бўлсин». Ушбу мурожаат тўп уқлари овози остида ўқиб эшиттирилади. 1868 йил 2 майда генерал К. П. Кауфман қумондонлигидаги қўшин ва ҳимоячилар уртасида жанг бошланди. Бухоролик мудофаачилар «Олинглар, олинглар ахир...» дейишиб душманга қарши ҳужум қилдилар. Аммо кўп талофат кўриб мағлубиятга учрайдилар. Бу ҳақдаги хабар бутун Бухоро халқи газабини янада кучайтиради. Амир қўрқиб Қизилқум тарафга қочиб кетади. Зирабулоқдаги жанг вақтида Самарқандда чоризмга қарши халқ қўзғолони бошланади. Она юрт ҳимоясига шаҳар атрофидаги қишлоқ ва овуллардан минглаб кишилар келиб қўшилдилар. Генерал-губернатор К. П. Кауфманнинг ёзишича, Каттақўрғондан то Самарқандгача бўлган ерларда кишиларни кам учратган. Бунга сабаб найманлар, қорақалпоқлар, хитой, қипчоқлар, қирқ кўзлар ва бошқа қабилалар Журабек ва Бобобек бошчилигида Шаҳрисабздан келаётган 20 минг кишилик қўшин ва қасоскорларга қўшилиб, Самарқанддаги қўзғолончилар сафини тўлдирган эди. Натижада, Самарқанд чоризмга қарши умумхалқ курашининг учоғига айланди. Бир неча минг кишилик қўзғолончилар шаҳар қалъасида урнашган чор қўшинини қўршаб олиб жангга киришдилар. Аммо Шаҳрисабз беклари чор қўшинларига ёрдамчи кучлар келаётганлигидан хабар топиб, Самарқандни ташлаб чиқадилар. «Шундан кейин, — деб ёзади К. П. Кауфман, — шаҳар аҳли қишлоқлардан келаётган халқ кўнгиўлчилари билан биргаликда қалъага ҳужум қилишни давом эттирадилар». Бу вақт ичида ҳар икки томондан қўшлаб киши қўрбон бўлади ва ярадор қилинади. 8 июнда генерал К. П. Кауфман бошчилигида қўшинлар шаҳарга бостириб кириб, қўзғолонни шафқатсизлик билан бостиради. Улар шаҳар бозорини ўққа тутадилар. Қўзғолон қатнашчиларидан 19 киши ўлимга ва 19 киши Сибирга умрбод сургунга ҳукм қилинади. Бунинг устига қўзғолончиларнинг аксарияти жангда ҳалокатга учраган. Чор қўшинларидан эса 275 киши улдирилди ва ярадор қилинди. Бошқа жойларда босқинчилардан бунчалик кўп кишилик талофат қўрмаган эди. Шунинг учун генерал К. П. Кауфман «Самарқанд қалъа-

сидаги талофатни жуда катта йуқотиш», деб баҳолайди. Бу вақтда Амир Музаффарнинг обриси ва мавқеи тобора тушиб, тахтда зурга илиниб турарди. Амир Карманага келиб, уз амалдорлари иштирокидаги кенгашда Чор ҳукумати билан сулҳ тузишдан булак чора келмаганини маълум қилиб: «Эндиликда барча қушин ва қурол аслаҳаларни, тўшларни оқ подшоҳга топшириб мен Маккага ҳажга боришга рухсат беришини ундан сўрайман. Сезиб турибманки, менинг улимим яқин, тақдирим ва ҳаётим халқнинг қулида».

1868 йилнинг 28 июнида амир Музаффарнинг элчилари Самарқандга К. П. Кауфман ҳузурига келиб, сулҳ тузишга розилик билдирадилар. Сулҳга кура Самарқанд, Каттақурғон ва Зарафшон дарёсининг юқори қисми хонликдан ажратиб олиниб, Россия таркибига киритилди. Амир товон сифатида 500 минг сўм тилла пул тўлашга ва хорижий мамлакатлар билан мустақил равишда алоқа урнатмасликка розилик беради. Шунингдек, Россия савдогарларига хонлик тасаруфида бемалол савдо-сотик ишлари билан шугулланишга ҳамда карвонсаройлар қуришга ижозат этилди. Улар тўлайдиган савдо божлари миқдори бухороликлар тўлайдиган бождардан ошмаслиги керак эди. Хуллас, шартнома тузилгандан сўнг Бухоро амири урушчи расман тўхтатиб, рус давлатига тобелигини тан олади. Бу эса ватанпарвар ва ҳур фикрли одамларнинг қаттиқ норозилигига сабаб бўлади. Ҳатто амирнинг уғли Катта Тура ва бир неча нуфузли беклар бирлашиб, Музаффархон ва чоризм истилочиларига қарши курашни давом эттирадилар. Улар амирнинг тахтдан маҳрум этилганлигини эълон қилиб, Шаҳрисабз ва Китобда катта куч тўпладилар. Шаҳрисабз беклари Катта Турани хон деб эълон қиладилар. Натижада, амир Музаффарнинг аҳволи ниҳоятда огирлашади. Ота-бола қушинлари уртасида Самарқанд яқинидаги Хом қишлоғида содир бўлган жангда амир сарбозлари енгилади. Шундан сўнг амир Чор маъмуриятига ҳарбий ердан сўраб мурожаат қилади. Буни инобатга олган генерал Абрамов 1870 йилида Шаҳрисабз ва Китобда Журабек ва Бобобек бошчилигидаги қушин ва оломонни енгиб, у жойларни амир Музаффар ихтиёрига топширади. Бундан илгари, яъни 1868 йилда Чор қушинлари томонидан босиб олинган Қарши шаҳри ҳам амирга қайтарилади. Бу билан Чор ҳукума-

ти Музаффарнинг Рус давлатига янада итоат этишини мустаҳкамлаб борган. Амир эса сулҳ шартларини оғишмай бажараверади.

ХИВА ХОНЛИГИНИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ

Чор ҳукумати Хива хонлигини босиб олиш учун катта тайёргарлик кўрди. Ваҳоланки, Хива хонлигида 1869 йилги маълумотларга қўра, бир ярим минг кишидан иборат мунтазам армия бўлиб, ҳарбий техникаси ниҳоятда паст даражада эди. Шунга қарамай, чор ҳукумати хонликка қарши уч тарафдан, яъни Туркистон генерал-губернаторлиги, Оренбург ва Каспий денгизи томонидан уз ҳарбий кучларини ташлайди. Қўшини яхши қуролланган 12 минг кишидан иборат эди. Ҳатто қўшинга император хонадонидан буюк князь Константин Константинович Романовский ва князь Евгений Максимилянович Романовский ҳам қўшилди. Афтидан, бу билан ҳарбий юриш мавқеини янада ошириш мўлжалланган бўлса керак. Қўшинга генерал К. П. Кауфман умумий қумондонлик қилади. Чор қўшинлари узоқ ва машаққатли йўлни босиб утиб, Хива хонлиги чегарасига етиб келадилар. 1873 йилнинг май ойида йўлма-йўл хиваликлар қаршилигини енгиб борган чор истилочилари 28 майда Хива

10-расм. Ичан қалъа. Мудофаа девори.

наҳри остонасига келиб тўхтайдилар. Бу вақтда Саид Муҳаммад Раҳимхон қочишга улгурган. Қушин генерал Верёвкин бошчилигида Хива шаҳрига ҳужум бошлайди. Пировардида уруш тўхтатилади ва генерал К. П. Кауфман Саид Муҳаммад Раҳимхон Хивага келиб Рус давлатининг вассали сифатида уз тахтини эгаллайди. 1873 йил 12 августда узаро сулҳ тузилиб, Хива хонлиги уз сиёсий мустақиллигини йўқотади. Шунингдек товон тўлашни ва Россия савдогарлари хонликда бемалол иш юритиши учун шароит яратиб беришни буйнига олади. Амударёнинг ун қиргоғи Россия ихтиёрига утказилиб, у ерда генерал губернаторликнинг Амударё булими ташкил этилади.

Шундай қилиб, Бухоро ва Хива хонликлари уз мустақилликларини қулдан бой бериб, Россия таркибига киради. Гарчанд хонлик сақланиб қолган бўлсада, улар Рус давлати манфаатлари доирасида иш юритганлар. Чор ҳукумати минглаб кишиларнинг ёстигини қуритгани ва ногирон қилгани етмагандек, уруш ҳаракатларини ундириш учун Бухоро хонлигини 500 минг сўм, Хива хонлигини эса 2 млн. 200 минг сўм товон тўлашга мажбур этади. Бу оғир жарима меҳнаткаш омманинг мушкул ҳаётини янада оғирлаштиради.

ҚУҚОН ХОНЛИГИНИНГ ТУГАТИЛИШИ

Чор истиклочиларининг галдаги нияти Қуқон хонлигини тугатиш эди. Улар Туркистон, Чимкент, Тошкент ва бошқа жойларни босиб олиб, Қуқон хонлигига қаттиқ зарба берган эди. Қуқон хони Худоёрхон қўрқоқ ва тadbирсиз бўлганлиги учун ватан ҳимояси йўлида бирон арзугулик иш қилмади. Аксинча, Чор ҳукумати нигоҳида уз тахтида утиришни уйларди, холос. У 1868 йили чоризм билан сулҳ тузиб, амалда Россияга қарам бўлиб қолади.

Бунга кўра хонлик ерларида рус савдо саноат вакиллари катта имтиёзлар берилди. Худоёрхоннинг итоаткорлигини тақдирлаган Чор ҳукумати уни Россия давлати ордени билан мукофотлади ва унга «Аслзода» деган фахрий унвон берилди. Худоёрхоннинг мазкур сиёсати аҳолининг ғазабини тошириб юборди. Бунинг устига хоннинг зулми тобора кучайиб борди. Натижада 1873 йилда Пулатхон бошчилигида Россия тажовузи ва унга сотилган Худоёрхонга қарши

халқ қўзғолони қутарилди. Халқ нафратига учраган Худойрхон узининг бой хазинасини 40 та аравага юк-лаб Хужандга қочиб кетади. Бу ердан Тошкентга юбо-рилади. Генерал Кауфман унинг бойликларини ҳуку-мат фойдасига мусодара қилиб, узини Оренбургга сур-гун қилади. Рус архив манбааларига кура, у бу ердан қочиб Афғонистон орқали Ҳиндистонга ва сунгра Са-удия Арабистонига бориб ҳаж қилган. Шундан кейин яна Афғонистонга қайтиб қўп утмай вафот этган.

Қўзғолончиларга хонликдаги ҳукмрон доиралар-нинг вакиллари Абдурахмон Офтобачи, Мулла Исо Авлие, Султон Муродбек ва бошқалар ҳам қўшилиб Чор ҳукуматига қарши кураш олиб бордилар. Бу ҳара-кат шу даражада кенг ёйдики, бутун Фарғона водийси-ни қамраб олди. Қулай фурсатни қутаётган Чор ҳуку-мати 1875 йил 6 августда Фарғона водийсига бости-риб киради. Қўзғолончилар босқинчиликларга қарши қаттиқ жанг қиладилар. Шафқатсиз душман қўшинла-ри билан бир неча аҳоли турар жойларини ер билан яксон этади ва минглаб одамларни қириб ташлайди. Биргина Андижондаги жангда қўзғолончилардан 20 минг киши ёвузларча ер билан яксон этилди. Бу фо-жеа генерал Скобелевнинг буйруғи ва бевосита ишти-рокида рўй беради.

Халқ қўзғолони шафқатсизлик билан бостирилиб, 1876 йил 16 февралда Қўқон хонлиги тугатилади.

Шундай қилиб Чор ҳукумати 1853—1876 йилларда, ўзбек хонликларига қарашли шаҳар ва қишлоқларни бирин-кетин босиб олиб, Урта Осиёни ҳукмдори бўлиб қолади. Минглаб оддий халқ вакиллари болта, таёқ билан қуролланиб, узидан ҳар жиҳатдан бир неча баробар кучли ва яхши қуролланган чор қўшинларига қарши мардонавор курашади. Улар аскарларнинг тушлар ва милтиқлардан отилган ўт-ёмғирларига кукраklarини тутадилар. Хонлар эса мамлакат мудо-фаасини мустаҳкамлаш ва ҳарбий техникани такомил-лаштириш урнига узаро курашларни давом эттиравер-дилар. Айниқса Бухоро хонлигининг Қўқонга нисба-тан олиб борган душманлик сийёсати Чор ҳукумати учун катта фойда келтиради. Уруш ҳаракатлари шунини кўрсатадики, учала хонликнинг ҳукмдорлари ҳарбий жиҳатдан мутлақо саводсиз кимса бўлиб чиқди. Бун-дан Қўқон лашкарбошиси Алимхон мустаснодир. У Чор ҳукуматига қарши курашда қўшинга ва халқ

қасоскорларига жасорат билан бошчилик қилди. У жушқин ватанларвар ва қаҳрамон шахс сифатида жанг майдонида ҳалок булади.

Ўзбек хонлиқларининг ерларининг босиб олинishi Чор Россиясининг юқори табақаси томонидан зур хурсандчилик билан қарши олинди. Россия молия вазири Вишнегородский бу жойларни «рус тожидаги энг қимматбаҳо дур» деб баҳолади.

Туркистон генерал-губернаторлигининг чегараси вақт утиши билан кенгайиб борди. Пировардида Сирдарё, Фаргона, Самарқанд, Етгисув ва Каспий орти ерларини уз қарамоғига киритди.

Бухоро амирлигида 28 беклик: Чоржуй, Кармана, Зиёвуддин, Нурота, Китоб, Шаҳрисабз, Чироқчи, Яққабог, Гузор, Бойсун, Қоратегин, Денов, Ҳисор, Дарвоз, Болжуван, Шугнон, Рушон, Қулоб, Қургонтепа, Шеробод, Халиф, Кирки, Бурдалиқ, Қарши ва Норизм сингари жойларни уз ичига олган эди.

Хива хонлиги эса Питнак, Хазарасп, Хонқа, Урганч, Қушқурик, Ғазовот, Қиет, Шоҳобод (Шовот), Тошқовуз, Омбор, Манок, Гурлан, Мангит, Қилич Ниязбой, Қипчоқ, Порсу, Илели, Кухна Урганч, Хужайли, Шуманай ва Қунғирот деган жойларини қамраб олган.

Куриниб турибдики, икки хонлиқларнинг ерлари илгари вақтларгача жуда қисқарган. Бундан, айниқса Бухоро амирлиги катта талофат кўрди. Қўқон хонлиги эса бутунлай таг-томири билан қўпориб ташланди.

Шуни таъкидлаш лозимки, Туркистон халқларининг ута ватанларварлиги ва эркесварлиги орқасида Рус давлати уни тезкорлик билан босиб ололмади. Натижада, уруш урта ҳисобда 25 йил давом этди. Халқ оммасида миллатпарварлик туйғулари шу даражада кучли эдики, агар ҳарбий маҳорат ва техника талабга жавоб берарли даражада бўлганда Рус давлатини ёвуз ниятини юзага чиқмаслиги турган гап эди. Начора, улка ҳукмдорларининг нодонлиги ва ожизлиги ҳамда бир гуруҳ кишиларнинг хонлиги Туркистон улқасини Россия панжасига тушишига сабаб бўлди. Чор ҳукумати туб аҳоли вакиллари Олий ва урта мансаблардан маҳрум қилиб улкани-бошқариш рус генералларини ва офицерларини қулига утди. Шу равишда миллий давлат тугатилиб рус тили давлат тили ҳисобланади. Миллий тилни ва миллий маданиятни ривож-

ланишига йўл берилмай «улуг миллатчилик» сиёсати амалга оширилди. Бугун ўлкада мустамлакачилик ва миллий зулм ҳукм сурди. Туркистон Россиянинг хом-ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлан-тирилиб халқнинг бошига сон-саноксиз азоб-уқубатлар тушди. Шунинг учун ҳам халқ оммасининг миллий-озодлик курашлари давом этди. Масалан, 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги халқ ҳаракатлари шулар жумласи-дандир.

Чор Россиясининг ҳукмронлигига қарши курашлар

МУСТАМЛАКАЧИЛИК СИЁСАТИ ВА МИЛЛИЙ ЗУЛМ

Чор ҳукумати бутун Туркистонни қонга белаб, шаҳар, қишлоқ ва овулларни вайрон этиб уни босиб олгандан кейин миллий давлат ва қўшинни йуқ қилди. Маҳаллий бошқарув тизими қўпориб ташланди. У минтақани Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро ва Хива хонликларидан иборат уч қисмга парчалаб бошқаради.

Улканинг энг унумдор ва обод ерлари Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилди. Масалан, у Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Етгисув ва Каспий орти вилоятларини уз ичига олган эди. Тошкент губернаторлигининг пойтахти ҳисобланди.

Губернаторлигининг олий ва урта бугин лавозимларига рус генераллари ва офицерлари тайинланиб қўйи мансабларга маҳаллий аҳоли вакиллари қўйилди. Булар рус маъмуриятининг курсатмаларини сўзсиз адо этувчи кишилар эди, холос. Бухоро ва Хива хонликлари сирдангина мустақил кўриниб амалда уларнинг ҳукмдорлари рус маъмуриятининг хизматкорлари бўлган. Чор ҳукумат иқтисодиёт бўйича ҳам мустамлакачилик сиёсатини изчиллик билан амалга оширди. У минтақадаги ерсув ва табиий бойликларнинг эгаси сифатида иш юритиб, кўздан-кўп маблағлар ҳукумат хазинаси ва капиталистларнинг чунтагига дарё суви каби оқиб бораберди. Айниқса пахта уларга катта даромад келтирди. Гарчан пахтачилик ривожлантирилган бўлса-да, лекин ундан деҳқонлар фойда кўрмай қашшоқлашди. Бундан ташқари мустамлакачилар улкага тайёр саноат молларини келтириб сотиш орқали ҳам бойлик орттирардилар.

Шу тариқа улкани Россиянинг хом-ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланттирилган эди. Бундай ҳолат узбек ва бошқа тўб аҳолининг маънавий ҳаётини ҳам қашшоқланишига олиб келди. Рус маъмурияти онгли равишда миллий маданият ва миллий

тилни ривожланишига йул бермай халқни урта аср қолоқлигида сақлашга ҳаракат қилди. Рус тилига давлат тили мақоми берилди. Айниқса, халқ маорифига маблағ ажратилмасдан ўз ҳолига ташлаб қуйилиши ёмон оқибатларга олиб келди. Натижада, халқнинг деярлик ҳаммаси саводсиз бўлиб қолди. Улкада маҳаллий аҳоли учун бирорта олий ва ўрта ўқув ёки ҳунар билим юрти очилмади. Аксинча миллий ҳис-туйғу ва сиёсий уйғонишга қарши чоралар қўрилди. Таъқиб ва назоратлар авжига чиқиб, ислом дини бурчакка сиқиб қўйилди. Халқ оммаси оғир ва хилма-хил солиқ ва мажбуриятларнинг ҳам азобини бошидан кечирди.

Улкада қўшлаб рус посёлкаларини ташкил этилиши фожiali оқибатларни юзага келтирди. Халқ унумдор ер-сувларидан маҳрум бўлиб, тирикчиликни ўтказиш жуда қийинлашиб кетди.

Биринчи жаҳон уруши даврида (1914—1918) аҳвол янада ёмонлашиб қашшоқлик кенг қулоч ёйди. Умуман айтганда, мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг йўқлиги, адолатсизлик ва зўравонлик мазлум халқнинг озодлик қурашларига замин ҳозирлади.¹

1892 ЙИЛ ҚЎЗҒОЛНИ

Улкадаги ниҳоятда оғир ҳаёт, чор ҳукуматининг ободончилик ва соғлиқни сақлашга эътибор бермаслиги орқасида турли касалликлар кучайиб бораверди. Айниқса, вабо касалини пайдо бўлиши фожеали бўлди. Айрим маълумотларга кўра, 1892 йил 1 июнда Жиззах уезида вабо касали пайдо бўлган. Шу муносабат билан вилоят ҳарбий губернаторининг фармони билан Сирдарёнинг чап қирғоғидаги Чинозда, яъни Тошкентдан 65—70 км. узоқликдаги жойда тиббиёт пункти очилди. Бу ерда вабога чалинган бир нечта кишилар касалхонага ётқизила бошланди. Уша йилнинг 7 июнда эса Тошкент шаҳрида вабо касали борлиги маълум бўлди.² Чор маъмурияти унга қарши чораларни, ҳаётга татбиқ этиб борди. Бунга кўра, вабодан улган кишиларнинг мурдасини врачнинг руҳсатисиз куммаслик лозим эди. Шунингдек, мурдаларни шаҳар

¹ Мазкур масалага доир архив ҳужжатларини тўплаган Тарих институтидаги бир гуруҳ илмий ходимларга ўз миннатдорчилигини изҳор этаман.

² Ўз Р М ДА. ФИ-1, 32-рўйхат, 30-иш, 165-бет.

ичидаги эски мазорларга эмас, унинг чеккароқ жойида очилган янги қабристонларга кўмиш тавсия этилди. Аммо врачларни ва ҳамшираларнинг етишмаслиги орқасида мурдалар 3—4 кун мобайнида қолиб, ҳавонинг иссиқлиги туфайли сасий бошлаган. Аёлларнинг мурдасини рус эркак врачлар кўздан кечирган. «Туб аҳолининг сузларига кўра, — деб ёзади муаллифлардан бири, — санитарларнинг орасида турли касбдаги ва офицерлар кийимини кийган ёшлар полициячилар билан биргаликда «пунт» дейишиб, маҳаллий аҳолининг уйларидаги аёллар яшайдиган хоналарга киришган. Улар тозаликни назорат қилиш баҳонасида ота-оналарини ҳузурда аёлларга ва қизларга нисбатан турли уринсиз қилиқларни қилишган».¹

Мурдаларни ювиш ва уларни кўпчилик билан қабристонга олиб бориш тақиқланади. Гарчанд, курсатилган маъмурият чоралари вабони имкон боришда даф этишга қаратилган бўлсада, лекин уларни амалга оширишда қатор қуполикларга ва зуравонликларга йўл қўйилди. Ҳаётда дин ҳукми суриб турган бир пайтда мурдаларни ювмаслик ва бир неча кун сақлашлик, ҳамда ота-боболар мазорларини бекитиш ўша давр шароитига жуда зид ва гуноҳдай бўлиб кўринарди.

Хуллас, ҳукуматнинг вабога қарши чоралари зулм ва адолатсизликдан сабр-қосаси тўлиб тошган шаҳарликларни бош кўтаришига туртки бўлди. Айни бир пайтда гуё врачлар сувга оқ порошок ташлаб халқни заҳарлаётган ва касалларга ҳам бериб улдираётганликлари ҳақида миш-мишлар аҳволни янада кескинлаштирди. Бу хусусда манбада пундай дейилади: «Доктор Чинозда касални суриштирмай беморларга дори бериб, одамларни дарҳол улдирмоқда, деган сузлар Тошкентда эшитилмоқда. Шаҳар миршаби савдогарларга мурдаларни кафанга ўрамаслик ва ҳеч қандай диний расмларсиз кўмиш ҳақида курсатма берган».²

Умуман айтганда, вабо касалининг ваҳимаси ва турли хил миш-мишлар шаҳар ва атроф қишлоқларига тарқалиб, кишиларни ғазабини кўзготди. Мурдани кўпчилик билан қабристонга олиб боришнинг тақиқланиши ҳам қаттиқ норозиликни уйғотди. 20 июнда

¹ Геренштейн М. История завоевания Средней Азии. Санкт-Петербург, 1906. С. 73.

² УзР МДА, ФИ-1, 31-рўйхат, 30-иш, 170-бет.

шаҳарнинг Себзор даҳасидаги Хонақо масжидида купчилик тупланиб, ораларидан 3 вакилни сайлашиб норозиликни шаҳар бошлиғига маълум қилишни топширилди. 22 июнда шаҳар оқсоқоли Муҳаммад Якуб вакиллари чақириб, миш-мишларга ишонмасликка давват этди. Уша куни Шайхонтоҳур даҳасидаги Таллак масжидида кишилар йиғилишиб шаҳар бошлиғи номига хат ёздилар: «Бизлар мурдаларни янги мазорларга дафн этишга қаршилигимизни ва эски мазорлардан фойдаланишни давом эттиришимизни шаҳар бошлиғига маълум қилишликни мингбошидан ва катта оқсоқолдан сўраган эдик, чунки мурдани янги қабристонларга олиб бориш қийинчиликларни туғдиради. Хусусан, шароитта кўра мурдалар елкаларда кутариб борилиши шарт. Аммо, шу пайтгача хатга жавоб берилмади».¹ Шаҳар аёллари ҳам Туркистон генерал-губернаторига хат ёзишиб, уз норозилигини изҳор этган эдилар. Шайхонтоҳур даҳасига қарашли ўқчи маҳалласидаги масжидларни бирида ҳам 150 киши чор маъмуриятига ёзилган норозилик хатни муҳокама қилган, унда элликбошилар Юнус Муҳаммад ва Мулла Мирсодик, Муҳаммад Алимхон, Абдулқосим Домуллаев сингари нуфузли кишилар қатнашган.²

Бутун воқеани жонли гувоҳи ва шаҳар бошлиғи С. Р. Путинцевни тергов вақтида берган кўрсатмаси масалани янада ойдинлаштиради: «Йўн ойини бошларида, — деган у, — вабо касалини тарқалишга қарши қаратилган чоралар турли мулоҳазаларни юзага келтириб, халқда уларга ишонч қолмади. Ҳатто врачлар вабо касалига йўлиққанларнинг азоб-уқубатларидан тезроқ ҳоли қилиш мақсадида махсус порошок бериб одамларни ўлдирмоқдалар деган овозлар тарқалди. Шунингдек, руслар анҳор аригидаги сувни заҳарлаб туб аҳолини қирмоқчи деган сўзлар эшитилиб турилди. Бундан ташқари маҳаллий халқ вабо касали билан улганларни шаҳар ичидаги мазорларга кўмиш тақиқланганига қаршидирлар. Шаҳар чеккаларида очилган мазорларда мурдаларни махсус белгиланган киши томонидан ювилиши, жаноза ўқилиши ва дарҳол дафн этилиши кўрсатилган эди. Аммо, мурдани купчилик билан мазорга олиб боришга рухсат берилмади».³

¹ ЦГВИА Россия, ф. 400, оп-1, д. 1569, л. 32.

² Уша жойда, 4-иш, 83-бет.

³ УзР МДА. ФИ-723, 1-руйхат, 3-иш, 12-бет.

Хуллас чор маъмуриятининг вабога қарши чораларини диний ақидаларини ва умуман маҳаллий шароитни ҳисобга олмай амалга оширишни фойдадан кўра зиёни кўпроқ булди. Айрим маълумотларга кўра ҳар куни 100 атрофида одамлар улган.¹

Расмий маълумотда эса 7—24 июнь давомида вабога 64 киши чалиниб 43 таси улганлиги қайд қилинади.² Вабо касалига қарши қаратилган чоралар халқнинг оғир сиёсий ва иқтисодий шароитини янада кескинлаштириб, бамисоли «оловга керосин» қуйгандай булди. Натижада қўзғолон бошланди. Аммо, чор маъмурияти вакиллари диққатини қўзғолонни асосий сабабларидан чалғитиш мақсадида маҳаллий юқори табақа вакилларининг мансабни эгаллаш учун олиб борган курашларининг маҳсули деб тушунтиришга ҳаракат қилди. Шу муносабат билан бу масалаларга тўхташ айни муддаодир. Куриллаётган вақтларда Тошкент шаҳри Себзор, Шайхонтоҳур, Беш-Ёғоч ва Кукчадан иборат турт даҳадан иборат булган. Ҳар бир даҳада биттадан оқсоқол, қози, мингбоши, юзбоши ва йигитлардан иборат миршаблар хизмат қилган. Улар халқ томонидан «сайланган».³ Вилоят ҳарбий губернатори катта оқсоқолни тайинлаган ва бунга барча даҳанинг оқсоқоллари буйсундирилган.

Уз навбатида катта оқсоқол шаҳар бошлиғи бўлиш С. Р. Путинцевга буйсунган. Катта оқсоқоллик лавозими 1884 йилда жорий этилиб, унга уша йили Иноғомхужа Умархужаев тайинланган. Иноғомхужа Умархужаев С. Р. Путинцевнинг ишончини қозониб, улка раҳбариятининг бир неча маротаба мукофотларига сазовор булган. «У туб аҳоли орасида обрў ва нуфузга эга булган киши эди. Буни исботи учун шунки далил қилиб ўтиш лозимки, одатда бошлиқлар устидан шикоят қилишга мойил халқдан унга қарши икки маротабагина ариза тушган халос. Улардан бири Иноғомхужани узи фош этган ва сургун қилинган жиноятчидан ва иккинчиси Чимкент уездидаги бир қозоқдан олинган эди. Бу қозоқнинг ёзишича, 1891 йилда Иноғомхужа Писта кўмири билан савдо қилувчилардан пора олган экан. Вилоят ҳарбий губернатори Гродеков бу шикоятни текшириш ва

¹ Уша жойда, ўша бетда.

² Уша жойда, ФН-1.3-рўйхат, 30-иш, 167-бет.

³ Уша жойда, 169-бет.

тўғрилигини аниқламай, 1892 йил 21 майда Иноғом-хўжани мансабдан четлатиб, ўрнига Шайхонтохур оқсоқоли Муҳаммад Якубни тайинлаган».¹

Натижада Иноғомхўжа ва унинг тарафдорлари ўзларини мавқеини йўқотганликлари учун халқни Муҳаммад Якубга қарши қўзғолон кутаришга даъват этган эмиш. Шу равишда қўзғолон сабаблари икки гуруҳнинг мансаб учун курашига йўйиб юборилган. Бу ҳақда суз яна кейинги саҳифаларда ўз ўрнида бўлишини таъкидлаб айтиб ўтиш лозимки, қўзғолон юқоридаги қайд қилинганидек сиесий ва ижтимоий-иқтисодий асосларга эга эди. Аммо бундан қатъи назар маҳаллий юқори табақа вакиллари орасида ўз ватанини мустақиллигини тиклаш тарафдорлари йўқ эмас эди. Уларнинг кўпчилиги қўзғолонда бевосита қатнашмаган бўлмасаларда, лекин унга ҳайрихоҳлик билан қараганлари бор эди.

Шаҳарнинг катта оқсоқоли Муҳаммад Якуб вабога қарши қаратилган чораларни амалга ошириш ишига бошчилик қилиб, халқнинг газабига учраган. Чунки, у кўполлик билан ҳаракат қилган. Унинг сузига қараганда 23 июнда Ҳайит байрамининг биринчи кунини шаҳарнинг жами масжидида эрта соат 5 да номоз ўқилгандан кейин С. Р. Путинцев келиб халққа мурожаат қилган: «Халқ орасида, — деган у — вабога қарши кўриляётган чоралар хусусида нотўғри фикрлар юрибди. Ҳозирда унга шаҳар катта маблағ сарфламоқда. Айтилган чоралар вабони тарқалиб кетмаслиги ва халқни фойдаси учун қилинаётир».²

Бу сузлар тобора кескинлашиб бораётган вазиятни юмшатиш мақсадида айтилган, албатта. С. Р. Путинцевни ўзи жомеъ масжидидаги учрашувни шундай тасвирлайди: «23 июнда эрта соат 5 дан кейин жомеъ масжидига келдим. Бу ерда мен ниҳоятда кўп тўпланган одамларни кўрдим. Менимча, масжидда ва атрофдаги кўчаларда ўн минг киши тўпланган эди. Мени ҳузуримда ҳайит намоз ўқилди. Шундан кейин мен халққа қарата рус тилида сузладим. Мени гапларимни рус тилини яхши биладиган Кукча даҳасининг оқсоқоли Иброҳимбек таржима қилиб турди. Бу киши илгари менинг таржимоним эди. Мени узим узбекча-

¹ Ўша жойда, ўша бетда.

² Ўз РМДА.ФИ-723, 1-руйхат, 3-иш, 12-бет.

ни билганлигим учун таржимани аниқ қилинаётганлигини сезиб турдим. Аҳолини байрами билан табрик-лаб, турли миш-мишларнинг асоссизлиги ва барча ишлар халқни фойдаси учун қилинаётганлигини таъкидладим. Шунингдек кўрилаётган чоралар туфайли касаллар камаяётганлиги, агар рус ҳукумати ёмон ниятда бўлса, 27 йил илгари ўлкани босиб олаётганда барча ерли халқни қириб ташлаши мумкинлигини айтдим».¹

Шайхонтохур қозиси Шарифхужа халққа қарата: «қуриб турибсизларки, вабога қарши қандай чоралар кўрилмақда, шунинг учун барча миш-мишлар нотўғридир», — деган. Шундан кейин Шарифхужа жомеъ масжидида С. Р. Путинцевни, Муҳаммад Якубни, тўрт даҳанинг оқсоқолларини меҳмон қилган. Бу ерда Муҳаммад Якуб чақимчилик қилиб маҳаллаларда, хусусан Себзор даҳасида норозиликлар бўлаётганлигини С. Р. Путинцевга маълум қилди. Бу киши кетгандан кейин Себзор даҳасининг оқсоқоли Комилбек шаҳар бошлиғи олдида айтган сўзлари учун ноқулай аҳволда қолганлигини хафа бўлиб, Муҳаммад Якубга билдирган. Бунга жавобан Муҳаммад Якуб маҳаллаларда мурдалар текширилмасдан ва бекитилган ҳолда шаҳар ичидаги мазорларга кумишлаётганлигини айблаб, бошлиқларга маълумот бериб турган. Унинг бу хатти-ҳаракатлари халқнинг нафратини қузғатиб, обрўйини туккан.

Бундан ташқари Муҳаммад Якуб шаҳар атрофидан, яъни қишлоқлардан келган мардикорларни ва «қора ишлар» билан шугулланувчи кишиларни суриштирмай касалхонага ётқизаверганидан ёки ушлаб турганидан улар шаҳардан қочиб кетаверган. Бу ҳолат ҳам мардикорларни Муҳаммад Якубга нисбатан нафратини уйғотган. Шу орада Иноғомхужани ишдан олинишидан норози бўлган кишилар Муҳаммад Якубни қоралашга утган. Умуман айтганда, эзилган ва таланган халқ оломони биринчи навбатда Муҳаммад Якубдан уч олишга аҳд қилди ва бош кўтарди. Қузғолон Себзор даҳасида бошланди. Муҳаммад Якубнинг сузига қараганда аввало 2000 кишилик халқ оломони уни уйига борганда бу ерда оломон уни тополмагандан кейин уйини остин-устин қилиб, тўрт минг

¹ Ўша жойда.

сумлик мол-мулкени талаганлар. Хатто уйга ут қуй-моқчи бўлиб турганларида қушин келиб қолган.¹

Бу оломон теласида Эшон Азизлар (Зайниддин-хон), Одил Қосимхужа, бозор оқсоқоли Зиё Иса-мухамедовлар турганлар.²

Қўзғолончилар Муҳаммад Якубни уйдан тополма-ганларидан кейин янги шаҳарга, маҳкама томон йул олдилар. Қўзғолон ҳақида унинг қатнашчиси Мулла Саримсоқов терговда деган: — «Халойиқ, шу жумла-дан мен вабога қарши чораларни бекор қилинишини сўраб галаён кутардик. Бу ҳаракат мансабдорларни улдириши, Муҳаммад Якубни уйини ёндиришга қара-тилган чақириклар билан бошланди. Шаҳар аҳли мур-даларни эски мазорларга дафн этишга рухсат бер-маётган ва бошқа адолатсизликларни қилаётган катта оқсоқол Муҳаммад Якубни ёмон кўрардилар. Бизнинг эгарчи маҳалламизда Шамси Муҳаммад деган киши вабодан эмас, балки оддий касалдан вафот этди. Аммо Муҳаммад Якуб рухсат бермагандан кейин уни Шайхонтоҳур мазорига яширинча кўмдик. Катта оқсоқол буни текширишга уз одамни юборди. Рух-сатсиз дафн этиш Себзор даҳасида ҳам содир булган экан. Шу пайтда бизнинг маҳалламиз орқали Себзор даҳасининг кишилари утиб қолди. Бизлар ҳам уларга қушилдик. Уларнинг орасида мен, Ҳасанхужа Эшон, Абдурашидхужа, Тожихон Абдурахмонов, Назир Муҳаммад ва бошқалар бор эди. Йулда бизларга куп одамлар қушилди. Уларни орасида четдан келган ки-шиллар куп эди. Чунки катта оқсоқол уларни суриш-тирмай бекордан-бекорга касалхонага ётқиздирди. Кимнинг боши бойланган булса, ушани ушлаб касал-хонага жунатаверди. Мардикорлар ва улгурчи ишлар билан шугулланувчилар шаҳардан қочишга мажбур булдилар. Оломоннинг сони 2—3 минг кишига етди. Ҳеч ким одамларни чақирмади, аксинча улар тамоми-ла ихтиёрий равишда кутарилдилар. Бизлар маҳкамага борганимизда, шаҳар бошлиғи С. Р. Путинцев пайдо булди. Халойиқ бақиритиб, Муҳаммад Якубни улди-ришларини баён этдилар. Мен оломонни тинчланиш-га чақирганимизда кўкрагимдан ушлаб силтадилар».³

¹ Уша жойда, уша бетда.

² Уша жойда, уша бетда.

³ Уша жойда, 188—189-бетлар.

С. Р. Путинцев Муҳаммад Якуб билан маҳкамага Воронцев кучасидан келаётганда кўп сонли оломонга дуч келган. Бу ерда уларга қарши тошлар отилиб, Муҳаммад Якубнинг боши, елкаси ва бели жароҳатланди. Қўзғолончилар унга: — «Бизларни янги қабристонга жўнатмоқчисан, лекин биз сени ўзингни ўлдириб, у ерга жўнатамиз» — деб бақаришган. Муҳаммад Якуб қочиб, маҳкамага яширинади. Қўзғолончилар кетма-кет маҳкамага келишиб: «Оқсоқолни беринглар, ўлдирамиз» — деб бақаришди. Шу пайтда икки-уч минг кишидан иборат оломон маҳкама ҳовлисига бостириб кира бошлаганда Муҳаммад Якуб шу ердаги маҳкама котибини уйига кириб яширинади. Ташқаридан «оқсоқолни бер!, Уни ўлдирамиз» — деган сузлар доимо эшитилган.¹ Котибнинг хотини Муҳаммад Якубни шкафни ичига, ва уни соқчиси Сайфуллани столни тагига яширган эди. Шу вақтда қўзғолончилардан бир гуруҳ кишилар котиб уйига кириб оқсоқолни ўлдиришларини айтганлар. Аммо улар оқсоқолни топа олмаганлар.

Маҳкамада қўзғолончилар С. Р. Путинцевга ҳам ҳужум қилганлар. Уни ўзини курсатишча воқеа қуйидаги тарзда содир бўлган: — Собор кучасида, — дейди у, — менга Муҳаммад Якуб ва соқчилар қушилишди. Шунда миршаблар оломонни рус (янги) шаҳарига келаётганлиги ҳақида хабарни келтирдилар. Иқон кучаси бўйлаб, Воронцов кучасига чиққанимда, — дейди Путинцев, — оломонни Самарқанд кучасига келаётганини кўрдим. Мен оломонга яқинлашдим, лекин улар Воронцов ва Самарқанд кучаларини кесадиган жойда мени қуршаб Муҳаммад Якуб оломонни тўхтатишга кўп ҳаракат қилди. Шунда унга оломон томонидан тошлар отилди ва у отга миниб қочди. Орқасидан бир гуруҳ қўзғолончилар қувиб кетдилар. Мен қуршаб олган бир гуруҳ қўзғолончилар билан Урда бозори томонга юрдим, лекин оломонни шаҳар маҳкамасининг ҳовлисига бостириб кирганлигини эшитиб, орқага қайтдим. Бу ерда Муҳаммад Якубнинг борлигини англаб оломонни тусиш мақсадида дарвозани олдига туриб олдим: Сўнгра, мен оломондан Муҳаммад Якубни айби ниманда деб сўрадим. Улар қичқирган ҳолда оқсоқол мурдаларни дафн этишга руҳсат бермаётир ва

¹ Ўша жойда.

ариқлардаги сувларни заҳарлашда врачларга кўмаклашмоқда, деб жавоб бердилар. Айни бир пайтда: «Бизга оқсоқолни беринг, уни урамиз» — деб бақирдилар. Мен оломонни тинчлантиришга ҳаракат қилдим, лекин шовқин-сурон туфайли сузларимни эшитишни иложи бўлмади. Бу орада маҳкама ҳовлисига бошқа тарафдан одамлар киришиб, орқамдан тортди, олди тарафга оломон сиқиб келаверди. Шу равишда мени орқага, ҳовли томонга итариб киришди. Мен маҳкама хонасининг эшиги олдидаги айвонга чиқдим. Бу ерда оломонни тинчитишга ҳаракат қилдим, лекин «оқсоқолни беринг, ўлдирамиз» — деб бақирди. Бу талабга оқсоқолни бера олмаслигимни, чунки у ҳукумат фармонини ижро этган деб жавоб бердим. Шунда оломон тарафидан, агар «оқсоқолни бермасанг, у вақтда узингни ўлдирамиз» — деган овозлар эшитилиб турилди.¹ Шу пайтда оломон мени ҳовлини ўртасига итариб юборди ва дуппослади, сўнгра топбурон қилинди. Мен йиқилганимда қузғолончилардан тўрт киши устимга ётишиб, ҳимоя қилишди. Аммо танимни бекитилмаган жойларидан уравердилар. Натижада, бошим, ун қўлим ва қовурғаларим жароҳатланди.²

Шундан кейин бир муддат ҳушидан кетган С. Р. Путинцев узига келганда теңасида оломон турарди. Улар ундан дарҳол врачларни шаҳардан олиб чиқиб кетилиши ва сувларни заҳарламаслик ҳамда, мурдаларни дафн этишга рухсат бериш ҳақида тилхат беришини қатъий талаб қилдилар.³ С. Р. Путинцев бунга рад жавобини бергандан кейин оломон уш исканжага олди. «Айниқса менга, — дейди С. Р. Путинцев, — қаттиқ тиқилинч қилиб, урмоқчи бўлган уч киши бўлди. Улар бирини лабида тиртиғи бор 20 ёшли йигит эди, иккинчиси уша ёшдаги ва энди соқоли униб чиқаётган қотма ўсириш ва учинчиси қизғиш рангли куйлакдаги, бақувват одам эди. Бу успириш менга: «Агар бизни талабларимизни қабул қилмасанг сени ўлдирамиз» — деб мушғумини кўтарди. Бошқа бир новча одам «Уртага чиқ, халқ талабларига розилигингни айт» — деб бақирди».⁴ Шундан кейин оломон яна шовқин-сурон кўтариб, С. Путинцевга ёпишди, лекин

¹ ЎзР МДА.ФИ-723, 1 рўйхат, 3-иш, 78-бет.

² Уша жойда, 12 бет.

³ Уша жойда, 13-бет.

⁴ Уша жойда, 20-бет.

уни қўзғолончилардан тўрт киши ҳимоя қилиб, маҳкамадаги хонасига киритиб қўйишди. Бу хонага тапқаридан топилар отилди ва улардан бири С. Путинцевни биқинига тегди. У хонадан айвончага чиқиб, оломонни тинчйтишга ҳаракат қилиб кўрди. Қўп ўтмай солдатлар ва маҳкама атрофида истиқомат қилувчи руслар келишган.

Маҳкамадан оломон кетгандан кейин Муҳаммад Якуб хонадаги шкафдан чиққан.

Бир гуруҳ қўзғолончилар кечқурун Муҳаммад Якубнинг Қорасув аригининг ёнидаги қўрғоғчасини ёндириб таплашди.¹ Шунингдек, улар Муҳаммад Якубнинг акасининг уйини талашга ва ёндиришга ҳаракат қилдилар, лекин солдатлар келиб қолиб бу иш амалга ошмади.²

Шаҳар маҳкамасидаги оломоннинг фаолияти хусусида ўнтер-офицер П. П. Алексеевнинг маълумоти масалани янада ойдинлаштиради: — Мен Воронцов кучасида Романов кучасидан чиқаётган оломонни шаҳар бошлиғи С. Р. Путинцевнинг орқасидан қўлаб кетаётганини кўрдим. Оломон орқасидан маҳкамага келганимизда С. Р. Путинцевни ва маҳкама аъзоси Новгородскийни оломон ураб олганлигининг гувоҳи

11 расм. Қўзғолон қатнашчиларининг қуролиари.

¹ Ўз РМДА. ФИ-1, 1-рўйхат, 3 иш, 81-бет.

² Ўша жойда, ўша бетда.

булдик. Улар оломон билан ўзбек тилида муомала қилмоқда эдилар. Оломоннинг олдинги сафида оқ соқолли ва салласиз бир кекса одам купроқ гапирмоқда эди. Бу кекса киши Путинцевни кўкрагидан итариб маҳкама ҳовлисига киритишга ҳаракат қилмоқда эди. Оломоннинг бошқа қатнашчилари ҳам Путинцев ва Новгородскийни ҳовлига итардилар. Мен оломонга яқинлашаётганимда бир ўзбек таёқ билан оёғимга уриб ерга йиқитди ва узи кuzдан гойиб бўлди. Оломон Путинцевни ҳовли ичига киритган вақтда мен бошқа томондан у ерга кирганимда ўзбекларни маҳкама идорасига тош отиб синдираётганликларини кўрдим. Менинг куз унгимда улар Путинцевни урдилар ва йиқитдилар. Аммо у маҳкама хонасига қочиб киришга муваффақ булди. Унинг боши қонга беланган булиб, шапкаси йўқ эди. Ўзбеклар очиқ ойнадан Путинцевга тош отардилар. Мен очиқ ойнадан Путинцевнинг қилич яланғочлатиб орқасидан кирган ўзбекларни қўрқитаётганлигини кўрдим.¹

Кўриниб турибдики, кўзғолончилар шаҳар бошлиқларини ва бинони тошбўрон қилганлар. Агар, кўзғолончиларни орасидаги айрим кишилар ўртага тушиб, С. Р. Путинцевни ураб ҳимоя қилмаганда унинг улдирилиши турган гап эди. Уша кишилар унинг қатл этилишини фожиали оқибатларини уйлаб, шундай қилганлар. Ҳақиқатдан ҳам, бордию руслардан бирор киши ҳалокатга учраганда борми, у вақтда бунинг баҳонасида кўзғолончилардан излаб, кишиларни солдатлар томонидан қириб ташланиши турган гап эди. С. Р. Путинцевни ҳимоя қилганлардан бири Турк-янги шаҳар маҳалласида яшовчи мардикор Муса Муҳаммад Рустамбоев деган киши бўлган. У маҳкамадаги воқеани шундай таърифлайди: — Мен келган пайтда оломон шаҳар маҳкамасининг ҳовлисида С. Путинцевни тошбўрон қилмоқда эди. У ерга йиқилганда, мен уни гавдам билан тўсиб — «мусулмонлар, нима қиляпсизлар, эҳтиёт бўлинглар, сизларни деб бутун Тошкент ҳалок булади» — деб бақирдим. С. Путинцев ўрнидан туриб маҳкамага юраётганда оломон ва мен ҳам орқасидан бордик. У хонага яқинлашганда эшикка суяниб ҳеч кимни ўтказмасликка ҳаракат қилди. У мени яхши одам экансан, исминг нима ва қайси маҳаллада турасан, деб сура-

¹ Уша жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 1-иш, 44-бет.

ди. Мен оломондан кўрқиб исмимни айтмадим. Шу вақтда хонада Халтай деган киши ҳам одамларни тусиб турарди. Оломон мени ҳам ура бошладилар, сиёҳдонни отдилар ва С. Путинцев хонасига қочдим. Бу ерда мени стол атрофида кишилар қувлаб юришди. Ниҳоят уларнинг орасидан қочиб кўчада турган руслар орасига яшириндим. Солдатлар келиб оломонни ура бошладилар, мен кўрқиб уйга кетдим.¹

М. Рустамбоевнинг гувоҳлик беришича, М. Исабойвачча Қалмуса, Муҳаммаджон, Юнусбойвачча ва Тошбола деган кишилар катта гайрат билан ҳаракат қилишиб С. Р. Путинцевни тошбурун қилишда қатнашганлар.²

Гувоҳ сифатида тергов қилинган Н. Галкиннинг сўзига қараганда оломоннинг олдинги сафида от минган қора соқоли 22—23 ёшли бир йигит юриб, кўзғолоннинг бошлиғи сифатида гавдаланиб турган.³ Биринчи ўқчи батальоннинг солдати ва гувоҳ С. Мальцевнинг терговда айтган сўзлари ҳам кўзғолон ҳақидаги тасаввурни тўлдиради. Унинг курсатишича, 24 июнь соат 9 да минг кишилиқ оломон маҳкама томон юрган. Улар тош, темир-терсак, пичоқ ва таёқлар билан қуролланган эдилар. У дўконда савдо қилувчи Гиёсиддин Содиқдиновдан нима бўлаяпти деб сураганда «халқни шаҳар бошлиғида иши бор» деб жавоб берган. Шундан кейин С. Мальцев анҳор бозорининг оқсоқоли Қиёт маҳаллалик Алимат Каримбоев билан учрашганда у «халқ шаҳар оқсоқолини ўлдиришмоқчи, уни яшириш керак» — деган. У оломон томонидан маҳкаманинг деразаси, девори, жиҳозларини тошбурун қилаётганликларини кўрган. Шу онда маҳкама идораси ичидан чиққан Себзор даҳасининг полицейсияси Абдуҳолиқ калтакланган. Оломон орасида извошчик ҳайдовчиси қўлида таёқ ва тош ушлаган ҳолда «Биз ҳаммангизни ўлдирамиз» — деб, солдатларга бақирган. Кўзғолонда бозорда темир савдоси билан шуғулланувчи Нурмамат Муллаҳайитов ҳам фаол қатнашган.⁴

Солдатлар томонидан оломон маҳкама ҳовлисида суриб чиқарилгандан кейин «руслар ўзбекларни кал-

¹ Уша жойда, 118-бет.

² Уша жойда, 187-бет.

³ Уша жойда, 119-бет.

⁴ Уша жойда, 37-бет.

таклашни давом эттирдилар, губернатор уларга тегмасликни бутурди. Аммо узбеклар унинг узига ҳам тош отганликлардан кейин у русларга узбекларни уринтлар деб бақирди. Шундан кейин руслар узбекларга ташландилар ва уравердилар. Шу вақтларда айрим узбеклар ушланиб маҳкамага олиб борилди. Руслар узбекларни Урда бозоригача қувиб бордилар. Улар бу ердан тарқалиб кетдилар».¹ Бинобарин қўзғолончилар вилоят ҳарбий губернаторининг курсатмасига биноан оддий рус кишилари томонидан калтакланди. Н. Галкин ҳам оломонни руслар томонидан калтаклаганлигини тасдиқлайди.² Менинг 100 ёшдан ошган раҳматли бувамнинг хотирасига қура, руслар ва солдатлар оломоннинг орқасидан қувлаб келаётганда, одамлар шошиб ва узини йуқотиб, узларини Урда сувига ташлашга мажбур бўлганлар. Натижада, вилоят ҳарбий губернатори Гродековнинг қўзғолончиларнинг орасида калтак ва тошлар зарбидан жароҳатланганлар ҳам кўп бўлган.

А. И. Добромисловнинг ёзишича қўзғолончилар маҳкамадан суриб чиқарилгандан кейин орқасидан солдатлар ва янги шаҳарнинг аҳолиси қувлаганлар. «Шаҳар бошлигининг уринбосари Н. С. Лыкошин ва шаҳар бошқармасининг аъзоси В. П. Новгородский (маҳкамада) оломонни тинчлантиришга ҳаракат қилдилар. Аммо кўп ўтмай қуролланган солдатларнинг келишлари биланоқ узбеклар қочдилар. Солдатлар ва руслар уларни қувлаб, қўлга тушганларини шафқатсизларча калтакладилар. Охирида улар қўзғолончиларни Анҳор буйида ушлаб, баланд жойдан сувга итардилар. Айрим кишилар калтакланишдан қўрқиб узларини сувга отдилар. Нечта кишилар ҳалок бўлганлиги расмий суратда ҳисобланмади. Хусусий санашга қура, сувдан 80 та ўлик олинган. Қўзғолон вақтида улганларнинг сони 100 кишига борган».³

Вилоят прокурорининг курсатишича қўзғолоннинг олдинги сафларидаги кишилар «Қашшоқлашган ёш йигитлардан» ташкил топган.⁴

¹ Ўша жойда, 43-бет.

² Ўша жойда, 43-бет.

³ *Добромислов А. И.* Ташкент в прошлом и настоящем. Ташкент, 1912, С. 488.

⁴ Ўша жойда, 44-бет.

Қузғолонга боғлиқ кейинги воқеалар ҳам фожеали кечди. «Урдадан, — дейди П. Алексеев, — ҳарбий қисм губернатор бошчилигидаги эски шаҳар томонга йул олдилар. Шундан кейин Урдада яна уша халқ оломонидан одамлар тупланди. Бу ерда мен бошқа руслар билан куча буйлаб кетаётганимда бизга хонадонлардан тошлар отилди. Биз куча атрофидаги хонадонларни текширдик. Бир полиция тамба билан бекитилган эшикни бузиб очганда уйнинг томида 4 киши турган экан. Улардан 3 таси томдан сакраб қочдилар. Бир пичоқ билан полицияга ташланди. Бир солдат унинг қулига уриб пичоқни туширди ва узини томдан пастрга ташлаб юборди».² Шу равишда солдатлар куча ва хонадонларда қузғолон қатнашчиларини ушлаб ва қалтаклаб ҳибсга олдилар. Бутун шаҳар йиғи-сиғи ва мотамга айланди. Миршаблар қузғолончиларни қидириб изғиб қолдилар.

Вилоят ҳарбий губернатор Гродеков, С. Путинцев ва бошқа шаҳар катталари солдатлар билан Эски Жува бозорига келдилар. Бу ерда, у солдатларга Жомеъ масжиди билан Хужа Аҳрор мадрасаси уртасидаги кучага жойлашишларини буюрди. Чунки, бу кучага халқ оломони яқинлашаётгани ҳақида хабар олинган эди. Ҳақиқатдан ҳам оломон масжидга ўша кучалардан яқинлашиб келди. С. Путинцев солдатлар борлигини билдириб оломонга тарқалишларини сўраганида бежирим соқоли ва мўйловли бир йигит уларнинг орасидан чиқиб: — «Бизни заҳарлаётганда қандай қилиб тарқаламиз, — деб гапира бошлади. С. Путинцев бу йигитни маҳкамадаги галаенда ҳам фаол ташкилотчилариданлигини таниб, солдатга уни ушлашни буюрди. Солдат бу йигитни ушлаб олганда, оломон чекина бошлади. Шу онда уша йигит: — «Мусулмонлар, мени ёлғиз ташлаб қаёққа қочяпсизлар» — деб бақирди. Шундан кейин оломоннинг купчилиги қайтиб, солдатларга тошларни отдилар. Сунгра улар ушланган йигитни озод қилиш мақсадида солдатга ташландилар. Бу вақтда губернатор ва командир Федоров солдатларнинг орқасида турардилар. Шу онда солдатларга «Тайерланинг» деган буйруқ берилди, йигит эса оломондан рўпарадаги кучага қочишга улгурди. Худди шу пайтда солдатлар оломонга қарши уқ уздилар ва

² Ўз Р МДА.ФН-1, 31-руйхат, 30-иш, 170-бет.

улар қоча бошладилар. Булардан 5 киши йиқилди, улар жароҳатланди ёки ўлдирилди. Иккинчи маротаба ҳам ўқлар отилди. Ҳаммаси булиб 7 ёки 9 киши ерда ётарди.¹ Қўзғолонда аёллардан бири «Одамларни заҳарлаб ўлдирмоқдалар» деб бақирган. Бу қўзғолон ўз бағрига аёлларни ҳам тортганлиги ҳақида далолат беради.²

Бозордаги қўзғолончилар билан туқнашувни Туркистон генерал-губернатори А. Б. Вревский узининг ҳарбий вазирга юборган ахборотида шундай ифода-лайди: «Ҳарбий қисм Эски Шаҳар бозорига келганда тарқатилган қўзғолончилар яна тўпланиб, солдатларга тошларни отдилар. Ҳарбий губернаторнинг бир неча маротаба «тарқалинглар» деган мурожаатига оломон бақириш билан жавоб бердилар. Уларнинг орасидан айрим фанатиклар олдинга чиқиб ва мушталари билан кўкракларига уриб «руслардан кўркмаймиз», деб бақирдилар. Оломон ҳарбий қисмни орқа тарафидан яқинлашиб келаверди. Шу боис уларга қарши ўқ отилиб, бир неча киши ўлдирилди... Соат 11 да келган казаклар бозор ичига юборилди. Кейин келган шиеда аскарлар гуруҳларга ажратилиб турли томонларга жўнатилди».³ Демак эски шаҳар бозорида содир бўлган мазкур воқеа қўзғолонни давом этганлигини кўрсатди. Буни ҳарбий қисм бошлиғи Ш. Малинин терговда берган маълумоти ҳам тасдиқлайди. Уни сўзича ўша бозорда ҳарбий қисм бошлиғи қўзғолончиларга тарқалишлари ҳақида мурожаат қилган. Акс ҳолда отамиз деган. Бунга қўзғолончилар мана отинглар деб кўкракларини тутганлар.

Шу равишда оддий халқ оломони ваҳшийларча ўққа тутилди. Иккинчи ёппасига ўқ узишдан кейин яна алоҳида ўқлар отилди, сунгра ҳарбий губернаторнинг буйруғи билан тўхтатилди. Оломон қатнашчилари қочдилар. Кейин қўзғолончилардан ўн киши ўлдирилганлиги маълум бўлди.⁴

Ҳарбий губернатор Гродеков ва С. Путинцев бозорга киришиб, кўнчилик растасида тўхтадилар. Бу ерда ҳеч ким йўқ эди, лекин узоқроқда одамлар тўпла-

¹ ЎзР МДА. ФИ-723, 1-рўйхат, 3-иш, 21-бет.

² Ўша жойда, 28-бет.

³ ЎзР МДА. ФИ-1, 31-рўйхат, 30-иш, 42-бет.

⁴ Ўша жойда, 261-бет.

либ турарди. Бу ерга келган С. Путинцев оломонга «тарқалинглар» деб буюрганда, «бир одам, мулла бўлса керак, уртага чиқиб: шаҳарда ҳар куни юзлаб одам улмоқда ва маъмурият кимлар вабодан улаётганлигини аниқлашга улгурмаётирлар. Шу боис мурдаларни тўхтатмай кумишга рухсат берилишини сураган».¹ С. Путинцев бунга жавобан бир ҳафтада бориғи бир неча кишиларгина улаётганлигини айтган. Унинг буйруғи билан сўзлаган одам ва бир неча оломон қатнашчилари ушланди. Пичоқчи маҳалласида яшовчи ва гувоҳ сифатида суроқ қилинган унбоши Қосимхужа Алибоев сўзича шаҳар маҳкамасидан кейин оломон Урда купригидан утиб, кўчаларда турган. Унинг кўрсатишича Урданинг Эски Жува бозори билан боғловчи катта кўчада жойлашган Сайидкарим Азимбоевнинг ҳовлисида касалхона жойлашган эди. Бунинг атрофида эрталаб соат 10да оломон тупланиб, Мирзабойвачча Мирсалимбоев, Усмон қассоб, Азиз Касабов ва ямоқчи Искандар Шуқурбековлар «Биз Муҳаммад Яқубни ўлдирдик, уйини таладик, углини кўлга олдик, агар сизлар чиндан ҳам мусулмон бўлсаларингиз, дуконларни ёпинглар ва Шайхонтахурга бориинглар»² деб бақирганлар.

Шу пайтда шаҳар бошлиғи С. Путинцев ва ҳарбий губернатор солдатлар билан биргаликда келишиб, касалхона атрофида турган оломонга қарата мурожаат қилиб, тарқалишни талаб этган. Губернатор агар аҳоли шаҳар бошлиғидан ёки оқсоқоллардан норози бўлсалар, у вақтда шикоят ёзсинлар, уларнинг ўрнига бошқасини тайинлаймиз, — деган. Шундан кейин губернатор ва бошқалар йўлни давом эттирдилар. Аммо, «оломон — дейди Хужа Алибоев, — тарқалмай аксинча губернатор ва солдатларнинг орқасидан бордилар. Мен Жомеъ масжидининг яқинидаги болохонага урнашиб олганлигим учун ҳамма нарса кўриниб ва сўзлар эшитилиб турди. Искандарбек ва Азимбойвачча яна пайдо бўлиб, губернаторнинг шаҳар бошлиғини ва оқсоқолларини алмаштириш ҳақидаги ваъдасига «қулоқ солманглар, ишонманглар, ахир бундай ваъдалар куп бўлган-ку», — деб бақирганлар. Калхужа оломон орасидан отилиб чиқиб, шаҳар бошлиғининг

¹ Уша жойда, 262-бет.

² Уша жойда, уша бетда.

отининг жиловидан тортиди. С. Путинцев эса уни қамчи билан урди. Искандарбек ва Азимбойвачча «шаҳар бошлигини ушланглар» — деб оломонга мурожаат қилганда, қузғолончилардан бир нечтаси унинг отига ёпишдилар ва тошлар отилди. Шунда, уқ узилсин, деган буйруқ эшитилганда, Азимбойвачча халққа: «Қурқманглар, милтиқларга куруқ порох ва пахта солинглар», деб бақирган. Уқлар отилгандан кейин оломон тарқалди, Азимбойвачча ва Искандарбек отда қочиб кетдилар.¹

Демак, қузғолончиларнинг бир қисми шаҳар маҳкамасидан чиқиб, Урда билан Эски Жува уртасидаги кўчада (ҳозирги Навоий) вилоят ҳарбий губернатори ва солдатларга дуч келган. Афтидан, бу учрашув қузғолончиларни Муҳаммад Яқубнинг шаҳардаги ҳовлисини талагандан кейин қайтаётганда содир булган. Эски шаҳар бозорида солдатлар томонидан бир неча кишиларнинг улдирилиши ва жароҳатланиши билан қузғолон ниҳоясига етди. Вилоят ҳарбий губернатори Гродеков солдатларни турли жойларга юбориб, қузғолончилардан 60 кишини ҳибсга олдиригди. Уларнинг орасида нуфузли кишилардан ҳам бор эди. Чор маъмурияги қузғолонни сабабларини биринчи навбатда бир гуруҳ юқори табақа вакилларига ағдаришга ҳаракат қилдилар. Шу нуқтаи назардан қуйидаги нуфузли кишилар ҳибсга олинди²:

1. Собиқ катта оқсоқол Иноғомхужа Умархужасев.
2. Собиқ қози Шарифхужа почча Хужасев.
3. Катта миршаб Аҳмадхужа Абдурашидов.
4. Оқсоқол Шермуҳаммад Қулмуҳамедов.
5. Боқижон Дадажонбоев.
6. Усмонхужа Иноятхужасев.
7. Орифхон Шарифхужасев.
8. Ҳасанхон Шарифхужасев.
9. Маъруфхон Шарифхужасев.
10. Ашрабхон Шарифхужасев.
11. Сайид Аҳмадхужа Иноғомхужасев.
12. Турсунхужа Иноғомхужасев.

Кейинроқ Бадалмуҳаммад Дадамухамедов ва унинг угли Ҳолмуҳаммад сингари нуфузли кишилар ҳам қамоққа тапланди.

¹ Уша жойда, ўша бетда.

² Уша жойда. ФИ-723. 1-руйхат. 4-иш. 58 бет.

Ҳарбий губернатор Гродековнинг фикрича, ушундан келиб чиқиб олинган бир гуруҳ нуфузли кишилар яқинда ўз қароридан четлатилган Иноғомхужа билан биргаликда қўзғолоннинг айбдорлари ҳисобланган. Иноғомхужа мансабини тиклаш мақсадида шахсан ўзи ва унинг одамлари орқали халқнинг вабо касалига қарши қаратилган чоралар ҳақида турли миш-мишларни тарқатишга даъват этган.¹

Шунингдек, ҳарбий губернатор эшон Азизлар Хужани ўзининг 30 кишидан иборат отлиқ муридлари билан шахсан қўзғолонга бошчилик қилганлигини уқдириб ўтган.²

Айни пайтда Туркистон генерал-губернатори шаҳар бошлигини, катта ва бошқа даҳаларнинг барча оқсоқолларини ҳамда, қозиларнинг ҳаммасини лавозимдан четлатди. Шунингдек, миршаблар руслардан ёки бошқа шаҳарларда яшовчи туб аҳоли вакиллари билан тайинланганидан бўлди. Бу хусусда генерал-губернатор Вревскийнинг Россия ҳарбий вазири П. С. Ванновскийга 1892 йил 30 июнда юборган телеграммасида шундай дейилган: — Сиз Олий ҳазратларга маълум қиламанки, Тошкент уездининг бошлиғи полковник Терентьев катта оқсоқол Муҳаммад Якуб урғига тайинланди. Шаҳарнинг барча оқсоқоллари ва қозилари, полиция хизматидаги маҳаллий миллат вакиллари аста-секин рус ёки Тошкентлик бўлмаган маҳаллий аҳоли вакиллари билан алмаштирилади.³

Гродяков ўзининг Туркистон генерал-губернаторига йўллаган хатида қўзғолон учун бутун шаҳар аҳолисини жазолаш мақсадида Урдадан Эски Жувага ва Жомъе масжидигача уланадиган иккита катта кўчани улар ҳисобига кенгайтиришга дарҳол киришишни сўради. Унинг фикрича, бундай йўл русларни бўлажак хавфлардан сақлар эмиш.⁴ Афтидан Гродеков тор ва қийшиқ кўчаларда ҳарбий ҳаракат қилиш ва воқеани кузатиш оғирлигини даф этмоқчи бўлган, албатта. Шаҳар даҳаларининг оқсоқолларини, қозиларни ва миршабларни ёнпасига мансабларидан бўшагининг таъаббусчиси ҳам Гродековнинг ўзи эди.

¹ ЦГВИА России.Ф-400, ОП-1. д-1569. л.10.

² Ўз Р МДА. ФИ-1, 31-рўйхат, 80-иш. 40-бет.

³ ЦГВИА России.Ф-400, ОП-1. д-1569, л.14.

⁴ Ўз Р МДА.ФИ-1, 31-рўйхат, 80-иш. 22-бет.

Шу тарзда, кўзғолон баҳонасида Эски шаҳарни бошқариш бевосита рус амалдорларининг қўлига ўтказилди. Энциликда катта оқсоқол лавозимида туб аҳоли вакили қўйилмайдиган бўлди. Гродеков имкони борича кўзғолоннинг сабабини маҳаллий юқори табақа вакилларига йўниш ва имкони борича уларни куп қамаш ва жазолаш учун ҳеч нарсадан тоймайди. Аммо Сирдарё вилоят прокурори И. Е. Рейснбат Гродековни қонунни бузишда айблаб, унинг ўзига ва генерал-губернаторга тушунтириш хатларини бир неча маротаба ёзди. У кўзғолонга дахлдор бўлмаган кишиларни ҳибсга ололмаслигини ёки ушлаб туролмаслигини баён этиб, ўз фикрида қаттиқ туриб олди. Аммо Гродеков буйруги билан шаҳарнинг бир нечта савдогарлари ва нуфузли кишилари, хусусан олдинги *сахифада кўрсатилган Боқижон Ҳолмуҳаммад ва Бадалмуҳаммад қамалдилар.*¹ Прокурор тергов натижасида далиллар бўлмаганлиги учун уларни озод қилди. Гродеков эса бунга қаршилик қилиб, «агар исён буйича бир неча ўн кишини, икки-уч эшон ва Иноғомхўжа жазолансалар, бутун жаҳон олдида шармандагарчилик бўлади»² деган.

Бу сузларнинг маъноси шундан иборатки, қанчалик куп юқори табақа вакиллари жазоланса, шунчалик кўзғолоннинг сабабларини уларга йўниш ва Россия шаънини сақлашга эришилади. Гродековнинг кўрилатган масалага шунчалик берилиб кетдики, генерал-губернатор Верёвкинни ҳам норозилигини чақирди. Чунки, кўзғолонга алоқаси бўлмаган кишиларни ҳибсга олиниши қизиқ турган вазиятни кескинлашишига олиб келиши аён бўлиб қолди. Шу боис, Верёвкин Гродековга йўллаган хатида ўз фикрини қуйидагича баён этган: «Рус маъмурияти томонидан қўйилган хатолар ва меъеридан ортиқ қаттиқ қўллик *ўлкада бизнинг мавқимизни мустаҳкамламайди, аксинча, келажакда русларнинг туб аҳоли билан алоқаларига зиён келтиради. Мен жазолашга қаттиқ адолат юзасидан қарашнинг тарафдориман. Фақат полиция ва прокурор аниқлаган 24 июнь воқсасига бевосита дахлдор ва айблари исботланган кишиларгина жазоланишлари лозим.*»¹

¹ Ўша жойда, 31-бст.

² Ўша жойда, 11-бст.

Чор ҳукуматининг вакиллари қандай бўлмасин, кўзғолонни маҳаллий юқори табақа вакилларнинг уртасидаги катта оқсоқоллик лавозимини эгаллашга қаратилган куралнинг маҳсули эканлигини намоён қилишга ҳаракат қилди. Улар айниқса Иноғомхужа бошлиқ бир гуруҳ кишиларни айбладилар. Бироқ, ишончли далилларни топишни иложи бўлмади. Топкент шаҳар бошлигини ёрдамчиси Лыкошиннинг олиб борган терговига тегишли маълумотларга кўра, Иноғомхужанинг айбини топиш учун бир неча маҳаллий кишилар суроқ қилинган. Масалап, Шайхонтохур даҳасидан: Муҳаммад Ражаб Аширбоев, Ҳайитбой Бадалбоев, Олимжон Раҳимжонов, Тоҳирхужа Эшон, Абдуҳамидхужа Эшон, Исломжон Бойвачча, Алимуҳаммад Эсонов, эликбоши Шомуҳаммад, Турсунхужа, Довудхужа Эшон, Мулла Маҳмуд, Юсуфхон, Абдураим оқсоқол, Муҳаммад Раимхужа, Мирза Муҳаммад Паравончи, Миравзалбой, Юсуфбек Мулламуҳамедов; Кукча даҳасидан: Нурмуҳаммад Мирсолиҳбоев, Муллаҳамид Муллааҳмедов; Бешёғоч даҳасидан: Мирёқуб йигит оқсоқол, Ортиқбой, Душонбой, Каримқори, Сайид Боқихон Эшон; Себзор даҳасидан: Мулла Содик Охун, Абдуҳамидхужа сингари шахслар шулар жумласидандир.² Курсатилган кишилар Иноғомхужа билан Муҳаммад Яқуб бир-бирларига душманлигини қайд қилган бўлсаларда, лекин Иноғомхужа ва Шарифхужани кўзғолонга даҳдорлигини тасдиқловчи фикрларни айтмаганлар.³ Бошқачароқ изоҳлаганда, Лыкошин суроқ қилинганлардан Иноғомхужани «жинояти»ни кўрсатувчи далилларни ололмаган.

Аммо шуларга қарамай чор маъмурияти ва прокурор Иноғомхужага кўзғолоннинг кутарилишини бош айблори сифатида қаттиқ ёшишиб олади. Чунончи, *Сирдарё вилоят прокурорининг П. Е. Рейснбат узининг айбномасида* шундай ёзади: «Иноғомхужа ўз мансабини, яъни катта оқсоқоллик лавозимини тиклаш мақсадида мана шу мансабга тайинланган Муҳаммад Яқуб Каримбердиевга қарши маҳаллий аҳолининг кўзғолонини уюштиришга аҳд қилди. У узига қараш-

¹ Ҳажа ҳайда. 138-бет.

² ҲЗР МДА.ФИ-723, 1-рўйхат, 4-иш, 64-бет.

³ Ҳажа ҳайда, Ҳажа бетда.

ли яқин одамлари орқали Каримбердиев ҳақида турли миш-мишларни тарқатиб бир неча юздан иборат китиларни қузғолоп кутаришга чақирди. Маълумки, бу қузғолоп зўравонлик ва тартибсизликларни юзага келтирди».¹

Шунингдек, Иноғомхужанинг Аҳмадхужа Абдурашидов, Ҳасанхужа, Якубхужа Юсуфхожиев сингари қариношлари қузғолонни кутарилишига таъсир кўрсатган кишилар сифатида қораланди.

Прокурорнинг сўзича Иноғомхужа Умархужасв 57 ёшда бўлиб, 1868 йилдан буён Сирдарё вилояти ҳарбий-граждан бошқармасида хизмат қилган. 1884 йилда Тошкент шаҳар бошлигининг кичик ёрдамчилигига, 1887 йилда шаҳарнинг катта оқсоқоллик лавозимига тайинланган. Умумлаштирилганда, у чор маъмурияти қўл остида 20 йил хизмат қилган. Намунали хизматлари учун Станислав лентали кумуш медали, иккита олтин медаль ва биринчи даражали «Фахрий тун» билан тақдирланган.² Унинг энг яқин дўсти ва ўз вақтида чор маъмуриятига сидқидиллик билан хизмат қилган Шайхонтохур даҳасининг қозиси Шарифхужа Почтахужаев ҳам қузғолоннинг асосий сабабчиларидан бири сифатида айбланди. У ҳам яхши хизматлари эвазига иккита катта олтин медаль, битта кичик кумуш медаллар билан мукофотланган эди.

Чор маъмурияти қузғолонни кенг қулоч ёйган акс садосидан чўчиб, унинг аҳамиятини ва сабабларини лиқоблашга кўп ҳаракат қилди. Зеро, шаҳар катталарининг бири гуруҳи 80 ёшли Шайх Абдулқосим Эшон бошчилигида шаҳар аҳолиси номидан ўзлари-ча хат уюштириб, Туркистон генерал-губернатори А. Б. Вревский ҳузурига кечирим сураб кирганлар. Бу хат ва учрашув чор маъмуриятининг ташаббуси билан қилинган эди. Чунки ўша бир гуруҳ шаҳар вакиллари Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернатори Гродеков бошлаб кирган. «Бу улкани, — дейилган хатда, — Рус давлатига бўйсундирилганлигига 20 йил бўлди. Бундан олдин, Тошкент қишқоқ ва қирғизларни қўл остида кўп тартибсизлик ва ғалаёшларни бошидан кечирган. Улка Россияга киритилгандан кейин эса кўчалар тузатилиб, бозор ва уйлар қўркам-

¹ Ўша жойда, ФИ 1, 31-рўйхат, 30-ини, 180-бет.

² Ўша жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 2-ини, 58-бет.

лаштирилиб, шаҳар ободонлаштирилди. Ҳамда, деҳқончилик ва савдо усиб, тиғчилик ўрнатилишидан қувонган эдик. Бироқ, 24 июнда бир қанча бошлари айланган туб аҳоли ёки ҳокимиятни эгаллаш учун бузуқчилик қилаётганларга эргашган одамлар қўзғолон кутардилар. Ҳатто улар шаҳар маҳкамасига боришиб, гус-тунолон қилдилар».¹

Бунга жавобан А. Б. Вревский шундай деган: «Мен узимнинг уч йиллик раҳбарлигим мобайнида, меҳнатсевар ва тартибларга садоқатли ўзбекларни яхши қуриб қолдим. Ишончим комилки, юз берган тартибсизликларда (қўзғолонда) аҳолининг қўпчилиги қатнашмади ва хайрихоҳлик билдирмади. Қўзғолонда нуфузли ва ҳатто эшонлар қатнашдилар. Бундай шум ниятли кишилар қўзғолоннинг бош айбдорларидир».²

Шундай қилиб, учрашувда ҳар икки томон бир-бирларига ёқадиган фикрларни билдириб, ҳақиқий аҳволни ошқора этишга журъат этолмадилар. Ҳатда «Эски шаҳар»ни ободонлаштирганлиги ҳақида сўзлар шунчаки хушомадгуйлик учун айтилган эди. Амалда уша вақтда ва кейин ҳам ўзбеклар яшайдиган жойлар ва уйларни ободонлаштиришга маблағ ажратилмаган.

1892 йил 15 декабрда ҳарбий суд ҳукми эълон қилинди. У генерал-майор Мордвинов раислигида иш юритган эди. 4-Туркистон ўқчи батальоннинг командири полковник Эверт, 10-Туркистон линия батальоннинг командири полковник Кривоблацкий, 2-Туркистон бригадасининг командири полковник Чаплин, 2-Туркистон ўқчи батальоннинг командири подполковник Тончевский ва бошқа кишилар суд аъзолари эди.

Судда Сирдарё вилоятининг прокурори П. Е. Рейенбатнинг қўзғолон қатнашчилари устидан тузилган айбномаси маълум қилинди. Унда шундай дейилган: 7—24 июнда 120 минг кишилик шаҳарда вабо касали аста-секин ривожланиб борди. Вилоят ҳарбий губернатори генерал-лейтенант Гродековнинг вабога қарши кўрган чораларига маҳаллий халқ ишончсизлик билан қаради.

1892 йил 18 июнда Сирдарё вилоят бошқармасига

¹ «Туркестанские ведомости», 1892, 7 июля.

² Уша жойда. уша бетда.

келган пудратчи Мирза Ражаб Муҳамедов Чиноздаги доктор суриштирмай касалларга дори бериб, одамларни дарҳол улдираётган эмиш, деган миш-мишлар Тошкентда тарқатилганлиги ҳақида гапирган. Шунингдек, у мурдаларни ювмасдан, кафан кийдирмасдан ва диний маросимларни жорий этмасдан кўмиш ҳақидаги гапларни маълум қилган. «Халқ, — деган у, — ниҳоятда газабланган ва ҳукумат сенатига умумхалқ шикоятини юбормоқчи бўлиб турибдилар».

Айбномада Себзор даҳасидаги Хоноқа масчитида ва Шайхонтохур даҳасидаги Таллақ масчитида аҳоли йиғилиб, вабога қарши қаратилган чораларга қаттиқ норозилик билдирганлиги қайд қилинган.

Умуман айбномада қўзғолоннинг бошланиши ва ривожланиши тарифланиб, унинг олдинги сафларида «камбағал ёшлар» турганлиги қўрсатилган. Унда кўп мардикорлар ҳам қатнашган. «Маҳкама ва хизматчиларнинг уйларининг, — дейилган унда, — барча деразалари бузилган, жиҳозлар синдирилган, қоғозлар, китоблар йўқ қилиниб, ҳамма ёққа сиеҳлар сочилган... Полковник Путинцев маҳкамада турганда очик ойнадан унга қарши тошлар отилган, улардан бири унинг кукрагига теккан».

Айбномада қўрсатилишича, қассоб Усмон, адвокат Азимбойвачча ва ямоқчи Искандарбек кучаларда от чоптириб, аҳолини қўзғолон кутаришга чақирган. Иноғомхужа Умархожиев эса ўзининг катта оқсоқоллик лавозимини тиклаш мақсадида халқни қўзғатишда айбланди. У ўзининг энг яқин кишилари орқали турли миш-мишларни тарқатиб, халқни Муҳаммад Якубга қарши нафратини уйғотган ва қўзғолон кутарилишига сабаб бўлган.

Иноғомхужа билан бир қаторда Эшон Азизлар (Зайниддинхон) ва Абдулқосим, бозор оқсоқоли Зиёмуҳаммад Исамуҳаммедов, Азиз Водаванг, Мир Аҳмад Мир Маҳаммадов, Мир Умар Мир Азизов, Муҳаммаджон Ғайниддинов ва Муса Қассобоевлар айбдор деб топилди. Миршаб Аҳмадхужа Абдурашидов ва унинг укаси Ҳасанхужа, миршаб Юсуфхожиев ва бошқалар ҳам қораланди. Уларнинг орасида қози Муҳаммад Шариф Мулла Абдухалилов бор эди. Жами терговга 93 киши жалб қилиниб, улардан 57 киши қамоқда сақланди.¹

¹ УзР МДА. ФИ-1, 31-рўйхат, 30-нш, 165—181-бетлар.

1892 йил 15 декабрда суд раиси генерал-майор Мордвинов ҳукми эълон қилди. Унга кура Аҳмадхужа Абдурашидхужаев, Зиёмуҳаммад Исамуҳаммедов, Азимбой-вачча Мирсалимбоев, Искандарбек Ишқурбоев, Усмон қассоб Азиз Қассобов, Муҳаммаджон Ғайниддинов, Муса Қорақасобов ва Тошмуҳаммад Тўйчиев осиб улдиришга, мол-мулкни мусодара этишга ҳукм қилинди.¹

Иноғомхужа Умархужаев 4 йилга Иркутскийга сургун қилинди. Бу муддатдан кейин у Сибирь ва бошқа губернияларда 12 йил яшаши керак эди. Умумлаштириганда сургун 16 йилни уз ичига олади. Айни пайтда у чор ҳукумати томонидан берилган кичик кумуш, иккита катта олтин медаллардан ва бошқа мукофотлардан маҳрум этилиб, мол-мулки мусодара қилинадиган бўлди.

Шаҳарнинг иккинчи энг нуфузли кишиларидан бири Муҳаммад Шариф Мулла Абдулҳалилов эса 4 йил муддат билан Астрахан губерниясига сургун этилди. Унинг катта кумуш, иккита катта ва бир кичик олтин медаллари ва бошқа мукофотлари бекор қилинди. Ҳамда мол-мулки мусодара этилди.

Қуйидаги қузғолон қатнашчилари турли муддат билан қамоқ жазосига ҳукм қилинди:

1. Нурмуҳаммад Шоазимбоев.
2. Яқубхужа Юсуфхужаев.
3. Кожар Ниязов.
4. Исломхужа Султонхужаев.
5. Нормаҳамад Холмаҳамедов.
6. Шоислом Шорахимов.
7. Қуримбек Шояев.
8. Нигмаджон Исмоилжонов.
9. Мирза Раимхужа Хонхужаев.
10. Мулла Ражаб Муҳаммад Абдурузиқов.
11. Шоаҳмад Шомаҳмудов.
12. Тошмаҳамад Юсупалиев.
13. Мурод Тоғаев.
14. Эрназар Ғайниддинов.
15. Ашир Маҳамад Отажанов.
16. Усмонхужа Иноятхужаев.
17. Эшон Абдулла Мулла Саримсоқов.
18. Азимбой Ниезмаҳамедов (Водован).
19. Раҳмон Қулсалимбоев.

¹ Ўша жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 2-ил, 59-бет.

20. Уста Толиб Муҳаммад Собиров.
21. Асомиддинхужа Баҳовиддинхужа.
22. Искандархужа Шодихужаев.
23. Усмонхужа Иноятхужаев.
24. Яқуб Азимбоев.
25. Мирсулгон Миржалилов.
26. Раим Нишонбоев.

Прокурор айбланиш ва суд ҳукмида қўзғолоннинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий сабабларини ниқоблашга қаттиқ ҳаракат қилиниб, уни юқори табақа вакилларининг мансаб учун олиб борилган курашининг натижаси деб баҳоланди. Шу боис Иногомхужа Муҳаммад Шарифхужа ва бошқа нуфузли кишилар ишончли далиллар бўлмаса, асосий айбдор деб қўрсатилди. Ҳатто, прокурор П. Е. Рейенбат уз айбномасида, гувоҳлардан бирортаси Иногомхужанинг қўзғолонни уюштиришга қаратилган ҳаракатини қўрсатувчи далилларни келтирмаганлиги қайд қилган. Бундай далиллар бошқа нуфузли кишиларга нисбатан ҳам айтилмаган. Аммо шуларга қарамай, чор маъмурияти онгли равишда ҳақиқатдан кўз юмдилар. Чунки бундай қилишликни сиёсат талаб қилган эди.

1893 йил 16 мартда шахсан императорнинг розилиги асосида қўзғолоннинг олдини ололмаганликлари учун Гродеков ва Путинцевлар лавозимларидан олинди.¹ Путинцев урнига Тошкент уезди бошлиғи полковник Тверитинов тайинланди.²

Умуллаштирилганда, чор маъмурияти гарчанд вабога қарши чораларни қўрган бўлса-да, лекин амалда уни даф этишга етарли эътибор бермади. Натижада, Тошкент шаҳрида юзлаб кишилар унинг қўрбони бўлди. Чунончи, 1892 йил 7 июнь — 9 август ойининг орасида узбеклардан — 1428 киши касалланиб, 1389 киши улган, руслардан эса 407 киши оғриб, 213 киши вафот этган. Жами 1835 касалдан 1602 одам улган эди.³

1891 йилда шаҳарда 58 та эски мазорлардан 33 та си епилиб, 25 таси қолдирилди.⁴

Вабо касали Фарғона водийсида ҳам юзага келиб, ундан 10.277 киши вафот этган. Улка буйича ҳисоблаганда, улганларнинг сони 11.879 кишига боради. Бу уз

¹ ЦГВИА Ф-400, сп. 1, я. 1569, л. 59.

² Уша жойда, Ф., Л. 14.

³ «Туркестанские ведомости», 1892, 11 август.

⁴ Уша жойда, 10 ноябрь.

даври учун катта фожеа эди. Агар чор ҳукумати етарли маблағ ажратиб, чораларни билимдонлик ва изчиллик билан амалга оширганда бунчалик катта йуқотиш бўлмаслиги турган гап эди.

Кузғолоннинг акс-садоси бутун улкага, хусусан Фарғона водийсига ҳам таралиб вазият кескинлашган. Шу боис фақат Тошкентда эмас, балки, Фарғона вилоятида ҳам «ҳарбий ҳолат» жорий этилиб, назорат ва таъқиб авжига минди.¹

Гарчанд кузғолон бостирилган бўлса-да, лекин у мазлум халқнинг муштамлакачилик сиёсатига ва миллий зулмига қарши қаратилган кураш сифатида учмас из қолдирди. Шунинг учун ҳам чор маъмурияти мамлакатда ва чет давлатларда унинг моҳияти ва йўналишини бошқачароқ тарзда тушунтиришга ҳаракат қилди. Масалан, ҳукуматнинг расмий газетаси бўлмиш «Туркестанские ведомости»да шундай ёзилган эди: «Ватандошларимизга ва хорижий мамлакатлардаги дўстларимизга шуни маълум қилишимиз мумкинки, кузғолон кўтарганликлари учун жазоланганлар том маънодаги сиёсий ва давлат жиноятлари сифатида эмас, балки маъмуриятнинг айрим ҳолларда қўллаган тартибларига қарши бош кўтарган кишилардир. Бу оломон томонидан тасодифан содир қилинган жиноят сиёсий тусга эга бўлмай, туб аҳолининг партиявий курашининг маҳсулидир. Унинг юзага келиши қисмангина вабога қарши қаратилган чораларга боғлиқдир. Шуни такрор айтамиз-ки, кузғолонда Урта Осиёдан ташқарисида уйлангандек ҳеч қандай сиёсий йўналиш йўқ!»¹

Хўш, шундай экан чор ҳукумати нима учун кузғолончиларга қарши уқ узди ёки бўлмаса кўп кишиларни улимга ва узоқ муддатли қамоқ жазоларига ҳукм қилди?

Жавоб шуки, бунга кузғолоннинг худди сиёсий йўналишга эгаллиги сабаб бўлган. Вилоят прокурори П. Э. Рейенбатнинг айбномасида ва суд ҳукмида кузғолон «Рус ҳокимиятига қарши қаратилган» эди дейиши ҳам фикримизнинг далилларидан биридир.² Шу боис у улкадаги кейинги миллий-озодлик курашларининг юзага келишига ҳам таъсир кўрсатди.

¹ УзР МДА. ФИ-1, 3-руйхат, 33-иш, 15-бет.

² УзР МДА. ФИ-1, 31-руйхат, 30-иш, 165-бет.

ХІХ АСРНИНГ 80—90-ЙИЛЛАРИДА КЎТАРИЛГАН ҚЎЗҒОЛОНЛАР

1876 йилда чор ҳукумати Қуқон хонлигини ваҳшийларча тугатиб, Фарғона вилоятини ташкил этгандан сунг ҳам озодлик курашлари тухтамади. Улар ҳозирги ибора билан айтганда, купроқ партизан ҳаракатларига ухшаб кетади. Чунончи, водийнинг у еки бу жойларида 1878 йилда Мамир ва бошқа шахслар бошчилигида хонликни, яъни мустақилликни тиклаш учун кураш олиб борилди. Мамир ҳарбий қисмлар билан тўқнашди, лекин ушланиб Андижонда дорга осилди. Бироқ қўзғолончиларнинг алоҳида гуруҳлари курашни тухтатмадилар. Бу гуруҳнинг сардорлари узларни хон деб, эълон қилдилар. Аммо улар аслида хон сулоласига тегишли бўлмаганликлари учун «Етим хонлар», яъни қалбаки хонлар номи билан аталганлар. Шу туфайли «Етимхонлар» қўзғолони ибораси ишлатиладиган бўлди. 1882 йилда қўзғолончиларнинг 50 бошлиқлари кулга туширилиб, улардан бештаси осилди. Шунга қарамай озодлик курашлар бирин-кетин кутарилиб, акс-садоси бутун Фарғона водийсини қоплади. Шунинг учун ҳам Туркистон генерал-губернатори Н. О. Розенбах Россия ҳарбий вазирига юборган ахборотида Марғилон, Андижон ва Уш уездларида қўзғолон кутариш кайфияти ҳукм сураётганлигини уқдириб утган.¹

1885 йил 16 августда Марғилон, Андижон ва Қуқон билан боғловчи телеграф линиясига шикаст етказилди. Уша куни Дарвишхон эшонхон Тура Асакада Муллахужа Назар додхо хонадонидан Маҳамадназар Мирза Искандар, Хушвақт Мирза Искандар, Азимбой Умарохун, Холмуҳаммад боққол, Умрзоқ қалта ва жами 20 кишидан иборат нуфузли кишилар билан йигин утказган. Бу ерда у мустақилликни тикловчи «янги хон» деб бир оғиздан тасдиқланди. Шундан кейин, улар Асакадан унча узоқ бўлмаган Қизил-оёқ қишлоғи томонга йул олдилар.

Дарвишхон бу қишлоққа яқинлашганда, сафдоши Хушвақт Маҳамадназаровга 13 киши билан Асакага қайтишни ва волост бошлиғи Маҳмудхон Бобохоновни ушлаб келишни буюрди. Аммо бу киши уйида

¹ Уша жойда, 31-рўйхат, 9-нш. 12-бет.

нуқлиги учун қўлга туширишни иложи бўлмади. Марғилон уездининг бошлиғи Ивановнинг ҳарбий қисми қаттиқ қаршилик курсатганлиги орқасида чекинганлар. Бу вақтда Дарвишхон ўз одамлари билан Шарихонсой томонга жунаган эди. Унинг озодлик учун олиб бораётган кураши қирғизларни ҳам руҳлантирди. Чунончи, Наукат волостида яшовчи Нурмухаммад Муллаҳасанов (Бола пансод), Қўрғонтепа волостидан Мумин пансод Бугунбеков биргаликда 100 кишидан иборат қўзғолончиларни тушлаб, 1885 йил 17 августда Қорасув волостининг бошлиғи Исмоилхўжа Мулла Юсуповни хонадонига ҳужум қилиб, мол-мулкни таладилар. Аммо, волост бошлиғи қочиб кетганлиги туфайли жазодан омон қолди. Шундан кейин, улар Дарвишхонга қўшилиш учун Қатортол қишлоғига кетдилар. Қўзғолончилар бу ерга яқинлашганларида Олтинкул волостининг бошлиғи, собиқ Қўқон хонлигининг лашкарбошиси Абдурахмон Офтобачининг ўгли Абдумумин Тешиктошда турганлиги ҳақида хабар оладилар. Бу ерга юборилган қўзғолончиларнинг бир гуруҳи Абдумуминни ушлашиб ўлдирдилар. Уларга Қатортолда, Қўқон хонлиги даврида хизмат қилган нуфузли амалдор 93 ёшли Ҳолиқул Пармончи Бозорботиров ва унинг ўгли Худойқул, қариндошлари Турақул Алиқулов, Султон Бердиқулов, Азимқул Алиқулов ва бошқа кишилар қўпилади. Шундан кейин улар Суфи қишлоққа келишиб, халқни бош кутаришга чақирганлар. Ниҳоят, қўзғолончилар Шарихонсойда Дарвишхонни учратишиб, унга хон сифатида эҳтиром курсатадилар.¹ Бу ерда Қорасув волостининг бошлиғи Исмоилхўжа Мулла Юсупов «босқинчиларга хизмат қилаётганлиги» учун қўлга олинди. Шундан кейин Мумин пансод 30 киши билан оммавий қўзғолонни ташкил қилиш учун Ушга, Дарвишхон ва Бола пансод Андижон уездига қарашли Қорасув ва Султанобод қишлоқларга бориб, сафларини анча мустаҳкамлади. Сунгра, улар Дардонак қишлоғига келиб, аҳолини қўзғолон кутаришга даъват этдилар. Бу ердан Бола пансод Ойим қишлоғига бориб, волост бошлиғи Нуриддинхўжа Улусхўжаевни хонадонига ҳужум уюштирди. Дарвишхон катта гуруҳ одамлари билан Бур-Тау деган жойга келиб, оммавий қўзғолон кутаришга

¹ Уша жойда, 14-бет.

чақирувчи хатни Сузакка юборди. Аммо, бу ердагилар Андижон уезд бошлиғи капитан Бряннов ҳарбий қисм билан келаётганлиги туфайли қўзғолонга қўшила олмасликларини билдирганлар. Дарвишхон Янги богга келиб, Бола понсод одамлари билан бирлашди. Бу ерда улар маслаҳатлашиб, Қўқон қишлоққа ҳужум қилишга аҳд қилинди. Бироқ, капитан Брянновнинг ҳарбий қисми кириб келганлиги туфайли режа амалга ошмади. Дарвишхон Наманган тоғларига ўрнашиб, атрофига қўзғолончилардан 800 кишини тўлади. Аммо улар озик-овқатни етишмаслиги орқасида тарқалиб кетадилар. Буларнинг бир қисми Ичкилин волости атрофларида ҳарбий қисм билан кичик тўқнашувдан кейин чекинишга мажбур бўлганлар.

1885 йил 7—9 сентябрда Норин волостида Муллашерхўжа Назаров ва Мўминбой Жабборқулбоев бошчилигида янги қўзғолончилар гуруҳлари пайдо бўлди. Улар солдатлар томонидан уққа тутилиб, 3 киши ўлдирилди ва 12 киши асирликка олинди. Хуллас, Дарвишхон ва бошқа мустақилликни тиклашга жонини тиккан сардорларнинг Фарғона водийсида оммавий қўзғолон кўтаришга қаратилган курашлари қўтилган натижани бермади. Бунга чор маъмуриятининг ўз вақтида қўрган чоралари, 1876 йилда Қўқон хонлигини тор-мор этиши жараёнидаги қирғин-баротлар ва вайронагарчиликлар халқнинг тинқасини қуритган ва ҳолдан тойдирган эди. Аммо озодлик ғоялари мазлум халқни курашга отлангирди. Улар биринчи навбатда, зур бериб босқинчиларга хизмат қилаётган маҳаллий маъмурият вакиллари «кофирларга ён босаётган»лигида айблаб, жазолаганлар.¹

Фарғона вилоят прокурори В. М. Базилевский қўзғолоннинг қатнашчилари бўйича ёзилган айбнома-сида дейди: «Улар улкада рус ҳукуматининг ҳукмронлигига қарши қўзғолон кўтариб, мусулмон давлатини тиклаш учун курашдилар».²

Мазкур айбнома асосида 19 киши каторгага сургун қилинди. Хусусан, 6 киши умрбод ва 13 киши 18 йилга кесилди. 3 киши оқланди ва 2 киши вафот этганлиги учун иш тўхтатилди.³

¹ Ўша жойда, 16-бет.

² Ўша жойда, 17-бет.

³ Ўша жойда, ўша бетда.

Дарвишхон қузғолон мағлубиятга учратилгандан кейин Зарафшон округида яширинади. 1886 йил февралда бундан хабар топган чор маъмурияти Миркомил Миршамсиев исмли айгоқчини уни тутиш учун юборади. Бу киши маҳаллий маъмуриятнинг ёрдами билан Дарвишхонни қулга олади. Бироқ йулда, Жиззах яқинида, Дарвишхон қочишга муваффақ бўлади. Шундан кейин, Дарвишхонни Ҳисорда пайдо булганлиги, сунгра Афғонистонда вафот этганлиги ҳақида маълумот олинади.

Юқорида шарҳланган қузғолонлар мағлубиятга учратилган булса-да, лекин озодлик кураши турли кўринишларда давом этди. Масалан, солиқларни тулашдан бош тортиш ёки оқсоқолларни «сайлашга» доир масалалар буйича галаён кўтарилиши шулар жумласидандир. Чунончи, 1890 йил 21 мартда Балиқчи волостининг аҳолиси тўс-тўполон билан Андижон уездининг идорасига тўпланиб, волост бошлиги лавозимига дарҳол сайлов утказилишини талаб қилишган. Ҳатто оломон шикоят қилиш учун Андижон шаҳарига боришларини маълум қилган. Андижон уездининг бошлиги Бряннов оломоннинг бу сиёсий талабини рад этиб, уз сузида қаттиқ туриши норозиликни янада кучайтириб юборди. Галаёнда волостга қарашли бир нечта қишлоқларнинг аҳолиси қатнашди: Мингбулоқдан: оқсоқол Рузимад Мансидбоев, Арслонбой Уйшунбоев; Балиқчидан: Абдуллахужа Юсуфалибоев, Хушмад Оқеров, Баҳовуддин Қурбонбоев, Хотамберди Райитбердиев, Аширбаққол Якуббоев, Мирза Якуббойвачча, Райимқулбой Каримқулбоев, Ҳидирхужа Мадиев, Зафарбой Мадиев, Мадмурод Турабоев, Сусимқул эликбоши Тойрбой, Ортиқбой Тошбоев, Мирза Абдулла Холиқбоев, Бобомамад Тухтаназаров; Усмонбек жамоасидан — Эршодхужа Юсуфалибоев, Сайид Аҳмадбой Сайидалиев, Қулдошбой Асиров, Умарали Миралибоев, Абдурашидбой, Давлатбой, Мулла Юнус Юсупов, Қорабой Исмоилов; Чинободдан: Шодмон Кенжабоев, Умрзоқ Фозилбоев, Нурмат полвон Мирсайидбоев, Тухтасин Кенжабоев, Нурали Дониёров, Тошмирза Сойиббоев, Асилбек, Кенжабой Жияналиев, Ҳасанбой Кенжабоев; Қўштеладан: Юсуфбой Охунов, Тошмирза Лутфуллаев, Абдукарим Лутфуллаев ва Қосимхужа Чаноқбоевлар олдинги сафарида туриб, капитан Брянновдан ҳозироқ сайлов

ҳақида буйруқ беришини қатъиян талаб қиладилар.¹ Бунга қўнмаган капиталан Бряннов халойиқ томонидан қўршаб олинди ва унинг ҳаёти хавф остида қолди. Шунинг учун у маҳкаманинг хонасига кириб жон сақлашга мажбур бўлди. Шу онда солдатлар келишиб, Мадқосим Жонибой Суфи ўғли, Ҳайитназар Ҳолмухаммад ўғли, Сайид Аҳмад Ҳолмаҳамад ўғли, Тошмирза Лутфулла ўғли, Шодмон Кенжабой ўғли ва бошқа галаённинг бошлиқларини ҳибсга олди.²

Чор маъмурияти вакилларининг расмий ахборотида вилоятнинг у ёки бу жойларида қўтарилган галаёнлар «повстанческие отряды», яъни қўзғолон гуруҳлари номи остида баён этилган. Мана шундайлардан бири 1891 йил 22 декабрда Марғилон уезди Найкау қишлоғида пайдо бўлди. Унга Қўқон шаҳарида яшовчи Собирхон Тура Азизхужа ўғли бошчилик қилган. У аҳолини чор ҳукуматининг ҳукмронлигига қарши қўзғатган. Унинг қўл остидаги гуруҳ Бустон ва Қоратепа қишлоқларида ҳам қўрашган. Бу вақтда вилоятда Сибирга сургун қилинган, лекин у ердан қочган кишилар пайдо бўлиб, халқни қўзғатишга ҳаракат қилганлар. Масалан, Қўқон шаҳарида Мадқосим уста Раимқулов исмли кишининг уйида тинтув ўтказилганда Сибирдан қочиб, яшириниб юрган Мирзажон Шермухаммедов қўлга туширилди. Бу кишининг ёнидан «аҳолини чор ҳукуматининг ҳукмронлигига қарши қўрашга» даъват этувчи прокламация (чақириқ варақаси) топилди.³

Мазмуна Мирзажон Шермухаммедов Сибирда сиёсий маҳбусларни орасида яшаб, онги ва қўраш анча кучайганки «сиёсий варақа»ни тайёрлаган. Унинг мустақилликни тиклашга қаратилган фаолияти аҳолининг хоҳиш-иродасини ифода этиши турган гап эди. Бу хусусда Сибирдан қочиб келган Раимқул Тоғайназаровнинг фаолияти ҳам диққатга сазовордир. Чор маъмурияти вакиллари уни қўлга тушириб олиб кетаётганларида Қўқон уездига қарашли Тудак қишлоғининг аҳолиси бош кўтариб «волост бошлиғи ва миршабларни сўйиш» керак деб бақиришиб, уни озод этишга эришишган. Ҳамда Раимқул Тоғайназа-

¹ ЎзР МДА, ФИ-504, 4-рўйхат, 521-иш, 8—9-бет.

² Уша жойда, 4—7-бетлар.

³ Уша жойда, ФИ-1, 32-рўйхат, 171-иш, 10-бет.

ровни яширишган. Бу воқеанинг фаол қатнашчилари бир неча киши галаен кутаришда айбланиб, хибсга олинган. Суд ҳукми бўйича Раҳмонберди Худойназарбоев ва Тўйчибой Исмагуллаевнинг ҳар бири 20 йил муддат билан каторга қилинди. Мулла Алимуса Бегиев ва Мадумар Суфи Мадбобо Суфиев 15 йилга, Абдуқаюм Маҳаммад Юсуфбоев, Тошмамад Қаландаров ва Раҳматилла Бўтаев ҳар бири 12 йиллик каторгага ҳукм қилинди. Баҳромқул Умарқулов, Холиқназар Худойназаров, Йулчибой Раҳмонқулов, Мирзакарим Худойназаровлар 6 ой муддат билан қамоққа ташланди.¹

Шундай қилиб, қурилаётган даврда Фарғона вилоятида партизанлар ҳаракати ҳолидаги озодлик курашлари сиёсий тусга эга бўлиб, она-юрт мустақиллигини тиклашга қаратилган эди.

НАЗАР

1898 ЙИЛ ҚЎЗҒОЛНИ

Қўзғолон қатнашчилари ва унга тайёргарлик. Гарчанд олдинги йилларда кутарилган катта-кичик қўзғолонлар тор-мор этилган бўлса-да, лекин озодлик ғоялари вақти соати келганда яна уз куч-қудратини намоён эгаверди. Улар 90-йилларни урталарига келиб, мазлум халқни янги курашларга отлантирди. Қўзғолоннинг асосий йўналтирувчи кучи мустақиллик ва миллий зулм исқанжасидаги деҳқонлар, ҳунармандлар, мардикорлар, чорикорлар ва умуман қашшоқлашган халқ ҳисобланган. Аммо, қўзғолонда юқори табақанинг илғор вакиллари ҳам фаол қатнашди. Мустақилликни тиклаш учун кураш уларни ҳам онги ва қалбини чулғаб олган эди. Миллий давлатни йўқ қилиниши, бойликларнинг таланиши ва шафқатсиз зулм маҳаллий табақа доираларининг норозилигини чақирмасдан қўймас эди. Бундан, чор ҳукуматида зур бериб хизмат қилаётган бир гуруҳ туб аҳоли вакиллари мустаснодир. Хуллас, чор ҳукумати даврида олий ва ўрта ҳокимият лавозимлардан маҳрум этилган ва бошқа уз ватанига содиқ кишилар чет эл ҳукмронлигига қарши курашларда фаол қатнашдилар.

Фарғона вилоят ҳарбий губернатори Чайковский водийдаги вазиятни шундай таърифлаган: «Буйсунди-

¹ Ўша жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 5-иш, 69-бет.

рилганга қадар Фарғона мустақил давлат ҳисобланиб, узининг тарихига, ҳукмрон синфига ва бошқарув тизимга эга эди. Буларнинг йуқолганига ҳали чорак аср ва янги шароитга мосланишга бир кишининг умри утганича йуқ. Илгари ҳукмронлик қилган, нуфузли табақаларни оддий бир кишиларга айланиш жараёни жуда қийин ва аламли кечмоқда. Шунинг учун, тасо-дифий ҳодисаларни юзага келишини назарда тутган ҳолда туб аҳолини қаттиқ назорат остида ушлаб ту-риш ҳали узоқ давом этади.

Айниқса, мусулмон руҳонийларини ва мусулмон уқув юртларининг вакилларини алоҳида назорат ости-да ушлаб туриш зарур. Чунки улар қонуний ташкилот-лардан четда уз ҳолича ташлаб қўйилганлиги учун до-имий назорат қилиш имконини бермайди. Янги тар-тиб-қонунлар орқасида улар фақат жамиятдаги мавқеига эмас, балки вақф ерларидан олинадиган да-ромадларни қисқартирилиши туфайли иқтисодий манфаатларига путур етказилди».¹

Бинобарин, юқори табақа вакилларига сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан зарба берилганлиги, шу боис уларни ҳамиша назорат остида ушлаш зарурлиги уқдириб утилган. Умуман чор маъмурияги айниқса, дин пешволарини энг хавfli душман сифатида ҳисоблаб, уларни имкони борича «бурчакка сиқиб» қўйишга ҳаракат қилди. Шунингдек, у қозилик ва оқсоқоллик мансабларида хизмат қилаётган кишилар-ни ҳам «гаҳ деса қулга қунадиган» тарзда ушлаш учун арзимаган баҳоналар билан жазолаб туради. Ма-салан, вабо касали муносабати билан 25 қози ва муфтийлар эски қабристонларни ёпмасликни сураб, маъмуриягга ариза ездилар. Унга қуйидаги кишилар имзо чекканлар:

1. Қози Мансурхужа Хужакамолов.
2. Қози мулла Махсум Мирюсупов.
3. Қози мулла Ашир Муҳаммад Ниезмухамедов.
4. Мавлоно мулла Абдумумин Раҳмонбердиев.
5. Аълам мулла Азижон Раҳмонбердиев.
6. Муфтий мулла Мирубайдулла Мирюсупов.
7. Аълам Муҳаммадюсуп Муҳаммадбобохонов.
8. Муфтий хожи Камолиддин Шамсиддинов.

¹ Центальный Государственный исторический архив России в Санкт-Пе-тербурге. Ф-1282, ОП.3,0,д. 442, л.27.

9. Аълам Муҳаммадқодир мулла Муҳаммадқосимов.

10. Аълам Турсун Муҳаммад мулла Ниезбадалов.

11. Аълам Муҳаммад Обидмахсим Муҳаммад Содиккомолов.

12. Аълам Сайидхужа Мирбурхонов.

13. Муфтий мулла Муҳаммад Иброҳим Миролим Суфиев.

14. Муфтий Муҳаммадали.

15. Аълам мулла Хужақули Ғойиб Назар Суфиев.

16. Аълам Мавлонқул Нормуҳаммад Суфиев.

17. Аълам мулла Абдумумин Ашурмуҳаммад Суфиев.

18. Муфтий мулла Муҳаммад Назар Соҳибаев.

19. Муфтий Сойид Аъзамхужа Орифхужа Эшоннов.

20. Муфтий Азиз Умархужа Исахужаев.

21. Муфтий мулла Абдурахмон Жумабай Суфиев.

22. Муфтий Фаҳриддин Хужа Дониерхужаев.

23. Муфтий Муҳаммадҷон Муҳаммад Раимов.

24. Муфтий Исомиддинхужа Содик Хужа Аъламов.

25. Аълам мулла Эшонхон Миралимов.

26. Қози мулла Абдураззоқ мулла Сотиболдиев.

Улар оддий бир ариза ёзиб ҳукуматнинг қарорига норозилик билдирганликлари учун лавозимларидан четлатилди ва ҳибсга олинди. Ҳатто уларни оқлашни сураб ариза ёзган бир гуруҳ элликбoshiлар ҳам камокқа ташланди.

Шундан кейин бир гуруҳ нуфузли кишилар норози бўлиб шикоят хатини ёздилар: «Хонлар вақтида, — дейилган унда, — қозилар шариат қонунларини билганликлари учун мукофотланганлар. Аммо халойиқ қозиларни бекордан-бекорга лавозимларидан бушатирилганини билмайди. Чунки улар ҳеч қачон шариатга зид ишларни қилмаганлар».¹

Ҳарбий губернатор А. А. Абрамов қузғолон кутарилишидан қурқиб, агар тартибсизликлар рўй берса у вақтда қозилар Сибирга сургун қилинишини очиқдан-очиқ маълум қилди.² Аини бир пайтда Қўқон уездининг бошлиғи агар дин пешволари бирор тартибсизликларда қатнашсалар мадрасаларни йўқ қилиниши ва вақф ерлари тамоман давлат ихтиёрига ўтказилишини эълон қилди.³

¹ ЎЗР МДА, ФИ-19, 1-рўйхат, 332-иш, 43-бет.

² Ўша жойда, 22-бет.

³ Ўша жойда, 27-бет.

Хатто уларга хайрихоҳлик билдирган элликбоши-ларни ҳибсга олади. Булар қуйидагилардир:

1. Муллабута Шоназбаев.
2. Мирмуҳаммад Муҳаммад Иброҳимов.
3. Уста Эрناзар Холиқназаров.
4. Мумин Хужа Салимхужаев.
5. Охунбой Муҳаммад Собиров.
6. Маҳаммад Ражаб Эркабоев.
7. Мулла Абдулқосимхужа Нигматуллаев.
8. Мирусмон Мирнасирбаев.

Қозилар ва элликбошиларни қамоққа ташланиши мустахлақчилик сиёсатидан «қони қайнаб» турган халқнинг газаби ва нафратини қизитиб қўзғолон кутарилиши хавфи тугилди. Шу боис улар озод этилди. Бироқ айрим кишилар, хусусан Абу Наби Абдурахмонов, Иса Мирзабоши Мирбаратов, Мулла Абдуқаюм Алиев, Мулла Қурбон Ислоҳ Хужаевлар қисқа муддатли қамоқ жазосига тортилди. Рузи Маҳаммад Назармуҳаммадов, Муллахошим Мирза Қосимовлар «анча ишончсиз ва хавфли» кишилар сифатида Қўқон уездидан чиқариб юбориш ҳақида буйруқ берилди.

Қози мулла Ашур шикоят хатини ташаббусчиси сифатида Сибирга сургун қилинмоқчи эди, лекин вазиятни кескинлаштириши туфайли ҳукм бекор қилинди.¹ Чор маъмуриятининг маҳаллий амалдорларига нисбатан зўравонлиги туфайли уларни орасидан халқ галаёнларига хайрихоҳлик билдирувчилар чиққан эди. Чунончи, уларнинг айрими вакиллари 80-йилларда мустақилликни тиклаш учун курашаётган гуруҳларнинг қатнашчиларига меҳрибонлик қилганлар. Масалан, 1885 йилда Наукат волостининг бошлиғи Содиқ Қулматов ва Бозор қўрғон волостини катта оқсоқоли мулла Калон Отанаев «қўзғолон қатнашчиларини бекитганликлари» учун уз вазифаларидан олинган.² Маҳаллий маъмурият вакилларини қўзғолончиларга хайрихоҳлигини вилоят ҳарбий губернатори ҳам таъкидлаган: «Бизнинг (қўзғолон бошлиғи Дарвишхонни) қулга тушира олмаганимизга аҳолини ва маҳаллий маъмурият вакилларини ёрдам қилмаётганлари сабаб булмоқда. Маҳаллий амалдорлар узла-

¹ Уша жойда, 53-бет.

² Уша жойда, ФИ-1, 31-рўйхат, 3-илд, 9-бет.

рини хайрихоҳликларини ниқоблаш учун турли асос-сиз сузларни тарқатиш билан шуғулланмоқдалар».

Айниқса, хонлик вақтида мансабларга ва им-тиезларга эга булган, лекин «руслар келгандан кейин улардан маҳрум этилган» кишилар чор ҳукуматига қарши турганлар.

Улка генерал-губернатори А. Вревский сузига қараганда улар осойишталик кунларда жим юрганлар, лекин янги солиқлар солинаётганда ёки қандайдир мушкул вазият юзага келганда аҳолини қузғолон кутаришга даъват қилганлар.¹ Шундай қилиб мустамлакачилик сийсати бир томондан халқни ҳаётини оғирлашишига, иккинчидан маҳаллий юқори табақа вакилларини манфаатларига зарба беришга олиб келган. Бу ҳолат халққа ҳам, юқори табақа вакилларининг илгор қисмига ҳам умум душман — чоризмга қарши бирлашишга замин ҳозирлади. Бу ерда мустақиллик ва озодлик учун кураш туйғулари муҳим урин эгаллади. Ҳамда халқнинг барча тоифаларини бир ёқадан бош чиқаришни таъминлади.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, жамият маънавий ҳаётнинг асосий йўналтирувчи кучи булмиш Ислом динининг камситилиши ва унинг моддий асосларини чегаралаб қўйилиши дин пешволарини ҳам бош кутаришга олиб келди. Асрлар мобайнида ҳукм суриб келган Ислом динининг гайри диннинг «асирига» айланиб қолиши қузғолоннинг энг муҳим омилларидан бири булди. Айниқса номоз вақтида рус императори номига хутбани мажбурий суратда ўқитилиши ачинарли ҳол эди. Шу боис, «ғазот» шиорини юзага келиши табиий ҳолдир. Бу хусусда Андижон қузғолонининг жонли гувоҳи Фозилбек Отабек ўғли шундай ёзади: «Мадраса вақфларини бони, вақф қилувчи вақфларнинг авлодларига буйруқ бериб, сотиб ёмоқларига фармойиш қилиб ва мусулмонларнинг жума номозларида (хутбаларида) подшоҳ (император)нинг номини қўйиб ўқимоқ, Куръоннинг «вал мушриқин» деган жойларидан «мушриқни» иборатларини чиқармоқ каби беҳуда ишларни амр қилдилар.

Шаҳар ҳокимлари, қози ва амалдорлар ҳам мактабдорларни чақириб оқ подшоҳнинг номини жамиси

¹ Ўша жойда, ўша бет.

одамларга билдириб, масжидлардан, номозларда дуо қилдилар...

Мусулмонларни ниҳоят эзиб, қисиб, ҳатто кучадан ё пристуф утиб қолса, ё беихтиёр кўрмай қолгон ва урнидан турмаган мусулмонлар булса, қайтиб келиб уриб, қамар эдилар.

Андижонда бир неча муътабар одамларни кучада, халқ қошида «манга салом қилмадинг» деб ҳақорат қилиб, қамаб қўядиган бўлди...

Ариза берилса, кимга берилар эди? Яна шу золимларга берилур эди. Булар булса, ҳеч вақт камбағалларнинг арз-додига қулоқ солмас эди. Мана шундай қаттиқлик кунларда қолгандан кейин халқ орасида бу зулмларга қарши қўзғолончилик руҳи пайдо бўлиб қолди».¹

Демак, чор маъмурияти томонидан оширилган шафқатсиз зулм, туб аҳолининг қадри-қимматини ерга уриш ва уни хўрлаш, адолатсизлик ва зуравонликлар Андижон қўзғолонини юзага келтирган эди. Айни пайтда иқтисодий ҳаёт чуқур инқирозга учраб қашшоқлик таборо кенг қулоқ ёймоқда эди. Шунини айтиш лозимки, қўзғолонда Андижон атрофида яшовчи қирғизлар ҳам фаол қатнашганлар. Чунки, чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати уларни ҳам оғир аҳволга солиб қўйган. Улар чор маъмурияти томонидан яйловлар ва экин майдонларининг талай қисмидан маҳрум этилди. «Тоғ-саҳроларда эса, — дейди Фозилбек Отабек ўғли, — камбағал қора қирғизларнинг тоғлардаги мулкларини тортиб олиб, ичкари руссиядан бир неча минг рус деҳқонларини кучириб келиб, булиб бериб, охирида Элатия қирғизларни уз мол-мулкларига ҳам эга қилмай, бечораларни Фарғонанинг кенг тоғларига тарқатди. Шаҳар халқи золим ҳокимлар зулмидан безор булиб кучага чиқолмай қолганларидек, шунча кенг тоғлардаги қирғизлар ҳам узларининг ота-боболаридан буён ёқиб келган, қуриган ўтинларидан ёқолмай қолдилар, балки тикони қолмади. От, мол, қуй, эчкиларни бемалол боқолмай, бир тарафдан: чўп, оғиз пули деб жарима солиб, пулларини олса, иккинчи тарафдан «туеқ пули» деб

¹ Фозилбек Отабек ўғли. Дукчи эшон воқеаси. Т., «Чўлпон», 1992. 20—21-бетлар. Нашрга тайёрловчилар Сирожиддин Аҳмад, Улугбек Долимов, Шухрат Ризаев.

куйларини ҳисоблаб олди. Учинчи тарафдан, урис мужиклари «маним экинимга кирди» деб молларини «штраф» («жарима») қилиб олиб қуяр эди». Шу равишда Кетмонтепа, Кузарт ва Андижоннинг бошқа атроф жойларида истиқомат қилувчи қирғизлар мустамлакачилик сифатининг аёвсиз азоб-уқубатларини бошларидан кечирмоқда эдилар.

Фаргона водийсининг ўзбек ва қирғизлардан ташкил топган, утрок, ярим кучманчи ва кучманчи аҳолиси баббаробар ниҳоятда ачинарли аҳволга тушиб қолган эди. Мана шундай оғир шароит ҳукм сураётганда Муҳаммад Али халфа Собир ўгли сийсий майдонда пайдо бўлди. У 1856 йилда Марғилон шаҳарига қарашли Шоҳидон қишлоғида урта ҳол оилада туғилган. Уни Фаргона шаҳридан 25 чақирим жануби-ғарбдаги Чимён қишлоғида туғилганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор. Унинг отаси бешик, беланчак, пахтанинг чигитидан ажратадиган чигириқ ва йиқ (ёки дук) тайёрлаш билан шуғулланган. Муҳаммад Али ешлигиданок ақл-идрокли, меҳнатсевар ва адолатли шахс сифатида танилиб, отасининг касбини давом эттирган. Айни пайтда деҳқончилик ва пахсачилик билан шуғулланган. У 1866 йилда ота-онаси билан Мингтепага келиб урнашадилар. Бу ерда Султонхон Тура Эшонга мурид бўлиб, унинг хизматини уташ билан бирга таълим-тарбиясини ҳам олади. Пировардида Султонхон Туранинг муҳри босилган хати — иршади, яъни ҳужжати буйича Муҳаммад Али Эшон мақомига сазовар бўлади. Бу табаррук зот Мингтепада халқ манфаатларини кузлаб, куп фойдали ишларни қилган. У асли касби буйича Дукчи Эшон ибораси билан ҳам аталган. Уни ўзбек, тожик, қирғизлардан иборат куп муридлари бўлиб, катта шуҳрат қозонди. Бу хусусида Асака булимининг пристави Чанишев бошлиғига ёзган ахборотида шундай дейди: Асакага қарашли Мингтепа қишлоғига бундан 25 йил аввал келиб урнашган, асли мингтепалик «Муҳаммадали Эшон» деган бир киши эшонлик қилиб турган бўлсада, бу кунларда ниҳоят кучайиб, бутун тоғлардаги қирғизларни узига тобе қилди: «Маним махфий олган ахборотимга қараганда, муридлари ўн мингдан ошган бўлса керак, ҳаммалари эшонга шундай тобедирларки, агар

¹ Уша жойда, 21-бет.

амир қилса бир кунда жам бўлади. Агар шундай бора-верса, эҳтимол Эрон эшонларидек Россия давлатига исён чиқарса, лоақал ҳукумат бошлиқлари амр фармонига инқиёд қилмаса, чунки хонақосига бир катта мактаб қилиб, тахминан 250 га яқин болаларни учта муаллим солиб, доимо ўқитиб туради. Булар оз кунда ўқиб чиқсалар, кўпларини «Истанбул»га юбориб ўқитмоқчи эмиш. Буларнинг ҳар нечик бўлсада, манъ қилмоғи зарур эди».¹

Куриниб турибдики, Муҳаммад Али Эшоннинг таъсири доираси шу даражада кенг кулоч ёйганки, узбек, тожик, қирғиз ва бошқа туб аҳоли вакиллариини уз ичига олган муридларининг сони ўн минг кишига борган. Уни Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва Фарғона водийсида муридлари бор бўлган.

12-расм. Қузғолончилар сардори Муҳаммад Али халфа Собир Угли.

Муҳаммад Али Эшон халқнинг саводини чиқариш ва билимини оширишга ҳаракат қилиб, Мингтепада мактаб, мадраса ва иккита масжид қурган. Мингтепага яқин жойда «Эшончек» номида янги қишлоқни бунёд этди. У қузғолондан олдиноқ озодлик жарчиси сифатида ҳам танилганлиги учун чор маъмуриятини ташвишлантирган. Шу боис унинг фаолиятини текшириш учун комиссия тузилган. Бу комиссия Мингтепага келиб, Муҳаммад Али Эшонга қуйидаги саволларни берган:

— Ёшингиз нечада?
— 51 ёшдаман.

— Исми-шарифингиз?

— Исминим Муҳаммад Али, отамнинг номи Мулла Исмоил.

— Қайси дин ва мазҳаблансиз?

— Мусулмон, «ханафий» мазҳабиданман.

— Қаерда ўқигансиз, қайси ерларда бўлгансиз?

¹ Уша жойда. 15–16 бетлар.

— Кунроқ Бухоро ва Каррухла, Шахрисабзда ўқиб, сунгра ҳажга бордим. Бу ерда икки йил яшадим. Ҳин дистонга утиб, Кашмирга бир йил турдим.

— Неча йилдан буён эшонлик қиласиз?

— 26 йилдан буён.

— Муридларингиз қасрларда яшайди?

— Муридларим кун, қанча эканини билмайман.

Улар қирғизлар орасида ҳам бор.

— Подшоҳ аъзамга қарашли қайси шаҳарларни кўргансиз?

— Уз қишлоғимдан тортиб, то Севастополь, Одесса, Қрим, Кафа, Ашхобод, Узунота, Тошкентни кўрдим.

— Бу бойлик ва иморатлар отангиздан қолганми ёки узингиз топганмисиз? Эшон булмасдан олдин ерсувларингиз бормиди?

— Отамдан бир кичкина ҳовли қолган. Бошқа бойлик йўқ эди. Ҳозирги мол-мулкларни ҳаждан келганимдан кейин 26 йил мобайнида орттирдим. Ҳали ҳам катта бойлигим йўқ. Чунки уни бева-бечоралар ва камбағалларга сарфламоқдаман.

— Муридларингизнинг ҳаммаси камбағалларми ёки бойлардан ташкил топганми, қайсиси кўп?

— Бой ҳам бор, камбағаллар ҳам кўп. Уларни барчаси бизга бирдек биродарлардир.

— Муридларингиздан ҳақияларни сўраб оласизми ёки узларининг ихтиёрлари билан берадиларми? Бу ердаги одамлар илгари боймиди ёки камбағалмиди? Улардан сизга нима фойда бор?

— Биз ҳеч кимга «бир нарса олиб кел», деб айтмаймиз. Одамлар Худойим кўпчилига солган нарсаларни келтирадилар. Буларни дарҳол қозонга солиб ва пишириб камбағалларга тарқатамиз. Муридлар аввалдан камбағал кишиларни ўз ичига олади.

— Сизга қайси кишилар яқин, бойларми ёки камбағалларми? Қайсисининг тарафдорисиз?

— Албатта, манга шу ерда хизмат қилаётган камбағаллар яхшидир. Узоқлардаги бойларни бизга фойдаси тегмайди.¹

Мазкур сатрлардан аёнки, Муҳаммад Али Эшон табиатан камбағалпарвар, мурувватли ва ҳайр-эҳсонли киши ҳисобланган. У оддий бир оилада туғилиб, зур

¹ Ута жойла, 17—18-бетлар.

истеъдоди, меҳнатсеварлиги ва камтарлиги туфайли юксак эшонлик унвонига сазовор бўлган. Шу боис у нафақат уз халқи, балки қирғизлар орасида ҳам катта обрўй ва ҳурмат қозонди.

Аввалом бор, Муҳаммад Али халфа Эшон узи истиқомат қилаётган Мингтепа, Тожик ва Қашқар сингари қишлоқларнинг пири, фахри ва гурури эди. Айрим маълумотларни кўрсатишича, уша қишлоқлар анча салоҳиятли ҳисобланган. Масалан, Қашқар қишлоғида — 340 хонадон ва 2102 киши, Мингтепада — 64 хонадон ва 450 киши яшаган.¹

Қирғизларнинг юқори табақа вакиллари Муҳаммад Али халфа Собир угли билан ҳамиша маслаҳатлашиб ва дардлашиб турганлар. Чунончи, «Кетмонтепа, Кутарт тарафларидаги қирғизия катталари, «манноф» ва «маннофзода»лари унинг ҳузурига бориб, безор қилган мужиклардан диққат бўлиб, уларнинг подшоҳини орқа қилиб берган дашномларига чидайолмай, 1896 йилда қуп одам жам бўлиб, Кутартга тупланиб, Йиқчи Эшон (Дукчи Эшон) ҳузурига кетиб, қуйидаги ёзиладиргон маслаҳат ва аризаларини қилмоқчи бўлдилар. Лекин, қирғизларнинг бу йигин ва жамиятлари фақатгина мужиклар зулмига қарши бўлиб, бунга машҳур Шодхон Ботур деганнинг набираси бошчилик қилган. Тахминан 25 киши Йиқчи Эшонни зиёфат қилиш муддаосида келиб, эшонни зиёфат қилиб, кейин мусоҳаба ўртасида мужиклардан шикоят этиб, айтдиларки: агар бизга ижозат берсангиз, ҳамма қирғизлар йигилиб, мужиклар устига ҳужум қилиб, ҳаммаларини от оёғида бостириб юборамиз. Шундай жонимиздан тўйдик. Биз қирғизларни ниҳоят бесаранжом қилдилар. Бу юрганимиздан ҳаммамизни ўлганимиз яхшироқдир. Газотга ижозат беринг, деганларида Эшон: «Биродарлар! Ҳали вақт эмас, андак фурсат бор, ҳаммамиз бирдан ҳужум қиламиз, охири бу Николай зулми остида қолмаймиз, бир оз фурсат бор. Тафаккур қилиб туринглар! Ман ўзим бош бўлиб ҳамма биродарларни, балки тамом шаҳар халқини ўзимизга ер қилиб, кейин ишни бир йўла бошлаймиз», деб буларга таскин берган эди. Бу сабабдан қирғизлар андиша қилиб: «Эшонимизнинг узи бир нарсани билдилар. То ишимиздан хабар бўлгунча таваккуф

¹ ЎзР МДА, ФИ-19, 1-рўйхат, 5579-иш, 216-бет.

қилайлик» деб қайтиб кетган эдилар. Мана шу 1896 йилдан бошлаб мужиклар тепасига ҳужум қилиш ва миллий кўзғалиш ҳаракати курунган».¹

Демак Муҳаммад Али Эшон қирғизларнинг ҳам ири сифатида гавдаланиб, уларнинг миллий зулмга қарши курашининг тарафдори бўлган. У «Николай зулми остида қолмаймиз» ва «мени ўзим бош бўлиб» биргаликда курашамиз деб ватанпарварлик туйғуларини изҳор этган. 1897 йилда ҳам Кетмонтепа ва Кугартида 1000 кишидан иборат қирғизлар тупланиб, кўзғолон кўтаришга рухсат берилишини сўраб, Муҳаммад Али Эшонга киши юборганлар.² Аммо у дарҳол улар ҳузурига етиб келиб бош кутармасликка кўндирган. Бунга сабаб шу эдики, Муҳаммад Али Эшон кўзғолон кўтаришга ҳали шароит етилмаганлигини яхши биларди. Унинг мақсади айрим жойларда тарқоқ ҳолда эмас, балки вилоят ва шаҳарларининг аҳолиси ҳам жалб қилган ҳолда озодлик курашини бошлашдан иборат эди. У бунга эришмоқ учун зимдан тайёргарлик курмоқда эди. 1897 йилда Муҳаммад Али Эшон Фарғона вилоятидаги нуфузли кишиларга, хусусан Андижон шаҳридаги Жомеъ мадрасани қураётган Муҳаммад Алибой Холмирзабой ўғлига, Саъмий Охун ва Холиқберди Охун сингари муддарисларга, Уш шаҳридаги Қурбонжон додхоҳ ва Қамчинбекнинг фарзандлари, Яқуб Охун аъламга, Маргилондаги Муҳаммад Юсуфжон Эшон ва Сайид Аҳмадхужаларга, Наманганда Яҳёхон Тўра ва Қодирхужа ва бошқа кимсаларга махфий хатлар юбориб, босқинчиларга қарши курашишга даъват этди. Масалан, Муҳаммад Алибой Холмирза ўғлига ёзилган хатнинг мазмуни куйидагича бўлган: «...ҳар хил фитна ва фасад кўпайиб, оламни куфр зулмати босиб, аҳли ислом ниҳоят ҳор бўлгандир. Бу фасод вақтларини даф қилмоқ бизнинг зиммамизга фарз бўлгандир. Чунки, фақирга бу хусусида гойибдан ҳам ижозат бўлган эди. Кўп замондан буён фурсат пойлаб, шу вақтга етдик. Энди вақт яқин бўлиб, қараб турмоққа фурсат қолмади, ҳаммани исломга жаҳд фарз бўлиб қолди, энди фурсат ганимат, шу золим ҳукуматдан қутулишга саъй қилмоғимиз ва жиҳад қилувчиларга ёрдам бермоғимиз зарур, балки

¹ *Фозилбек Отабек ўғли*. Уша иш, 21—22-бетлар.

² Уша жойда, 22-бет.

фарз бўлди. Бинобарин, марҳамат қилиб, Мингтепага, бизнинг фақрхонамизга шавол (- - -) ойнанинг ун бепинчисигача ташриф қилсалар, шу хусусда маслаҳат қилсак, деб, қадамларига мунтазимиз».¹

Шу мазмундаги «чақириқ қоғоз»лари юқорида қайд қилинган кишиларга Муҳаммад Али Эшоннинг муҳри босилган ҳолда тарқатилган. Бу хатни олганлардан бири Андижонлик Маҳмудалибой шундай жавоб берган: «...юборган хатлари келиб тегди. Мазмунидан вақф бўлиб, шу ҳолда арз қиламиз, ким бу рус полшоҳи — катта подшоҳдир, бунга муқобил бўлмоқ ниҳоят мушкул ишдир. Биздек фақирлар қулидан келмай қолиб, охири кун бесаранжомликларга боис бўлурмикин. Хусусан, бу кунларда ҳамма шаҳарларга поездлар келиб қолган, йул яқин булган. Жанобингизни ман қилмоққа бизда қудрат йўқ. Узлари соҳиб ихтиёрдирлар. Лекин, ҳар ишда маслаҳат ва мушоварат лозимдир. Ниҳоят, уйлаб иш қилинса, яхши бўладир. Ва Оллоҳ, ҳеч мусулмон киши бу зolimлар қулида қолмоққа розилиги йўқдир. Шаҳарлар узбекларга тор булгандек, тоғлар қирғиз, элатияларга тор бўлди, балки Туркистон мусулмонларга торлик қилди. Пима қилайлик, ноиложмиз. Қулимизда ҳеч нарса йўқ. Ўтарлик асбоб ва хазина йўқ. Ҳар нечик бўлсада, ишнинг оқибатини уйлаб, бева-бечораларнинг фикрини қилмоқларини илтижо қиламиз, деб ўзувчи мискин ва гариб Маҳмудали».²

Гарчанд Маҳмудалибой узининг ушбу жавоб хатини чор ҳукуматининг ҳукмронлиги ва зулмига қарши курашиш тарафдорлигини изҳор этган бўлса-да, лекин Россиядек катта давлат билан туқнашишга етарли куч ва маблағ йўқлигини уқдириб утади. Бу билан қузғолонга қўшилишга розилик билдирмай фожиали оқибатларни инobatта олишликни баён этади. Кейинги воқеалар шунини курсатадики, хатларни олган кишиларнинг қўчилиги ғалабага ишонмай розилик билдирмаган бўлса керак. Чунки, қузғолон пайтида уларни қатнашганликлари қайд қилинмаган. Муҳаммад Али Халфа Эшон, Курманбой Умарбосов ва Қурбонқул Сатторов сингари энг яқин одамлари орқали 100 та «чақириқ қоғози»ни қирғиз элатига тарқатган.

¹ Ўша жойда, 24-бет.

² Ўша жойда, 25—26-бетлар.

Улар асосан Норин ва Қорадарё оралигидаги қирғиз волостларига улашилган.¹

Бундан ташқари қуйидаги мазмузда аҳднома тузилди: «Аллоҳ йуқ жойдан ун саккиз минг оламни яратиб, ишонга мукаммал бир қисфа бахш этиб, уни барча жонотларнинг соҳиби, Одаматони эса Ҳалиф қилиб кутарди. Бутун оламни Аллоҳ пайгамбаримиз учун яратиб, уни энг яқин кишисига айлантирди ва ул Ҳазратни тахтга ўтказди-да, шундай деб мурожаат қилди: «Эй, пайгамбар! Ғайридинлар ва имом-эътиқоддан қайтганлар билан жанг бўлгусидир». Бунда узига содиқ қолган ва энг яқин бўлганларга жаннат ваъда қилди. Чорёрлар халққа панду-насихат қилиб дедиларки: «Қимки газоват йулида уз мулки ва ҳаётини Аллоҳ ва Пайгамбар учун қурбон қилса, бундайлар биз сингари бўлгусидир». Улар номуносиб баъдаларни тийиш учун китоб битдилар ва бизга эсталик сифатида қолдирдилар. Шундай экан, узимизни Аллоҳнинг қўллари ва Пайгамбаримизнинг умматлари ҳисоблайдиган бизлар, албатта газоват эълон қилишимиз жоиздир. Биринчидан, Аллоҳ ва Пайгамбар йулидаги бу муқаддас урушда биз голиб чиқишимиз, иккинчидан, ҳаётимизни қурбон қилишимиз лозим.

Биз қуйида уз муҳримизни босганлар, олдимизга Каломуллони қуйиб, Аллоҳ ва Пайгамбарга қасамёд қилиб Халифамиз (Муҳаммад Али Эшон) билан шартнома туздик. Шундан кейин, агар узимизга бино қуйганимиздан шайтоннинг васвасасига учиб ёки ширин жонимизни уйлаб қўрқиб, ваъдамиздан қайтиб, уни бажармасак дўзахга тушайлик, икки дунёда юзимиз қора бўлсин, қиемат кунини шармандаю-шармсар бўлайлик. Бу сўзларнинг тасдиғи учун муҳрларимизни босдик».²

1. Мулла Аҳмад Ноиб — Марғилон уезди. Ички Лин волостидан. Қозиликка номзод.

2. Мулла Қосим Араббой ўғли — Марғилон уезди Кулин волостининг Қора-Қўрғон қишлоғидан.

3. Ҳайитбой понсод Эрназаров ўғли — Яккатут волостининг Ермозор қишлоғидан.

4. Орзиқулбой понсод — Хонобод қишлоғидан.

¹ ЎЗР МДА, ФИ-17, 1-руйхат, 31137-иш, 30 бет.

² ЎЗР МДА, ФИ-17, 1-руйхат, 3117-иш, 27-бет. Эгамназаров А. Сиз битган Духчи Эшон. Тошкент, 1994, 30-31-бетлар.

5. Муҳаммад Иброҳим Тўқсоба.
6. Мулла Ғойибназар Ортик Суфи ўгли — Кува волостининг бошлиғи.
7. Алибек додхо Жаббор ўгли — Андижон уездининг Жалолқудук волостининг собиқ бошлиғи. Қўқон хонлиғи вақтида лашкарбошилиқ қилган..
8. Ғойибхўжа Муҳаммад Мурод ўгли — Марғилон уезди Шаҳрихон волостидан.
9. Муҳаммад Зисвуддин Маҳсум домла Шариф ўгли — Кулин волостидан.
10. Умар додхо — Ушдан, Қўқон хонлиғи вақтида лашкарбошилиқ қилган.
11. Соттибой Мирза.
12. Отақул понсод — Ичкилин волостидан.
13. Рустамбек Соттиболдиев — Андижон шаҳаридан.
14. Маллабой Абдураим ўгли — Андижон шаҳаридан, савдогар.
15. Иноятхон Тура ўгли — Марғилон уезди, Ёзвон волости Хонобод қишлоғидан.
16. Мулла Мадамин Азимхўжа ўгли — Марғилон уезди, Мингтепа волостининг оқсоқоли.
17. Яқубназар Маҳрам — Марғилон уезди, Кулин волостининг собиқ раҳбари.
18. Мулла Искандар Азим — Марғилон уезди, Кулин волостидаги Бешқатчи қишлоқ жамоасининг оқсоқоли.
19. Мулла Нурмуҳаммад Мулла элликбоши.
20. Эрназар Араббой элликбоши.
21. Охун Хўжа.
22. Мулла Маҳмудхўжа Қозихўжа ўгли — Марғилон уезди, Кулин волостидан, қозилиққа помзод.
23. Мулла Имомқул Парпи Амин ўгли — Кулин волостидан халқ суди.
24. Хўжажон — Мингтепа волостидаги Бобохўжа қишлоқ жамоасининг оқсоқоли.
25. Эрназар Тиллабой — Мингтепа волостидаги Кутчин қишлоқ жамоасининг оқсоқоли.
26. Қайм Мирмуслим — Мингтепа волостидаги Найман қишлоқ жамоасининг оқсоқоли.
27. Аюб Қурбон ўгли — Мингтепа волостидаги Тожиқ жамоасининг оқсоқоли.

Ушбу рўйхатда курсатилганларни кейинги 11 таси

Муҳаммад Али Халфа Эшоннинг Мингтепадаги хонадонида тинтувда топилган алоҳида аҳдномага нмзо чеккашлар.¹

Гарчанд юқорида баён этилган аҳднома диний руҳда изҳор этилган бўлсада, лекин аслида унинг замишида озодлик учун кураш гоёси этибди. Бу ерда шуни этиб олиш лозимки, утмишда дин маънавиятнинг йуналтирувчи кучи бўлганлиги учун озодлик курашига диний тус берилган. «Ғазот» шиори худди шунинг акс садоси эди, халос.

Кўзголон ғалаба қилган тақдирда, Муҳаммад Али Халфа Эшоннинг 17 ёшли жияни Мусулмонқул хонлик тахтини эгаллаши лозим эди.

Эшоннинг атрофидаги нуфузли сафдошлари Туркиянинг ёрдами ва номидан фойдаланиш учун унинг ҳукмдори номига хат юборганлар.² Аммо Туркиядан жавоб хати олинганлигини тасдиқловчи далиллар йўқ. Лекин Эшонга Туркия султони номидан қалбаки хат ва совғани келтириб, уларни аслигига иншонтрилган.³ Амалда Туркия билан алоқа уриятилмаган ва бунга имконият ҳам йўқ эди. 1898 йида «Рус инвалиди» газетасида ёзилишича Абдужалил деган кимса Қашқардан келиб, Муҳаммад Али халфа Эшонга «Туркия султони томонидан юборилган хат ва тунни топширган» эмиш, лекин уларни аслиги тасдиқланмаган.⁴ Уша йили 14 июнда Туркистон ҳарбий округининг штаб бошлиғи Н. Белявскийнинг билдирилишича «Туркия султонидан ҳеч нарса олинмаган».⁵

13 расм. Орзikuл понсод.
Муҳаммад Али халфа Собир
углининг сафдоши.

¹ ЎзР МДА, ФИ-723, 1-рўйхат, 20-иш. 477-478-бетлар.

² Уша жойда. ФИ-723, 1-рўйхат, 18-иш, 2-бет.

³ «Русский инвалид», 1898, № 27.

⁴ Уша жойда, 184-бет.

⁵ ЎзР МДА.ФИ-19, 1-рўйхат. 5579-иш. 109-бет.

Абдужалилини Қашқарга борганлиги ҳақидаги маълумот ҳам тасдиқланмади. 1899 йилда Россиянинг Қашқардаги бош консули Н. Петровский уни Қашқарда топилмаганлигини Туркистон генерал-губернаторига билдирди.

Бундан ташқари уни Туркистон ҳарбий округининг штаби бошлиғига юборган хатида шундай дейилган: «Муҳаммад Али Эшонга юборилган хат «Султон фармони эмас, балки хати-иршоддир, яъни суфизм таълимоти бўйича, узини қутқаришнинг тўғри йули кимга мерос бўлиб қолганлиги ҳақидаги гувоҳномадир. Хужжат шубҳасиз сохта, сабаби Султон Пайгамбар ноийби сифатида суфизмда була олмайди, чунки суфизм билан муроса қилинади, лекин тан олинмайди. Султоннинг ҳеч кимдан, ҳеч қандай эшондан (мушрирдан) хатти-иршод олган бўлиши мумкин эмас».¹ Шу тариқа Туркия Султонининг хати ва соғғаси асл нусхалиги исботланмади. Бу масала билан шугулланган бир муаллиф ҳам «қўзғолонда мусулмон давлатларининг вакиллари қатнашганликлари исботланмади» — деб ёзган.²

1898 йилда генерал-лейтенант Корольков узининг ҳисоботида қўзғолоннинг сабабларига тухтаб, Муҳаммад Али Эшонни Туркия билан алоқада бўлганлигини исботланмаганлигини уқдириб утди. У Туркиянинг улкадаги халққа таъсир этувчи кучини шундай изоҳлаган: «Кейинги вақтларда улкада бир мақсадга ва ҳужжатга эга бўлмаган Туркия фуқаролари пайдо бўлди. Шунингдек, Туркиядан туркларнинг греклар устидан қозонган галабасини улугловчи Константинополь китоблари келтирилди. Ниҳоят куришиб турибдики, Дукчи Эшонни исен кутаришга Константинополь таъсири туппа-тўғри бўлмаган бўлсада, лекин унга яқин доирадан бўлган».³

Бинобарин қўзғолонни Туркиянинг бевосита таъсирида кутарилганлиги ҳақидаги фикрлар тахминлардан иборат эди, холос. Аслида олдинги саҳифаларда курсатилганлигидек, қўзғолон оғир шароитни маҳсули ҳисобланиши билан бир қаторда асрлар оша давом этиб келаятган ахлоқ-одобни издан чиқиб бориши ҳам сабаб бўлган. Бу хусусда И. И. Корольковнинг ҳисо-

¹ Эгамназаров А. Сиз билган Дукчи Эшон. Тошкент, 1992, 59-бет.

² «Исторический вестник», 1908, № 5.

³ УзР МДА, ФЦ-17, 1-руйхат, 33 117-иш, 2-бет.

Ўшда келтирилган Муҳаммад Али Эшоннинг терговда айтган сўзлари диққатга сазовордир. «Мадали Эшоннинг сўзича, — дейилган ҳисоботда, — уни халқнинг ахлоқ-одобини бузилаётганлигини ҳамиша тинчсизлантириб келган. Гарчанд, бундай ҳолат Кўкөн хонлигининг кейинги йилларида бошланган бўлсада, лекин бунинг учун у худонинг амри билан ҳилокатга учради. Руслар улкани урушиб олгандан кейин эса аҳвол анча ёмонлашди. Одоб-ахлоқни бузилиши, фоҳишалик, ичкиликбозлик, қиморвозлик ва оилани заифлашишини кучайишида ўз ифодасини топти. Умуман, одамлар орасида шариат талабларига тид иш қилиш зўраймоқда. Гарчанд рус маъмурияти халқ билан хушмуомала қилаётган бўлсада, лекин закотни ва вақф ташкилотларини йуқ қилди ва Маккага, ҳажга боришни таъқиқлади. Айни бир пайтда у халқ таълим-тарбиясига эътибор бермади. Эшон бу номаъқулчиликни гуё Туркия султониغا езиб ундан уртага тушишни ва ҳаётни шариат асосида юргизишликни Рус давлатидан сўрашини илтимос қилган эмиш. Бу билан эшон Рус давлатини худонинг қаҳр-ғазабидан ҳоли этмоқчи бўлган эмиш».¹

Афтидан, терговчи рус маъмурияти вакилларини Марказий ҳукумат олдида қўзғолон учун жавобгарлигидан ҳоли қилиш ва уни сиёсий йўналишини ҳасиллаш мақсадида Муҳаммад Али Эшоннинг сўзларига маъмуриятнинг мақтовчи баъзи сўзларини киритган. Буни унинг рус тилини билмаслиги туфайли қилиш ҳеч гап эмас эди. Тергов ҳужжатларини ўзида ҳам Муҳаммад Али Эшоннинг «халқ рус ҳукумати томонидан ҳеч қандай сиқувларни кўрмади, норозиликни танҳо сабаби вақф ерларини давлатни қўлига ўтишида»² деган курсатма мавжуд. Ваҳоланки, қўзғолончилар унинг бошчилигида босқинчилар ҳукмронлигини ағдариш маъносини аңлатувчи «ғазот» шиори билан ҳаракат қилган эдилар. Бу ҳақда ҳарбий прокурор Долинский фикри ҳам далолат беради: — «Дукчи Эшон улкада рус ҳукмронлигини ағдариш мақсадида қишлоқ ва шаҳар аҳолисини қурол билан бош қутаришга отлантирди».³

¹ Уша жойда, ФЦ-723, 1-руйхат, 18-иш, 52-бет.

² Уша жойда, уша бетда.

³ Уша жойда, 13-иш, 15-бет.

1898 йили 17 майда Мингтепада кечкурун минг киши қатнашувда кенгаш утказилиб, Муҳаммад Али Эшон халққа қарата мурожаат қилган: «Эй, муҳтарам мусулмонлар! Эй биродарлар! Ҳаммангизга маълумки, юртимиз мусулмон юрти, эл мусулмон, халқ мусулмон, шариатнинг ҳукми жорий, амри нафиз эди. Ҳукуматни Аллоҳ таоло узи биладур, кофирларни мусаллат қилди, юртимизга ўрус келди. Худоёрхон ўрнига Кауфман, Умархон тахтига Черняев ултирди. Фарғона хонлиги ерида Москов хонлиги — оқ подшо ҳукмрон бўлди. Ўрус ватанимизни истило этди. Сунгра тилимизга истило қилди. Секин-аста динимизга истило қилмоққа бошлади, биласизларки, мусулмонларни ахлоқи бузилди. Ўруснинг келғонига ўттиз йил тулмай, мусулмонлар рибога айланди, ҳалол-ҳаромни фарқ қилмас бўлди. Қозиларимиз буйнига бут тақадиган бўлди. Хулоса (шулки) шариатимиз хор, мусулмончилик гариб бўлди. Хурриятимиз ғойиб бўлди, истиқлолимиз маҳс бўлди, ўзимиз утмас, сузимиз кесмас бўлдик.

Эй воҳ...

Оқ подшонинг номидан янги фармон келди, Николаини, яъни бир ўруснинг номини жума намоз ҳутбасида ҳутбага қўшиб ўқилсин деб ва яна кўчирма сийсати ила ватанимизга мужиклар (руслар)ни ерлаштирди, ҳар тарафни тўнғиззор қилди. Кубони — Федченко, Маргилонни — Гурчакоф, (Горчаков), Симни — Искобилиф, (Скобелев), Боғдодни — Серова, Конибодомни — Милников, (Мельников) деб ҳамма шаҳарларимизга бирор ўрус генералларнинг исмини тақди. Ҳар шаҳарда, ҳар қишлоқда бутхоналарнинг қўнғирогини жаранг-журунғ овози қупайди. Банка деган бир рибохона қурилди, динимизда йўқ судхурлик, ҳаромлик ривож топди. Ҳамманинг халқуми бўлғонди, ҳар шаҳарда янги шаҳар деган фискхона қилди, фискнинг ҳамма нави ҳозирланди. Мусулмонларни йўлдан оздирди. Аскар мусулмонлар янги шаҳардаги ичкилик дуқонларига, ошхоналарига, қиморхоналарига муштарий бўлди, фоҳишахоналарига ўрганди, мусулмонларнинг ахлоқи бузилди».¹

Мазкур ватанга содиқлик туйғулари билан суғорилган сағрлар шу даражада асосли ва ёрқин равишда

¹ Мусо Туркистоний. «Улуг Туркистон фожияси», Мадина, 1979, 107-бет.

ифода этилганки, изоҳлашга ҳожат йўқ. Улардан қузғолонда асосий мақсад ватан ва дин озодлигини таъминлашдан иборатлиги яққол кўрсатиб турибди. Уларда барчага тушунарли оддий сўзлар билан Туркистон улкасини бошига тушган миллий зулм, адолатсизлик ва умуман мисли кўрилмаган фожиалар ўз ифодасини топган.

«Эй мусулмонлар, — деб сўзини давом этдирган Муҳаммад Али Эшон, — буларга сабаб ўзимиз бўлдик. Бу ҳолимизга Аллоҳ таоло ҳам рози эмас, Расул ҳам рози эмас. Бу асорат ва маҳкумига ҳеч ким рози эмас, инс ҳам, жинс ҳам рози эмас. Эй биродарлар, тек тураверсак бу кофир яна баттар қилур! Вой бизнинг ҳолимизга!

Тарихда утган муаззам бир салтанат кўрган қаҳрамон паҳлавонлар авлодимиз — бу зиллатга ҳеч қандай зирух чидамас. Қани биздаги шижоат, қани аждодларимиздаги басолат, сизларга нима бўлди? Динда мадфун 400 олимимиз бордир, ҳаммаси мусулмон, ҳаммаси туркий, ҳаммасининг исми Муҳаммад. Ҳаммаси ханафий мазҳабидур. Бир исмда, бир мазҳабда, бир қабристонда бу қадар олимлари тупланган Туркистонни дини тақдимда, дин одамларини етиштиришда на даражада хизматлари сабкат этганлиги уқувчилар диқбатига арз улиндур. Жаҳон тарихида, ер юзида, кўк юзида бу мисли кўрилмоғондур. Туркистонликлар ҳар қанча ифтихор этса арзийдур, бажодур, эй биродарлар, бизлар шундоқ аждоднинг набираларимиз».¹

Куриниб турибдики, Муҳаммад Али Эшон ўзбеклар жаҳон тараққиётига улкан ҳисса қўшган буюк Туркистоннинг фарзандлари эканликларини эслатиб, чор ҳукуматининг ҳукумронлиги урнатилгандан сўнг ҳар жиҳатдан орқага кетганликни ва жамиятда бузилиш содир бўлаётганлигини уқдириб утган. У ўз нутқини давом эттириб, яна дедики: — «Эй мусулмонлар, эй худонинг бандалари, эй пайгамбар уммати! Чин мўмин булсангизлар сизларга жиҳод лозимдир, жиҳод эътиқод, Аллоҳ йўлида жиҳод қиламиз, ўлсак шаҳид, ўлдирсак розий бўламиз. Жиҳод қилмагунча елкамизга минган бу рудапо босқинчидан қутулиш йўқ.

¹ Ўша жойда, ўша бетда.

— Эй муминлар, кўзингизни очинг! Гафлатдан бе-
дор булинг! Кофирлардан ҳуқуқимизни олайлик.

— Эй биродарлар, ҳурриятимизни олайлик, ўз ки-
танзимиз, ўз юртимизда узимиз ҳуқуқат қурайлик. Бу
нинг учун биздан гайрат истайдур, жиҳод истайдур.
Фисабиллоҳ жиҳод вақти келди».¹

Демак, Муҳаммад Али Эшон ҳақ-ҳуқуқларни, яъни
озодликни ва мустақилликни тиклаб миллий давлатни
тиклаш учун курашишга даъват этди. Мазкур сўзлар ҳаз-
рати Эшон овозларидан жараглаганда кенгашдаги ха-
лоийк ватан ва дин учун жонларини ҳам, молларини
ҳам фидо этажақларини бир оғиздан изҳор этдилар.

Унинг она-юрт озодлигига курашга отлантирувчи
жушқин ва жанговар сўзлари жамоа аҳолини оёққа
тургизди. Чунки, унинг сўзлари эзилиб ва ҳурланиб
ётган халқининг юрагидаги дардини ва фикри-зикри
ни тула ифода этган эди.

Муҳаммад Али Эшон ва унинг сафдошларининг ре-
жаси буйича кўзғолон бир вақтда Андижон, Марғилон,
Ушда кутарилиб, у ердаги ҳарбий горнизонларга зарба
берилиши лозим эди. Сўнгра Тошкент, Чимкент, Са-
марқанд ва бошқа жойларда ҳам чор ҳукуматининг
ҳукмронлиги қўпориб ташланиши назарда тутилган.
Ниҳоят, кўзғолонни бошлашга киришилди. Бу воқеани
Фозилбек Отабек ўзги шундай тазкирлайди: «Эшон-
нинг Мингтепадаги Хонақоҳи уч-тўрт кун ичида одам
билан тўлиб қолди. Кетмонтепа ва Кугарт тарафидан ке-
ладиган одамлар майдаларини юбориб, катталари одам
тўлаб турғонлар ва чоршанба кuni келишга тайёрлана-
дилар. Шу ўртада сешанба кuni бўлиб, эшон ниҳоятда
шошиб қолган ҳолда, Хонақоҳида 500 дан ошиқроқ
ўзбек, қирғиз йиғилган эди. Энди бу гап шойи бўлиб
кетди. Ушбу кундан қолмай жупасак бўлади. Андижон-
ликлар ҳам тайёр, мунтазир. Агар ҳукуматлар хабардор
булиб қолсалар, ишмиз йўқдир, деб Кугарт довомига
икки кишини чақиртириб, қирғиз катталарига «бизлар
ушбу помоз шомни ўқиб отланамиз, бизга қарашлилар
тездан одамларни тўлаб, йулга чиқсунлар! Асака йули-
да топишамиз».²

Бу хат қирғизларнинг Чибел волостини бошлиғига
етказилди. Аммо, қирғиз бийлари, аввал Муҳаммад Али

¹ Уша жойда, Уша бетда.

² Фозилбек Отабек ўғли. Уша иш. 27-78 бетлар.

«Ифти Эшон ҳазратлари биз томонга келсинлар, бу ердан мужикларни тор-мор этиб, сунгра биргаликда Андижон шаҳарига юрамиз, деб жавоб хатини юборди.

«Улардан хабар келгунча, деб ёзади, — Фозилбек Отабек ўғли, — эшоннинг Хонақоҳида тупланган беш ўша яқин одам туполон қилиб, эшонни олиб чиқиб, он кигизга солиб, кутариб, такбир айтишиб, галва қилиб юбордилар.

Ниҳоят, туполон кучайиб кетди, асло таваккуфнинг иложи булмай қолди. Бирдан суфилар эшонни ҳол жонига қўймай, Дулдул номли буз отига мишир-дилар. Хонақоҳни айлаштириб, зикри-само қилиб юбордилар. Мингтепада қиёмат барно булиб, ҳамма «отин-ҳалаж, эркак кучага чиқиб, «Эшонхон кутарилди!» деб шойи қилдилар. Хуфтон вақти эди, бирдан ҳар ким кулига тушган нарсани олиб, кимдир пичоқ, кимдир шон, кимдир туппонча, қайсилари милтиқ, ҳатто ҳар ким топган нарсасини олиб, тахминан олти юз чамаси булган киши шаҳарга (Андижон)га қўнаб қолдилар».¹

Қўзғолончиларни кўрсатилган тарзда Андижон шаҳарига юриш қилганлигини архив маълумоти ҳам тасдиқлайди.² Унда кўрсатилишича қўзғолончилар оқ ол минган Муҳаммад Али Эшон бошчилигида Кутчи, Ёлғон, Қора-Қўрғон, Окчи, Қўлла, Чекаул, Хонақанд, Робот, Дархон, Сарикуй, Найдин, Кукча ва Қонга сингари қишлоқларни босиб утган.³ Улар Андижон шаҳрига яқинлашганларида Маргилондан Иноятхон Тура бошчилигидаги бир гуруҳ кишилар келишиб қўшилдилар. Чунки етарли даражада куч тушланмаслиги орқасида Иноятхон Тура Маргилонда қўзғолон кутарининга эриша олмади.

Қўзғолончилар йўлда айрим золим маҳаллий амалдорларни жазолашга ҳаракат қилдилар. Фаргона вилояти ҳарбий прокурорининг кўрсатишича, қўзғолончилар Қўлла волостининг қозиси Мулла Юллашни улдириш учун уйга бостириб кирдилар, лекин у қочишга сургун эди. Шундан кейин, оломон қозини уйини тилон-тарож қилдилар.⁴

Фозилбек Отабек ўғли. Ўша иши, 27—28-бетлар.

ЎзР МДА, ФЦ-17, 1-рўйхат, 731137-иш, 17-бет.

Ўша жойда. ФИ-19, 1-рўйхат, 5579-иш, 109-бет.

«Красный архив». Т.3, С.166.

Қузғолонда Мингтепа, Кулин, Асака, Қоратепа, Қува, Шаҳрихон, Наукат, Оқбурун, Булақбоши, Араван, Сегазин, Ичкилин, Язевон, Яккатут, Когорт, Сусамир, Кенгқул-Қорагир ва Ҳақан сингари жойларнинг аҳолиси қатнашди. Қузғолонга Кулин волостидаги Қорақурғон қишлоғини аҳолиси Мулла Қосим Мулла Сойибов бошчилигида қушилган. Қузғолончилар Андижонга яқинлашганда шаҳардан бой савдогар Алибой бойвачча томонидан юборилган 200 киши келиб қушилишган.¹

Қузғолончилар учун ҳар бири 400 кишини уз остига оладиган 8 та байроқ тайёрланган эди. Уларнинг бештаси Андижонга борадиган қузғолончиларга берилди, қолганлари эса Уш, Марғилон ва Қирғиз ерларида кутариладиган қузғолончиларга берилиши лозим эди.²

Улар Кутчи, Қора-Қурғон, Оқчи, Кулла, Чекаул, Ҳақанд, Робот, Дарҳон, Сарикуй, Найдин, Кукча ва Донга сингари қишлоқларни босиб утганлар.³

Улар Андижон шаҳрига яқинлашганларида Марғилондан Иноятхон Тура бошчилигидаги бир гуруҳ кишилар келишиб қушилдилар. Чунки етарли даражада одамларни тупланмаслиги орқасида Иноятхонтура Марғилонда қузғолон кутаришга эришолмади.

Қузғолонда Мингтепа, Кулин, Асака, Қоратепа, Қува, Шаҳрихон, Наукат, Оқбурун, Булақбоши, Араван, Сегазин, Ичкилин, Язевон, Яккатут, Кочорт, Сусамир, Кенгқул-Қорагир ва Ҳақан сингари жойларнинг аҳолиси фаол қатнашганлар.

Қузғолончилар Андижонга яқинлашганида шаҳардан бой савдогар Алимбойвачча томонидан уюштирилган 200 киши келиб уларга қушилган.⁴

1000 пиеда ва 1000 отлик кишиларни уз ичига олган қузғолончилар тун буйи юриб Андижон шаҳрининг Чоканд деган жойига келдилар. Бундан кейинги воқеалар ҳақида маҳаллий ва архив маълумотларидан иборат ҳужжатлар мавжуд. Улардан бири Фозилбек Отабек угли ёзади: «Қузғолончилар Чокандда бир

¹ ЦГВИА России. Ф-400, оп.1, л. 2178, л. 30.

² Уша жойда, уша бетда.

³ Уша жойда. ФИ-19, 1-рунхат, 5579-иш, 109-бет.

⁴ ЦГВИА России. Ф-400, ОП.1., л. 2178, л. 30.

оз тўхтаб, кейин янги шаҳарнинг шимол тарафи билан юриб, алҳол вайрона исми билан машҳур жойлар эди, аввал ҳаммаси иморатли маҳаллалар бўлиб, янги (рус) шаҳаридаги солдатларнинг турадиган жойларига бир чақирим ҳам қолмас эди, шу ерга келиб, кучада турган бир қоравулни ушлаб олиб: «Бизни солдатлар ётадигон жойга олиб борасан!» деб турган вақтда, орқаларида қолганлари «Афгон бағи» деган Имтихон боғига кириб, ичидаги Имтихончи Турани улдириб, туғларини қонга бўяб етиб келдилар.

Бечора қоравул солдатларнинг ётадиган жойларига бошлаб кириб, узи қочадир. Улар бирдан отдан тушиб қатор-қатор ухлаб ётган солдатлар устига узларини ташлаб, қайсилари бўғиб, қайсилари пичоқлаб, қўлидаги шоп билан чоғиб, баъзилари калтак билан уриб овора бўлиб турганда, иккинчи қаторда, ичкарида ётганлар уйғониб қоладилар ва ҳодисани кўриб, қайсилари туриб қочадилар ва баъзилари милтиқларини олиб, бирдан ота бошлайдилар. Милтиқлар отила бошлагандан сўнг булар тоқат қила олмай, туполон қилишиб, орқаларига қайтадилар. Андижон эски шаҳарига тонг отган вақтда кириб, бозор ичида: шаҳарни олдиқ, ҳозир карнайчи тоғиб, шаҳар Муҳаммад Али Эшонники, деб эълон қилдирамиз деб туриб, яна тоқат ва бардош қила олмай, бирдан қочдилар ва эрта билан соат олти, номоз вақтида эски шаҳар, Қорабура тарафи билан чуволиб чиқиб кетдилар».¹

Қўзғолончилар пичоқ, болта, сўйил ва бошқа оддий нарсалар билан замонавий қуролланган ҳарбий горнизонга ҳужум қилиб, қаҳрамонлик намуналарини намойиш этдилар. Уларни бундай жасорати юраги ва қалбида қайнаб турган озодлик гоёларининг маҳсули эди, албатта.

Ҳарбий қисм юзма-юз жангларда қўзғолончиларни шафқатсизларча отиб ташлай берди. Улар ёмғир каби ёғдирилиб турилган душман уқларига охиригача бардош бера олмай турли томонларга қочдилар. Шу жумладан, Муҳаммад Али Эшон ҳам қочишга мувофиқ бўлди.

«Агар Эшон, — деб ёзади Фозилбек Отабек ўғли, — эски шаҳарда тухтаб, соат саккиз-унларгача

¹ Фозилбек Отабек ўғли. Уша иш, 28—29-бетлар.

турса эди, ов бош тўполон бўлиб, эҳтимол халқ тўшланиб кетиб, «Миллий муҳорабаси» бошланса эди. Чунки, у вақтларда умумий халқ Россия ҳукуматининг зулмидан ниҳоят безор бўлиб, қўзғалишга фурсат тополмай юрар эди».¹ Дарҳақиқат, қўзғолончилар эски шаҳарда зулмдан сабр косаси тулиб топган халқни уларга қўшилиши турган гап эди. Қўзғолоннинг бошланиши ва ривожланиши хусусида унинг фаол қатнашчиларидан бири Матмусанинг терговда берган маълумотлари ҳам қимматлидир. Унинг айтишича, май кечаси Мингтепада Фарғона вилоятининг барча уездларидан келган кишилар билан кенгаш утказилган. Жумладан, Уш уездидан қирғиз Умарбек додҳо ҳам қатнашган.²

Кенгашда Муҳаммад Али Эшон она юрти босқинчилардан тозалаш ҳақида гапирган. Унинг узини бошчилигида Андижонда, Умарбек додҳо раҳбарлигида эса Ушда қўзғолон кутаришга келишилди. Маргилонда Иноят додҳо қўзғолонга бошчилик қилиши керак эди.

Муҳаммад Али халфа Эшон кенгаш охирида одамларга тўн кийгизиб Маҳмуд девон Топқасевга Науқатдаги барча муридларига Умарбек додҳо буйсинишлари лозимлигини билдириш топширилди. 16 майда Муҳаммад Али халфа Эшон ҳовлисида 1000 киши тўшланди. Уларни орасида Курчат оқсоқоли, 1873 йилда қўзғолонга бошчилик қилган Пулатхоннинг айрим сафдошлари бор эди. Масалан, Пулатхон қўлида хазиначи бўлиб ишлаган Отақул понсод шулар жумласидандир. «17 майда, — дейди Матмуса, — кечқурун соат 8 да бирданига «газот» эълон қилиниб, оломон Андижон томонга йўл олди. Мулла Аҳмад бошчилигидаги бир гуруҳ қирғизлар олдин жўнагилиб, уларга телеграф симини узиш топширилди. Байроқлар кутарилгач, қўзғолончиларнинг олдинги сафида Муҳаммад Али халфа Эшон билан борган оломон орасида кўп болалар ва эшоннинг муридлари бор эди.»

Муҳаммад Али халфа Эшон ҳаво ранг халат ва оқ салта билан от устида бўлган. Қўзғолончилар Кутчи, Қора-Қўрғон, Кўл, Охчи қишлоқларидан ўтаётганла-

¹ Уша жойда, 29 бет.

² ЎзР МДА Ф.И. 17, 1-рўйхат. 31137-инш. 29-бет.

рида уларга кул одамлар қўнилинган. Шунингдек, юлост оқсоқоллари Ғойиб Назар қўшилиб, узининг кул остида мирзалик қилаётган Бычковнинг калласини келтирган. Муҳаммад Али халфа Эшон йулда кета туриб, зolim қози Мулла Йулдош Мулла Холматовни ғойиб, калласини олиб келишликни буюрган. Аммо, у қочилга улгурган, лекин унинг хонадони таланган. Қузғолончилар ҳарбий ғорнизонга ҳужумга утдилар. Бу ердаги жангларнинг тафсилоти Андижон ҳарбий ғорнизонининг бошлиғи Михайловнинг рапортида баён этилган: «Дунг қишлоғи томонидан маҳаллий аҳолининг бир ярим-икки мингга яқин оломон тула сокишлик вазиятда лагерга кириб келди, олдинда отликлар, улар ортидан пидалар ҳаракат қилди. Улар 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 4-ротасининг 42-взводи жангчилари эгаллаган барак ёнига келиб, уни дарҳол қамал қилишди. Ичкарига ҳар томондан бостириб киришиб, ухлаб ётган оддий ҳарбийларни «ур» деб калтаклаб, суя бошлади. Маҳаллий кишиларни биринчи булиб баракнинг ун қанотида турган дневальний, ротанин оддий аскар Гютин кўрди. У бениҳоя қаттиқ овоз билан бақирди ва уша заҳоти улдирилди. Нариги қанотида дневальний оддий аскар Масленников шунингдек, 4-рота навбатчиси Жернов ва икки рота буйича навбатчи бу воқеа содир булишидан аввал 3-взводда лампа ёруғида китоб ўқиб утирган унтер-офицер Степанов бақирди эшитгач, бор овозлари билан: «Туришлар! Қуролланишлар!» дейишди. Маҳаллий кишилар эса ҳар томондан сакраб тушиб, бир зумда бутун баракни эгаллашди. 4-рота буйича навбатчи ва дневальний уша заҳоти улдирилди, икки рота буйича навбатчи миясидан ва елкасидан бир нечта калтак еб, орқага, 5-ротага қочди. Урнидан туриб қўлига қурол олишга улгурган оддий аскарлар ҳам 5-рота томонга ўтишга ҳаракат қилишди. Милтиқ найзаси ва қўндоғи билан ўзига йул очган унтер офицер Степанов 5-рота биносига кириб бақирди: «Петлица, одамларни уйғот, бизникиларни суйишяпти!» Петлица оддий аскарларни уйғотиб бақирди: «Қуролланишлар!» Шу пайт уйғоқ булган 20-Туркистон мунтазам батальони подпоручиги Марғилонга шахсий иш билан келган 5-рота командири урнига қолган, икки рота бараклари орасидаги алоҳида хонада ётган Карсладзе тапқаридаги шовқинни эшитиб, естиғи тағида-

ги тўппончасини олиб, югуриб чиқди. У 4-рота отлик маҳаллий кишилар томонидан қуршаб олинганлигини кўргач, уларга қарши тўрт марта ўқ узди ва 5-рота барагига югурди.

Ўқ товушини эшитгач, 3-взводда хат ёзиб утирган, 5-рота ефрейтори Лясковский ҳам бақира бошлади: «Туринглар! Қуролланинглар!». Рота аскарларининг ярми қўлда қурол билан барак олдига чиқдилар ва икки томондан ҳужумга ўтиб, маҳаллий кишилар йўлини тўсдилар. Бу пайтда Фельдфебел ва рота навбатчиси баракнинг иккинчи ярмидаги рота идорасида сақланган бир қути патронни аскарларга тарқатишди.

Подпоручик Карселадзе шу жангчилар билан маҳаллий кишиларга ҳужум уюштирди, улар «ура!!!» деб бақириб олға ташланиб, кетма-кет ўқ уза бошлашди. Маҳаллий кишилар қилич, ханжар, сўйил, болта билан ўзларини ҳимоя қилишди. Маҳаллий кишилар лагердан чекинишганда, аскарлар 4-рота барагининг ёнида тўхтаб, ўқ узишни давом эттиришди. Маҳаллий кишилар тўппонча, милтиқ ва бошқа қуроллардан ота бошлашди».¹

Шундай қилиб, ҳарбий горнизон ичида қўзғолончилар билан ҳарбий қисмлари уртасида шиддатли жанглар бўлган. Қўзғолончилар қилич, болта ва бошқа нарсалар билан душманга қарши қаттиқ жанг қилганлар. Аммо уларни қўлида ўша горнизонда қўлга туширилган милтиқ ва тўппончалар ҳам бор эди. Буни жанг пайтида 31 та милтиқ йўқолганлиги ҳам исботлайди. Ўша Михайловнинг қуйидаги маълумотлари ҳам жанг тафсилотини тасаввур этишда қимматлидир. «Барак олдидаги майдон очилганда, — дейди у, — ҳарбий баракдан ўн беш қадам нарида турган муллани куришди. У қўлида Қуръон ушлаб, шам ёруғида қўзини кўкка тикканча, нималарнидир ўқирди. Унинг ёнида қизил ва оқ рангдаги нишон ушлаган унга яқин киши турар, уларнинг ҳаммаси қўлда тўппонча билан аскарларга ўқ узишарди. Аскарларимиз бу кишиларни ўша заҳотиёқ отиб улдиришди. Маҳаллий кишилар ўлган ва ярадор бўлган шерикларини олиб, жуда тез чекинишди. Аскарларимиз патрон етишмаётганлиги сабабли уларни таъқиб қила олмадилар. Ҳужум пайтда подпоручик Карселадзе тўппончадан

¹ ЎЗР МДА.Ф.Қ-1, 4-руйхат, 94-нш, 38-бет.

уқ узиб, кук байроқ кутарган одамни, иккинчи уқ билан отини қулатди. Шу пайт 4-рота оддий аскарари Титов ярадор ҳолида ҳужумга утаётган байроқдор қорнига найза санчди, подпоручик Карселадзе унинг қулидан байрогини олди».¹

Демак қузғолончиларнинг Қуръон уқиётган ва уни муҳофаза қилаётган бир гуруҳ кишилар чекинишни ор билишиб жанг майдонида мардонавор ҳалок бўладилар. Бу борада қузғолончилардан бирининг қилган иши ҳам кишини ҳайратлантиради. Зеро, бир яраланган ўзбек қули билан имлаб, солдатни чақирган. Аммо солдат келавермагач у чуқинибди. Бу ҳолатни кўрган солдат ярадорни христиан деб уйлаб унга яқинлашганда, сапчиб туриб, пичоқ билан ҳужум қилибди. Солдат эса ҳийлани дарҳол англаб, ярадорни отиб ташлабди.²

Михайловнинг баён этилган маълумотларига ухшаган фикрларни Н. Веселовский ҳам ёзган: «Бир маҳал сарт (ўзбек)лар чекина бошлашди. Лекин байроқ атрофида бир тўдаси қимирламай турарди. Мулла кук байроқ остида баланд овозда Қуръон уқир, чекинишни истамас эди. Уни ёнида баланд буйли йигит байроқ кутариб турарди. Шунда аскар отган уқ муллани қулатди. Байроқдор уни ўлигини қултиқлаб олди, аммо у ҳам ўлдирилди. Аскарлар ўзбекларни найза ва қундоқлар билан уришди. Улар эса ўз қуроллари ва бизнинг қуроллари билан ўзларини ҳимоя қилишди, аммо муваффақият қозониша олмади».³

Шиддатли жанглардан сўнг солдатлар голиб келиб, қузғолончилардан кўп киши ўлдирилди ва ярадор қилинди. Ҳарбий горнизондаги жангда Андижон шаҳаридаги савдогар Рустамбек Сотиболдибеков жонбозлик кўрсатди. Бу ҳақда поручик Р. П. Филипшин дейди: Ҳарбий горнизонга келганимда даҳшатли манзарани кўрдим. Ҳамма жойларда солдатлар ва ўзбекларни уликлари ётарди. Ҳамда жароҳатланган отлар бор эди. Мен жароҳатланган солдат Сенкадан воқеа тафсилотини сураганимда айтдики, савдогарлар Рустамбек ва Маллабой қулларида тўппонча билан қузғолонни олдинги сафида туриб ҳужумга фаол қат-

¹ Уша жойда, уша бетда.

² Уша жойда, 50-бет.

³ Уша жойда.

нашдилар. Кейин улар ушланиб қамоққа ташландилар.¹

Хуллас қўзғолон тор-мор этилиб, унинг қатнашчилари қўлга тушмаслик учун турли томонларга тарқалдилар. Қўзғолончилар томонидан ҳарбий горнизонда 22 солдат улдирилди ва 24 таси жароҳатлантирилди. Жанг майдонидан қўзғолончилардан 18 кишининг улиги олинган.² Бироқ улдирилганларнинг сони анча кўп бўлиб, мурдалар ва ярадорларни қўзғолончилар олиб кетганлар.

Ҳарбий гарнизондаги жангларда қуйидагича офицер ва солдатлар ҳалок этилган эди:

Горбинский А. М.

Жирнов И. Д.

Хохлов В. К.

Свиноча А. В.

Киреев И. К.

Пишулов И.

Земляпухин Г. Е.

Гробман С. Д.

Костяная Г. А.

Вяльшин И. Д.

Ксенофантов И. М.

Улар Киев, Саратов, Петроков, Харьков, Полтава сингари губерниялардан келиб, Андижон шаҳарида ҳарбий хизматни утамоқда эдилар. Улар Андижон шаҳарида дафн этилди. Улдирилган солдатларнинг сони унчалик кўп эмас эди. Бироқ уш баҳонасида чор ҳукумати том маънодаги геноцид сиёсатини юргизиб, минглаб кишиларни улдирди ва қишлоқларни вайронага айлантирди.

Олдин режалаштирилгандек, Уш ва Марғилонда бир вақтда йирик қўзғолонни кўтаришни иложи бўлмади.

1898 йил 18 майда Муҳаммад Али халфа Эшоннинг «чақириқ қоғозлари» Уш атрофидаги қирғизлар олгандан кейин бош кўтаришга аҳд қилинган эди. Қўзғолончилар пичоқ, сўйил ва бошқа нарсалар, яъни нима қўлга тушса, шу билан жанг қилиши лозим эди. Аммо 1898 йил 17 май куни соат бирда Уш уездининг

¹ ЎзР МДА.ФИ-73. 1-рўйхат, 28-иш, 113-бет.

² 18 кишидан тўрттаси жароҳатлангандан кейин улганлар. ЎзР МДА.ФИ-73. 1-рўйхат, 20-иш, 12-бет.

бошлиги подполковник Зайцев хузурига собиқ волост оқсоқоли Курбонжон додхонинг невараси Қорабой Ҳасанов келиб деди: — Мингтепа қишлоғида яшовчи Муҳаммад Али халфа Эшон узини обруйини кутариш учун ҳар куни одамларни боқмоқда. Бугун эшонни катта ҳовлисида унинг сафдошлари билан кенгаш утказилганлиги ҳақидаги гаплар тарқалди.

Полковник бу хабарни олгандан кейин Наукат волост оқсоқолига ҳақиқий аҳволни билишни топширди. Кечаси Қорабек Ҳасанов қайта полковник Зайцев олдига келиб, Умар додхо ва собиқ волост оқсоқоли Соттибоевлар Муҳаммад Али халфа Эшондан чақириқ қорозлари олганликларини маълум қилди. Чойхоналарда Муҳаммад Али халфа Эшонни оқ от устида чор ҳукуматига қарши жанг қилмоқчилиги ҳақидаги сўзлар тарқалди. Шу пайтда Оқ-терақдаги Наукат тоғларида Муҳаммад Али Эшоннинг тарафдорлари тупланаётганликлари хусусида маълумот олинди. Бу ерга бир гуруҳ солдатлар билан келган полковник Зайцев оломонни тарқалганлигини куриб, имом ва унда қатнашган 20 кишини олиб Масжидни бузиб ташлашни буюради. Чунки, бу ерда оломон тупланган эди. Кейин маълум булишича қирғизлар Муҳаммад Али Эшондан чақириқ хатларини Умар додхо орқали олганларидан сунг қузғолонга тайёргарлик қизиб кетган. Ушдан 12 чақирим масофада жойлашган Томчи-булоқ деган жой қузғолончиларни тупланадиган маркази сифатида белгиланди. 18 май кечаси бу ерга Умар додхони, ушликлар билан бирга Соттибойни ва япалоқ жамоасини Томчи-булоққа келишлари белгиланди. Аммо бу режа амалга ошмай Умар додхони укаси Мулла Отабек Бекмуродов бошчилигида Қирқом-сой ва Оқ-Терақдан одамлар келишиб, япалоқдан кишиларни келишини кутиб турдилар. Шу пайтда полковник Зайцевни ҳарбий қисм билан келаётганлиги эшитилиши биланок, тупланганлар тарқалишга мажбур бўлдилар. Шу тарзда чор маъмуриятининг ўз вақтида курган чоралари орқасида қирғизлар орасида йирик қузғолонни уюштириш режаси амалга ошмади. Бу ишда жонбозлик курсатган Қорабек Ҳасанов чор маъмурияти томонидаги умрбод 300 сум маош билан тақдирланди.

Марғилонда ҳам қузғолонни уюштиришни иложи топилмади. Бу ерда жуда оз одамлар тушланганлиги

учун Ипоятхон ҳарбий қисмга хужум қилишга журъат этаолмади. Шу боис у Андижонга яқинлашаётган Муҳаммад Али Эшонга келиб қўшилди. У йулда Қувада келаётганда афтидан қаршилиқ курсатган бўлса керак, Дробишов деган кишини улдириб калласини олиб келган. Бу каллага Муҳаммад Али Эшон унчалик аҳамият бермай, олмаган. Мазмунан у оддий кишиларни жазолашга қарши бўлган. Буни Мингтена атрофида яшовчи 9 рус оиласига тегилмаганлиги ҳам тасдиқлайди. Ҳатто улар қўзғолон кўтарилганлигини сезмаганлар. Улкадаги чор маъмуриятининг раҳбарлари қўзғолоннинг асл сабабларини ниқоблаш мақсадида кўпроқ Фарғона вилоят маъмуриятини айблашга ҳаракат қилдилар. Чунончи, Туркистон ҳарбий қўшинлари Штабининг бошлиги генерал-лейтенант Н. И. Корольков 1898 йилги қўзғолон ҳақидаги ҳисоботида биринчи навбатда Фарғона вилоятининг собиқ ҳарбий губернатори Пвало-Швийковскийни жавобгар деб атаган. Унинг сўзича бу киши узининг қўл остидаги раҳбарларга нисбатан юритган қўпол муносабати уларни маҳаллий аҳоли қўзғолонга обрўй-эътиборини тўккан. Бу ҳақда Марғилон, Андижон, Наманган ва Андижон уездларининг бошлиқлари шикоят ёзганлар.

Бундан ташқари Пвало-Швийковскийнинг айби шундан иборат бўлганки, 17 май кечқурун соат 9 Муҳаммад Али Эшонни қўзғолон кўтариш эҳтимоли борлиги ҳақида маълумотни олган бўлса-да, лекин дарҳол Андижон уезд бошлиги полковник Коишевский хабар бермаган. Агар бу иш зудлик билан қилинганда қўзғолонни олдини олиш мумкинлигини ҳисоботда уқдириб утилган. Асака бўлимининг пристави Еникеев эса қўзғолон кўтарилишини англаб, Андижонга чопар жунатган. Бироқ бу чопар Муҳаммад Али Эшоннинг одамлари томонидан йулда улдирилган.

Ҳисоботда Марғилон уезд бошлиги полковник Бряннов қўзғолонни кўтарилишини бехабар бўлиб, олдини ололмаганлиги учун гуноҳкор деб топилди. Бироқ уни қўзғолончиларни тутишда катта хизмат қилганлиги учун ҳайфсан (выговор) бериш таклиф этилди. Унда Уш уездининг бошлиги подполковник Зайцев ҳам қўзғолоннинг юзага келиши хавфини била туриб, губернаторга хабар бермаганлиги учун айбдор деб курсатилган. Уни уз вақтида қўзғолонга тайёргарлик кетаётганлигини билмай қолганлиги танқид қи-

линди. Аммо у қўзғолон қатнашчиларини аниқлаш ва тутишда жонбозлик кўрсатганлиги учун огоҳлантирилиб қўйишни етарли деб таъкидланди.

«Барча маҳаллий маъмурий лавозимидаги кишилар, — дейилади унда, — ўзларининг бурчларини адо этишдан анча узоқ экалар. Улар ўзларини жуда суствликларини кўрсатдилар. Хатто уларни бир қисми Муҳаммад али Эшоннинг фаол тарафдорлари ва сафдошлари бўлиб чиқди. Қўзғолон кутарилишини билган маҳаллий маъмурият вакилларидаан фақат Мингтепа волост бошлиғигина хабар берган. У ҳам қўзғолон арафасида ўзининг бошлиғини огоҳлантирган. Ваҳоланки, у 13 майда қўзғолон кутарилишини билган экан».¹

Бинобарин, чор маъмуриятининг вакиллари гуё қўзғолон назоратининг сувтлиги ва бошқаришда хатоларга йўл қўйилганлиги орқасида кутарилганлигини тушинтиришга ҳаракат қилганлар. Ваҳоланки, маъмуриятнинг назорат ва таъқиби ҳаддан ошиб кетган эди. Бу ҳам зулмнинг бир қуриниши сифатида қўзғолонни кутарилишига сабаб бўлган. Тошкент шаҳар бошлиғи подполковник Ладиженскийнинг маълумотига кўра, Тошкентда Муҳаммад Али халфа Эшоннинг тарафдорлари бўлган. Чунончи, Муҳаммад Али халфа Эшон Тошкентда Қашқар маҳалласида истиқомат қилувчи Мулла Солиҳ Эшондан таълим олган. Қўқоң хонлигининг ҳукмдори Худоерхоннинг ўғли Сайид Умарбек қўзғолон арафасида Эшон ҳузурига бориб, зиёрат қилган. Сунгра, у тоғаси Назарбек Суфихонов билан биргаликда Эшонга махфий хат юборишган. Бу хатни Мулла Муҳаммад деган киши ёзган. Хатни қуш савдоси билан шугулланувчи Убайдулла Шайх Эшонга етказган. Бу киши қўзғолон кутарилганда, Эшоннинг ёнида бўлган, лекин тезлик билан Тошкентга қочиб келган. Афсуски, уша хатнинг мазмуни архив манбаида келтирилмаган. Бироқ унда қўзғолон кутарилишига боғлиқ масалалар уз ифодасини топган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Бешёғоч даҳасида яшовчи мударрис Мулла Абдулла ва Кукалдош мадрасасининг мударриси Юнусхон Эшон Муҳаммад Али Эшонни зиёрат қилиб, уз ихтиёрларини унга топширганлар. Сайид Боқихон деган

¹ Уша жойда, 42-бет.

киши эса Эшонга куп газлама юборган ва эвазига ок тун юборилган. Ахмад Маъсум Эшоннинг невараси Коратош маҳалласи Ильясхон Эшон ёнида булган, лекин қирғиз кийимини кийган ҳолда Тошкентга қочишга улгурган. Паркентлик бадавлат Кук-қуз исмли Муҳаммад Али Эшонга моддий ёрдам бериб турган. У Андижонга бориб, Эшонга ердам беришга тайёрланган, лекин уни ушланганлигини эшитиб бормаган.¹

Демак, Муҳаммад али Халфа Эшоннинг озодликка қаратилган ҳаракатларига ҳамнафас кишилар Тошкентда ҳам булган эди.

ҚЎЗГОЛОН ҚАТНАШЧИЛАРИНИНГ ЖАЗОЛАНИШИ

Ҳарбий горнизондаги жанг муваффақиятсизлик билан тамом булиши биланоқ қўзғолончилардан куп одамлар улдирилди ва ярадор этилди. Тирик қолганлар қочишга муваффақ булганлар. Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг маълумотига кура, қўзғолон қатнашчиларидан минг киши Андижон ва Еттисув атрофидаги тоғларга яширинганлар. Улар Андижонликлар томонидан яширинча озик-овқат билан таъминланган.²

Қўзғолон енгилган булса-да, лекин унга хайрихоҳлик билан қаровчилар ҳамон куп эди. Бундай булиши табиий эди албатта. Чунки қўзғолончилар чор ҳукуматига қарши кураши бутун халқнинг хоҳиш-иродасини ифода этган, шунинг учун ҳам чор маъмурияти қўзғолон баҳонасида оммавий жазони шафқатсизларча амалга оширди. Негаки, чор ҳукумати суриштирмай одамларни калтаклади, хурлади ва улдириди.

Даҳшатли жазонинг илҳомчиси чор маъмуриятининг узлари ҳисобланди. Масалан, генерал-лейтенант Н. И. Корольковнинг фикрича Муҳаммад али Халфа Эшон бошчилигидаги қўзғолончиларни Мингтепадан то Андижон шаҳаригача босиб утган ерларни барчасини мусодара қилиб, давлат мулкига айлантириш керак. У жойлардаги аҳолини Россиянинг бошқа ерларига сургун қилиниши лозим эди. Хусусан, Сибирга сургун қилиш ёки каторгага юборилиш кузда тutilган. Бундай қилиниши келажак авлодларга ҳам сабоқ

¹ УзР МДА. ФИ-17, 1-руйхат, 1685-иш, 43-бет.

² ЦГВИА Россия. Ф 400, ОП. 1. д, 2179, л, 41.

булиб, кўзғолон ўчоқларини барбод этиш муҳим аҳамият касб этиши таъкидланди. Маҳаллий аҳолини курсатган жойлардан кўчириб, урнига русларни жойлаштириш сиёсий жиҳатдан ҳам фойда келтирар эмиш. Зеро, бу билан Фарғона водийсида Россия мавқеи мустаҳкамланар экан. Сунбий суғоришни билладиганларни Россияга сургун қилиниши бу ерда ҳам деҳқончиликни ривожлантирилишига олиб келар эмиш. Агар курсатилган катта ҳажмдаги чораларни — дейди генерал-лейтенант — амалга ошириш қийин булса, у ҳолда Мингтепадаги кишлоқларнинг ерларини мусодара қилиш лозим.¹

Туркистон генерал губернатори С. М. Духовский эса кўзғолон кўтарилганлигининг эвазига Фарғона вилояти аҳолисига бир миллион сўм товон солишни Россия ҳарбий вазири А. Н. Куропаткинга таклиф этди.²

Бу масала императорга билдирилган булса керакки, Н. И. Куропаткин олий ҳазратнинг курсатмасига биноан бир миллион сўм урнига 300 минг сўм товон олиниши ҳақида фармон берди. Шунингдек, кўзғолоннинг учоғи булмиш Мингтепа, Тожик ва Қашқар кишлоқларини йўқ қилиб, урнига 200 хонадондан иборат рус посёлкаларини ташкил этишга рухсат берилди.³ Кўзғолон кўтарилганлиги учун туланадиган товонни 300 минг сўмга камайтирилишига халқнинг қаҳр-ғазаби ва нафратини қайта кўзгатмаслик сабаб булган.

Айни пайтда чор маъмурияти кўзғолон қатнашчиларини тутиш ва жазолашга қаттиқ киришди. Натижада Фарғона водийси бамисоли дузахга айлангандек булди. Оммавий равишда ҳибсга олишлар шу даражада кучайдики, қамокхонага маҳбусларни ҳаммасини жойлаштиришни имкони қолмади. 1918 йил 31 майда Туркистон ҳарбий округининг кумондони Н. И. Корольковнинг Россия ҳарбий вазири номига юборган телеграммасида деган: «Андижон шаҳридан Муҳаммад Али халфа Эшонга икки юз киши келиб қушилган. Улар Андижон бойлари томонидан уюштирилган. Бу бойлар қамокхонада буш уринлар йуқлиги туфайли

¹ УзР МДА. ФИ-17, 1-руйхат, 31—137-нш, 43-бет.

² ЦГВИА Россия. д. 2182, л. 15.

³ Уша жойда, 2179-нш, 170-бет.

ҳибсага олингани йўқ. Бироқ улар қаттиқ назорат остида туришибди. Қўшимча қамоқхоналар қуришга киришилди. Маъбуслар орасида генерал Швейковский буйруғи билан қалтақланган касаллар қул... Унда ҳам қул кишилар қамоққа олинди».¹

Чор маъмурияти ҳарбий гарнизонида ҳалок этилган солдатларни хунини бутун водий аҳолисидан олишга қаратилган ваҳшиёна чораларни изчиллик билан амалга ошириб борди. Улар бу йўлда инсоний ҳислатларни батамом йўқотиб кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган ишларни қилдилар. Унда ҳатто вилоят маъмуриятининг бош раҳбари шахсан қатнашди ва намуна курсатди. «Қузғолон ҳақида, — дейди Фозилбек Отабек ўғли, — Андижондап Марғилонга хабар борган он Фарғона (вилоятининг) ҳарбий бошлиғи Чайковский 250 нафар аскар билан келиб янги шаҳардан бошлаб кўринган мусулмонларни отиб қошини тўқди. Хусусан, беихтиёр бу воқеалардан беҳабар ишламоққа чиққан деҳқонлар ва меҳнаткаш камбағалларни беҳад, ҳисобсиз отиб юборди. Неча минг бола етим ва юзларча хотинлар бева қолди.

14 расм. Ҳибсага олинган қузғолон қатнашчилари.

¹ ЦГВИА России. Оп. 1, д. 2178. л. 31.

...Уша вақтда кимлигидан қатъи назар, оқ дўши кийган киши учраса, уни албатта Йиқчи Эшоннинг муриди гумон қилиб, тутиб, суроқсиз қамар эди. Шунинг учун шаҳар меҳнаткашлари ва расмий фуқаролари ҳеч салласи билан бозорга чиқолмай қолди. Оқ дўппи деган нарсани урути қолмади. Кимда бўлса, куйдириб йўқотди. Мингбошиларнинг дунёпарастлиги қўзғолиб шаҳарда кимнинг жойи бўлса кечаси чақириб бориб: «Сени тутиб бераман, эшонни ҳовлисига борган эдинг» деб сиёсат қилиб, бор-йўғини сугуриб олдилар. Порахурлик амалдорлар ичида ниҳоят авж олди. Бечоралар кимга арз қиладур? Бечораларни додини сўрайдиган ҳеч киши йўқ эди».¹

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, қўзғолон қатнашчиларини жазолашга доир энг тўғри ва муқаммал маълумотлар воқеанинг жонли гувоҳи Фозилбек Отабек ўғлининг ишида ўз ифодасини топган.² Улар ҳар жиҳатдан тепти йўқ ягона манбадир. Шу боис унда имкони борича тўла фойдаланишга ҳаракат қилинди.

Уша муаллифнинг сўзича Фаргона вилоятининг ҳарбий губернатори Чайковский Андижонга ҳарбий қисм билан келиб дуч келган кишиларни отиш ҳақида кўрсатма берди. Муҳаммад Али халфа Эшонни топиш учун ҳеч нарсадан тойилмади. Биринчи навбатда мустамлакачиларга содиқ мингбошилар солдатларни ёнига олишиб Эшонни ушлаш ниятида турли томонларга йўл олдилар. Бу вақтда Муҳаммад Али Эшон бир неча кишилар билан Кетмон-тепадаги қирғизларнинг орасида уч-тўрт кун яшади. Сўнгра Арслонбоб тоғи атрофида юрган вақтида Қўқон қишлоқ мингбошиси Яқуб қўрбоши эпитиб уша тоғнинг яқинидаги Тошқўрғон деган жойда туришади. Шу онда Муҳаммад Али халфа Эшон келиб қолади. Дарҳол Яқуб қўрбоши: «Эй тақсир! Мен сизни кутиб турибман, ердан қилмоқ учути» деб отдан узини ташлаб қуришмоқчи бўлиб югурган, Эшон ҳам отдан тушиб, йиғлаб қучоқлашиб қуришган вақтда, тагига босиб олган ва одамларини чақириб, боғлаб олганлар. Орқасидаги уч одамни ҳам тутиб, тўртовларини боғлаб қўйганлар.

¹ Фозилбек Отабек ўғли. Уша иш, 30—31-бетлар.

² Уша жойла, 30-68-бетлар.

Қодирқул мингбоши дарҳол етиб келиб, эшонни куриши билан: «Хотин талоқ! Ҳаммани хонавайрон қилдинг-ку!» деган. Эшон бунга жавобан: «Икковинг улар вақтда жинни бўлиб улгин! Бизни руста тутиб берган қўлларинг билан ўзингни уриб, сўккан оғзиларинг билан ўзингни тишлаб улгин!» демакдан бошқа ҳеч гап айтолмаган.

Қодирқул мингбоши, Андижонга эшонни тутганлиги ҳақидаги хабарни юбориб Муҳаммад Али халфа Эшонни учта ҳамроҳи билан боғлаб ва аравага солиб йўлга чиқдилар. Улар Қорадарёнинг лабига келганларида Андижондан солдатлар ҳам келишиб: «Эшон, эшон» деб милтиқ билан туртганларида у бошини кутариб: «Эшон деб чақирма! Муҳаммад Али дегин!» деб хитоб қилган.

Архив манбаларида воқеани бошқачароқ баён этилади. Избоскан бўлимининг пристави Ч. К. Агабеков бошлиғига ёзган рапортида кўрсатилишича Тошкўприк деган жойда кечаси соат 10 дан олганда уч отлиқ киши учраган. Буларга тўхташлари ҳақида буюруқ берилганда улардан бири қилич билан Ч. К. Агабеков одамларини бирига ташлапган. Бироқ у мулжалга урولмай орқа томонга, юқорига қочган. Уни кетидан қолган икки киши ҳам қочган. Сўнгра улар Чорвоқ қишлоғига йўл олганлар. Бироқ баланд тоғга дуч келишиб, юқорига кўтарила олмай Тошкўприк томонга қайтишга мажбур бўлганлар. Шу пайтда Зокирбой бизлар намазлик эшонларданмиз деб алдаш йўли билан уларга яқинлашганлар. Бу вақтда Муҳаммад Али халфа Эшон уқланган тўппонча билан отни устида турган. Шу онда Зокирбой яқинлашганда эшон унга ишониб ва тўппончасини чап қўлига яшириб кўришмоқчи бўлиб унг қўлини чузганда Яқуб кўрбоши ва унинг шериги тортишиб отдан ағдараётганда Мадмуса деган киши эшонни тўппончасини дарҳол тортиб олган. Шу равишда Муҳаммад Али халфа Эшон ва унинг икки шериги ушланиб боғланган ҳолда Чорвоққа олиб келинган.¹ Бу ишда Қодирқул, Мулла Қурбон ва Абдуқодир сингари кимсалар жонбозлик кўрсатганлар. Муҳаммад Али халфа Эшоннинг ҳамроҳи Субхонқул ҳам ушланди. Маҳбуслардан 1 тўппонча, 1 пичоқ, 1

¹ ЎЗР М.А. ФИ. 723. 1-рўйхат, 18-иш, 17-бет.

ҳасса, 1,70 тийин, 3 қадок нон, 1 қадок қовурилган соқ, бир неча грамм чой, 1 гутурт, 4 даструмол, иккита маҳси, калиш, 1 Қуръон ва от тортиб олинган. Субхонқулдан Турк Султони номидан Муҳаммад Али Эшонга Халифлик унвонини берилганлиги ҳақидаги қалбаки ҳужжат топилди.

Муҳаммад Али халфа Эшон 1898 йил 21 майда Андижонга келтирилди ва қамоққа олинди.

Эшонни қулга туширилганликлари учун капитан Агабеков «Св. Владимир» ордени, Яқуб Иброҳимов ва Муса Масадиков «Жасорат учун» деган сузлар езилган кумуш медаль ва ҳар бири 100 сўм пул билан тақдирланди. Қодиркул мингбоши эса Андижон эски шаҳарининг оқсоқоллиги лавозимига, Яқуб қурбоши эса Қўқон қишлоғига мингбоши этиб тайинланди.

Чор маъмурияти катта мингбоши Қодирқулга эски шаҳар аҳолисини императорга содиқлигини таъминлаш ва қузғолонга хайрихоҳлик билдирилган кишиларни ҳибсга олиш топширилди. Шунингдек чор мансабдорларига ўрнида туриб ва энгашиб салом қилишлари шарт деб белгиланди. Савдо аҳли дуконлардан чиқиб амалдорларга таъзим қилишлари лозим эди. Мадраса ва мактабларда Муҳаммад Али халфа Эшонни қораланиши, аълам ва муфтийлар уни улимга маҳкум этилишини шариат ҳам тақозо этади деб фатво беришлари таъкидланади. Ҳатто шоирларнинг Муҳаммад Али халфа Эшонни қораловчи шеърларини ёзишларини ташкил этиш курсатилди.

Мазкур курсатмалар амалга оширилиб борилди. Масалан, «Туркистон вилояти газетаси»нинг 1903 йил 14 март сонидан андижонлик шоир Қўзи Раҳимхужаниннг Эшоннинг фаолиятини қораловчи шеъри эълон қилинди.

«Қодиркул мингбоши, — дейди Фозилбек Отабек угли, — шаҳарга катта оқсоқол булгани ҳамон шаҳарда зур иморат қилиб, бечора халқни иплатиб, бир ой ичида тамом битирди. Ҳар куни қуй ва тортиқ ёрдам пулларнинг ҳисоби йўқ эди. Эски шаҳарни тинч сақлаб туриш ихтиёрини тамом бу кишига топширгани учун фуқароларга зулм беҳад жорий қилди. Биров энгашиб салом қилмаса, тутиб тухтамоқни бу киши чиқарди. Бундан урганиб рус амалдорлари ҳам халқни «рукуъ» билан салом ва «сажда» қилдирадиган булдилар. Бечора халқ шанкалик ки-

шини соясини кўрса ҳам урнидан туриб сажда қилишга одатланиб қолди».

Булар камдек шахсан Фарғона вилоят ҳарбий губернатори Чайковский ҳар кун 5—6 маҳбусни ташқарига олиб чиқиб ва уртага ётқизиб қуйган. Шундан сўнг уларни тўрт солдатлар босиб туриб узун қамчи билан савалай берганлар. 40—50 мартаба урилганда «дод»лаш тобора кучайиб бора берган. Провардида маҳбуснинг овози чиқмай беҳуш бўлиб қолгандан кейин иккинчисини ётқизиб калтаклаганлар. Шу равишда барча маҳбуслар калтакланиб, улганини четга суриб, тиригини яна қамоқхонага олиб кирганлар. Бундай мудҳиш воқеани Фозилбек Отабек ўгли шундай хотирлайди: «Бир кун сиёсат юзасидан ҳамма шаҳар халқини мингбошилар воситаси билан асирларни (маҳбусларни) калтаклаганини кўрсин деб, ҳайдаб чиқилди. Ман ҳам одамлар билан чиққан эдим. Кейин турмадан беш кишини олиб чиқиб, уларнинг атрофига одамларни айлантириб қуйди. Бу бечора бандиларни уртага олиб келиб, бир қанча дашном билан тун-қуйлагини йиртиб, тортиб ечди. Иккитасини милтиқ кундаги билан уриб ётқизиб, қул-оғини солдатлар босиб турди. Бунинг устига, мўсафид губернатор Чайковский келди. Бандиларга қараб: «Сизлар подшоҳ аъзамнинг катталигини билмас эдингизларми? Подшоҳнинг угли ҳукмида булган аскарларига шундай муомала қилмоқни ким ургатди?»¹ деб сиёсат қилди ва солдатларга «Ур» деб буюрди.

Солдатлар тўплаб қуйғон узун калтаклардан олиб, бирдан савалаб ургали бошлаганда, бечоралар: «Дод...» деб оламни буздилар. Бири: «Эшон билан бирга бўлмасамда, тавба қилдим!» деб қичқирди.

Урилганларнинг орқалари ерилиб, гуштлари узилиб тушди. Ҳушидан кетган вақтда: «бас, тургаз!» деб эди, солдатлар тур деб бошига тепганда, бири турмоққа қодир бўла олмади. Иккинчиси «ё пирим», деб турмоққа ҳаракат қилиб эди, губернатор «нима дейди» деб, таржимондан суради, таржимон: «эшондан ёрдам тилайдир» деганда, газаби келиб: «Ётқизиб яна ур» деб буюрди. Янадан урмоққа бошлади, орқасидан гуштар узулук тушди. Иккинчи турмоққа

¹ Бу ерда ҳарбий гарнизонда кўзғолончилар томонидан солдатларни ўлдирилиши назарда тутилмоқда.

қудрати етмагач, солдатлар судраб чиқиб кетган ҳамон улди».

Кўрсатилган ҳолатда халқ кузи унгида бошқа маҳбусларни ҳам жазолаш намойиш этилди. Улар калтакка чидай олмай жон бердилар, бошқалари эса беҳуш ҳолда қамоққа қайтарилди.

Умуман олганда икки минг киши ҳибсга олинди, уларни орасида ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар, қорақалпоқлар ва уйғурлар бор эди. Маҳбусларнинг талай қисми калтаклаш ва милтиқ қундақларидан уриш орқасида улдирилди. Бундан ташқари Эшон қамалганида 9 кундан кейин судсиз 15 киши осиб улдирилди. Архив манбаларида кўрсатилишича Муҳаммад Али халфа Эшоннинг муридларидан бири Самарқанд шаҳрида яшовчи Қори Алим Эшон халойиқни қузғатишга ҳаракат қилганлиги учун ҳибсга олинган.¹

Еттисув вилоятида қузғолонда қатнашганликда гуноҳ қилиниб 28 киши қамалган.²

«Туркистон генерал губернатори Духовскийнинг Андижонга келиши ҳам фожиага фожа қўшиб, бутун водий қурқув ва ваҳимага тушди. Айниқса андижонликларнинг ҳоли янада оғирлашди. Уни келишидан олдин шаҳар тозаланди ва кўчаларга байроқлар тутилди. Вилоят бошлиғи Чайковский шу жумладан мактаб болаларини вокзалга тулади. Халойиқ Духовскийни бош эгган ҳолда қарши олишга мажбур этилди. Шундан кейин бирдан поезд кўриниб қолди ва ниҳоят яса-тилган вагонлар келиб тўхтади ва солдатлар тушиб, қатор бўлгондан сўнг ярим подшо (генерал-губернатор) вагондан бир неча ясанган туралар билан тушди-лар кейин уша генерал ниҳоят қовоғини солиб, қаттиқ газаб билан вагондан чиқиб, пастга тушган замон бечора халқ ва мактаб болалари ҳаммаси энгашиб рукуъ қилиб турди. Вагондан тушиб тўғри уездъ ҳокими олдига келиб, шаҳардан аҳвол сўради. У «ҳамма дуо қилмоқда ва тинчлик», деди. Ярим подшоҳ ҳокимдан: «Нима учун халқ бундай энгашиб турадир», деб сўради. Ҳоким: «Жаноб император аъзамга юртимиздан чиққан бир эшон жинни бўлиб, билмасдан осийлик қилгани учун бизлар хижолат булуб, улуг ва баланд даражали бош ҳокимимизнинг юзларига қайси бети-

¹ ЦГВИА России Ф. 400, ОП. 1, д. 2178, л. 122.

² ЦГВИА России Ф. 400, ОП. 1, д. 2178, л. 122.

миз билан қараймиз, бизларни марҳамат этиб, авф қилиб, подшоҳи аъзамдан гуноҳимизни сўраб олмасалар, муборак бетларига камоли хижолатдан қарай олмаймиз, демоқдалар», деб жавоб қайтарди. Ярим подшоҳ дедики: «Гуноҳни қилиб қўюб, эмдиги хижолат нимадур? Фарғона музофатидан Андижондек бир шаҳарнинг тупроғини осмонга совуриб, бармоқ билан подшоҳи аъзам мамлакатларига ҳеч нукус етмайди!» деб газабланиб ҳокимдан сўрадики: «неча йилдан буён бу жойга ҳокимсиз?» Ҳоким шошиб қолиб: «тўрт йилдан бери» деганда: «Тўрт йилдан буён лоақал ҳар йилда биттадан бўлгонда ҳам тўртта яхши ошна қилмоғон экансизда, (булар) шундай хабарни аввалдан берар эди, токи тадоруқи қилиниб император аъзамнинг 23 қаҳрамон ўғли ўлмас эди. Бунинг учун сени ўрнингдан бекор қилдим», деди. (Бу генерал Павло Швейковский эди).

Кейин ярим подшо фуқарога қараб: «Сизлар ҳали осий ва гуноҳкорсизлар. Сизларнинг нон-тузингизни қабул қилиб бўлмайди!» деди ва бир тўп ҳинд ва яҳудийлар олдига бориб, нон-тузларини қабул қилиб: «Сизлар ҳозирда манга сартлардан (ўзбеклардан) кўра яхшироқсизлар» деб аскарлар томон юрди. Биз Туземний школ талабалари, рус домла билан 150 га яқин болалар тургон эдик; бизларнинг ёнимизга гўҳтаб, «Сизлар яхши ўқиб гуринглар» деб чўнтагидан бир сўм пул олди-да, домла кўлига бериб, «ёнгоқ олиб бўлиб беринг, уйнасонлар ва подшо ҳазратларини дуо қилсонлар» деб аскарлар олдига утиб кетди. Кейин халқ бечора маюс бўлуб, кўрқуб тарқалиб кетди».

Генерал-губернаторнинг кутиб олиниши зўравонлик, кўрқув ва умуман қалбакилик билан уюштирилиши вилоят ҳокими ўйлагандек яхши бўлиб чиқмади. Чунки Духовский кўзголон муносабати билан шу даражада газабга тулиб тошган эдики «Андижон тупроғини осмонга совуриб ташлашга» тайёр эди. Бундан ташқари вокзалда тўпланган халқнинг чор ҳукуматига қарши нафрати унинг кўзи ва қиёфасида яққол кўриниб турган эди. Шунинг учун ҳам Духовский шаҳар маъмурияти томонидан, «Халқни номидан» тайёрланган кумуш патнисдаги нон ва тузни қабул қилишга кўнгли чопмади. Ҳатто, ўзбеклардан норозилигини ҳинд ва яҳудийларга изҳор этишгача борди. Духовс-

кийнинг қаҳр-ғазаби ва Андижонни остин-устин қилиб ташлайман дейиши бусиз ҳам қирилаётган ва калтакланаётган халқни янада ваҳимага солди. Шаҳарликлар бола-чақалари билан қишлоқларга қоча бошладди. Маҳаллий маъмурият вакиллари эса ошқора халқни мол-мулкини талашни янада авжига миндирди. Зеро «Истибодод амалдорлари (Элликбошидан тортиб мингбошигача мусулмон амалдорларига) «Худо бериб», қиладиргон зулм ва тавадиларига зур баҳона топилиб, шундай жабр-зулм қилишга турдиларки, асло қалам билан таъбирга келтириб бўлмайди». Мингбошига дучор бўлмаган ҳеч бир фуқаро қолмади. Ҳаммани кечалари бир-бир чақириб, сиёсат қилиб боришнинг қоқиб олдилар. Чунки Эшонга қаршли одамларни ҳар куни уриб, осиб, отиб турган вақти эди. Ҳатто маҳалла элликбошилари ҳам мазлум фуқарони: «Мингбошига айтаман, рапурт қиламан» деб кўркутуб, узларига яраша бирор нарса олар эдилар. Кучаларда соқчилик қилиб юрган солдатлар ҳам бир баҳона топиб одамларни калтаклашни давом эттириб турдилар.

Хуллас, мингбошилар, оқсоқоллар ва бошқа амалдорлар мустамлакачилардан урناق олиб узларининг юртдошларини таладилар ва калтакладилар. Улар том маънода виждонсиз ва имонсиз кишилар эди. Фозилбек Отабек углининг қамоқхонадаги маъбусларга қилинган азоб-уқубатларга тегишли маълумотларнинг ҳам аҳамияти беқиёс каттадир. Унинг сўзича чор маъмурияти Муҳаммад Али халфа Эшоннинг шахсини тасдиқлаш мақсадида уни танийдирган тўрт кишини қамоқхонага киритишган. Улардан бири Мирза Маъсуд деган киши курганларини шундай тасвирлайди: «Бизларни маҳкама олдига олиб бориб қуйгонда, бир неча солдатлар олдимиздан утиб, «Сеники эшон» деб тупириб кетадир. Руслар олдимиздан утса, ит қараш қилиб, хумрайиб, сукиб утадилар. Охир кучада туролмай кўрқиб, маҳкаманинг ичига кириб утирдик. Бир оз фурсат утганда уезд ҳокими билан бир қанча туралар чиқиб, бизларга танбеҳ қиладиларки: «Сизлар рост айтасизлар. Агар ёлгондан Эшон шу десангизлар, судъ қошида гуноҳкор бўласизлар. Рост сўзламагингиз учун аълам домла қасам берадир» деб оқсоқолга дарҳол бир катта аъламни олдириб чиқинг, деб буюрди. Оқсоқол дарров шаҳарга одам юбориб, Мулла

Муҳаммад Мусо аъламни ҳайдаб чиқди. Кейин «аълам келди» деб ичкарига келтириб, ниҳоят қурқув ултирар эди. Ман: «қурқманг, сизни бизларга қасам ичиргани чақирди» деб таскин бердим. Бир вақт яна аввалги туралар чиқиб, аъламни чақириб: «Мусулмон қойида-сича буларга қаттиқ қасам берасиз, рост сузларни айтмоқлари учун» деб қараб турди. Қуришиб турибдики Чор маъмурияти шу даражада Муҳаммад Али Эшондан хавфсираганки уни шахсини яна бир бор аниқлашга киришди. Афтидан Муҳаммад Али Эшонни урнига бошқа одамни келтирганлиги хусусида ҳам фикр юритилган бўлса керакки, кўрсатилган чорани қуриш зарурияти туғилган. Ҳақиқатан ҳам Муҳаммад Али халфа Эшон чор ҳукуматининг кўз унгида халқни орқасидан эргаштирувчи ва озодлик курашига отлан-тирувчи хавфли сардор сифатида гавдаланган эди. Ниҳоят, — деб сўзини давом этдиради уша Мирзо Маъсуд — «Бизларни туралар (рус амалдорлари) бирга бошлаб турмага олиб бориб эди, қарасак турмада қадам босарлик жой йўқ, ҳавонинг ниҳоят иссиғлигидан турмани ичи дузах бўлуб кетибдир. Маҳбусларнинг бош-оёқларида занжир бор. Қочмоқ у ёқда турсин, турорга мажоли йўқларнинг оёқларига занжир солибдирлар, буларнинг ичидан оралаб утиб, бир хонага кириб эдик, Йиқчи Эшон билан 4 киши ултирибдур. Ҳаммалари банд, занжир солинган. Хусусан, Эшонни ниҳоят маҳкам боғлабдирлар. Оёқ, буйни, қули боғлиқдир. Бошида салласи бор, устида малла эски туни бор, ерга қараб утирибдир. Салом қилиб кириб эдик, ёнимда турган мингбоши, «Салом қилма» дегандек ишорат қилиб қўйди. Кейин туралар кириб: «Чурт Эшон!» деди. Бизларга қараб: «Эшон шуми?» деб савол қилиб эди, бизлар шу дедик. «Яна тузук қуришлар ғалат қилманглар, рост айтишлар!» деб сийёсат қилиб эди, бизлар қўриб: «Эшон шу, бошқа эмас» деганимизда: «Қайси бири, қулинг билан ушлаб курсат!» деди. Ҳаммамиз бир-бир ишорат билан курсатдик. Кейин «яхши» деб чиқдилар. Эшон асло бизга қарамади. Ёнидаги одамлар ким экани билмадик. Ҳаммамиз чиқиб йўлда кетаётиб, кейин бирини таниб қолдик, олдидагиларни бири қугартлик қирғизийлар мингбошиси «Чибил» бўлус деган одам эди. Лекин улардан ва Эшондан бизларнинг олдимизда гап суролмади»

Туркистон ҳарбий округининг генерал лейтенанти Н. И. Корольков қуйидаги кишиларни Муҳаммад Али халфа Эшоннинг энг яқин сафдошлари деб ҳисоблади.

1. Мулла Аҳмад Ноиб — Марғилон уезди ички диния волостидан, қозиликка номзод, аҳдномага қўл қўйган, янги Марғилондаги қамоқхонада.

2. Ҳайидбой Тўқсоба — Аҳдномага қўл қўйган, қидирилмоқда.

3. Мулла Қосим Амин Араббой ўғли — Марғилон уезди Кулин волостидан, аҳдномага имзо чеккан. Тахмин қилинишича ҳарбий гарнизонга хужум қилинаётганда ўлдирилган.

4. Орзиқулбой понсод — Марғилон уезди Езёвон волостидан, аҳдномага имзо чеккан. Янги Марғилондаги қамоқхонада.

5. Мулла Ғоибназар Ортиқ сўфи ўғли — Марғилон уезди Кулин волостидан, аҳдномага имзо чеккан. Андижондаги қамоқхонада.

6. Муҳаммад Иброҳим Тўқсоба понсод — аҳдномага имзо чеккан, қидирилмоқда.

7. Алибек додҳо Жаббор ўғли — Андижон уезди, Жалолқудуқ волостидан, аҳдномага имзо чеккан, Андижондаги қамоқхонада.

8. Ғаниҳужа Муҳаммад Мурод ўғли — Марғилон уезди Кулин волостидан, аҳдномага имзо чеккан. Андижон қамоқхонасида.

9. Муҳаммад Зиёвиддин Махсум ўғли — Марғилон уезди Кулин волостидан, аҳдномага имзо чеккан, Муҳаммад Али халфа Эшоннинг унг қули, ҳарбий гарнизондаги жангда ҳалок бўлган.

10. Умарбек додҳо — Уш шаҳридан, аҳдномага қўл қўйган. Уш қамоқхонасида.

11. Отақул Понсод халфа — Марғилон уезди Ичкилин волостидан, аҳдномага имзо чеккан.

12. Маллабой Абдураим ўғли — Андижон шаҳридан, шу ерда қамоқда.

13. Рустамбек Сотиболлибеков — Андижон шаҳридан, шу ерда қамоқда.

14. Иноятхон Искандар Тура ўғли — қидирилмоқда.¹

Муҳаммад Али Эшоннинг жияни Мусулмонқул

¹ ЎзР МДА.ФИ 17, 1-рўйхат, 3117-нш, 35-бет.

ҳам Асака волостиға қарашли Қизилоёқ қишлоғида ушланди.¹ Сунгра у Андижон қамоқхонасиға ташланди. Куп қидирувлардан сунг Муҳаммад Али халфа Эпоннинг таниқли сафдошларидан бири Иноятхон Искандар Тура угли ҳам ушланди. У 18 майда Тошсуфи ва Мулла Мадраим (Наукагли қирғиз) билан Олой орқали Қоратегинга қочиб борган. Сунгра улар Айвадж деган жойга келишганда қулға туширилиб, Самарқандга жунатилади. Аммо, йулда қочишиб, нима учундир хавф-хатарга қарамай Қўқон томонга келишади. Бу ерда Иноятхон Қўқонда яширинча яшаб кейин Қўқонга борганда ушланади. Уни ўз уйида яширинган Тухтасин Ризақул угли, Муҳаммад Алимхон угли ва Тониберди Утобосар угли жавобгарликка тортидилар.² Иноятхон Искандар Тура угли ҳам Муҳаммадали Халфа Эшонга ухшаш сахий ва камбағалпарвар бўлиб хонадонида муҳтож кишиларни овқатлантирган. Умуман айтганда чор маъмурияти томонидан Фарғона вилояти ости-устун ва тинтув қилиниб аҳолини бошига мисли қурилмаган азоб-укубатлар ёғдирилди. Жами 777 киши ҳибсга олинди, куп одамлар калтакларга ва қийноқларга чидолмай куча ва қамоқхоналарда жон бердилар. Терговдан кейин 415 киши суд қилинди. Ҳатто судда ҳам маҳбуслар калтакланди. Масалан Чибил исми қирғиз айбини буйнига олмаганлиги учун даставвал «Суд раиси мажлисида уни ётқизиб урмоққа буюрди. Олтига солдатлар бир кутарим калтакни олиб келиб, Чибилни ётқизиб чунон калтакладиларки орқасининг тамом гўшти узудуб кетди. Охири «дод» демакка мажоли қолмай беҳуш бўлиб, улик суратида йиқилиб қолди. Буни куриб турган шериклари ҳам камоли қўқувдан кетиб, ётиб қолдилар. Охири бошига этикларнинг пошнаси билан тепдилар».

Бундай ута адолатсизлик ва шафқатсизлик Чор ҳукуматиининг сиёсатиға хос булган тадбир эди. Генерал-майор Терентьев раислигида биринчи бўлиб қўзғолоннинг раҳбарлари суд қилинди. Унда Фарғона вилояти ҳарбий прокурори генерал-майор Далинский, подполковник Антуфьев, полковник Наумов, подполковник Рукин қатнашдилар.

¹ У айрим архив манбаларида Абдулазиз деб нотўғри кўрсатилган.

² Ушга жойда. ФИ-725, 1-рўйхат, 15-нш, 9—12-бетлар.

Мазкур ҳарбий суд қуйидаги кишилар ҳақидаги ҳукмини 1898 йил 11 июнь кечқурун соат 7.40 минутда эълон қилди.

1. Муҳаммад Али халфа Эшон — чор ҳукумати-нинг ҳукумронлигини ағдариш учун куп қишлоқ ва шаҳарларнинг аҳолиси билан қўзғолонни кўтартирди. «Газот» эълон қилиб 18 майга утар кечаси Андижон шаҳаридаги ҳарбий гарнизонга қилинган ҳужумга бошчилик қилди.

2. Ғойибназар Ортиқ Суфи ўғли — Муҳаммадали Халфа Эшон билан тил бириктириб чор ҳукумати ҳукумронлигига қарши қўзғолонни уюштирди. У Кулин волостининг бошлиқлигидан фойдаланиб, қўзғолонга одамларни жалб қилди. Шунингдек Андижон ҳарбий гарнизонига ҳужумни уюштирди ҳамда Сафрон Бычковни улдирди.

3. Мулла Қосим Амин Араббой ўғли — Муҳаммадали Халфа эшон билан биргаликда чор ҳукумати ҳукумронлигига қарши «газот» эълон қилиб қўзғолонни уюштирди. Ҳарбий гарнизонга ҳужум қилишда қатнашди, бир қисм оломонга бошчилик қилди.

4. Рустамбек Сотиболдибеков — Муҳаммад Али халфа Эшон бошчилигидаги ҳаракатда қатнашди. Андижон ҳарбий гарнизоннинг яқинидаги дуконидан фойдаланиб Эшонга маълумотларни олдиндан юбориб турган. Бу қўзғолончиларга ҳарбий гарнизонга тўсатдан бостириб кириш имконини берган. Унинг шахсан ўзи бу ҳужумда қатнашган ва бошчилик қилган.

5. Мирзахамдам Усмонов — Муҳаммад Али халфа Эшон билан ҳамкорликда Андижон ҳарбий гарнизонидаги жангда қатнашган.

6. Бутабой Ғайнибаев — Муҳаммад Али халфа Эшон билан ҳарбий гарнизонга қилинган ҳужумда бўлган.

Уларнинг ҳаммаси осиб ўлдиришга ҳукм қилиниб, мол-мулки мусодара этиладиган бўлди. Хусусан, 22 улдирилган ва 20 жароҳатланган солдатларнинг оилаларига ҳар йили 200 сўмдан товон туланиши лозим эди. Туркистон генерал-губернатори С. М. Духовский суд ҳукмини тасдиқлаб, «Уни дарҳол ижро этилсин» деб имзо чекди. Ҳар бирига икки кишидан утқазилган учта қўқон аравада маҳбуслар гарнизон рўпарасидаги майдонга келтирилди. Сунгра шу ерда осилдилар. Бу муҳим воқеани ўз кўзи билан кўрган Фозилбек Ота-

бек угли ёзади: «Чор маъмуриятининг курсатмасига мувофиқ эски шаҳар оқсоқоли Қодиркул мингбоши каттадан кичик барча одамларни, ҳатто мактаб болаларини мажбурий суръатда ҳарбий гарнизон майдонига ҳайдаб чиқди. Айрим амалдорлар болаларни олиб чиқиш керакми? деганда, «Ёш болалар катта одамлардан кейин қоладиргон одамлар булгани учун, узун умр куруб, куп йиллар Россия подшоҳининг сиесатини айтиб юрадилар» — деб жавоб берилган.

Қодиркул мингбоши, маҳалла оқсоқоллари, имом ва мактаб муаллимларини кечаси билан югиртиб, аҳолини оммавий равишда чиқишларига мажбур этди. «Имом ва муаллимлар кўрқуб титрар эдилар. Оқсоқол бир имомнинг рўпорасига келиб: «Неча қавмингиз билан келдингиз» деб савол қилиб эди, «тахминан 35—40 тача киши билан келдик» деди. Бундан кейин: «Қавмингиз неча уйлик?» деб берилган саволга сукут қилди. Маҳалла бошлиғи: «Тақсир 40 уйликмиз», деб жавоб бериб эди, оғзига келган ҳақорат билан дапном бериб: «қирқ уйлик булсанг, 35 киши келадими? Ни-ма учун ҳамма қавмини бошлаб келмадинг!» деб ёнида булгон миршабга «Ур!» деб буюрди. Миршаб қамчи билан уруб турубдур, бечора маҳалла бошлиғи бошини енгги билан тусуб: ~ Тақсир товба қилдим, бошқалари қишлоққа ва ҳар тарафга кетган эканлар, топмадик, деб овоз қилди».

Ута ҳақорат ва хурлаш билан эрталаб соат саккизда 8000 киши ҳарбий гарнизон рўпарасига тушланди. Уларни икки мингтасини болалар ташкил этган. Майдон уртасида қурилган олтита дорнинг атрофини одамлар қуршаб олдилар. Болалар кўрсин ва кўрқиб умрбод эсласинлар дейилиб, дорга яқин жойга ўрнаш-тирдилар. Соат 10 га яқин оёқ-қуллари кишанланган олти киши дорни тагига келтирилди. Буларни олдига ноғара ушлаган 4 та солдат қуйилди. Шундан кейин икки солдат Муҳаммад Али халфа Эшонни етаклаб ва айлантириб, «Эшон шу одамми?» деб сўрай берди. Аммо бирор киши танийман деса айбдор булишидан кўрқиб овоз чиқармади. Бундан газабланган бир рус маъмурият вакили шундай деди: «Албатта, ҳаммаларинг биласизлар, бовужуд айтмайсизлар, исён бўлишини ҳам сизлар билгансизлар. Шунда хиёнат қилиб, шунча қаҳрамон аскарларнинг нобуд бўлмоғига сабаб бўлдингизлар. Агарда ҳеч ким танимаса, шу йиғинда-

ги бутун халқни пулёмотга тутамиз. Бирор жон қолмайди» — деб сиёсат қилиб эди, ҳар тарафдан одамлар узини курсатмай туриб «Шу киши эшон!» деб қичқиришдилар. Туралар у ёқ-бу ёққа қараб овоз қилувчиларни тополмас эдилар».

Чор маъмуриятининг Муҳаммад Али халфа Эшонни айлантириб юришидан мақсад, мана чор ҳукуматига қарши қўл кўтарган Эшонни ҳолини куришлар, кимки унинг йулидан борса шу аҳволга тушади деб намоёиш этишдан иборат эди. Буни айниқса ёш болаларни онгига сингдириш назарда тутилган. Ҳақиқатан ҳам бундай ярамас сиёсат халойиқни ниҳоятда қўрқув ва ваҳимага солди. Уларни орасида хушидан кетган одамлар ҳам бор эди. Аммо чор маъмурият вакиллари халқни эзилаётганини куриб қулганлар ва роҳатланганлар. Зулм ва ҳақоратни кучайтириб, қандай бўлмасин халқни унглаймайдиган даражада тинкасини қуритиш учун имкони борича қаттиқ ҳаракат қилинган. «Йигин ташқарисида, — дейди уша муаллиф, — вой-войлаб дод фарёд булиб кетди. Қарасак, осиладургон одамларнинг бола-чақалари, хотин-қиз, ушоқ болалари экан. Хотинлар «Тул бўлдик!» деб, болалар бўлса «етим бўлдик!» деб фарёд қилар эдилар. Бу ҳолни қурган халқнинг кўнгли яна бузилиб, хоинлардан қўрқиб ўзларини йигидан тўхта-тар эдилар...

Бир қанча хотинлар ва болалар қақшаб шовқин солиб, йиглаганларида, ноғоралари билан турган солдатлар бирдан ноғара чалиб юбордилар. Бу ҳолни қурган мазлумлар дарду-ҳузун билан йиглай бошладилар. Ҳамманинг кузи ёш билан тулди. Ташқарида турган губернатор дод-фарёд қилувчиларни қамаб қўймоққа буюрди. Дарҳол беш ўн солдат чиқиб, буларни ураб туриб, турмага олиб кирдилар. Ва эшоннинг авлодига қушиб қўйдилар. (Эшонни авлоди тамом ушланиб, қамалган эди). Буларнинг қамалганини қургандан кейин ҳеч ким йигламай қўйди». Чор маъмуриятининг узини тан олиб ёзишича Муҳаммад Али халфа Эшон бутун Фарғона водийсида жуда катта обрў ва ҳурматга сазовор бўлганлиги учун одамларни орқасидан эргаштириб қўзғолонни уюштиришга эришган. У миллатпарвар ва босқинчилар зулмидан халос этувчи табаррук зот сифатида шуҳрат қозонган. Шунинг учун ҳам Эшон ва унинг сафдошларини осилиши уларда

қайғу-алам ва йиғини қўзгатган. Бунни яхши англаган босқинчилар уларга қарши қаттиқ чораларни қуриб йиғлаганларни Эшоннинг хайрихоҳлари сифатида ҳибса олган. Уша йиғинда аҳолига қўзғолон кутарилишини «Албатта ҳаммаларинг билгансизлар, лекин бизга хабар қилмай хиёнат қилгансизлар» дейилиши бежиз бўлмаган. Маҳбусларни осииш навбати ҳам келиб уларни дорни тагига жойлаштирадилар ҳамда оёқ-қўлларидаги кишанларни болга билан уриб синдирилди. Шу онда гапиришга уринган айрим маҳбуслар милтиқ қўндақлари билан урилди. Фахриддин қози келтирилиб уларга иймон ўқитди. Сўнгра бошларига оқ халталар кийгизилди.

«Дафъатан икки солдат Эшонни дор тагига олиб келган маҳал бошқа шерикларини ҳам етоклаб тургон ҳолда иккиси яна беҳуш бўлиб йиқилди. Буларни судраб, дор тагига келтирилиб, унинг остига қўйилган икки поғаналик курсига «чиқ, чиқ» деб Эшонни чиқарди. Шу ҳолда кафан ичида бир ўзи қадам қўйиб чиқди ва баланд овоз билан: «Эй мусулмон биродарлар, гувоҳ бўлинглар, ман ноҳақ тўхмат билан кетиб турибман. Бола-чақаларим, майда-чуйда, кўп эди. Бу ҳоким ва туралар яхши адолат қилмади. Тўғри ҳақиқат қилмади. Дуо қилинглр, шу золимларни...» деган вақтда бир туранинг ишорати билан сиртмоқларни солиб курсиларни тепиб юбордилар. Бу олтита кишидан иккитаси бир-икки буралиб, оёғини уруб қимирламай қолди. Бошқалари фириллаб айланиб, буралиб, икки томон дорнинг ёғочига ўралиб, ниҳоят, қийналиб кўп овора бўлдилар. Буларни қуруб турган ёш болаларни кўплари кўрқиб: «Дод, ота, она!» деб йиглаб юбордилар. 4—5 тасини қўши кетиб қолди ва йиқилди. Болалар турган тараф туполон бўлиб кетди. Аксар болалар қочиб чиқиб кетдилар...»

Шундай қилиб чор маъмурияти қўзғолон раҳбарларини осиишликдан халқни қўчиштириш учун фойдаланиб, уларини ваҳшиёна сиёсатини яна бир бор намойиш этди. Улар ўйладиларки мана шундай даҳшат билан кишилар қалбидаги озодлик ғояларини кўприб ташлаш мумкин. Ҳатто Муҳаммад Али халфа Эшон дорга осилаётганда халққа қарата: «Дуо қилинглр шу золимларни...» Худо урсин демокчи бўлганда сўзни тугаллашга йўл бермай шу онда осиб юборилди.

Чор маъмуриятининг ваҳшийлиги маҳбусларни дорга осландаридан кейин ҳам давом этди. Фаргона вилоятининг ҳарбий губернатори Чайковский «Ҳамма фуқароларни Эшон осилиб турган дорнинг тагига тушлади ва такаббурлик билан туруб, бир тарафдаги тамом солдагларнинг милтигини уқталиб, мусулмонларга қарши тайёр қилиб қўйиб, шу таклифни қилди: «Мусулмонлар! Сизлар кузларингизни очинглар! Сизларнинг подшоҳи аълам қошида айб ва гуноҳларингиз кўндир. Ичингиздаги Эшонга қушилиб исён қилгонлар булса тамом тутиб кўрсатиб берасизлар. Уларни бола-чақалари билан Фарғонада уругларини куришиб, хонумонларини мусодара қилиниб, иморатлари тўшга тутилиб, ер билан яксон қилинадир».

Шунингдек губернатор императорнинг куч-қудратини мақтаб унинг сиёсатига қарши бош кўтарган кишилар «ер юзидан йуқ қилиниши»ни уқтириб утди.

Шундан кейин халққа тарқалишига рухсат бердилар. Мурдалар кеч соат 11 гача дорда сақланди. Сунгра солдаглар уларни тушириб ушда жойда қазиб қўйилган чуқурга оҳак аралаштирган тупроқ билан кўмдилар. Ушда куни кечасидан бошлаб осилганларни кўрган болалар чучиб ва босинқираб уйғониб ва доллашиб дардга чалиндилар. Уларни орасида улганлар ҳам бор эди. Бу вақтларда Муҳаммад Али халфа Эшоннинг оила аъзолари ҳам қулга олинган эди. Унинг онаси Аслбиби 1898 йил 20 майда поручик Порирентьев томонидан сўроқ қилинган. Онаси айтганки, углим 5—6 кунда бир маротаба мендан хабар олиб турган. У менга ҳеч нарса гапирмаган. Қачонки у кетмоқчи булганда келиб дуо қилишимни сўради. Мени қаерга кетаяпсан деган саволимга Андижонга тўйга кетаётирман, кечқурун қайтаман деб жавоб берди, холос. Она Маъдали ва Мамад Исҳоқдан иборат иккита угли борлигини билдирган. Муҳаммад Али халфа Эшонни қуйидагича оила аъзолари Андижон қамоқхонасига ташланган:

1. Асалбиби Ортиқбой қизи 81 ёшда — онаси.
2. Ойимча Сайид Кулава — хотини.
3. Руҳиябиби Исмоилова — хотини.
4. Тожибиби Мақсуд Ҳожи — хотини.
5. Иснарабиби Абдужалилева — хотини.
6. Абдужалил 11 ёшда — угли.

7. Абдурахмон 7 ёшда — угли.

8. Неъмат пошша 8 ёшда — қизи.

9. Ҳамрабиби 3 ёшда — қизи.

Уларнинг ҳаммаси Пенза губерниясига сургун қилинди.¹ Бу ерда улар гоъта азоб-уқубатли ва оғир кунларни бошидан кечирадилар. Бу хусусда Муҳаммад Али Эшоннинг Неъмат Пошша исмли қизи шундай дейди: «Бизни Асакада уч кун, Марғилонда беш кун қамаб, Симда (Янги Марғилонда) ҳарбий губернаторнинг узи суроқ қилди. Бир жойдан иккинчи жойга ҳайдаб боришганда орқамиздан милтиқ кўтарган беш аскар доимо кузатиб юрди.

Аввал бизни Сибирга сургун қилмоқчи бўлишди. Симдан поездга утириб Ашхабодга бордик. Бу ерда уч кун тургач, Сибирга эмас, Пензага жўнатадиган бўлишди.

Пензага етиб боргач, бизни бир татар эшон (Иброҳим Баишев) қулига тошпирдилар. Руслар ҳар кунига 200 грамм нон ва туз беришарди. Пензадаги эшон оқ нон ва қанд берди. Пензада етти йил турдик, (сўнгра) жавоб беришди».²

Кўзғолон қатнашчиларидан 777 киши ҳибсга олинди. Куп кишилар калтаклар ва қийноқларга чидайолмай қамоқхоналарда жон бердилар. Улардан 546 киши суд қилиниб, 32 киши оқланди ва 380 кишига ўлим жазоси берилди. Уларнинг бир қисми қуйидагилардан иборат:

1.	Қорабой Араббоев	40	Қора-Қўрғон қишлоғи	Ўзбек
2.	Саримсоқ Шербоев	68	Қора-Қўрғон қишлоғи	Ўзбек
3.	Ҳакимбой Ҳайдарбоев	33	Езявон волости	Ўзбек
4.	Муҳаммад Розихужаев	20	Науқат	Қирғиз
5.	Қузибой Ғоибов	34	Ичқилин волости	Қирғиз
6.	Бекали Абдуллаев	25	Ичқилин волости	Қирғиз
7.	Холмирза Ражабов	43	Ҳокон волости	Ўзбек
8.	Қодир угли	26	Тушлик қишлоғи	Қирғиз
9.	Исҳоқ Тухтажонов	26	Прежвал уезди	Қирғиз
10.	Мулла содиқ Мулла Саидов	34	Қипчоқ қўрғони	Ўзбек

¹ УзР МДА. ФИ-19, 1-руйхат, 5578-иш, 173-бет.

² Эгаммазаров А. Уша иш, 114—120-бетлар. Аслбиби 1900 йил 4 мартда Пенза шаҳрида вафот этади. Бошқа оила аъзолари омон-эсон ватанга қайтган эдилар.

11.	Мулла Шокир Абду-гаффоров	27	Асака	Уйгур
12.	Матқосим Суфийбоев	39	Марғилон уезди	Уйгур
13.	Хушназар Хужаназаров	43	Қайрағоч қишлоғи	Ўзбек
14.	Маҳмуджон Мирсаидов	44	Шаҳрихон	Ўзбек
15.	Муҳаммаджон Худойбергганов	20	Шаҳрихон	Ўзбек
16.	Юсуфхужа Юнусов	36	Андижон шаҳри	Ўзбек
17.	Болтабой Холхужаев	45	Оқ-бури қишлоғи	Ўзбек
18.	Мирзамаҳмад Мамаюсупов	33	Уч-Тепа қишлоғи	Ўзбек
19.	Оллокул Абдуллаев	26	Қора-Қургон қишлоғи	Ўзбек
20.	Эгамкул Худойбердиев	23	Қора-Қургон қишлоғи	Ўзбек
21.	Нурали Шодиев	33	Қора-Тепа қишлоғи	Ўзбек
22.	Муҳаммадали Аҳмедов	23	Кукжар қишлоғи	Қирғиз
23.	Абдусаттор Мирзайимов	27	Янгибоб қишлоғи	Ўзбек
24.	Муҳаммадаминжон Ишқозоқов	36	Қургонча қишлоғи	Ўзбек
25.	Абдулла Сотибоддиев	28	Уқчи қишлоғи	Қирғиз
26.	Абдуқайм Муҳаммадиброҳимов	31	Тепа-қургон	Ўзбек
27.	Юсул Асронкулов	30	Оқсоқол қишлоғи	Ўзбек
28.	Боймирза Райимбоев	22	Кучай қишлоғи	Ўзбек
29.	Худойберди Давлатов	35	Булоқбоши қишлоғи	Қирғиз
30.	Маҳкамбой Кокубаев	30	Қўқон шаҳари	Ўзбек
31.	Юлдаш Жаҳонов	34	Шимон қишлоғи	Ўзбек
32.	Эркабой Абдурасулов	29	Қува	Ўзбек
33.	Матмуса Нордиванов	61	Шимон қишлоғи	Ўзбек
34.	Муҳаммад Муллануров	25	Минг-Тепа волости	Ўзбек
35.	Бобораим Шомирзаев	65	Минг-Тепа волости	Ўзбек
36.	Аҳмадқул Маҳмадқулов	28	Кулин волости	Ўзбек
37.	Ортиқбой Мирсаидов	49	Қува	Ўзбек
38.	Уста Мадазим Алибаев	49	Қува	Ўзбек
39.	Ҳайтмаҳамедов Маҳаммад И	29	Кема боши қишлоғи	Қорақал.
40.	Муллаюсупов Маҳаммад И	23	Андижон шаҳри	Ўзбек
41.	Қудямат Ортиқбоев			
42.	Алибек Додхо	62	Жалоқудуқ волости	Қирғиз

43.	Хайитбой Эрназаров Понсод	73	Ёр мазор қишлоғи	Ўзбек
44.	Маллабой Абдураи- мов			
45.	Сотиболди Мадкари- мов	58	Андижон шаҳари	Ўзбек
46.	Муллақул Матяқубов	31	Ичқин волости	Қирғиз
47.	Маҳмуд Мирзааҳме- дов	21	Шаҳрихон	Тожиқ
48.	Низомиддин Муҳам- мадбоев	50	Қўқон шаҳри	Ўзбек

Улар «Россия ҳукумронлиги»ни ағдарини учун курашганлар сифатида қораланади. Мол-мулкини ҳам мусодара қилиниши ҳақида ҳукм чиқарибди. Уларни орасида битта тожиқ ва 10 қирғиз бўлиб қолган 37 тасини ўзбеклар ташкил этган. Ёш жиҳатдан кўпчилиги 20—50 уртасида бўлиб, 60 ва 70 ёшдан ошганлар жуда оз бўлган. Маҳмуд Мирза Аҳмад 18 ёшга тўлгунча қамоқхонанинг алоҳида хонасида сақлашга қарор қилинди. Демак босқинчилар шу даражада адолатсизликка йўл қўйган эдиларки балогатга етмаган болаларга улим жазосини қўллашга ҳаракат қилган. Маълумки Андижон атрофларида истикомат қилувчи қирғизлар ҳам кўзголонда фаол қатнашган эдилар. Шу боис қўйидаги қирғизлар осиб ўлдиришга маҳкум этилди:

1.	Шоибек Халфа Шерғозиев	70	Саях уруғи
2.	Умнат Бағишбеков	45	Бағиш уруғи
3.	Турабой Бишқамиров	50	Тонг-торг уруғи
4.	Мирзабек Нарғозиев	50	Бағиш уруғи
5.	Эгамберди Холибеков	43	Бағиш уруғи
6.	Қорабош Садилов	65	Бағиш уруғи
7.	Сталмедил Макашев	55	Бағиш уруғи
8.	Қулдонбой Истамбеков	40	Сартбор уруғи
9.	Боғишбек Алимбеков	36	Сартбор уруғи
10.	Ҳожибек Аталбоев	43	Бағиш уруғи
11.	Даки Сотилганов	43	Бағиш уруғи
12.	Мамака Макашев	42	Бағиш уруғи
13.	Итбой Осмонов	25	Бағиш уруғи
14.	Умнат Али Бекмирзаев	47	Бағиш уруғи
15.	Момет Али Буқиев	46	Сартбор уруғи
16.	Мулла Асак Бақиев	50	Сартбор уруғи

17.	Умр Али Ярашев	47	Сартбар уруги
18.	Мулла Сувоқкул Бутаннаев	57	Саях уруги
19.	Мақм Бишқампиров	43	Багиш уруги
20.	Умар Бишқампиров	22	Багиш уруги
21.	Давлат Ақимбеков	30	Гуркура уруги
22.	Мурод Ақимбеков	28	Гуркура уруги
23.	Мулла Жоникул Карачаев	29	Гуркура уруги
24.	Байнарқиев	45	Багиш уруги
25.	Бабабек Миращилев	60	Багиш уруги
26.	Тохтагул Сотилданов	34	Сартбар уруги
27.	Тинали Чибилев	35	Колпач уруги
28.	Хужамберди Қўйбақаров	58	Шихмамат уруги
29.	Қипчоқбой Тулаганов	49	Хутчи уруги
30.	Ҳайдар Али Холмирзаев	27	Учинчи аул жамоси
31.	Сары Ағдашев	22	Саях уруги
32.	Баратали Содиков	43	Бечет уруги
33.	Салман Исмаилов	48	Бечет уруги
34.	Хадирали Содиков	40	Бечет уруги
35.	Мамир Сурағчиев	31	Кукинай уруги
36.	Курама Сурағчиев	26	Кукинай уруги
37.	Қачқа Ҳайдарбеков	44	Кукинай уруги
38.	Алибек Жундибаев	40	Кукинай уруги
39.	Урмонбек Ниязбеков	47	Кукинай уруги
40.	Алике Сачинжаев	40	Кукинай уруги
41.	Ибике Урмонбеков	22	Кукинай уруги
42.	Иброҳим Бақаев	27	Кукинай уруги
43.	Қулсасин Байсанов	47	Кукинай уруги
44.	Баргим Исмаилов	37	Бечет уруги
45.	Бақай Бекбулатов	70	Кукинай уруги
46.	Бектан Ярашев	57	Сарибағиш уруги
47.	Қулназар Яубасаров	25	Сарибағиш уруги
48.	Нусунали Мадамиров	60	Сарибағиш уруги
49.	Сауран Яркинбаев	25	Сарибағиш уруги
50.	Қирғизбой Адиев	17	Сарибағиш уруги
51.	Маймил Жон Узоқов	30	Сарибағиш уруги
52.	Умиқа Ярашев	48	Сарибағиш уруги
53.	Яркинбой Даирбеков	58	Сарибағиш уруги
54.	Шашмир Найманов	56	Сарибағиш уруги
55.	Жанузак Баишев	62	Сарибағиш уруги
56.	Мааке Ярашев	44	Сарибағиш уруги

Курсатилган кишиларнинг эши 30—40 атрофи ва ундан ошган кишилар ташкил этиб уларни сардори Шодибек Шерғозибекков 70 ёшда бўлган. Бу шахс Муҳаммад Али халфа Эшоннинг энг салоҳиятли муридларидан ҳисобланган. Умуман руйхатдаги осиб

улдиришга мажлум этилган қирғизларни ҳаммаси Эшоннинг муридлари сифатида зулмга қарши курашганлар. Шунинг учун ҳам прокурор айбномаси ва суд ҳукмида улар Эшон билан биргаликда чор ҳукумати-нинг ҳукмронлигига қарши курашганликлари қайд этилган.

Суд ҳукмида Қирғизбой Адиевнинг ештиги ҳисобга олиниб 18 ёшга тулгунча қамоқда сақлаб туриш лозимлиги кўрсатилди. Қўзғолонларни иккита катта гуруҳи устида утказилган судни олдингиси Андижонда, кейинчалик Наманганда утказилди. Умуман қўзғолончилар бир нечта гуруҳларга бўлинган ҳолда суд қилинди. 1898 йил 17 августда генерал-майор Любовский раислигида суд ҳукми эълон қилиниб қўзғолоннинг йирик раҳбарларидан бири Иноятхон Искандар Тура угли осиб ўлдириш ва мол-мулкани мусодара қилишга ҳукм қилинди. Шунингдек, уни яширганлар Тухтасин Ризақул угли, Муҳаммад Алимхон Дивон угли, Таниберди Утбосар углига осиб ўлдириш жазоси берилди. Шу равишда жами 380 кишига осиб ўлдириш жазоси белгиланди. Бундан ташқари судгача кучаларда ва терговда юзлаб кишилар ўлдирилганлиги ҳисобга олинса фожиага фожиа қушилади. Хусусан Фозилбек Отабек углининг ёзишча Муҳаммад Али халфа Эшонни қамалганидан 9 кундан кейин 15 киши судсиз осилган эди. Шубҳасиз, қўзғолон баҳонасида қанчадан қанча одамларни ўлдирилиши халқнинг чор маъмуриятига қарши нафрати янада кучайиб кетиш хавфини тугдирган. Шунинг учун Россия ҳарбий вазири А. Н. Куропаткин Туркистон генерал-губернатори С. М. Духовскийга шундай телеграмма юборган:

«Улим жазосини ниҳоятда эҳтиётлик билан қўллаб фақат уни қўзғолон бошлиқларига нисбатан қўллаш мақсадга мувофиқдир. Чунки осиб ўлдиришларни купайтириш халқни тинчлантиришга олиб келмайди. Ҳамда бутун Осиёда Россия обрўсини тушириши мумкин».¹ С. М. Духовский бу курсатма асосида улим жазосини каторга ишларига ва турли муддатли қамоқларга алмаштирди. Зеро, 380 кишидан 22 кишига берилган улим жазоси ўз кучида қолдирилди:

¹ ЦГВИА России. ФИ-400, ОП-1, д-2178, л.109-бет.

1. Муҳаммад Али халфа Собир угли
2. Ғойибназар Ортиқ Суфи угли
3. Мулла Қосим Амин Араббой угли
4. Рустамбек Сотиболдибек угли
5. Мирзаҳамдам Усмонбек угли
6. Иноятхон Искандар Тура угли
7. Бутабой Ғайнибой угли
8. Қорабой Араббой угли
9. Саримсоқ Шербой угли
10. Бекали Абдулла угли
11. Холмирза Баққол Ражаббой угли
12. Мирза Муҳаммад Малла Юсуф угли
13. Нурали Шоди угли
14. Маҳкамбой Ҳожи Қоқубой угли
15. Маллабой Абдураим угли
16. Сотиболди Мадкарим угли
17. Бобараим Шомирза угли
18. Эркабой Абдурасул хужа угли
19. Субхонкул Араббой угли
20. Муҳаммад Раҳим Иброҳим Раим угли
21. Абдурахмон Мулла Розик угли
22. Исроилхужа Уста Тош угли

Агар ушбу рўйхатдагиларга олдинги саҳифаларда кўрсатилганидек суд ҳукмисиз 15 кишини улдирилганлар қўшилса у вақтда осилганларни сони 37 кишини ташкил этади. Бундан ташқари кузғолончиларни ушлаш вақтида кучаларда юзлаб одамларни ўлдирилганлиги ҳисобга олинса оммавий қиргин юз берганлиги аён бўлади. Умумлаштирилганда суд ҳукми ниҳоятда шафқатсизлиги билан ажралиб турган:

Тергов қилинганлар	546 киши
Терговда оқланганлар	131 киши
Судда оқланганлар	32 киши
Қамоққа ҳукм қилинганлар	2 киши
Тарбиявий қамоққа ҳукм этилганлар ¹	1 киши
Осиб улдиришга ҳукм қилинганлар	380 киши
Умурбод сургунга	3 киши
20 йиллик сургунга	147 киши
15 йиллик сургунга	41 киши
13 йиллик сургунга	1 киши

¹ Бу ерда 18 ёшга тулмаган ўспирин бола назарда тутилмоқда. У бу ёшга етгандан сўнг қайтадан суд қилинади.

8 йиллик сургунга	1 киши
7 йиллик сургунга	147 киши
4 йиллик сургунга	4 киши
Қамоқхонада сақлашга	3 киши
Осиб улдиришга	18 киши ¹

Шу равишда улимга ҳукм этилганлардан 18 киши осилиб қолганлари каторгага ва турли муддат билан қамоққа ташланди. Осилганларни сони эса 22 кишини ташкил қилади.

Чор маъмурияти қўзғолончиларни жисмоний жиҳатдан кириш билан бир қаторда уларни уй-жойларини ҳам остин-устун қилиб ташлади. Биринчи навбатда қўзғолон бошланган жойлари Мингтепа, Тожик ва Қашқар қишлоқлари бузиб ташлашга киришилди. Аммо бу оддий бузиш бўлмай қурол ишлатилди. Бу даҳшатли манзара ҳақида Фозилбек Отабек ўгли шундай дейди: «Солдатлар Мингтепа қишлоқ фуқаролари устига кечалаб бориб, жануб томондан саҳар вақтида тўпга тутиб қолдилар. Аксар хотинлар бешикларидоги болаларни зурга ешиб олиб қочдилар. Баъзилари шунга ҳам қодир бўлмай, жонларини олиб қочганлар...

Мингтепага борган солдатлар уч кун муттасил қўзларига қуринган халқни, ҳатто «машқ» деб товук ва итларгача отиб юборган эди. Уч кундан сўнг Мингтепа қишлоғининг ичида ҳеч ким қолмагандан кейин солдатлар кириб, талон-тарож қилиб, тамом кўрпатушакларни олиб чиқиб, кигиз ва гиламларини Мингтепанинг катта «Ийдигоҳ» масжидига йигиб, ҳатто кося ва тобоқларни шу масжидга тўшлади ва ким бўлса бўлсунг, атрофдаги қишлоқлардан мингбошиларга қилгон буюруги билан мардикор чақирди. Атроф қишлоқлардан ҳар қайси мингбоши қул остидан 2000 дан мардикор ёзиб олдириб келди». Мана шундай кучгайрат билан инсон қадри-қиммати ерга урулиб 15 кун мобайнида қишлоқлар теп-текис қилинди. Ҳатто Чор маъмурияти вакиллари Муҳаммадали Халфа Эшоннинг бойликлари қумилган дейишиб ерларни бир неча кун давомида беҳудага кавлатадилар. Қишлоқлардан 680 хонадон кучирилиб халқ хору зор ва саргардон бўлиб қаерга боришини билмай тузиб кетди. Уларни урнида Россиядан кучириб келтирилган

¹ «Русский Инвалид», 1898 йил, № 217.

200 оиладан иборат кишиларнинг «Русское село» номида посёлкалари юзага келди.¹ Аммо Муҳаммад Али Халфа Эшон кутубхонасидан 755 жилдан иборат қўлезма асарлар олинди. Уларни орасида Хофизнинг шеърлари ҳам бор эди. Бинобарин у ниҳоятда ўқимишли ва билимли киши бўлиб кўп китобларни ўқиган. Шунингдек унинг ерлари ва уйини тасдиқловчи 29 васиқа ҳужжати топилди. 1898 йил 26 майда улкадаги йирик бойлардан бири А. Пинхасов Туркис-тон генерал-губернаторига ариза ёзиб ундан Муҳаммад Али халфа Эшон жами 2427 сўмлик турли газламаларни қарзга олганлигини ва уни ундириб беришни сўраган. Бунга суд ҳукм чиқариб жавоб беради деб жавоб берилган.

Бу ердаги рус аҳолисига давлат томонидан 28, 500 сўм берилиб уйларни тезлик билан қурилишига яқиндан ёрдам кўрсатилди.

1899 йил 1 сентябрига келиб қисқа вақт ичида 704 кишидан иборат 184 хўжалик ташкил топди. Улардан 114 хўжалик уйларини битказган. Учта сув тегирмони қурилди. Уларни 271 бош йирик ва майда қорамоллари, 84 араваси ва 22 илучи бор эди. Биринчи йилиёқ улар ердан 2717 пуд бугдой, 400 пуд арпа, 157 пуд сули, 350 пуд тарик, 3,500 пуддан ортиқ жўхори, 60 пуд пахта, 200 минг боғ беда ва хашак олганлар. Ваҳоланки улар арзимаган юк билан Россиядан кўчиб келган эдилар. Ҳукуматни ташаббуси билан черков қуриш ҳам режалаштирилди.

Чор маъмурияти Мингтепа ва Андижон шаҳри оралигидаги қўзғолончилар босиб ўтган ва уларга хайрихоҳлик билдирган 29 қишлоқни бузиб ташлаш масаласини кутарган эди. Оқибатда Ҳақан волостидаги 5 қишлоқ бузиб ташланиб 700 хонадон йўқ қилинган. Масалан Дон қишлоғи ҳам шулар жумласидан эди.² Ҳақан қишлоғини бузилиши ҳам фожиали кечди. Унинг аҳолиси ўзларини орасидан 15 кишилик вакил сайлашиб арыз қилиш учун Тошкентга жўнатишди. Аммо бу ерда уларни илтимоси инobatга олинмади. Улар Андижонга қайтганларидан сўнг маҳаллий чор маъмурияти «сизларми ҳали арыз қиладиганлар» деб уларни ҳаммасини ҳибсга олади. Бузиладиган жойлар ўлча-

¹ ЦГВИА Россия. Ф-400, ОП-1, Д-2698, л. 13.
² УзР МДА, ФИ-19, 1-руйхат, 5577-иш, 5-бет.

ниб ва белги сифатида байроқлар қадалган эди. Бу ердаги уйларни эгаларини узлари бузиши лозим эди. «Маъмур булган туралар уз аскарлари билан чодирларни тикиб, халқ кузида ҳар кун машқ қилиб турдилар. Бир кун тамом фуқарони чақириб, губернатор томонидан берилган фармон қоғозини ушлаб туриб халққа шундай амр ва фармойиш қилдики: «Агар сизлар ушбу кундан бошлаб байроқ тикилган жойлардаги иморат ва боғларингизни бузиб, бир ҳафта ичида саранжом қилиб, ялангоч қилмасангизлар, биз узимиз бузамиз. У вақтда сизлар ҳеч нарсангизга молик бўлолмайсизлар, ҳар нарсаки қулимизга кирса ўлган солдатларнинг фойдасига олинадир. Эртадан иш бошласангизлар ҳуб, то сизлар тамом очиб олиб, яланг қилиб бизга топширганларингизгача узимиз устида турамыз. Шунга кунмасангизлар узларингизга ҳам Йиқчи эшонга (Муҳаммадалига) бериладиган жазодек жазо бериладир!» деганда халқ замоннинг қурқинчли вақтидан хавфланиб: «Тақсир туралар! Бизга бу йил фурсат берсангизлар, меваларимиз ва узумларимизни йиғиштириб сотиб олсак. Қулимизга пул тушиб, кейин бир жойга бориб ватан қилиб утирсак, алҳол бузуб ол дейсиз, қандай қилиб шу мева қилиб турган дарахтларни кесамиз?!» деб арз қилдилар. Золимлар бераҳимликни имтихонасига ётқазиб оқ подшонинг ҳукмини бажо келтиришдан бошқа чора йўқ: Эртага бузасизми ёки бузмайсизми? Шунга айтасиз, агар бузмас экансиз, бу кун биз тул қуввати ила вайрон қилиб ер билан баробар қиламыз. Узингизни император аъламга қарши булган ва ҳукуматга қаршилик қилганлар қаторида ҳисоб қиламыз. Гап шул, ҳайда... жуна деб қувиб юборди.

Мазлумлар йиғлаб-йиғлаб тарқалгандан кейин отарава тарадуд қилиб, эртаси асбоб ва рўзгорларини бушатдилар. Қишлоқнинг четидаги ҳовлиларга ташимоққа бошладилар. Ғоят шошилнч суратда рўзгорларини ташиб кейин қон йиғлаб иморатларни очиб ташладилар, бу йиғлаб турган мазлумлар устига туралар ва солдатлар келиб «сен эшонми!» деб масхара қилар эдилар».

Демак чор ҳукуматининг зуравонлиги ва ваҳшийлигининг чегараси булмай «сен эшонми?» деб таъна қилиб қўзғолон учун ўч олишни давом эттираберди. Бу ерда шуни бир тасаввур этайлик: Ҳар жиҳатдан ҳўрланган ва

қашшоқланган оддий деҳқонларни янги уй жой қуришлари осонмиди? Буни устига машаққатли меҳнат билан етиштирилган ҳосил ва даромаддан маҳрум этилиши уйланса, нақадар даҳшат булганлигини яққол кўриш мумкин. Аммо деҳқонни ғам-аламга тулиб йиғлашдан бошқа чора қолмаган. Шунда ҳам деҳқонни ўз ҳолига қуйишмай жазолай берди. Чунончи солдатлар бир деҳқоннинг тинимсиз йиғлаётганини кўриб: нима учун йиғлайсан деб сўраганда, у жавоб берган: «Ҳоким губернаторларининг бераҳимлиги, биздек камбағал фуқароларни беҳонумон қилганича ва бола-чақаларимиз билан кучада қолғонимизга йиғлайман», деганда «Сан ҳоким губернаторни зolim дединг» деб гувоҳ бўлиб ун йиллик Сибирга ҳукм қилиб, бола-чақаларига курсатмай жунатиб юборилгандир».

Бузиб ташланган уй-жойлар ва боғлар урнига Туркистон генерал-губернатори Духовский номида «Духовский майдони» барбод этилди. Бироқ халқ орасида уни «вайрона» дейиш одат тусига кириб кетди. Юқорида кўрсатилганидек қузғолон қатнашчиларини Сибирга каторга ишларига сургун қилинган эди. Камина Сибир архивларида кўп йиллар мобайнида ишлаганимда уларга тегишли айрим ҳужжатларни топдим. Буларга кура Тобольск қамоқхонасида 1898 йил қузғолон қатнашчиларидан бир неча киши турган:

1. Боев Масоли Исмоил — 33 ёшда.
2. Мазнаев Султонқул Уста — 27 ёшда.
3. Незматуллаев Мулла Иззатулла — 36 ёшда.
4. Полвонов Мадраим Ғозий — 38 ёшда.
5. Абдуқодиров Абдусаттор — 26 ёшда.
6. Тожибоев Йўлдошбой — 23 ёшда.
7. Ташматов Аҳмадали — 23 ёшда.
8. Алиев Холмирза Вали Ражабов — 43 ёшда.
9. Аббосов Қодиркул — 36 ёшда.
10. Абдураҳмонов Мулла Олимбек.
11. Каримов Маҳмадроз — 59 ёшда.
12. Жонибеков Сотиболди.
13. Жазнаев Султонқул Уста — 27 ёшда¹

¹ Шувинск қамоқхонасида Самарқандда турли сабаблар билан каторга ишларига ҳукм қилинган — Султон Сафаров, Худойберди Каримов, Йўлдош Расулов, Турабой Султонов, Холик Умурақов, Тураҳужа Олимхўжаев, Имомхўжа Бобохўжаев, Рузнимурод Яхшибоев сингари ўзбеклар жойлаштирилган. Улардан айрим маҳбуслар Шарқий Сибир, Нерчинск, Александров каторга ишларига жунатилган.

Қамоқхона ҳужжатида курсатилган кишилар «За участие в бунте против правительства», яъни ҳукуматга қарши исёнда қатнашганликлари учун жазоланганлиги уқдириб утилган.

Чор ҳукумати Мингтепа, Тожиқ ва Қашқар қишлоқларидаги 680 оилани «Какир» деган дашту биебонга ҳайдади. Уларни ҳаммасини қириб ташлаш ёки улкадан сургун қилиш ҳақида таклифлар қилинган эди. Аммо, императорнинг «марҳамати» билан уларга ўша даштуга урнашишга ружсат берилди. Шунинг учун улар урнашган жойларни «Марҳамат» дейиш одат тусига кириб кетди.

Шу равишда кўзғолон қатнашчилари жонидан ҳам мол-мулкидан маҳрум этилди. «Какир»га зурлаб кучиртирилган юзлаб кишилар, — дейди гувоҳлардан бири, — 2—3 йил мобайнида жуда кўп азоб-уқубатларни ва қийинчиликларни бошидан кечирдилар. Улар гоётада машаққатли меҳнат эвазасига сунъий суғориш тармоқларини, уй-жойларни ва боғларни янгидан бунёд этдилар. Эндиликда Какир чулини таний олмайсиз, негаки у боғу-бустонга айланган. Сиртдангина тўқчиликка ухшайди. Собиқ яхши уйлар ва мул-кулчилик йўқ, кейин ҳам булмайди. Айниқса, кекса кишиларга раҳминг келади. Чунки улар қадимдан ота-боболари дафн қилинган ва узларини туғилиб ўсган жойларни эзилиб юракларида сақлайдилар. Мен, уларни хозидаги ғам-ғуссаларни кўрдим ҳамда бахтсиз ва хўрланган ҳолати сезилиб турибди. Мен саволларимга улар хўрсиниб ва унчалик хоҳиш бермай жавоб берардилар. Уларни ҳаммаси 732 киши ҳисобланиб ҳар бир оилага бир десятинадан ортиқ ер вақтинчалик фойдаланиш учун берилган эди... Улар кўп вақтдан буён азоб-уқубатларни тортаётганликларини ва наҳотки буларни ниҳоясига етмаслиги ҳақида нолиб гапирдилар. Мен кексаларни қўларини кукракларига қўйиб таъзим қилганларини ва бошларидаги оқ сочларини титраётганини кўрдим».¹

Чор ҳукумати кўзғолон орқасида ҳалок бўлган солдатлар оиласига ва бошқа зиён кўрган кишиларга молиявий ёрдам беришни ташкил қилди. Натижада ўз даври учун катта маблағ ҳисобланган 16.095 сум хайрия сифатида туғланди. Бухоро хони эса 1600 сум

¹ Салыков В. П. Марҳамат. «Ферганская областная ведомость», 1907, №105.

юборган эди. Бу маблағлар тегишли кишиларга тарқатилди. Шунингдек ердам пули қўзғолон қатнашчиларини мол-мулкини мусодара қилиш ҳисобига ҳам тулдирилиб борилди. Гарчанд қўзғолон тор-мор этилган бўлсада, лекин у ўзбек, қирғиз, тожик ва бошқа туб аҳоли вакиллари мустақиллик ва озодлик учун олиб борган қаҳрамонона курашларининг энг ерқин намунаси сифатида тарих саҳифаларига битилди. Унинг энг муҳим аҳамиятларидан бири шуки қўзғолончилар Чор ҳукуматининг асосий таянчи — ҳарбий гарнизонга ҳужум қилиб қаҳрамонлик намунасини намойиш этди. Бундай воқеа озодлик курашларининг тарихида камдан-кам учрайдиган воқеадир. Одатда маъмурият вакиллари ва бошқармаларига ҳужум қилинганлиги маълумдир. Масалан 1892 ва 1916 йиллардаги қўзғолонлар шулар жумласидандир.

XX аср бошларида Туркистонда истиқлол учун курашлар

XX асрнинг бошларида Россияда ниҳоятда оғир шароит ва чуқур инқироз ҳукм сурди. Унинг 1904 йилда Япония билан урушда мағлубиятга учраши ва катта талофат қуриши мамлакатнинг иқтисодий ҳаётига катта зарба берди. Натижада ишчиларнинг ҳаёти оғирлашди ва ҳақ-ҳуқуқлари инкор этилди. Минглаб кишилар қамоққа ташланди, сургун қилинди. Кўп йиллар ўтмай Россия 1914 йилда даҳшатли жаҳон урушига тортилди. У бу урушда ҳам бирин-кетин мағлубиятга учраб катта талофатларни кўрди. Бутун мамлакатда очарчилик ва оммавий касалликлар кўзга ташланди.

Россиянинг мушкул аҳволи унинг мустамлакаси, хусусан Туркистон заминини ҳам қамраб олди. Чор ҳукумати ва капиталистлар уруш баҳонасида ўлкадан 41 млн. пуд пахта, 3 млн. пуд пахта ёғи, 200 минг пуд совун, 70 минг от, 12797 туя, 300 минг пуд гўшт, 474 минг пуд балик, 270 арава, 1344 утов, кўп миқдорда озиқ-овқат маҳсулотлари, қуруқ меваларни Россияга олиб кетишди. Шунингдек, 1915 йилда Сирдарё ва Ёттисув вилоятларидан бир миллион қўй жунатилди. Маълумки, Чор маъмурияти ўлкада галла экинларини қисқартириш ҳисобига пахтачиликни ривожлантирган. У галлани Россия ичкарасидан келтириб катта даромадни қўлга киритмоқда эди. Аммо уруш туфайли галлани келтириш кескин камайди. Чунончи, 1916 йилдан Фарғона вилоятига келтириладиган галласи 12—14 млн. пудга камайди. Бутун ўлкада эса галла етишмовчилиги 22 млн. пудни ташкил этди. Озиқ-овқат, кийим-кечак, газлама ва қурилиш жиҳозларини нархи кўн сайин ошиб борди. Масалан газламаларнинг нархи 300—400, кийим-кечакларники 200—300, қандники 250, пойфазаларники 300—400 фоизга кўтарилди. Фарғона водийсида илгари 5 сўм турадиган отнинг нархи 100—200, 5 сўмлик қўйники — 30—35 сўмга ошди. Галла ва нонни нархлари жуда кўтарилиб кетди. Турли солиқлар ва йиғинларни кўпайиши

меҳнаткаш оммани аҳволини янада ёмонлаштирди. Ер солиги 1914 йилдаги 6.859.021 сўмдан 1916 йилда 14.311.771 сўмга етди. Бир пуд пахта толасига 2 сўм 50 тийиндан қўшимча солиқ олиш жорий этилди. 1915 йил январдан бошлаб, туб аҳолидан ҳарбий хизматни утамаганликлари эвазига даромадлардан қўшимча 21 фоиз солиқ олиш буюрилди. Уруш туфайли пахта нархи кўтарилди. Бундан пахтакорлар бир мунча фойда кўришлари мумкин эди. Бироқ чор ҳукумати тўқимачилик саноат эгаларининг талабига кўра пахтанинг бозор нархини 30—31 сўмдан 24,05 сўмга туширди. Бу деҳқонларга катта зиён келтирган бўлса, капиталистларни чўнтагини тўлдирди. Масалан, биргина Твер тўқимачилик саноати 1913—1914 йилларда пахтанинг эски нархидан 1.893.000 сўм фойда олган бўлса кейинги 1915—1916 йилларда у 9.931.000 сўмга кўтарилди. Деҳқон оммаси банклар, фирмалар ва маҳаллий судхўрлардан олган қарзлари орқасида ҳам қашшоқлашган эдилар.

Чор ҳукуматининг Россиядан минглаб кишиларни ўлкага кучириб келтириши ҳам катта талофатларни юзага келтирди. Зеро, туб аҳолининг ерларида «Рус посёлкалари» ва шаҳарлари пайдо бўлди. Давлат томонидан маҳаллий аҳолидан куп ерлар тортиб олинди. Чунончи:

Сирдарё вилоятида	476.000	десят.
Фарғона вилоятида	75.000	десят.
Самарқанд вилоятида	3000	десят.
Каспийорти вилоятида	7000	десят.
Жами:	561.000	десят.

Деҳқонлар очликдан ўлмаслик учун банклар ва судхўрлардан қарз олишга мажбур бўлганлар. 1916 йилга тегишли маълумотга кўра деҳқонларни буйнидаги қарзи 156.7 млн. сўм ҳисобланиб ундан 80 млн. сўми Фарғона вилоятига тўғри келган.

Туркистон генерал-губернатори А. Н. Куропаткиннинг тан олишича фақат Фарғона вилояти буйича қарзларни ундириш учун судга берилган шартномаларнинг ҳажми 16 млн. сўмни ташкил этган. Қарзларни уза олмаган деҳқонларнинг ери ва умуман мол-мулки тортиб оlinиб сотилган. Бунинг орқасида ерсиз деҳқонлар ҳужалиги кўпайиб, мардикор ва

чорикорлар сони ошиб кетган. 1916 йил қўзғолонининг қатнашчиси Тожибой Мўминов дейди: «Марғилон шаҳари ва атроф жойларида мингбошилар, эликбошилар, судхўрлар камбағалларни қаттиқ эзганлар. Айниқса, чорикорларни ҳаёти оғир булиб бир йилга 5 тилла (19 сум) олардим. Оғир аҳволга тушганлигим учун судхўрдан қарз олишга мажбур бўлганмиз. Аммо қарзни узолмай қул каби ишлаганмиз».

Бошқа қўзғолон қатнашчиси Ислон Раҳимов ҳунармандлар оғир солиқларни солиниши орқасида жуда мушкул ҳаёт кечирганликларини уқдириб утади.

Маълумки, пахта тозалаш заводларида ўзбек ишчилари ҳам ишлаган. Шундай ишчилардан ва қўзғолон қатнашчиси Мамажон Тошпулатовнинг айтишича, Марғилондаги заводларда ишлайдиган ишчиларга жуда оз иш ҳақи туланиб уларнинг турмуши ғоятда ачинарли бўлган. Қишлоқларда сув масаласи буйича ҳам тўқнашувлар булиб, ундан биринчи навбатда бойлар фойдаланган. Бинобарин, деҳқонлар сувни етишмаслигидан ҳам жабрланганлар.

Ваҳоланки, сунъий сугориш тармоқларини қуриш ва тозалаб туриш деҳқонлар томонидан ҳақар йўли амалга оширилди.

Хуллас, XX аср бошларида улжада мисли қурилмаган даражада оғир аҳвол юзага келиб халқнинг қашшоқланиши кенг қулоч ёйди. Бунини шоир Завқийнинг:

Қаҳатчилик бўлди, бу Фарғонамизда

Топилмас парча нон вайронамизда

Ўлим хавфи ўраб қишлоқларни

На қишлоқу жибол авлоқларни

Қирилди қанча одамлар вабодан

Нишона қолмади меҳру вафодан, —

дея битган сатрларидан англаб олиш мумкин.

❦ Халқ оммасининг уша даврдаги оғир ҳаёти ватанпарвар шоир Таваллонинг ижодида ҳам уз ифодасини топган:

Камбағаллар бечоралар ҳолин сўрар бир кимса йўқ

Тортудур қимматчиликда кунда заҳматлар дариг.

Бойлар олди ғалла арзон чоғда омбор тўлдириб

Камбағаллардан чиқар чанг, қилса ҳасратлар дариг

Ўлди бу қимматчиликдан камбағаллар ҳоли танг.

*Илтифот этмас ганимлар, йўқму дийнотлар дариг.
Уйлангиз инсоф этиб, ёшу-қарилар эмди оз
Ёзаман ҳаққонасин, йўқ манда тухматлар дариг.
Кел Тавалло, сен ҳақиқат сўзин ёз ёгурмайин
Зое ўлмас миллата ҳар қанча хизматлар дариг.*

Мана шундай чидаб бўлмайдиган шароитда 1916 йил 25 июнда рус императори Николай IIнинг имзоси билан «Империядаги рус бўлмаган эркакларни ҳаркатдаги қўшин районида мудофаа иншоотлари ва ҳарбий алоқа йўлларини қуриш учун олиб бориладиган ишларга, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш ҳақидаги» фармон эълон қилинди. Бунга кўра Туркистон генерал-губернаторлигидаги Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Етгисув ва Каспийorti вилоятларидаги 19 дан 43 ешгача бўлган кишилар олинishi керак эди. Бу фармон туб аҳоли орасида «мардикорликка» олиш ибораси билан кенг тарқалди. Император фармони бусиз ҳам азоб-уқубатларда ва дарду аламларда яшаётган меҳнаткаш оммани ларзага солди ва қаҳр-ғазабини янада кучайтириб юборди. Ун минглаб ишга яроқли кишиларни олиб кетилиши кўп оилаларни боқимандасиз қолишларига олиб келарди. Бир умр четга чиқмаган одамларни узоқ ва совуқ жойларга юборилиши маҳаллий халқ учун ғайритабиий бир фожиа эди. Ҳатто, «ҳукумат мардикорлик ниқобида кишиларни урушга олиб кетади» — деган сўзлар халқни янада қаттиқроқ ташвишлантирди. Бундан ташқари, ун минглаб кишиларни тушлашга ва жунатишга мутлақо тайёргарлик бўлмай фармон тусатдан пайдо бўлди. Ҳатто, рус маъмурияти огир аҳволга тушиб нима қилишини билмай қолди. Бунинг устига маҳаллий халқ узоқ масофаларга бориш учун ҳеч қандай имконларга эга эмас эди. Шунинг учун ҳам ҳарбий вазирнинг уринбосари П. А. Фролов ёзган: «Туб аҳоли ва маъмурият бегона жойларга мардикорларни юборишга тайёр эмас эдилар, аммо шунга қарамай бу ишга шопилинч равишда кирилиши катта тартибсизликларни юзага келтириб, рус қонини тукилишига ва қурол ишлатилишига олиб келди».¹

¹ ЦГВИА России. Ф. Штаб Туркестанского военного округа ОП-3, д. 549, л.75.

Мазкур мисраларда қўзғолонни сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий заминлари эмас, балки унга туртки бўлган сабаблари хусусида фикр юритилган бўлса-да, лекин мардикорликка олишдаги тартибсизликлар ва адолатсизликлар уни тезлаштирган омиллардан бири эканлиги кўриниб турибди. Маҳаллий маъмурият вакиллари император фармонидан бойлик орттиришга ҳаракат қилиб, ўз вазифаларини суиистеъмом қилдилар. Ҳагто, Туркистон генерал-губернатори А. Куропаткин бу адолатсизликни тан олишга мажбур бўлган эди: «Мардикорликка олиш масаласи бўйича Самарқанд, Фарғона ва Сирдарё вилоятларида бўлган вақтимда, — деб ёзган у, — менга оғзаки ва ёзма равишда қилинган шикоятлардан маҳаллий маъмуриятни кўп суиистеъмом қилганликлари маълум бўлди.

Волост бошлиқлари, қишлоқ оқсоқоллари ва уларнинг курсатмаси билан иш юритувчи элликбошилар мардикорликка император олий ҳазратларининг фармони бўйича қилинаётганлигини унутишиб, уни бажарилишига ёрдам беришни ўрнига аҳолидан пора олиш ва буни бермовчи кишиларга зўравонлик қилишиб камашгача борганлар».¹

Маҳаллий маъмурият вакиллари бойларни угилларини мардикорликка сафарбар этишдан олиб қолиш учун пора олганлар ва уларни ўрнига камбағалларни юборишга зўр бериб ҳаракат қилганлар. Чунки рус маъмурияти пул эвазига камбағалларни бойларнинг фарзандларини ўрнига юбориш ҳуқуқини берган эди. Бу порахўрликка ва камбағалларни қандай бўлмасин кўпроқ сафарбар этишга кенг имкониятларни яратди. Маъмурият вакилларини ҳаммаша бойларни тарафида туриб иш юритиши оддий кишиларнинг қаҳр-газабини уйғотди. Бу хусусда уша А. Н. Куропаткин ўзининг император Николай IIга ёзган хатида деган: «Қарзни ундириш учун деҳқонларни ерлари ва иш қуроллари, умуман, ҳамма нарчаси сотилган. Волост оқсоқоллари ва қозилари кўп ҳолларда бойлар тарафида туришиб масалани тиришқоқлик билан уларни фойдасига ҳал қилганлар. Фарғона, Сирдарё ва Самарқанд вилоятларининг камбағаллашган халқ оммаси узларининг маҳаллий маъмурияти ва қозиларидан норози бўлишганликлари учун қўзғолон пайтида во-

¹ «Туркестанские ведомости» 1916, № 206.

лост оқсоқолларига ва котибларига қарши ҳужум қилганлар».¹

Айни бир пайтда маҳаллий маъмуриятнинг чор ҳукуматини мустамлакачилик ва миллий зулминни амалга оширишдаги воситачилиги ҳам аҳолининг нафратини уйғотган. Бундан ташқари, маҳаллий маъмурият чор ҳукуматининг халқ ҳаракатларини буғиб турувчи олдинги сафдаги қалқони ва кучи ҳисобланган. Шу боис қўзғолончиларга биринчи навбатда улар билан туқнашиши табиий ҳол эди. Бундан қўзғолонга хайрихоҳлик билдирган маҳаллий юқори табақанинг илгор қисмлари мустаснодир, албатта.

САМАРҚАНД ВИЛОЯТИДАГИ ҚЎЗҒОЛОНЛАР

Бу қўзғолон илк бор Хужанд шаҳрида юзага келган эди. 4 июл куни халқ оммаси полиция идорасига тушланиб мардикорликка олишни дарҳол тўхтатишни қатъий равишда талаб қилди. Маъмурият вакиллари-нинг оломонни тинчйтишга қаратилган ҳаракатлари натижа бермай бақириқ-чақириқлар давом этаберган. Полиция хизматчилари оломонни тарқатишга ҳаракат қилганда қаршилиқ кўрсатилди ва тошлар отилди. Сунгра оломон бир гуруҳ аскарларни қўраб милтиқни тортиб олишга ҳаракат қилдилар. Ҳатто, оломон томонидан ўқ отилган. Бунга жавобан солдатлар уларни ўққа тутдилар, натижада қўзғолончилардан икки киши ўлдириб, бир киши жароҳатланди.² Шундан кейин оломон дарҳол тарқалди. Аммо солдатларнинг қуролсиз аҳолига ҳужуми ва кишиларнинг ўлдирилиши сабр қосаси тулиб-тошган халқни кўрқита олмади.

1916 йил 5 июлда оломон Сиеб, Маҳаллин, Ахрорхужа ва Ангор волостларида «биз мардикорликка бормаймиз», «биз очмиз» ва шунга ухшаш сўзлар билан қўзғолон кутардилар. Улар учта қишлоқ оқсоқолларини ўлдирмоқчи эканликларини шовқин-сурон билан изҳор этдилар. Уезд бошлиғи уша оқсоқолларни ишдан бушатганидан кейин оломон тинчиди.³ 5 июлда Ургутда икки минг кишилиқ оло-

¹ «Туркестанские ведомости» 1916, № 206.

² ЦГВИА России. Ф. Главное управление Генерального штаба, оп. 2, д. 2390, л. 10.

³ УзР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторлигининг идораси, 31-руйхат, 1135-иш, 18-бет.

мон маъмурият идорасига бостириб кириб, мардикорлик руйхатини йуқ қилиб ташладилар. Шунингдек, айрим элликбошилар, котиблар ва оқсоқоллар калтакланди. Оломонни талаби остида волост оқсоқоли Мулла Азим Қобилбоев ишдан олинди.¹

Қузғолон бирин-кетин бир-бирларига уланиб кета берди. 7 июлда Даҳбит қишлоғида жуда катта халқ оломони Мулла Усмон Абдурасулов бошчилигидаги волост оқсоқоли Хайдар Қосимжонов ва котиби Саидмурод Мирза Қобиловлардан мардикорлик руйхатини талаб қилдилар. Руйхат берилмагандан кейин котиб дуппосланди ва ўлдирилди. Хайдар Қосимжонов эса оломондан отилган ўқ орқасида оғидан жароҳатланади ва қочишга улгурди. Қузғолонни ташкил қилишда Гадай Абдуқодиров, Холмумин Холмуродов, Азизкул Муродов ва Мухтор Ҳафизов сингари элликбошилар ҳам фаол қатнашдилар.² Вилоятда халқ ҳаракатлари тобора қизиб борди. Шунинг учун Самарқанд вилоятининг ҳарбий губернатори С. Лыкошин уз бошлиғига юборган ахборотида «Аҳолини кўп жойларда ихтиёрий равишда мардикорликка боришларига умид оз, сафарбарликни ҳарбий куч билан амалга оширишга тўғри келади» — деб ёзган эди.³ Шунингдек у айрим жойларда бозорларда волост бошлиқлари қишлоқ оқсоқоллари ва котибларини оломон томонидан калтаклаш ҳоллари юз берганлигини таъкидлаб ўтди. Оломон маҳаллий «маъмурият вакилларини ҳақдан ташқари рус ҳокимиятига берилишларидан» норози бўлган.⁴ С. Лыкошин ҳарбий кучни ишлатишни салбий оқибатларига ҳам эътиборни жалб этди. «Мардикорликка олишда, — деб ёзган у, — ҳарбий қисмни қўллаш турли кўнгилсиз ҳодисаларни юзага келтириб осойишта ҳаётни ва савдони издан чиқишга олиб келиши мумкин. Бозорларга одамлар келмаслиги, айниқса озиқ-овқат билан савдони тўхтатиш турган гап. Чунки озиқ-овқат маҳсулотлари тамомила аҳолини қўлидадир. Шу боис мардикорликка олиш билан бир қаторда қўшнни таъминлаш учун озиқ-овқат маҳсулотларини қўлга олиш даркор».⁵

¹ УзР МДА. Ф. Самарқанд вилоят бошқармаси, 2-руйхат, 660-иш, 37-бет.

² УзР МДА. 92-бет.

³ УзР МДА. 92-бет.

⁴ УзР МДА. 31-руйхат, 1135-иш, 21-бет.

⁵ УзР МДА. 31-руйхат, 1135-иш, 21-бет.

С. Лыкошин мардикорликка олиш тартибларини ўз ичига 5000 нусхадан иборат ўзбек тилидаги тушунтириш қорозларини тарқатиб, масалани тинчлик йўли билан ҳал этишга ҳаракат қилди. Бироқ бундай чоралар қўзғолонларни тўхтата олмади. 2 июлда Жумабозор қишлоғида 4000 кишилик оломон тўпланиб мардикорликка олишни бекор қилинишини сўраб Самарқанд шаҳрига ҳарбий губернаторга арз билан боражакларини маълум қилганлар.¹ Қўзғолон айниқса Жиззах шаҳрида ва уездда қизғин тус олди. Абдурахмон Абдужабборов, Назирхужа, Мулла Маҳамат Раим, Шарифбойвачча Худойбердиев, Бобобек Абдужабборов ва бошқалар қўзғолонга бошчилик қилдилар. Улар мардикорликка Тошкентда ва Самарқандда қандай муносабатда бўлинаётганлигини билиш учун у ерларга ўз одамларини жўнатганлар. Масалан Назирхужа Тошкентга, Қосимхужа Асатуллаев эса Самарқандга юборилди.² 12 июлда Назирхужа Тошкентдан қайтиб у ерда халқ мардикорликка қарши қўзғолон кўтарганлиги ҳақидаги хабарни тарқатди. Бу халқни руҳлантириб вазиятни янада кескинлаштирди. Натижада 13 июлда Жиззах шаҳрида Назирхужа бошлиқ халқ оломони оқсоқол Мирзаёр Худоёровни дуппослаб улдирди. Бундан хабар топган уезд бошлиғи Ружин Катта оқсоқол Хидир Йўлдошев ва миршаб Комил Сойиббоев билан биргаликда рус шаҳарчасидан эски шаҳарга зудлик билан йўлга чиқди. Уларни орқасидан солдатлар командаси ҳам отланди. Ружин ўз хайрихоҳлари билан эски шаҳарга яқинлашганда қўзғолончиларга дуч келди. Оломондагилар қаҳргазаб билан Ружинга, полиция пристави Зотогловга, таржимон Зокиржоновга ва миршаб Комилжонга ҳужум қилдилар ва ҳаммасини улдирдилар. Манбаларда ёзилишича «оломон таёқлар, баъзилари эса қиличлар билан қуролланган бўлиб милтиқлари бўлмаган. 40—50 метрли масофада оломон билан ҳарбий команда юзма-юз турган. Уларга тарқалиш ҳақида гапирилганда кўнмай солдатлар томон босиб келаберганлар ва таёқлари билан урмоқчи булганлар. Шу онда солдатлар оломонга қарата ўқ уздилар. Шундан кейин улар қочдилар, қолган бир қисми девордан сақраб солдат-

¹ Ушга жойда, 70-бет.

² Ушга жойда, 1100-иш, 243-бет.

ларни четлатиб утишга ҳаракат қилди. Аммо, бунга йул берилмагандан кейин улар қочдилар. Солдатлар қузғолончиларни рус шаҳарчасига қуймаслик учун орқага юриб йулни тусиб турди. Ҳамда у ердаги русларга черковга кириб мудофаада туришлари ҳақида хабар юборилди. Айниқса рус шаҳаридаги милтиқ ва патронларни сақлаш буюрилди. У ерда Австрия асирлари ҳам яшарди. Барибир оломон солдатлар билан туқнашди. Натижада туб аҳолидан 2 киши улдирилди».¹ Шу кунги Кавказга посзда кетаётган 100 солдатлардан иборат команда Жиззахда қолдирилганлиги ва қуроллантирилганлиги маълум бўлди. Улар прапорщик Григорев бошчилигида эски шаҳарга яқинлашганда йулда уезд бошлиғи Рукинни, таржимонни, миршабни, полиция приставини, мурдаларни қурганлар. Улар шу даражада калтакланиб жароҳатланганларки, ганишни иложи бўлмаган. Фақат кийимларидан кимлиги аниқланган. Уша 13 июлда қузғолончилар Жиззах-Милютин, Жиззах-Ломакин темир йуларини, телеграф алоқаларни бузиб ташладилар. Куприк ва Жиззах станциясидаги нефть омбори ёндирилди.² Қузғолончилар Жиззах ва Обручев станция оралигидаги куприкларни ёндириб телефон симларини узганлар.³ Жиззах шаҳрида қузғолон бостирилгандан кейин халқ галаёнлари бутун уездни қоплаб олди. Айниқса Богдан, Санзар ва Зомин волостлари қузғолоннинг марказига айландилар. Жиззахдаги мағлубиятидан кейин қузғолончиларни талай қисми Богдан волостидаги Курск қишлоғига бориб урнашдилар. Бу ерда улар Абдурахмон Жевачи бошчилигидаги қузғолончиларга қушилдилар. Бу вақтда қузғолон шу даражада кенг қулоч ёйган эдики, у Фориш, Фисталитау, Куктепа ва Ота-Қургон волостларини ҳам қамраб олган эди. Абдурахмон Жевачини ҳаракати билан қирғизлар ҳам қузғолонга қушилдилар.

«Абдурахмон Жевачи, — дейилади манбаада, — уз атрофига жиззахликларни ва бошқа кишиларни тушлаб, 14, 15 ва 16 июль кунлари чопарларни қирғизлар яшайдиган даштларга Саурук ва Накут тоғ ортла-

¹ Уз РМДА Фарғона вилояти ҳарбий губернатори, 1-руйхат, 147-иш, 36-бет.

² Ула жойда, Самарқанд вилоят бошқармаси, 2-руйхат, 660-иш, 82-бет.

³ ЦГВИА России. Ф. Главный штаб/с Азиатская часть. ОП. 3. д.40, л. 21.

рига, Фориш ва Синтоб волостларидаги тожикларига юбориб қўзғолон қўтаришга чақирди. 18 июлга келиб Синтоб волостига қарашли Мажрум, Фориш волостининг Саримсоқ ва Сафорота сингари қишлоқларидаги тожиклар, Саурюк аҳолиси Нарвадаги уруғлари Абдурахмон Жевачини атрофига жипслашдилар, ҳамда шу заҳотиёқ Жиззах шаҳрига юриш масаласи муҳокама қилинди».¹

Бу вақтда турли волостларнинг бир гуруҳ нуфузли кишилари Абдурахмон Жевачига қўшилган эди. Масалан, Зулфуқор Юлдашев, Жанқобил Раҳмонқулов, Сатторхўжа, Қаландархўжа, Навгахўжа, Исмойил Алласв, Иброҳим Аллаев, Мулла Оллобердиев, Дауришбай Мирзабоев, Умар Имомов, Умар Абдусайидов, Қобил Каттабеклев, Саттор Ишматов, Муса Тогаев ва бошқаларни курсатиш мумкин.

Абдурахмон Жевачи Жиззах шаҳридаги нуфузли одамларни ҳам ўз атрофига жипслаштирди. У ўзининг укаси Бобобек Абдужабборовни Жиззах шаҳрига юборган. Бу киши билан шаҳар вакиллари сифатида Эшон Назир хўжа, Имом Мулла, Маҳаммад Раҳим, Шарифбойвачча Худойбердиев ва бошқа кишилар келиб Абдурахмон Жевачига қўшилдилар. Мазкур шахслар қатнашувида Абдурахмон Жевачини хонадонидан ўтказилган кенгашида Жиззах шаҳрига ҳужум қилиш узил-кесил ҳал этилди.² Самарқанд вилоятининг ҳарбий губернаторининг таърифича «тус-туполонлар кучайиб борди. Гоҳ у гоҳ бу ерда туқнашувлар ва улдиришлар содир бўлаберди. Маҳаллий ҳокимиятнинг тушунтириш ва тинчлантиришга қарагилган ҳаракатлари фойда бермади. Шировардида, улар чор ҳукуматига қарши қўзғолонларга айланди».³

Абдурахмон Жевачи Богдан волостининг ҳокими Мавлон Маҳмудризаевни улимга ҳукм қилди, лекин у қочишга ушурди. Уни томонига оқсоқоллардан (старшиналардан) Курск жамоасининг оқсоқоли Зулфиқор Йўлдошев, Асмонсой қишлоғининг оқсоқоли Жанқобил Раҳмонқулов, Саримсоқ Саттор Хўжа, Қаландархўжа ва Каттахўжалар утган. Бундан ташқари Богдан волостидан: Исмоил Аллаев, Иброҳим Аллаев,

¹ УзР МДА. Ф. Россиянинг Бухоро конлигидаги вакили. 1-руйхат, 444-нш, 74-бет.

² Уша жойда. ФН-12, 31-руйхат, 1100-нш, 246-бет.

³ Уша жойда, 20 бет.

Мулла Аллобердибосв, Аурунбой Мирзабосв, Сиплар Давропбосв, Умар Имомов, Умар Абдусайидов, Қобил Каттабеков, Қўноқбой Қаймуродов, Ямғирчи Қодиров, Саттор Эшматов, Муса Тогаев, Саунбой Эшматов, Даврон Фозилов, Эргаш Абдусатторов, Умар Ризақулов, Жура Сулаймонов, Бахтибой Сулаймонов, Мулла Шаймон, Ҳамроқул Мурад Суфиев; Илон чомдан: Жура Абдугафуров, Жайноқ Абдурасулов; Сафар Отадан: Мулла Вакс Искандаров; Муллачинни Юлдашев, Жанадил Жабборов, Каттабек Туров, эликбоши Ишман, Ҳайлар Назаров; Синтаб волостидан: Хужаниез Ширбаев, Мулла Камолитдин, Маҳамат Юсупов, Эгамбаев, Ҳикматилла Суннатилабаев, Ражаббоки Абдунабиев, Нуртай Ёрбоев ва Туруш Умаров сингари кишилар қўзғолон тарғиботчилари ҳисобланган».¹

Вилоятнинг Зомин волости қўзғолонининг йирик учоқларининг бири сифатида намоён булди. Каримқул Арзиқулов бошчилигида Ям волостида қарашли Қирқ қишлоқ аҳолиси Қунбек ва Нарча исми икки эликбошини улдирилди. Бу вақтда уша волостдаги Оқтошда оқсоқол жароҳатлантирилди. Турлибек Худойназаров раҳбарлигидаги қўзғолончилар оқсоқол Мулла Маҳкам Мулла Розақуловни улдирилди. Уша қуни Зомин булим пристави Соболев соқчилар Проценко ва Царевич билан уша жойларга воқсани текшириш учун бордилар. Бу ерда 7 кишини ҳибсга олиб Зомин волост бошлиғи Мулла Фозилов билан Зоминга кетаётганда орқасидан халқ оломони қўлаб кела берди. Зомин қишлоғига яқинланганда Қосимхўжа қул остидаги оломон уларга қўшилишиб пристав Соболевга ҳужум қилдилар. Натижада волост оқсоқоли Мулла Фозилов улдирилди, Соболев ва соқчилар қочиб улардан қўчилди. Бу кишилар Зомин қишлоғини бозорида жойлашган болхонага урнашиб олдилар. Эшон Қосимхўжани буйруғи билан уларга қарши уқ отилди ва Соболев улдирилди. Икки соқчи эса қочдилар. Шундан кейин эртасига 14 июлда Зоминни бош масчитида бир кунлик рўзани бекор қилишиб катта зиёфат берди ва узини «Зоминбек» деб қўзғолончиларга эълон қилди.²

¹ УзР МДА. Ф. Россиянинг Бухоро хонлигидаги вакили, 1-руйхат, 444-иш, 73-бет.

² УзР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторининг идораси, 1-руйхат, 1100-иш, 244-бет.

16 июлда оломон Абдурахмон Жевачи бошчилигида Богдан булим пристави Барилёни уйини ва идорасини остин-устун қилиб мол-мулкни таладилар. Эшик ва ойналарини синдирдилар, ҳужжатларни ёндирдилар. Бу ишларни амалга оширишда уни уш билан бирга уғиллари Норбек ва Достон, Маълаб Кунякбоев, Саурин Ҳасанбаев, Тули Мусабаев, Муллабобо Мурод, Чалабаев Мулла, Қубай Туранбоев, Турсунбой Сулондиқов ва Эргаш Ризақулов деган кимсалар фаол қатнашдилар. Оломонда Ямчин, Оқбулоқ, Учминг ва бошқа жойлардан келган кишилар бор эди.¹

Айрим маълумотларга кўра 16 июлга келиб бузилган темирйўллар ва телеграф алоқалари тuzатилган. Аммо бу вақтда Богдан ва бошқа волостларнинг халқ оломони Жиззахнинг эски шаҳарини эгаллаб тuzатилган темирйўллари ва кўприкларини яна буза бошлаганлар.² Бироқ 19 июлда полковник Иванов бошчилигидаги ҳарбий қисм қўзғолончиларга ҳужум қилиб шаҳарни эгалладилар.

Қўзғолончилар шаҳар атрофидаги қишлоқларга чекиндилар. Шундан кейин рус ҳарбий қисми Зомин томон юриб Зомин-Равот-Жиззах йўлини эгаллади.³ Шундан кейин солдатлар билан қўзғолончилар ўртасида бир неча бор тўқнашувлар бўлди. Бу вақтларда Санзар волостида ҳам қўзғолон кенг қулоч ёйди. Бу ерда Санзар қозиси Турақул Турадбеков на унинг укаси Ишонқул қўзғолонни уюштиришда жонбозлик кўрсатдилар. Хонлик даврида уларни тоғаси Санзар беки лавозимида ишлаган эди. Отаси эса Қораулбек мансабини утаган. Шу боис Турақул Турадбековлар оиласи жамоа орасида «катта обрuga ва ҳурматга сазовор бўлган» кишилар ҳисобланган.⁴

13 июл куни кечқурун Жиззах шаҳридаги қўзғолон таъсирида Санзардаги бир гуруҳ нуфузли кишилар Турақул Турадбеков бошчилигида маслаҳатлашиб

¹ УзР МДА. Ф. Россиянинг Бухоро хонлигидаги вакили, 1-руйхат, 444-иш, 74-бет.

² ЦГВИА Россия Ф. Главный штаб 1 с Азиатская часть, оп. 4, д. 40, л. 221.

³ ЦГВИА Россия Ф. Главный штаб 1 с Азиатская часть, оп. 4, д. 40, л. 222.

⁴ УзР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторлигининг идораси, 1-руйхат. 1100 иш, 235-бет.

халқни бош кутаришга даъват этишди. Шу равишда қузғолон юзага келиб Турақул Турадбеков, Ишонқул Журабоев, Муҳаммад Уратов, ака-укалар Ҳусайновлар ва бошқаларнинг раҳбарлигида 14 кишидан иборат статистика буйича ишловчи кишилар улдирилди. Бу вақтда Санзар волостининг бошлиғи қочиб кетган, лекин Калтай қишлоғида ушланди ва улдирилди. Қузғолончилар Ку-жар, Теракли деган жойларда ҳам душманлардан ўч олдилар.

18—19 июлда Водопьянов бошчилигидаги ҳарбий қисм Работ қишлоғи томон юрди. Бундан хабар топган қузғолончилар уша томонга йул олдилар ва Зомин оломони билан бирлашдилар. Улар 12 кишилик рус разведкачиларига ҳужум қилдилар. Натижада душман Ломакин станциясигача чекинишга мажбур бўлди. Бу ердан улар ўз ҳарбий қисмларига бориб қушилдилар. Шундан кейин қузғолончиларга қарши 20 тадан иборат солдатлар келиб жанг қилдилар. Бунда қузғолончилар мардонавор курашиб душманни хавф остида қолдирдилар. Шунинг учун Работта етиб келган подполковник Водопьянов қузғолончиларга қарата тўплардан уқ отдирди. Қузғолончилар тўп уқларидан қурқмасдан, 21 июл куни эрталаб солдатларга қарши яна ҳужум қилдилар. Фақатгина тўплардан сурунжасмага уқларни ётдирилгани орқасида бардош бера олмаган қузғолончилар тарқалишга мажбур булдилар.¹

Хуллас, 25 июлда Богдан, Санзар ва Зоминдаги қузғолон шафқатсизларча бостирилди. 18 июлда Каттақурғон уездига қарашли «Минтариқ волостида 2000 кишилик оломон волост бошлиғига ҳужум қилиб уни жароҳатлантирди. Кечкурун у ерга подполковник Шираков солдатлар билан келди. Қузғолончилар уларга уқ отганлар. Каттақурғон гарнизони тўрт пулемет ва икки тўп билан кучайтириш лозимлигини бошлиқлардан суралган».²

19 июлда Мингтепа волостини чегарасидаги Акчурачаси ва Гадойтопмас қишлоқларида тўпланган 1500 кишилик оломон прапорщик Владимирова бошлиқ ҳарбий қисмга ҳужум қилди ва уқлар отди. Аммо солдатлар қузғолончиларга қарши жавоб ҳужумини

¹ Уша жойда.

² Уша жойда, 31-руйхат, 1135-иш, 64-бет.

уюштириб, уларни Жума ва Оқтепа қишлоқларигача қувиб борди.

Оломондан бир киши ҳалок бўлди ва унинг қатнашчилари тарқатиб юборилди.¹

20 июлда Каттақўрғон шаҳар аҳолиси мардикорликка қарши чиқиб тус-туполон кутарди. Бундай оғир вазиятдан қурққан элликбошилар ва оқсоқоллар мардикорликка сафар этиладиган кишиларнинг рўйхатини тузишдан бош тортдилар. Шунинг учун улар (9 киши) рус ҳарбий маъмурияси томонидан ҳибсга олинди. Бу ҳолат шаҳар аҳолисининг қаҳр-газабини қўзғатиб, очиқдан-очиқ қўзғолон кутарилишига олиб келди. Қуп сонли оломон эски шаҳар кучаси бўйлаб рус шаҳарчаси томон юрдилар. Прапорщик Стеблюк солдатларни жанговар ҳолатга келтириб қўзғолончиларнинг йулини тўсди. Бироқ оломон бостириб кела берди. Тахминан, 30—40 масофа қолганда солдатлар уларга қарата уқларни ёғдирдилар. Шунга қарамай, бошқа тарафдан ҳам иккинчи оломон тўдаси босиб кела берди. Аммо қўзғолончилар душманнинг уқ ёмғирларига бардош беролмай қочдилар. Қўзғолончилардан 5 киши ўлдирилди ва бир неча одамлар жароҳатланди.

Қўзғолонларнинг бирин-кетин мағлубиятга учрашига қарамай, ҳалқ қўзғоли бош кутаришдан қўймади. Чунончи, 19 июлда Минғариқ волостининг Жумабозор қишлоқ аҳолиси масҷитда номоз пайтида қўзғолон кутариб волост бошлиғи Усмон Қорабоевни ўлдириш пайига тушдилар. У киши қочиб кетгандан кейин оломон унинг Оқчурачаси қишлоғидаги уйини ва идорасини бузиб ташладилар.² Бу воқеада Ботир, Абдураиммерган, Абдуқодир Хужа, Сафар хужа, Уста Муҳаммадали ва Икром Мулла Доналиев ва бошқа кишилар жонбозлик кўрсатганлар. Қўзғолончилар таёқлар, қиличлар, ов милтиғи ва туппонча билан қуролланган эдилар.³ Бу қўзғолон ҳам тарқаб кетган эди. Маҳалла волостидаги Оқмасжидда қўзғолон кутарилиб волост бошлиғи ва қозисини ўлдиришга ҳаракат қилдилар.

¹ УзР МДА. Ф. Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг идораси, 2-рўйхат, 147-нш, 34-бет.

² Уша жойда, 19-бет.

³ Уша жойда, 20-бет.

Самарқанд вилоятдаги қўзғолон алангаси Фарғона вилоятига ҳам катта хавф тугдирди. Чунки мағлубиятга учратилган қўзғолончиларни талай қисми Фарғона водийсига утиш учун йўлга чиққанлар. Бу хусусда Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори А. И. Гиппуснинг ҳарбий вазирликка юборган ахборотида шундай дейилган: «Қўқонга келганимда қўшни Самарқанд вилоятининг Жиззах, Зомин ва Шаҳристондан одамларни Фарғона вилоятининг тоғлик жойларига келганиликлари ҳақидаги хабарни олдим. Улар бу жойлардаги аҳолини қаршилик кўрсатишларига чақирмоқда. Бу босқинчилар яхши кайфиятдаги Фарғона вилоятининг аҳолисини талаш ва буларни ҳам қочишга олиб келиши мумкин...

Қуролсиз булсаларда аёлларни ва болаларни ҳам қамаймиз ва Қўқонга жўнатамиз, қаршилик қилганларга нисбатан қурол ишлатамиз. Айни бир вақтда солдатларни энг катта йўлларга жойлаштириб босқинчиларни катта Самарқанд вилоятига жўнатишни режалаштирдик».¹ Хуллас, Самарқанд вилоятидаги 1916 йилги қўзғолон шу даражада кенг қўлоқ ёзиб қизгин тус олдики у деярли барча волостларни қамраб олди. Чунончи, Туркистон генерал-губернатори томонидан Жиззах уездида содир булган қўзғолонларни урганиш ҳамда айбдорларни мол-мулкани мусодара қилиш буйича тузилган махсус комиссиянинг маълумотига кўра қуйидаги шаҳар ва волостларни қўзғолон қамраб олган эди:

1. Жиззах шаҳри	12. Қўрғонтепа волости
2. Ўзбек волости	13. Синтаб волости
3. Рабат волости	14. Ям волости
4. Зомин волости	15. Фисталитауск волости
5. Қорагош волости	16. Усмат-қатортол волости
6. Санзар волости	17. Чашмаб волости
7. Саурюк волости	18. Хужа Мукур волости
8. Богдан волости	19. Ота Қўрғон волости
9. Фориш волости	20. Қизилқум волости
10. Янгиқўрғон волости	21. Чордора волости
11. Куктепа волости	22. Норут волости

¹ ЦГВИА России. Ф. Главный штаб, Азиатская часть, оп. 4, Д. 40, л. 166.

Шунингдек комиссия қузғолонда Янгиқурғон, Ноқурт, Сиптаб, Ям ва Писталитау волостларини қайси даражада қатнашганлигига доир қушимча маълумотларни туплаб маъмуриятга топширди.¹ Бизни ихтиёрмизда қузғолонларни айрим волостларда қандай тарзда содир бўлганлигига ва уларнинг бошлиқларига тегишли қуйидаги маълумотлар мавжуд.² (3-жадвал)

Волостлар ва қишлоқлар	Қузғолонда қатнашган ва қатнашмаган кишилар	Қузғолонларни даражаси ва уларни бошлиқлари. Қимлар улдирилди ва нималар ёндирилди?
1. Янги қишлоқ 2. Қончиғай 3. Тошкескан 4. Қульба	Богдан волости Қузғолонда айрим кишилардан ташқари қатнашди ҳамма қатнашди.	Абдурахмон Жевачи ва уғиллари бошчилик қилдилар. Полиция уйини ва идорасини остин-устун қилиб урмончи Бибиқовни улдирилди. Қишлоқ ёндирилиб қуп маҳаллий аҳоли улдирилди.
	Қузғолон кутарди.	
5. Қуджур	Қузғолон кутарди. Қурбон хужа уруги бош кутарди.	Раҳмонбой Жсвачининг угли бошчилик қилди. Қишлоққа тегилмади.
6. Қаси қишлоқ	Аҳолининг бир қисми қузғолон кутарди.	Бахтибой ва Журабой Сулаймоновлар бошчилик қилдилар. Маъмурият идораси бузилди. Солдатлар қишлоқни ёндирди.
7. Мехин 8. Мусабай	Қузғолон кутардилар.	Хотам Нурматов раҳбарлигида полиция идораси бузилди. Қишлоққа тегилмади.
9. Ильянчи		Мусабай ва Юнус Тогаевлар бошчилигида полиция идораси бузилди. Солдатлар қишлоқни ёндирди.

¹ ЦГВИА России, Ф. Канцелярия Жиззахского уездного начальника, оп. 2, д. 49, л. 20- 21.

² Ушга жойда, 40—42-бетлар.

10. Ямчи	Аҳолининг деярли	Жайнак Абдурасулов ва
11. Ато-Қишлоқ	барчаси қузғалди.	Жура Абдугафоров бошчилигида полиция идораси бузиб ташланди. Қишлоққа тегилмади.
12. Ятан	Қузғолон қутардилар.	Эшмат Полвонбек Муратов раҳбарлигида полиция идораси бузилиши, полиция котиби ўлдирилди. Солдатлар қишлоқни ендирди.
13. Кош-Хауч		Шаҳарбо Имомбоев бошлиқ Жиззах шаҳарига юриш қилинди, бир қисми полиция идорасини бузишда қатнашди. Солдатлар қишлоқни ендирди.
14. Оқбулоқ		Қудбой Субхонов бошчилигида Бабин деган рус килиси ўлдирилди. Солдатлар қишлоқни ендирди.
15. Совуқбулоқ		Қишлоққа тегилмади.
16. Катта-Богдан		
17. Богамбир		
18. Нурек		
19. Қоратош	Айрим кишилар бош қутарди.	
20. Қорахон	Қузғолон қутардилар	Оқсоқол Зулфиқор Иулдошев бошчилигида Жиззахта бордилар. Солдатлар томонидан қишлоқдаги бир неча хонадонлар ендирилди.
21. Қурбонхужа		Мулла Сайфулла Мустафоқулов раҳбарлигида Жиззахта бордилар. Қишлоққа тегилмади.
22. Усмонсой		Абдурахмон Жевачи ўғиллари бошчилик қилдилар. Қишлоққа тегилмади.
23. Саят		
24. Анам		Оқсоқол Жонқобил Раҳмонқулов бошчилигида полиция идораси бузилди.
25. Қуйи Усмон		Қишлоққа тегилмади.
26. Назарбил	Қурбонхужа уруғи бош қутарди.	Абдурахмон Жевачи ўғиллари бошчилик қилдилар. Қишлоқнинг бир қисми ендирилди.
27. Фориш	Айрим кишилар	Қишлоққа тегилмади
28. Хаят	бош қутарди	

№	Асраф	Фориш волости	
10.	Ухум		Қишлоқларга тегилмади
11.	Саримсоқ	Қузғолон кутарилди	Қишлоққа тегилмади
12.	Ширин		
13.	Қашиқарча	Қузғолон кутарилмади	Уч ака-укалар: Катта ва Сатторхужа Маҳамат Аминовлар бошчилигида Жиззах шаҳрига борилган. Солдатлар қишлоқларни ендирди.
14.	Сафар-ота	Қузғолон кутарилмади	Қишлоқларга тегилмади.
15.	Эски-Қургон		Ака-ука Муллабай ва Анай Искандаров раҳбарлигида Жиззах шаҳрига борганлар. Солдатлар қишлоқни ендирди.
16.	Тепа қишлоқ	Қузғолон кутарилмади	
17.	Қурук-қул		Қишлоқларга тегилмади.
18.	Қамишпи	Айрим кишилар бош кутардилар.	Қишлоқ ендирилди.
19.	Учма	Қузғолон кутардилар	Жондил Жабборов, Муллачин Йулдашев ва Каттабек Ғаниев раҳбарлигида Жиззах шаҳрига борилди. Қишлоқларга тегилмади.
20.	Деристон	Қузғолон кутарилмади	
21.	Илянди	Қузғолон кутарилди	
22.	Болапан	Қузғолон кутарилмади	Қишлоққа тегилмади. Мулла Қубай Турғунбоев ва Мулла Бобомурот Чалабоев бошчилигида Жиззах шаҳрига борилган, қишлоққа тегилмаган.
23.	Синчоб	Синчоб волости	Қишлоққа тегилмади.
24.	Устук	Қузғолон кутарилди	
25.	Маджарум	Аҳолининг бир қисми бош кутарди	Хужаниев Шербоев ва Эшон Каттахужаев бошчилигида топографларга хужум қилиниб, руслар мусулмон динига киритилди. Қишлоққа тегилмади.
26.	Кет ва Куркали овуллари	Қузғолон кутарилди	Оқсоқол Нормурод Ҳасанбоев бошчилигида Жиззах шаҳрига борилди. Қишлоққа тегилмади.
			Оқсоқол Абдурауф Эржонов бошчилигида Жиззахга борилди. Қишлоққа тегилмади. 15 киши қатнашган, овулларга тегилмади.

Ушбу маълумотларга кўра 45 қишлоқдан унтаси ёндириб ташланган. Афтидан Чор маъмуриятининг вакили ваҳшийликни тўла намойиш этишни лозим топмай ёндирилган қишлоқларнинг сонини кам кўрсатган. Жиззах уездига қарашли қузғолон кўтарилган шаҳар ва қишлоқларни вайронага айлантирилганлиги манбаларда қайд этилган.

Жиззах фожиаси хусусида 1926 йилда «Ер юзи» журналида босилган маълумот жуда қимматлидир: «1916 йил июль ойида, рўза вақти, кунлар иссиқ, ҳар ерда иш, дала жонланган, пахталар чопиладур, бедалар ўриладир, қовунлар узиладир, бозорда қимматчилик бошланган, халқни очлик даҳшати кўрқитмоқда, деҳқонларнинг энг яхши отлари подшоҳ ҳукумати томонидан олинган, ҳар ерда очлик аломати кўриладир.

Худди шу чоғда халқнинг оғзида гивир-шивир сўзлар: 19 ёшдан 40 ёшгача мусулмонларни аскарликка олар эмиш.

— Йўқ аскарликка эмас, мардикорликка олар эмиш. Газетада шундай ёзибдур: халқ орасида ҳаяжон бутун иш масала устида йуналтирилган. Баъзи кишилар ўз-ўзини оёғини синдириб аскарликка (мардикорликка) яроқсиз қилмоқчи, баъзилари агарда ҳукумат рўйхатига олмақ учун рўйхатчининг қорнига пичоқ солмоқчи.

Ана пристуф, мингбошилар, полициялар, маҳалла халқини рўйхат қилиш учун чиқдилар. Лекин маҳаллаларда, уйларда ёш болалар, қари хотинларгина қолгон. Ёш кишилар ҳаммаси ҳукуматга қарши курашиш учун бир жой (Жиззах)да тўплангон. Ҳаммининг ёнида пичоқ, болта, ханжар ва бошқа ўқсиз қуроолар, халқ орасида сўфилар, Зокирлар ҳам бор. Улар зикри-салом билан халқнинг диний ҳаяжонини орттирдилар:

— Сен мардикорликка бормасликка ваъда бер, биз қайтамиз!

Мана ҳозир халққа қарши солдатлар, милтиқлар, пулемётлар келадилар, лекин халқ кўрқиб даражасидан утди. Ҳоким томонидан буюрик:

— Тарқалинлар!

Халқ жавоб берди: Сени узинг солдатларинг ва пулемётларинг билан кет, сунг биз тарқаламиз! Куп утмади, эллик мингдан ортиқ халққа пулемётлардан

ва милтиқлардан отиш бошланди. Халқ улимга қарасдан пулемётни қўлга киритишга уриниб қўришсада, ундан ёмғир сингари ёғилиб турган ўқлар халқни яқиниғича келтирмади. Пичоқлар милтиқ билан пулемётга қарши кураша олмади. Халқ енгилди. Ҳукумат енгди. Солдатлар, полиссиялар уларни қўлаб бориб қўрган жойда отди, кесди, қирқди, нимталади. Майдонда, кучада, йигитлар, чоллар, ўспиринлар қонларга бўялиб ётадир.

Иккиқат хотинларнинг қоринлари устида подшоҳ солдатларининг найзалари санчилиб турадир. Буни тарих кўрмаган... Йиқилган гудакларнинг қизил лаблари кукарган. Ёш қизларнинг бошларидаги қора сочлари юзларига уралиб, уларнинг бетларини қонхўрларнинг кўзларидан сақлайдилар. Ярадорларнинг инграган товушлари яқинида оқиб тургон сувга қўшилиб оқадир. Шаҳар қон ичида».

Мазкур сатрлар қўзғолон бостирилиб, ун йил утгандан кейин, яъни қиргин баротларни ва вайронагарчиликларни ўз кўзи билан кўрган ва уларни азобларини бошидан кечирган кишиларнинг тириклиги вақтида ёзилган. Шу боис уларни ҳақиқий аҳволини акс этдиришида ҳеч шубҳа йўқ.

СИРДАРЁ ВИЛОЯТИДАГИ ҚЎЗҒОЛОНЛАР

Чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулми ўзбек аёлларини ҳам нафратини уйғотиши турган гап эди. Буни устига мардикорликка олиш ҳақида императорнинг фармони уларни ошқора қўзғолон кўтаришга катта туртки бўлди. Чунончи 11 июл эрталаб соат 8 яримда Тошкент шаҳрининг кучалари аёллар билан тўлиб, бақирӣқ-чақирӣқлар тобора кучайиб борди. Уларни кетидан эркаклар ҳам эргашиб Маҳмуд Хужаев, Пулатхужа Иногомхужаев, Абдураҳмон Қаюмсуфиев ва Низомиддинхужа Зайнитдинхужаевлар жонбозлик билан ҳаракат қилганлар. Қўзғолончилар миришабларнинг биридан тушпончани, маҳкаманинг котибидан қилични тортиб олдилар. Темир-терсак, тош ва бошқа нарсалар билан қуролланган 2000—3000 кишилик оломон бошқарма панжараларини синдирдилар. Аёллар «эркакларни мардикорликка бермаймиз», эркаклар эса «бормаймиз ва шу ерда уламиз» деб бақирӣшган. Полиция бошқармасини

қоровули Мираҳмад Акбаршоёв маъмуриятни ёнини олгани учун оломон томонидан улдирилган.¹ Халойиқ бошқарманинг мирзаси Тренговешни уриб бошини жароҳатлаганлар. Тошбурун орқасида Себзор даҳасининг миршаби Сайид Исмоилжонов, Шайхонтоҳур даҳасининг миршаблари Тилла Эшмуҳамедов ва До ниёрхужа Исахўжаёвлар ярадор қилинди. Солдатлардан уч киши жароҳатланди. Оломон бошқарма идорасини тошбурун қилиб эшик ва деразаларини синдирдилар, шу пайтда аёлларни кўзғолонда қатнашаётганлигини қоралаган Обид Уста Азимхўжаёв калтакланди. Бу киши шаҳар касалхонасида вафот этган. Прокурор айбномасида бу ҳақда шундай дейилган: «Марҳум Обид Уста Азизхўжаёв укаси 11 июл куни кечкурун касалхонага борганда акаси жон беришидан олдин шундай дебди: мен полиция бошқармасининг деразасини тагида туриб эркаклар турганда хотинларга шовқин-сурон қилиш муносиб эмас, деб таъна қилдим. Шу ондаёқ эркак ва аёллар мени кучага судраппиб, олиб чиқишди. Бу ерда кимдир биқиним ва қорнимга ничоқ урди».

Бошқарма ҳовлисида баён этилган фожиа юз бергандан куп утмай Тошкент шаҳар бошлиғи С. О. Кочан етиб келади. У уз кузи билан кўрган воқеани шундай ёзган эди: «Мен полиция бошқармасига келганимда кучада, бошқарма атрофида ва қисман ҳовлисида эркак ва хотинлардан тапқил тошган оломонга дуч келдим. Оломон бир неча минг кишидан иборат бўлиб уларни орасида улганлар ва ярадорлар ётарди...

Полиция бошқармасига борадиган кучада айрим кишилар менга йиғи-сиғи аралаш нималарнидир тунтиришга, кимларнингдир устидан шикоят қилишга ҳаракат қилардилар. Бу ерда эркаклар ва хотинлар бўлиб уларнинг ҳаммаси хўрланган ва эзилган ҳолда кўринди. Полиция бошқармасига кирганимда эски миршабларнинг ҳаммасини қўлларида тулпонча ушлаб турганликларини кўрдим. Бошқарма биноси ёнида телефон сими узилган ҳолда ётибди. Идоранинг ичида гишт ва топ парчаларини, эшик ва деразаларини синганини кўрдим. Ҳали ҳарбий қисмлар келмаган

¹ Ф. Туркистон генерал-губернаторлигининг идораси, 1 руйхат, 1100-инч, 248-бет.

ди. Оломоннинг тарқалишини сўраб қилинган сўровлар инobatта олинмади ва шовқин-суронлар эшитилиб турилди. Куп утмай уликларнинг ва ярадорларни олишга тиббий ёрдам кўрсатишга киришилди. Шу вақтда бошқармага ҳарбий билим юртининг отряди ва Тошкент янги шаҳарининг миршаблари келишди. Шундан кейин ҳарбий қисмлар ҳам келиб оломонни куча тарафдан ураб олди ва уларни тарқатишга муваффақ бўлиди.¹ Шундан кейин кўзғолончиларни бир гуруҳи миршаб Миркомилни оиласини ўлдириш учун Бешёғоч томонга жўнаганлар.² Уни сўзича полковник Н. Колесников солдатлар билан келган. У уз кўзи билан кўрганини шундай изоҳлайди: менинг ёрдамчим Мочалов полиция бошқармаси биносида 2000—3000 кишилар тўпланиб бақираётганлиги, миршабларни ураётганлиги ҳақида телефон орқали хабар берди. Ҳамла Трентовиусни жароҳатланганлиги миршабларнинг отган ўқларидан ўлганлар борлиги хусусида маълумот берди. Мен дарҳол бошқармага келиб оломонни тинчителишга куп ҳаракат қилдим, лекин ҳеч ким кулоқ солмади. Мен солдатларга оломонни қамчи билан бошқармадан сиқиб чиқаришини буюрдим. Аммо оломон буш келмай қамчиларни тортиб олди. Бир узбек қилич билан менга ташланаётганини кўриб қолиб тўппончани унга ўқталдим. Бироқ у менга яқинлаша берганидан кейин отиб ўлдирдим. Оломон «Ур»—деб бақириб тош ва гишгларни отиб барча эшик ва деразаларни синдирдилар. Соат 11да прапорщикларнинг мактабидан келган рота бошқарма биносини қуршаб оломонни тарқатишга киришди. Бироқ кўзғолончилар солдатларни уришди ва қуролларини тортиб ола бошладилар. Бу вақтда бошқармадаги телефон сими кўзғолончилар Мирқосим Исамухамедов ва шериклари томонидан бузилган эди. Улар солдатларнинг қаттиқ қаршилиги туфайли тарқалганлар. Мен кўзғолонда жонбозлик кўрсатган кишиларни айримларини кўрсателишим мумкин. Масалан Қоратош маҳаллани бир бақувват ва соғлом, қорасоқолли узбек бошқарма айвончасида туриб оломонга мурожаат қилиб турди. Уни сўзига жавобан оломондан «Ур» де-

¹ Уша жойла Ф. Сирдарё вилояти бошқармаси, 1-руйхат, 436-иш, 14-бет.

² ЦГВИА России, Ф. Штаб Туркестанского военного округа. оп. 1, д. 128, л. 257.

ган сузлар эшитилди. Бир кекса одам аёлларни орасида юриб уларни курашга отлантириб турган. Муса Мирзахонов, Каттахужа Бобохужаев, Сайид Аҳмад Каримбоев мардикорликка олишга қарши эдилар, лекин улар қузғолонда кўринмадилар. Шуларга ухшаш қузғолон арафасида халқни мардикорликка бормасликларини Самарқанд дарвоза маҳаллалик Дадахужа Иноғомхужаев, Чорсудан оқосоқол Рауф Муҳамедов, пичоқчидан Комилжон Аҳмаджонов сингари нуфузли кишилар менга маълум қилган эдилар.¹

Мазмунан Н. Колесников бу билан кўрсатилган кишиларни қузғолонни тайёрлашда айблamoқчи булган шекилли. Қузғолон қатнашчиларидан унлаб кишилар ҳибсга олиниб тергов қилинди. Ҳарбий прокурорнинг ерданчиси полковник Симоновичнинг айбномасидаги маълумотлар ҳақидаги тасаввурни бир мунча бойтади. Унда 34 маҳбусларнинг фаолияти изоҳланиб, Абдурахим Мулла Ҳақимов, Йўлчи Иброҳимов, Маҳмудхужа Мирзахужаев, Якуб Муроджапаев, Абдурахмон Қаюм Суфиев, Низомиддинхужа Зайниддинхужаев, Файзи Али Раҳимбаев, Пулатхужа Иноғомхужаев, Гулом Камолов ва Муродхужа Муҳаммадалихужаевлар халқни қузғолон кутаришга даъват этган кишилар сифатида қораланганлар. Шунингдек Тожибой Юнусхужаев, Мирқосим Исамуҳамедов, Шоғиёс, Шоилёс Қориев, Турсунбой ва Абдуҳалил Абдуҳақимов, Азиз Мусабоев (лақаби «Чулоқ»), Шосайд Шосолиҳов, Қобил Мирсолиҳов, Мухсин Корчибоев, Гулом Юсуфжонов, Алижон Муҳаммадалиев ва Маҳсуд Мирсоатов айбдорлар рўйхатига киргизилди.²

Суд қузғолоннинг фаол қатнашчиларидан этикдуз Абдурахмон Қаюмсуфиев ва қора ишчи Мирқосим Шомуҳамедовни осиб улдиришга, Тожибой Юнусхужаев, Гулом Камолов, Йўлчи Иброҳимов, Низомиддинхужа Зайниддинхужаев, Муродхужа Маҳмудалихужаев, Якуб Муродражаббоев ва бошқалар узок муддатли сургунга ҳукм қилинди.

Тошкент шаҳридаги қузғолоннинг акс-садоси тезлик билан унинг атрофидаги жойларга тарқалди.

¹ УЭР МДА, Ф. Канцелярия Туркестанского генерал губернатора, 3 рўйхат, 1100-йш, 220-бет.

² Уша жойда, 248-бет.

1916 йил 14 июлда Хонабод қишлоғида 700 кишилик оломон Кенджигалин ва Настиннинг бошлиғи Мумин Ташхофизов, миршаблар Боймурод Алибоев ва урядник Брауцеларга ташланиб жароҳатлангирдилар. Оломон қатнашчиларидан Абу Сайид Мавлонов, Умурзоқхужа Парпиев, Турдибой Қулмухамедов, Юлдаш Муллаёров, Қучқор Ҳолмухамедов, Йулдош Қобилов, Ҳамро Фармонов, Мулла Сулаймон Ҳафизов, Жалол Каримов, Нодирхон Ҳонов, Жура Шашиев, Жума Сойибов, Оққул Мулласултонов, Бек Қодирқулов, Мамадқул Толиббоев, Юсуф Ҳолов, Турман Юсуфов, Урмон Ширнов, Мулла Исақул Ташбиевлар судга берилди.¹

13—14 июл кунлари Туйтепада ҳам халқ тупланиб мардикорликка бормасликларини маълум қилдилар. Туйтепада солдатлар билан тўқнашувда 4 оломон қатнашчиси ҳалок бўлди, солдатлар томонидан 8 хонадон ёндирилди. 20 июлда Келесни орқа томонидаги Булот волостида 50 минг киши йигилаётганлиги ҳақида Тошкентга хабар берилган. Тошкентдан 18 чақирим масофада жойлашган Гишткуприкда 7000—8000 кишидан иборат халқ оломони тупланган. Қибрайда эса 4000—6000 киши қузғолон кутарган эди.² Бироқ қузғолон муваффақиятсизликка учраган бўлсада, *лекин бошқа жойларда кутарила берилди.* Масалан, 21 июлда Кауфман станциясида (Зангиота атрофида) 3000 кишилик қузғолончилар солдатлар билан тўқнашди. Натижада улардан учта, руслардан бир киши улдирилди. Уша кун Оққўрғон қишлоғида халқ волост бошлиғига ҳужум қилди, бироқ у қочиб қолди.

Айниқса 22 июл кун Туйтепада қузғолончилар маъмуриятга катта хавф туғдирди. Бу ерда минг кишилик оломон волост бошқармасига ҳужум қилиб бу ердаги тўртта солдатларни қочишга мажбур этдилар. Сунгра улар волост бошлиғи Бекмухаммад Маллабоевнинг уйига бостириб кириб уни тилини қирқдилар, улдирилди, император суръатини ёндириб ташладилар. Улар солдатлар келаётганлигидан хабар топиб, туқайлар ва четдаги боғларга яшириндилар. Равток

¹ УзР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторининг идораси. 31-руйхат, 1137-иш, 175-бет.

² ЦГВИА России. Ф. Штаб Туркестанского военного округа. ОП. 1. Д. 128.257.

қишлогининг хужалари мардикорликка эмас, балки солдатликка олиниши, бегона жойларда улганларни кафансиз руслар билан биргаликда дафн этилиши ҳақида ташвиқот юргузиб аҳолини бош кутаришга чақирганлар. Уша хужалар Қорасув қишлоғига келишиб савдони тўхтатиш ва мардикорликдан буйин тортиш ҳақида тарғибот юргизганлар.¹

Натижада Тўйтепа ва унинг атрофидаги қишлоқлар қўзғолон домига тортилган эди. Бу озодлик курашини Тўйтепа қозиси Алимат Худойберганов, Мулла Суфи Тошбердибоев ва Искандар Мақсидов, Ровотдан: Азизхўжа Азлярхўжаев, Аъзамхўжа Муҳаммадхўжаев ва Маҳаммадиер Умархўжаевлар ташкил қилганлар. Қўзғолоннинг таъсирида Пскент бўлимининг Усмонота, Оққўрғон ва бошқа жойларда галаен кутарилди.² Бу ерда қўзғолончилар волост бошлигини ўлдириш учун уйига бостириб киришди. Бироқ у қочишга улгурган эди. Бундай воқеа Кариз волостида ҳам содир бўлиб, бошлиқ рус кийимини кийиб Пскентга қочган.

Тўйтепа ва атроф жойлардаги қўзғолон қатнашчиларидан 76 киши ҳибсга олинди. Қўзғолончиларни жазолашда Тошкент уезди бошлигининг уринбосари А. И. Афанасьев ваҳшийларча иш юритди. Унинг буйруғи билан қонақонлар ёнқирилди, мол-мулк таланди. Уни ўзини кўрсатишга, 20 киши ўлдирилган, лекин ваҳшийликни ниқоблаш учун уларнинг сонини анча камайтириб ахборот берган. Ҳатто унинг ваҳшийлиги чор маъмуриятининг бошлиқларини норозилигини чақирган эди. Улар сиёсат учун булса-да, А. И. Афанасьевнинг қилмишларини қоралади. Бу хусусда Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернатори Галкин А. Н. Куропаткин номига: «Подполковник Афанасьев қўзғолончиларга нисбатан жазо чораларини қўллаётганида уезд бошлиғи лавозимига берилган курсатма ва ҳақхўқуқлар доирасидан чиқиб кетган. Агар улкадаги содир бўлаётган воқеалардан келиб чиққан ҳолда қаралса, Пскент уездидаги тартибсизлик ва волост бошлигини ўлдириш маҳаллий аҳолининг қўзғолонларга хос оддий воқеадир. Шунинг учун подполковник Афа-

¹ УзР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторининг идораси. 31-руйхат, 1100-йил, 64-бет.

² Уша жойда.

насьевнинг қурган чораларини уринли деб булмайди, — деб ёзган.¹

Сирдарё вилоятига қарашли Имбай, Перов, Казалин, Авлиёота, Марки ва бошқа жойларида қўзғолонлар кўтарилиди.

ФАРҒОНА ВИЛОЯТИДАГИ ҚЎЗҒОЛОНЛАР

Бу минтақа озодлик курашининг энг қайноқ учоқларидан ҳисобланди. 1916 йил 9 июлда қўзғолон Андижон шаҳрида Жомъе масжиди майдонида кўтарилиди. Бу қўзғолонга Ҳаким Оқсоқолов, А. Рузибоев, М. Абдукаримов сингари жасоратли кишилар бошчилик қилдилар. Андижон уезд бошлиғи И. А. Брежезицкийнинг маълумотига кўра 500 кишилик оломон чор ҳукуматининг мардикорликка сафарбарлик туғрисидаги фармонига бўйсунмасликларини баён этганлар. Улар уезд бошлиғининг тушунтиришига қулоқ солмай, ундан фармон ҳақидаги гапни тўхтатиши ва мардикорликка сафарбар этмаслик ҳақида тилхат берилишини қатъи равишда талаб этдилар. Акс ҳолда, элликбошилар ва бошқа амалдорларнинг ҳаммаси ўлдирилиши ва уларнинг мол-мулклари талон-ғарож этилишини уезд бошлиғига билдирдилар. Бу талабга рад жавоб олингач, қўзғолончилар полиция ва ҳарбий отрядга қарши кетмон, тош ва таёқлар билан ташландилар. Бу туқнашувда ҳарбий отряд томонидан ўқ узилиб, қўзғолончилардан 3 киши ўлдирилган ва 10 киши яраланган, аскар ва полициячилардан бир неча киши шикастланди.²

10 июлда Олтин кул волостида қарашли Далварзин қишлоғида қўзғолончилар волост бошлиғи Ҳакимбек Рузимбеков ва унинг икки ҳамроҳини ўлдирганлар³. Бунда қишлоқнинг бутун аҳолиси қатнашди. Жазо отряди етиб келган вақтда уларнинг ҳаммаси қишлоқни ташлаб кетган эдилар.

13 июлда Андижон уездининг Майғир волостининг Чуам қишлоғида қўзғолон кўтарилиб, оломон қишлоқ оқсоқоли Ю. Ҳасанбоев, элликбоши Қипчоқбой ва

¹ Уша жойда.

² Уша жойда. Ф. Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг идораси, 2-руйхат, 149-иш, 1-бет.

³ ЦГВИА Россия. Ф. Штаб Туркестанского военного округа. ОП. 3, д. 350, л. 13.

Мулла Йўлдош Султонхўжаевларни уриб улдирганлар. Шунингдек, улар амалдорларнинг уйларини бузиб мол-мулкларини талаганлар. Қишлоқ оқсоқолининг отаси К. Турақулбоевнинг кўрсатишича, халойиқ уй жойларини вайрон қилишдан ташқари, 200 минг сумлик қарздорлик ҳужжатларини ва векселларини ёндириб ташлаганлар. Қўзғолонга А. Исломов, М. Қосимов, А. Ризоқулбоев, А. Алиев, Т. Турақулбоев, А. Тухтасинбоев, Т. Маманиёзов, П. Абдувалиев, И. Малраимов, Ж. Полвонов, М. Охунов, М. Оқсоқолов, Д. Темирбоев ва К. Ризақулбоев деган кишилар бошчилик қилганлар.

Қўзғолончилар жазо отрядлар томонидан шавқатсиз бостирилишига қарамай, тобора кўпроқ тарқалиб борди. Бу борада Чек Офтобачи, Миробод ва бошқа кўшни қишлоқларда кутарилган қўзғолонларни кўрсатиш мумкин, 12 июлдан 13 июлга утар кечаси Чек Офтобачи ва Чек Гофир қишлоқларнинг 300 кишилик оломони Буваназар Ҳожиев, Ота Бойбачча, Мамосоли Ҳожиев, Кучқор Ғозиқулов ва Мамадхасан Аҳмадхўжаев бошчилигида оқсоқолнинг уйига бостириб кириб, уни топиб беришларини оила аъзоларидан талаб қилганлар. Бу вақтда оқсоқол ва маъмуриятнинг бошқа вакиллари Андижон шаҳрида яшириниб юрган эдилар. Қўзғолончилар оқсоқолнинг уйини ва бошқа қариндошларини боғлаб оқсоқолни топиб беришларини, акс ҳолда уларни улдириш ва уй-жойларини ёндиришни маълум қиладилар. Ҳатто қўзғолончилар оқсоқолни тошиб жазолаш мақсадида ўз вакилларини шаҳарга юборганлар. Чек Офтобачи қўзғолонларнинг бошлиғи атроф-жойлар билан ҳамкорликда ишни давом эттириш мақсадида Хонбоғ, Чек Мадёр каби қишлоқларга ўз вакили мироб Сотиболдиевни юбориб қўзғолон кутаришга ва амалдорларни жазолашга чақирди.

Қўзғолон М. Масаидов, И. Саидбоев ва Р. Раимбердиев бошчилигида Дон қўйма қишлоғида ҳам булиб утган. Бу ерда халойиқ қишлоқ оқсоқоли М. Саримсоқовнинг хонадонига бостириб кириб мардикорлар рўйхатини ва бошқа ҳужжатларни куйдирдилар. Халқ қўзғолони Миробод номли қишлоқда ҳам бўлганлиги маълум. Қўзғолонга Ж. Ортиқов ва М. Ҳасанбоев деган кишилар раҳбарлик қилиб зулм ва адолатсизликка қарши курашганлар. Маъмурият ва-

киллари қузғолончиларнинг жазосидан шаҳарга қочиб қутулишга эришганлар.

Норин волостида булиб утган халқ қузғолонлари ҳам алоҳида диққатга сазовордир. Бу вилоятнинг Чуқул помли қишлоғида Ю. Масодиқов, Х. Хожиев, Ш. Қорабоев ва Х. Маҳмудбоевлар бошчилигида оломон таёқ, кетмон ва уроқ билан қуролланган ҳолда оқсоқол М. Каримбой угли ва элликбоши Т. Ерматбоевларнинг хонадонларига ҳужум қилганлар. Бироқ, оқсоқол ва элликбоши олдинроқ қочиб улгурган эдилар. Ҳарбий отряд тушланиб турган бир гуруҳ оломонлар ук отган ва икки кишини улдирган.

12 июлда халқ қузғолони Норин волостининг Хужабод қишлоғида ҳам булганлиги маълум. Бу ерда 1000 кишига яқин оломон қулга тушган нарсалар билан қуролланиб, оқсоқол Мулла Сотиболди Абдуқодирхужасвнинг уйини ураб олди. Бироқ қузғолон жазо отряди томонидан тарқатиб Т. Абдувоситов, Ж. Қурбошиев, М. Мадаминов, Р. Худойбердиев, И. Диёрбоев ва Б. Одилбоев сингари кишилар қамоққа олинди.¹

Андижон уездининг Капа ва Пода қишлоғи ва Балиқчи волостида ҳам қузғолон кутарилди, оқсоқол ва элликбошилар оломон томонидан улдирилди. Бундай қузғолончилар Жалолкудук, Ҳакимобод, Избоскан ва Ербоши волостларида булган. Бу ишда фаол қатнашган Мамарасулов, Хасанов, Суфиев ва бошқа қузғолончилар қамоққа олиниб, судга берилган. 14 июлда қузғолончилар Қорасув станциясига ҳужум қилганлар.

Фарғона вилоятининг энг йирик қузғолонларидан бири 10 июлда Марғилон шаҳрида булиб утган эди. 20—25 минг кишидан иборат шаҳар аҳолиси Урда майдонида тупланиб мардикорликка олишга қарши кутарилдилар. Қузғолончилар мардикорликка олиш ҳақидаги фармонни тушунтириш ва амалга ошириш мақсадида сузламоқчи булган полковник Пехотин ва маҳаллий маъмурият вакиллари ни гапиришга мутлақо йул қуймай, ҳужум қилганлар. Полковник Пехотин эса туппунчани уқталган ҳолда зурга тудадан қочиб қолган. Оқсоқоллар эса оломон томонидан калтак,

¹ УзР МДА. Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг идораси. 2-руйхат, 149-иш, 70-бет.

кетмон ва тошлар билан уриб улдирилган. Кузголон вақтида оломон томонидан 8 киши улдирилди. Шундан кейин халойиқ турли жойларга тарқаб кетди. Кун утмай қушимча ҳарбий отряд келиб Ўрда майдони ва бошқа муҳим жойларни эгаллади. Кун давомида шаҳар бўйлаб кузголоннинг қатнашчилари қидирилиб, улардан 63 киши қамоққа олинди. Жинлар қишлоғида эса кузголончилар билан жазо отряди уртасида тўқнашув бўлиб ўтди.

Езевон волостида ҳам кузголонлар бўлиб, улардан 35 киши суд жавобгарлигига тортилган. Бу кузголонларнинг хусусияти шундаки, унда хотинлар фаол қатнашганлар. Шунинг учун ҳам улар устидан тергов қўзғатилган. Масалан, Ч. Мадалибоева, Я. Уринбоева, М. Мухамедова, Ч. Нурматова, М. Охунова, М. Пулатхужаева, М. Умаралиева, М. Бойбоева, Х. Маъзумова, Ж. Хожиева, Р. Аминова, Т. Нажмитдинова, Б. Зияева ва бошқалар шулар жумласидандир. Бироқ чор маъмурияти жамоат тазйиқидан чўчиб аёллар устидан олиб борилган терговни пировардида тўхтатган.

Халқ кузголонлари Қўқон уездининг кўп жойларида ҳам бўлиб ўтган. Қўқон шаҳрининг Аравон волостида халойиқ адолатсизлик ва зулмга қарши кўтарилиб волост ҳокимини калтаклаб улдирганлар. Бу воқеанинг сабаби ҳақида Туркистон район муҳофаза қилиш бўлими бошлиғи М. Н. Волков уз рапортида: «Қўқон шаҳрида Аравон волост ҳокими Иброҳимнинг улдирилиши у томонидан аҳолининг қаттиқ зулм остига олиниши натижасида содир бўлди. Волост ҳокими мардикорликка олиш ҳақидаги буйруқни олибоқ бўлим мирзаси Гофир билан маслаҳатлашиб чақириқ рўйхатларига барча кишиларни киритиш ва ким пул берса, уни ўчиришга қарор қилдилар, бу уни улишга олиб келди.

Курсатилган бўлим мирзаси Гофир ойига 25 сўм маош олади. Бироқ, у кейинги икки йил давомида Қўқон шаҳрида 6 минг сўмга яқин баҳода уй сотиб олди, ўзи ва укасини уйлантирди, бунга 2000 сўмдан ортиқ сарфланди. Бундан ташқари, унинг 10000 сўм нақд пули бор. Фарғона вилоят волостлари ҳокимларнинг кўпчилиги Аравон волост мирзасига ухшаш иш юритадилар».¹

¹ ЦГВИА России. Ф. Штаб Туркестанского военного округа. ОП.1. д. 128, л. 316.

10 июл куни кечаси Янгиқургон волостининг Шайхмир қишлоғи аҳолиси М. Азизов бошчилигида оқсоқол Н. Шоқусуфовнинг уйини ёндирган. 8 июлда қўзғолончилар уезднинг Катта Авган қишлоғида элликбоши ва бошқа амалдорларни калтаклади. Жазо отряди қўзғолончилардан 10 кишини қамоққа олган. Бу вақтда Қайнар волостига қарашли Наймонча қишлоғида аёллар иштирокида қўзғолон кутарилди. 9 июль куни Аравон волостининг Розиеглик қишлоғидаги аҳолининг қўзғолони жиддий тус олди. Чор маъмуриятининг адолатсизлиги ва зулмидан сабр касаси тулган оломон волость ҳокими И. Ҳасанбоев ва унинг ҳамроҳларини уриб ўлдирган. Қўзғолончилардан бири ҳалок бўлган. Қўзғолонни бостириш учун етиб келган жазо отряди дарҳол оломонни қуршаб олиб, 316 кишини ҳибсга олган. Бу қўзғолонда 2 минг кишидан ортиқ эркак ва аёл қатнашиб, улар Арвон, Калигор, Туркман, Чошошби ва Барзанги каби қишлоқлар аҳолисидан ташкил топган эди. Қўзғолончиларнинг олдинги сафида К. Рузибоев, М. Аҳмадбоев, А. Тошматов, М. Олимбоев, М. Бошназаров ва бошқа кишилар борганлар. Қўзғолонда қатнашган аёллар, «Уғилларимиз ва эрларимизни минг сўм берилса ҳам мардикорликка бермаймиз» — деб хитоб қилганлар.

Бу воқеанинг эртасига Ганжиравон қишлоғи ва унинг атрофидаги жойларнинг аҳолиси биргаликда бош кутариб, юз кишилик оломон волость ҳокимининг уйига бостириб кириб, мардикорлик рўйхатини ва уй жиҳозларини ёндирганлар. Ҳоким эса қочиб қутилган. Солдатлар 29 кишини қамаган.

Қўзғолон тарихида Наймонча қишлоғидаги аҳолининг қўзғолони диққатга сазовордир. Бунда аёллар жасорат билан бош кутариб, оломоннинг биринчи сафида турган. Шундан кейин, жазо отряди зурлик билан аёлларни четлатиб, эркаклар билан юзма-юз турган. Оломон орасидан отряд бошлиғига қараб тошлар отилган. Бу қўзғолон ҳам бостирилган. 2 июлдан 12 июлга утар кечаси 400—500 кишилик оломон Тудин қишлоқ оқсоқолининг қулидан мардикорлик рўйхатини тортиб олиб, куйдирган. Бу вақтда Ришгон қишлоғида М. Бобохонов, Ш. Хожиев, П. Йўлдошбоев ва бошқа кишилар раҳбарлигида қўзғолон кутарилди. 400—600 кишилик оломон Қўқон уезд бошлиғи К. В. Мединскийнинг тушинтиришига қулоқ солмай, во-

лост ҳокими М. Жалоловга ташланиб, уни улдирмоқчи булдилар. Бирок, ҳоким оломон орасидан кутқазиб қолинди. К. Б. Мединский қузғолончилардан бир неча кишини ушлаб олганлиги оломонни янада газаблантирди. Халойиқ ҳарбий отрядни қуршаб ола бошлади. К. Мединскийнинг ва унинг ҳамроҳлари, шу жумладан маҳаллий маъмурият қадамма-қадам қуроолларини уқталган ҳолда оломоннинг сиқуви остида чекина бошлади. Бу вақтда қузғолончиларнинг бир гуруҳи К. Мединскийни орқа томонидан тусиб олди, шу равишда ҳарбий отряд ва маъмурият вакиллари кетмон, тош, калтаклар билан қуроолланган оломон ҳалқасида қолади. Ҳарбий отряд ўт очганида қузғолончилардан И. Мадалиев, Б. Парпиев ва С. Мадалиевлар яраланганлар. Қузғолон тарқалиб, 12 киши ҳамоққа олинган. Халқ галаёнлари йирик қишлоқлар билан бир қаторда майда қишлоқларни ҳам уз ичига олди. Бундай ҳолларда 3—4 қишлоқ биргаликда ҳаракат қилганлар. Масалан, Кудош волостига қарашли Қириқкетмон, Бешкапоён ва Бешкаллаобод қишлоқларидаги халқ оммасининг қузғолони шулар жумласидандир. 500—600 кишидан иборат оломон Кудош қишлоғига тупланиб волост ҳокимини улдирмоқчи булиб, қидирганлар. Элликбоши ва унинг ўғлини калтаклаганлар, элликбошини уйини бузиб, мол-мулкни талаганлар. Ҳарбий отряд томонидан қузғолон қатнашчиларидан 12 киши ҳибсга тапшланди.

Қишлоқ аҳолисининг қузғолонлари темирйул ва станциялар, телефон ва телеграф симларини хавф остига қуйган. Шунинг учун ҳам, Қуқон жандармия бошлиғи темирйулга яқин жойда аҳоли тупланиб, Горчаков станциясини эгаллаш, телефон ва телеграф тармоқларини бузишга шайланаётганликларини Фарғона область ҳарбий губернаторига маълум қилган.

Қузғолонлар бостирилган бўлсада, лекин улар чор маъмурият вакилларини мавқеяга зарба бериб довлратиб қўйди: «Кейинги кунлардаги галаёнлар, — деб ёзганлиги Қуқон уездининг бошлиғи К. Мединский, — аҳоли орасида маҳаллий маъмуриятнинг мавқеини анча қўпориб ташлади. Маҳаллий маъмурият ҳаддан ташқари асабийлашган булиб, узига ишончини йўқотмоқда. Мусулмон байрамнинг биринчи кунда (18 июль) умумий қузғолон кутарилиши тўғрисида қатъий сузлар эшитилмоқда. Хавфсизликни таъмин-

лаш учун Қўқон шаҳар гарнизонини тезда кучайтириш лозим».¹ Шунингдек бу ҳужжатда темирйулларини ҳам хавфсизлигини дарҳол кучайтириш баён этилган. Халқ галаёни Наманган уездида ҳам кенг қўламда утган эди. 9 июлда эркак ва аёллар императорнинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармонини тан олмасликларини билдирганлар. Маъмуриятнинг қўзғолонни тарқатиб юборишга қаратилган ҳаракатлар ҳеч қандай натижа бермади. Аксинча, халқ оммаси тобора кучайиб борди. Шундан кейин пулемётлар билан қуролланган ҳарбий рота чақирилиб, оломонни қурқитиш чораси қўрилди. Бироқ, қўзғолончилар рўйхатларни берилишини қатъий туриб талаб қиладилар. Шу тарзда эрталабдан соат 2 гача шаҳар майдонида қўзғолончилар ҳарбий рота билан тураверди. Охирида оломон орасидан «Ур!» — деган сўзлар янграб, халқ ротата ташланди. Солдатлар пулемётлардан ўқ узиб қўзғолончилардан 12 кишини ўлдирдилар, 38 кишини яраладилар.

Наманган уезди бошлиғи П. Р. Крашковнинг курсатишича ярадор бўлган қўзғолончилар уларга «Бу ҳеч нарса эмас, барибир биз ўз мақсадимизни амалга оширамиз» — деб хитоб қилганлар.² Қўзғолон вақтида катта ва кичик оқсоқоллар, қозилар полиция умуман маъмурият вакиллариининг ҳаммаси ўлдирилиши ҳақида хитоблар эшитилиб турган. Қонли тўқнашувлардан кейин қўзғолон тарқалиб, унинг қатнашчиларидан М. Бойжонов, А. Розикбоев, Б. Мирзаев, И. Халфаев сингари жами 19 киши қамоққа олинди..

12 июлда уезднинг Уйчи қишлоғида қўзғолон кутарилган. Қўзғолончилар У. Бобожонов ва А. Хаманбойхужаевлар бошчилигида элликбошини уриб ўлдирганлар. Бу ҳаракатда М. Қажумов, А. Мухторов, М. Абдурахимов ва М. Абдукаримовлар фаол қатнашдилар. Бу кишиларни бари қамоққа олинди.

12 июлда Олмос қишлоғида эркак ва аёллар биргаликда бош кутариб Нигматбой Мирза Алибоев ва унинг мирзаси қишлоқ оқсоқоли М. Абдурахимовни калтакладилар.³ Бу хилдаги ҳаракат Жарқургон қишлоғида авжига чиқди. 2 июлда бу қишлоқда мингта

¹ УЗР МДА. Фарғона вилоят ҳарбий губернаторининг идораси, 2-руйхат, 145-пш, 8-бет.

² Уша жойда, 153-пш, 7-бет.

³ Уша жойда, 24-бет.

яқин одам тушганиб, маҳаллий маъмурият йиғилган болхонали уйни қуршаб, рўйхатларни беришни талаб қилдилар. Қишлоқ оқсоқоли Тожибой рўйхатларни оломон уртасига ташлашга мажбур бўлди. Бу ҳужжатлар дарҳол йўқ қилинди. Бироқ, қўзғолончилар бу билан қаноатланмай болхонага бостириб кириб, волост ҳокимини пастда турган оломонга улоқтирдилар. Оломон оқсоқолни калтаклаб, ҳалок қилади. Шундан кейин волост ҳокими уйига бориб, уни хонавайрон қилиб ташлади. Қўзғолон кундузги соат 3 дан кеч соат 6 гача давом этди. Қўзғолонни ташкил қилишда М. Миркаримбоев, А. Хужаев, М. Маматқулов, А. Юсупов, И. Хожиев, М. Жуманбердиев, М. Нурматов, Н. Бердибоев, Б. Хожиев, М. Назаров, П. Нахарбоев, Ю. Саидбоев ва М. Раимбоев сингари кишилар жонбозлик курсатганлар.

Уезднинг Пашкаран, Уйчи, Хужабод, Уйгур, Тошқургон ва Барзик қишлоқларда аҳоли бош кутариб амалдорларни уйларига ҳужум қилиб, рўйхатларини ёндирганлар. Уйчи қишлоғида 500 кишилик оломон элликбошини улдирган эди. 14 июлда уезднинг Чиндаул қишлоғида катта қўзғолон бўлган. 1000 кишига яқин халқ оммаси маъмуриятнинг сафарбарлик ҳақидаги тушунтириш сўзларига қулоқ солмай, норозилик билдирганлар. Қўзғолончилар полиция ва унинг бошлигини қуршаб, рўйхатларни тортиб олганлар. Улардан А. Дадабоев, М. Хожиев, Г. Каландаров, М. Усмонқулов, М. Содиқбоев, М. Каримбоев, Р. Раззоқов, М. Мирсаидов, Т. Қиличбоев, У. Содиқов, А. Шоюсупов, Х. Ҳрозқулов каби эллик нафар фаоллар судга берилди.

15 июлда уезднинг Чодак қишлоғида қўзғолон кутарилди. Куп сонли оломон волост ҳокими М. Худойбердиевнинг уйига бостириб кириб, тепкилаганлар. Кетмон, тош, таёқ ва болталар билан қуроқланган халқ Ш. Тоирбоев, М. Каримов, М. Ашурматов, М. Маратжонов ва бошқалар амалдорларни калтаклаган. Қўзғолончилар орасида айрим кишиларда тўппонча ҳам бўлган. Қўзғолончилар қишлоқ оқсоқоли Н. Аминовнинг уйи ва боғини хонавайрон қилиб ташлаганлар. Шунингдек оқсоқолнинг 15 минг сўм пули ва 10 минг сўмлик қарздорлик тилхатлари ҳамда 10000 сўмлик уй жиҳозлари ва моллари йўқ қилинган. Оқсоқолнинг узи Уш шаҳрига қочиб қутилган.

Қузғолоннинг фаол қатнашчиларидан 90 киши қамоққа олинди.¹ Масалан Ж. Каримбоев, А. Абдураимов, Ю. Машарипов, Н. Хожиев, Ю. Амирматов, С. Полвонов, Б. Қориев, А. Хужаев, С. Назаров, Н. Жалолов, М. Мадаёров, Ш. Тошбоев, А. Жалилов, С. Дониёрбоев, И. Мирзабоев ва бошқа кишилар шулар жумласидандир.

17 июлда юқори Ашт қишлоқ аҳолиси солиқ ва зулмга қарши қузғалиб волост ҳокимининг уйини вайрон қилиб, ёндириб юборган. Ҳокимни уриб улдирган. Бу воқеада Б. Саримсоқов, Т. Матқулов, М. Мансуров, М. Муминов, И. Бойматов, И. Нигматуллаев, А. Абдуқодиров, С. Химгамов, К. Фозилов ва бошқалар билан жами 27 киши катта жасорат курсатганлар. 25 июл куни халқ оммаси Уйчи волостига қарашли Ёрқурғон қишлоғида қузғолон кутарган. Бу ерда оломон оқсоқолларидан рўйхатларни беришни талаб этиб тошбурон қилганлар. Бу воқеадан сунг Т. Холиқов, Б. Мирзабоев, А. Хасанбоев, А. Толипов, Ш. Устабоев, У. Муминов, У. Йулдошбоев, А. Отабоев сингари 20 дан ортиқ кишилар қамоққа олинди.²

Қуйи Ашт қишлоғида қузғолон ҳам анча кучли булган. 1000 кипидан иборат қузғолончилар 17 июлда *болта, личоқ, таёқ ва тошлар билан волост ҳокими М. Алимбобоевнинг идорасини бузиб қаршилик курсатган расмий кишиларни улдирганлар. Улар ҳокимнинг уйига бориб, хонавайрон қилган ва мол-мулкини ёндирганлар. Бу билан бир қаторда ҳокимнинг тоғаси У. Одилбоев калтакланиб, замбилда майдонга олиб чиқилди ва улдирилди. Қузғолончилар бу билан чегараланмай ҳокимга тегишли дуқонларни ҳам бузиб ташладилар. Ҳаммаси булиб ҳокимнинг 50 минг сўмдан ортиқ мол-мулкини талади. Қузғолон давомида К. Хужаев, Ш. Турсунбоев, А. Ҳамламов, К. Мирзабобоев, М. Полвонов, А. Муллажонов, И. Назаров, М. Мараджонов, И. Абдурахмонов, М. Хожиев, Ҳ. Аминов сингари қуплаб оловқалблар олдинги сафда курашдилар. Қузғолонда аёллар ҳам эркакларга мадаккор булдилар. Қузғолончилардан У. Тошматова, Нури-*

¹ ЦГВИА Россия Ф. Штат Туркестанского военного округа. ОП. 3, д.34, л. 24.

² Уша жойда, 4-бет.

нисо Турсунова ва Ҳамробиби Аминова сингари жасоратли оналар амалдорларни ўлдиришга ва уларнинг уйларини бузишга бевосита қатнашганлари учун қамоққа олиниб судга берилган. Бу қаҳрамон аёллар билан бир қаторда қўзғолонга аралашган Т. Муҳаммадсафоёва, Б. Бурибоева, Ҳ. Носирова, Р. Шаҳророва, И. Мадазимова, С. Шербоева, Т. Шоюсупова, Ш. Муҳаммадғозиева, В. Мадалиева номли аёллар қамоққа олиниб, тергов қилинганлар.

Чор ҳукумати улкада қўзғолонларни бостириш учун 14 та батальон, 33 та казак ҳарбий бўлимни, 42 та түпни ва 69 та пулемётни жалб қилди. Жазо отрядлари ниҳоятда шавқатсизлик билан ҳаракат қилдилар. Бу ҳақда генерал-губернатор А.П. Куропаткиннинг рус императори Николай II га ёзган рапортида шундай ёзилган эди: «Сиз император олий ҳазратлари ва барчага муқаддас ватан ҳисобланган буюк Россия олдида ўз содиқлигини унутганлиги ва жинойий ишлар қилганлиги учун Туркистон аҳолиси қаттиқ жазоланди»¹. Қўзғолон қатнашчиларидан 3000дан ортиқ киши терговга тортилиб улардан 1588 суд қилинди. Булар 25 июль — 15 декабрь ойлари орасида бир неча гуруҳларга бўлинган ҳолда суд қилинди. Ҳатто маҳбусларни катта бир қисмини суд қилиш 1917 йил январ ойига қолдирилди. 1916 йил 20 декабр ойида берилган маълумотга кўра, қўзғолончиларнинг бир қисми яъни 933 киши суд қилиниб 346 киши оқланган, 587 маҳбус бўйича ҳукм чиқарилиб 201 киши осиб ўлдиришга, 104 киши каторгага, 194 киши арестантлик бўлимига, 88 киши қамоққа кесилди. Жиззах қўзғолончиларидан 50 киши ўлим, 1 киши каторгага ҳукм этилди. Богадан волостидаги қўзғолон бўйича 50 киши осиб ўлдириладиган бўлди. Умумлаштирилганда 1916 йил қатнашчиларидан 347 кишига ўлим жазоси берилди. Аммо халқни қаҳр-ғазаби ва нафратини яна қўзгатмаслик учун ўлим жазосига тортилганларнинг анча қисми узоқ муддатли каторгага алмаштирилди. Терговсиз ва судсиз минглаб қўзғолончилар ва уларнинг оила аъзолари ўлдирилган эди. Аммо А.Н. Куропаткин бу ҳақда оғиз очмай қўзғолон орқасида қурилган талофатларни таърифлайди. Унинг император номига юборган ахборотига кўра 3709 руслар жабрланиб 2325 ўлдирилган,

¹ ЦГВИА Россия. ОП. 253/916, д. 42, част. 3, л. 2.

1384 киши дараксиз йуқолган. Чор маъмурияти вакиллари-дан 7 киши, маҳаллий қуйи мансабдагилардан 22 киши ўлдирилган. 9000 хужалик остин-устин қилинган ва вайронага айлангирилган. Айни пайтда темирйуллар бузилган, куприклар ёндирилган, мол-мулк таланди. Айниқса, Жиззах қўзғолончиларига нисбатан ваҳшийларча муносабатда бўлди. Бу ҳақда қўзғолон қатнашчиларининг хотираларидан тула тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Жиззах галаёни иштирокчиси Тура Норбой дейди: «Жазо отрядлари тоғда қочиб, оч қолиб, қишлоқдан овқат олиб келиш учун тушган Мавло Айматовни ушладилар. У билан яна 7 кишини ушлаб дарахтларга боғладилар. Ун кунгача ҳар кунни бир бор калтаклаб, устидан сув қуйдилар. Солдатлар қишлоқдан кетадиган бўдилар. Кейин улар бу 7 кишини калтаклаб ўлдириб кетдилар». Қўзғолон қатнашчиларидан бири Муқим Урдушов Тошкентга қочиб сўнг Жиззахга қайтиб кўрганларини қуйидагича сўзлаган: «Тошкентдан Жиззахга келдим. Кечаси станцияга етиб, намоз вақтида шаҳарга тушиб кетдим. Йўлда кўп солдатларни кўрдим. Уларни ёнида халқдан талаб олинган қимматли рўзғор ашёлари тоғ-тоғ бўлиб ётибди. Солдатлар қимматли ипак сўзаналарни, атлас ва шоҳи кўрпаларни отларга ёпиб қуйибдилар. Ипак газламаларни, шоҳи кўрпаларни тупроққа ёзиб устида ағанаб ётибдилар. Ҳовлига чиқсалар ҳам шоҳи ва атлас кўрпаларни ёпиниб чиқмоқдалар. Бунда халқдан талаб олинган мингларча от-моллар ва қўйлар турибди. Бунда оёқ остида босилиб ётган қимматли нарсаларни куриб жуда раҳмим келди. Эски шаҳар йўлида кетаётганимда янги шаҳарга қараб қатор-қатор кетаётган хотин-қизларни кўрдим. Улар мендан «солдатлар талаб кетган нарсаларни қайтариб бераётган эмиш» деб эшитдик, шу тўғрими? — деб сурадилар. Мен буни кўрмаганигимни айтдим. Эски шаҳарга тушсам, энг яхши бинолар, маҳаллалар, шаҳар кўчаларидаги тимлар, дўконлар, ошхоналар ва чойхоналар қуйиб ер билан теп-текис булган. Бунда бойўгли сайрамоқда. Халқ оч ва яланғоч, жуда оғир аҳволда. Бу аҳволни куриб кўп ачиндим».

«Бир кунни — дейди қўзғолон иштирокчиси Мама-шариф Ҳусаинов, — шаҳар атрофини солдатлар ураб, ҳар ҳовлига беш-олтитадан бўлиб кираверишдилар. Одамларни уриб-сукиб уйларидан қувиб чиқдилар. Бе-

шикдаги болаларни ечиб олишга қўймадилар. Халқни бозор майдонига тушлаб, ёш ва жинсларга қараб тудаларга ажратдилар. Атрофларига туп ва пулемётлар урнатдилар. Солдатлар баъзи одамларни қулоғидан бураб тўш оғзига олиб бориб кейин қўйиб юборадилар. Баъзилари одамларга қараб милтиқларини шарқ-шурқ қилиб қўрқитадилар. Одамлар орасида Оқ подшо Жиззах халқини отиб юборади, энди ҳаммамизни отар экан деган гап тарқалди. Халқни ваҳима босди. Хотинлар ва болалар йиглади. Солдатлар уларни милтиқ қўндоғи билан урдилар. Бир вақт янги шаҳардан бир отлиқ аскар чопиб келиб: «Сиз маккор Жиззах халқи подшоҳи аъзамнинг олий фармониغا итоат қилмаганликларингиз учун подшоҳи аъзам сизларни отува буюрган эди. Генерал-губернатор Куропаткин сизларнинг гуноҳларингизни Оқ подшодан тилаб олибдилар. Сизлар энди бу шаҳарда яшашдан маҳрум бўлдингиз. Сизларни шаҳардан 25 километр нарига сургун қиламиз» деди. Солдатлар, мингбоши ва полициячилар халқни уч томонга бўлиб ҳайдадилар. Қун бениҳоят иссиқ, ҳамма ёқни чап-тузон қоплаган, эски шаҳарга келадиган сув янги шаҳарда бўғиб қўйилганлиги учун ҳеч жойда сув йўқ. Борларини солдатлар қоқиб олди. Яна югуртирди. Чополмай йиқилганларни милтиқ қўндоқлари билан урдилар. У вақтдаги дод-вой одамни тугар эди. Ёш болалар сувсизликдан юраги куйиб, улиб қолаверди. Ҳомиладор хотинлар туғиб ётибди, солдатлар уларга қарашига йўл бермайди. Солдатлар югиришдан бош тортганларни отдилар. Югуриб кетаётган халқни яна тўхтатиб, қўлларидаги узукларини, қулоқларидаги сирғаларини юлиб олдилар. Шу равишда чўлга етиб боргунча неча жойда текшириб, то яхши кийимларгача ечинтириб олдилар. Бизларни шундай азоб-уқубатлар билан шом пайғида Қилич чўлига олиб бориб ташлаб қайтдилар. Одамларла овқат ҳам, кўрпа-ёстиқ ҳам йўқ эди. Ҳамма оч ва сувсиз қолди. Кечаси биз қиплоқларга бориб, овқат олиб келиб ҳаммага оз-оз улашиб турдик. Бир туп одамлар оч қолиб, касалликдан улдилар. 10 кундан кейин бизга шаҳарга келишга рухсат тегили». Мазкур сатрларда асосан қўзғолончиларнинг ота-оналари ва фарзандларига нисбатан қилинган ваҳшийликлар ҳақида суз юритилган. Қўзғолончиларнинг узларига нисбатан қўлланилган азоб-уқубатлар янада даҳшатли

булган. Бу ҳақда Коршунова исми рус аёлининг уз кузи билан курганини далолат беради: «Тошкент қамоқхонасининг ҳовлисида очликдан улган фаргоналикларнинг мурдалари солинган араваларни курдик. Сунгра чала улик бўлиб ётган маҳбуслар жойлашган қамоқхона ертўласига тушдик. Бу ернинг икки томонида ниҳоятда қийноқлар орқасида улаётган одамлар ётишибди. Булар шу даражада зич ва қалашиб ётар эдиларки, оёқ босишга жойни топиш жуда қийин булди. Бизни озғин, исқирт эркакларни, сочлари ёйилиб ётган хотинларни куриниши, курқув ва шу билан бирга нафрат билан қараётган кузлари ҳаяжонга солди. Ёни улғайган бир аёл менинг оёғимга ёпишиб гич ёш ва аламга тулган кузлари билан боқиб нималарнидир гапирди. Бироқ мен тил билмаганим туфайли унинг ҳунграб йиғлаш билан айтган сузларини тупунмадим. Кимдир олдинда кстаётган бир ҳамроҳим мени қулимдан тортгандан кейин аёлдан узоқлашдик. Мен аёлларни бадани буйлаб минглаб минглаб чумолиларни урмалаётганини курдим. Манзара гоятда даҳшатли эди. Мен бир новча одамнинг эғнидаги чириган чопонидан бир парча пахтани юлиб олиб чайнаётганлигини гувоҳи булдим. Куп маҳбуслар деярли нафас олмай ётардилар. Афтидан улар азоб-уқубатларнинг охириги дақиқаларини кечирмоқда эди. Уларнинг купчилиги эс-хушини йуқотган, бошқалари оч кузлари билан бизга боқар эдилар».

Баён этилган сатрлардан маълум буладики, чор маъмурияти эркакларни орасига аёлларни жойлаштириб ва азоб бериб тарихда мисли курилмаган даҳшатга кул урган.

Жиззахда кузғолон кутарилганлигини рукач қилиб 2000 гектар унумли ер давлат фойдасига мусодара қилинди. Шу равишдан деҳқонлар ҳаётининг асосий манбаи ҳисобланган ердан маҳрум этилган. Бу билан бир қаторда кузғолончиларнинг ташаббусчилари осиб улдирилди. Генерал-губернатор А. Н. Куропаткин баён этилган жазо чораларини қуйидагича таърифлаган эди: «Туб аҳоли шунини яхши билсинки, рус қони тукилган тақдирда айбдорларни осиб улдирилиши билан бир қаторда уларни ерлари Андижон (Дукчи Эшон) кузғолони иштирокчиларига нисбатан қилингандек тартиб олинади. Бу ҳар бир галаёндан кейин қатъи равишда қилинаётган тартиб туб аҳолини рус

ҳукуматига қарши қурол кутармасликка мажбур этиши лозим!»

Бошқаларга ибрат ва хавф бўлиши учун биринчи навбатда қўзғолонни энг юқори чўққига кутарилган жойларидан бири Жиззах шаҳри ер билан яксон қилинди. Бундай фожиа қўзғолончиларнинг эсдаликларидан ҳам ўз ифодасини топди:

*Тахта кўприк битдими?
Николай подшоҳ ўтдими?
Жиззах шаҳрини вайрон қилиб
Муродига етдими?
Ош қади, Палов қади
Томга чиқиб дод айлади
Намозгоҳни солдат босиб
Жиззахни вайрон айлади*

Шуни айтиб утиш керакки, юқори табақа орасида дилида чор ҳукуматига ва мардикорликка олишга қарши булган кишилар йуқ эмас эди. Улар ўз мақсадларини ошқора қилишдан чучиб пинхон равишда иш юритдилар. Масалан, Андижон шаҳридаги энг йирик миллионер Миркомил Мир Мўминбоев Қўқон мингбошиси номига махфий хат жунатган: «Маълум булсинки, Қўқон аҳолиси ва бойлари мардикорликка олиш масаласи буйича қаттиқ турмушларнинг гайинлаган, мардикорликка бормаслигини айтинглар, Қўқманглар! Россияни аҳволи жуда танг. Мени ўзим бориб кўрдим. Қачонки одамлар мени устимдан шикоят қилганларида 150 минг сўм бериб қутилдим. Ҳозирги вазиятда, агар рус амалдорига минг сўм берилса у вақтда хотинини ҳам, боласини ҳам беришга тайёр. Туркиянинг аҳволи яхши. Эндиликда биз куш-фурушларни қонини ичамиз. Андижон тақдири қулимда.

Бу хатни ўқи, тез жавоб бер ва сир тут!»¹.

Шу мазмундаги хат Марғилондаги Сайид Мамад Эшонга ҳам юборилиб, унда фақат бир еқадан бош чиқариб иш юритилса халқ қўзғолонини кутариш осонлиги кўрсатиб утилган.² Миркомил Мир Мўминбоев бундай хатларни бошқа жойларга ҳам юборган. Бирок

¹ УЗР МДА. Ф. Фаргона вилоятининг ҳарбий губернаторини бошқармаси, 2-руйхат, 148-иш, 66 бет.

² Ушга жойда, уша бетда.

юқори табақа вакиллари қўрқоқлик ва лоқайдлик қилиб қулай фурсатдан фойдалана олмадилар. Ҳатто миллий буржуазия ва зиёлилар заиф бўлганлиги учун ўзларини утга урушдан чучидилар. Натижада халқ галаёнларига бошчилик қиладиган билимдон раҳбар топилмади. Шунинг учун қўзғолончилар топи, гипт парчаси, таёқ, болта, темир-терсак ва бошқа оддий нарсалар билан, милтик, тўппонча, қилич ва тўплар билан қуролланган империя кўнинларига қарши ўзлари билганича кураш олиб бордилар. Жазо отрядларининг ваҳшийлиги ўлкада жуда хатарли ва хавфли вазиятни юзага келтирди. Бундан ваҳимага тушган маҳаллий табақа вакиллари ва зиёлийлар вазиятни юмшатиш ва тинчликни таъминлаш мақсадида мардикор олишга қаратилган фармонни амалга оширишга яқиндан ёдам беришга аҳд қилдилар. Ҳатто маҳаллий юқори табақанинг айрим вакиллари «Овом халқни» қўзғолон кўтарганликлари учун чор маъмуриятидан кечиришни илтижо қилдилар. Чунончи, «Туркистон вилоят» рўзномасининг саҳифаларида рус императорини кўкларга кўтарувчи ва мардикорликка бориш ҳар бир кишининг ватан олдидаги бурчи эканлиги ҳақида шеър ва мақолалар чоп этилди.

Шунингдек маҳаллий маъмурият, миллий буржуазия ва жадидларнинг вакилларини «Маҳаллий ёрдам комитетлари» тузилди.

Улар мардикорларни жунатишга кумаклашиш билан бир қаторда жамоадан уларни эҳтиёжи учун маблағ тўпладилар. Мазкур комитетлар Тошкент, Андижон, Қўқон, Наманган ва бошқа жойларда ташкил этилиб, унга асосан жадидлар бошчилик қилдилар. Сиртдан қараганда комитетлар гуё император фармонини қувватлагандек кўринади. Бироқ аслида ҳукумат томонидан деярли моддий ёрдам кўрсатилмаган. Мардикорларни аҳволини оз бўлсада яхшилашга ҳаракат қилинган эди. Шубҳасиз, қўзғолон жараёнида чор маъмурияти томонидан амалга оширилган даҳшатли чоралар халқни ниҳоятда тинкасини қуритиб ва ҳаётни остин-устун қилиб ташлаган эди. Буни устига устак мардикорликка юбормасликни ҳеч иложи бўлмаган. Мана шундай оғир шароитда комитетларни тузилиши фойладан холи эмас эди, албатта. Чунки уларнинг асосий вазифаси мардикорликка жунатилган кишиларни ва уларнинг оила аъзоларини

эҳтиёжларини қондиришдан иборат эди.¹ Қаҳатчилик ва чор жазо отрядларининг қирғинларидан ниҳоятда толиққан халойиқ қайта қузғолон кўтаришга ҳоли қолмади. Баён этилган қулай фурсатлардан фойдаланган чор ҳукумати императори фармонни амалга оширишга қатъий равишда киришди.

1916 йилни 23 августда А. Н. Куропаткин мардикорликка сафарбар қилиш тадбирлари ҳақида буйруқ чиқарди. Бунда мардикорликка олинадиган одамларни сони тақсимланди: Сирдарё вилоятига — 60.000, Самарқанд вилоятига — 32407, Фарғона вилоятига — 51233, Еттисув вилоятига — 4300 ва Каспий орти вилоятига — 13830 киппи белгиланди. Жами 200470 кишини ташкил қилди. Сафарбарлик 1916 йилни 18 сентябрда то 1917 йилни февраль буржуа-демократик революциясининг ғалабасигача давом этди. Мардикорлар Москва, Петербург, Рязань, Тула, Орёл, Смоленск, Пенза, Брянск, Двинок, Нижний-Новгород, Қозон, Самара, Перм, Екатеринбург (Свердловск), Оренбург, Киев, Харьков, Екатеринослав, Одесса, Запорожье, Керч, Тфилиси, Ботуми ва бошқа жойларга урнаштирилди.

Чор маъмурияги белгиланган 200470 киши урнига 123 мингдан ортиқ мардикорларни сафарбар қилишга муваффақ бўлди. Улардан 101.600 киши Россиянинг Оврупо қисмига, 4000 киши Сибирга, 7405 киши Кавказга жойлаштирилган. 10 мингдан ортиқ кишилар Туркистон улкасида ишлатилди. Мардикорлар ҳарбий ва оддий саноат корхоналарида, конларда, темир йўллар қурилишларида, ўрмонларда ва айрим капиталистларнинг хужаликларида қаттиқ ишлатилди. Хусусан, фронт орқасидаги ҳаракатдаги армия урнашган жойларга — 33.687, заводларга — 17.000, темир йўлларга — 28.270, турли жамоа корхоналари ва таъкилотларда — 44.284 мардикорлар юборилган эди. Улар очликдан, хўрликдан ва машаққатли меҳнатдан қўп азоб-уқубатларни бошларидан кечирдилар. Уларнинг орасида совуқ урушидан ва турли касаллардан улганлар ва ногирон бўлиб қолганлар бор эди. Ўзбек мардикорларининг ҳаёти оғзаки ижодиётда ҳам тасвирланган:

¹ «Туркестанский голос», 1916. 1 сентябрь.

*Поезднинг гилдираги,
Устахонаси билан дўнгалаги,
Двинскага кетишди
Мард йигитнинг бир бўлаги.
Двинскийга кетмас эди
Мард йигитнинг бир бўлаги,
Двинскийга кетказган,
Николай золимнинг замбараги.
Двинскага йўл бўлсин
Қарағайзоринг кул бўлсин
Йигитларни қийнаган
Николайнинг йўқ бўлсин.
Сўк ошингни ичмайман,
Этигимни ечмайман.
Қорда қарағий кесганман
Ҳеч ҳаққимдан кечмайман.*

Мардикорларнинг оғир ҳаёти қуйидаги мисраларда ҳам ўз ифодасини топган:

*Унда бордик, шунда келдик
Пенза деган шахрига.
Ярмимиз чор питида қолдик,
Ярмимиз мис конида.
Оёқларимиздан совуқлар ўтди,
Тўхтамас кўздан ёш.
Шўрпа деб лойқа сув берди,
Бир киши ичолмадик.
Қора нон аччиқ экан,
Уч кунгача ейолмадик.*

Ўзбек мардикорлари машаққатли ва оғир ҳаётнинг асири бўлиб қолмай, кураш олиб бордилар. Улар бир неча маротаба иш ташладилар ва ҳарбий отрядлар билан тўқнашган вақтлари бўлди. Улар Февраль-буржуа демократик инқилобидан кейин ўз ватанига қайтишга эришдилар.

Умумий хулоса шуки, 1916 йил қўзғолони чор ҳукумагининг мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсати авжига минган вақтда юз берди. У миллий зулмга, улкани Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланишига қарши қаратилган эди.

Қўзғолоннинг тарихий аҳамияти шундаки, у бутун

Туркистон ерларида туб аҳолининг сиёсий онги ва фаолиятини ўсишига олиб келди. Унда аёлларнинг қатнашиши муҳим воқеа ҳисобланди. Бу аёлларнинг ватанпарварлиги ва жасорати ҳақида далолат беради. Қўзғолон кенг қулоч ёйиб, шаҳар камбағалларини, деҳқонлар оммасини ва рус ҳукумати ҳукмронлигидан норози бўлган юқори табақа вакилларини қамраб олди. Улар биргаликда Ватан мустақиллиги ва озодлигини тиклаш учун курашдилар. Қўзғолон рус ҳукумати-нинг ўлкадаги куч-қудратини заифлаштириб, Россияда Февраль-буржуа демократик революциясининг галабасини таъминлаган омиллардан бири ҳисобланади.

Қўзғолоннинг ижобий томони яна шундаки, у рус императорининг мардикорликка сафарбарлик ҳақидаги фармонини ўз вақтида амалга оширишга зарба берди. Натижада мулжалланган мардикорларнинг сонини ярмисинигина жунатишга тўғри келди.

Қўзғолон ўзбек ва ўлканинг бошқа халқларининг мустақиллик, озодлик учун олиб борган курашлари тарихида ўчмас из қолдирди.

Россия ва Туркистонда сиёсий партиялар ва ишчилар ҳаракатининг юзага келиши

РОССИЯДА СИЁСИЙ КУРАШЛАРНИНГ АВЖИГА ЧИКИШИ

Россия ҳам Туркистон ҳам бир империянинг таркибида булганлиги учун у ердаги сиёсий ҳаётни улкага ўз таъсирини кўрсатиши турган гап эди. Шу боис Россиядаги сиёсий вазиятни маълум даражада булса-да ёритмасдан Туркистондаги воқеалар ҳақида туғри тасаввур этишни ҳеч иложи йўқ.

XX аср бошларида Россияда ҳукм сураётган сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тизим замон талаби ва тараққиётга жавоб бера олмай қолди. Натижада бутун мамлакатда чуқур инқироз содир булиб Россия Оврупонинг қолоқ мамлакати сифатида намоён булди. У ривожланган мамлакатларнинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозори ҳисобланди. Бундай оғир аҳволдан қутулишнинг ягона йўли монархия тизимидан воз кечиб, демократик республикасини тузишдан иборат эди. Аммо чор ҳукумати яккахокимликка асосланган тоталитар сиёсатни давом эттириб сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни тақиқлади. Бу ҳолат Россияни узида ҳам, унинг мустамлакаларида ҳам оппозицион кучларнинг фаолиятини тобора кучайтириб борди. Биринчи навбатда қашшоқлашган ишчилар ҳукуматга қарши бош кутардилар. Чунончи 1900—1904 йилларда улар томонидан 925 маротаба иш ташланиб, 180 минг киши қатнашди. Агар 1901 йилда сиёсий иш ташлашлар 22 фоизни ташкил этган булса 1903 йилда — 53 фоизга кўтарилди. Бундан ташқари 1901—1904 йилларда 76 маротаба биринчи май намойишлари утказилди. Ишталаш (стачка)лар ва намойишларда «Йўқолсин Чор ҳукумати», «Чор ҳукумати — халқ душмани» сингари пиорлар баён этилди. Шунингдек Россияда деҳқон галаёнлари кутарилди.

Россиянинг 1904—1905 йиллардаги Япония билан урушда мағлубиятга учраши халқ оммасининг аҳволини

янада ёмонлаштириб унинг нафрати ва газабини қайна-тиб юборди. Айниқса ишчиларнинг норозилиги юқори чуққига кўтарилди. Чунончи 1905 йил 9 январ, якшанба куни Петербургдаги Қишки саройнинг майдонида 150 минг кишидан иборат ишчилар намойиш кўтардилар. Солдатлар уларга қарши ўқ узиб 1200 кишини ўлдирди ва 5 минг кишини жароҳатлантирди. Шу боис намойиш «Қонли якшанба» деб юритиладиган бўлди. Чор ҳукумати-нинг тинч намойишларга нисбатан ваҳшиёна муноса-бати кенг халқ оммасининг газабини янада қаттиқ қузғатди. Мамлакат бўйлаб норозилик намойишлари кенг қулоч ёйди. Масалан, 1905 йилнинг январь ойида 450 минг ишчи бош кўтарди.

Чор ҳукуматининг тоталитар сиёсати ва мамлакат-нинг оғир аҳволи турли сиёсий партияларни юзага келтирди.

XIX аср охири — XX аср бошларида Россияда со-циал-демократик тўғарақлар пайдо бўлди. Улар чор ҳукуматига қарши курашиш, сиёсий озодликка эри-шиш, сўнгра социализмни куришни мақсад қилиб қўйдилар. 1898 йилда Минскда мамлакатнинг турли жойларда тарқоқ ҳолда иш юритаётган социал-демо-кратик тўғарақларнинг вакиллари ўзларининг бирин-чи съездини ўтказдилар. Ушбу съездда Россия социал-демократик ишчилар партияси (РСДРП) тузилди. Сиёсий озодлик ва социализм учун кураш партиянинг асосий вазифаси этиб белгиланди. Бу ҳақда махсус ма-нифест қабул қилинди. 1903 йилда даставвал Брюс-сельда, сўнгра Лондонда РСДРПнинг иккинчи съезди чақирилиб партиянинг дастури қабул қилинди. Дас-турда партиянинг кураши икки босқичда олиб бори-лиши курсатилди. Биринчисида чор ҳукуматини ағда-риш ва буржуа демократик республикасини ўрнатиш, иккинчи босқичда эса социалистик революцияни амалга ошириш режалаштирилди. Съездда партиянинг раҳбар органларини сайлаш ва партия аъзолитига қабул қилиш масаласи бўйича ўтказилган баҳсда Ле-нин тарафдорлари кўпчилик овозни олганлари учун большевиклар, Мартов бошлиқ гуруҳлар оз овозга эга бўлганликлари туфайли меньшевиклар деб аталди.

1901—1902 йилларда «социал революционерлар» партияси тузилиб, унинг аъзолари эсерлар деб юри-тилди. Улар революцияда ишчиларнинг ётакчилиқ ўрнини инкор этиб, деҳқонларни революцион куч си-

фтида баҳоладилар. Улар террор йули билан курашиш тарафдорлари эди. Натижада Д. С. Снягин (1902) ва В. К. Плеве (1904) сингари Ички ишлар вазирлари отиб улдирилди. Эсерлар посёлкаларда ерга писбатан хусусий мулкчиликни йуқ қилиб, уни жамоа ерларига айлантириш ва коллектив меҳнатни ташкил этиш йули билан социализмни куришни тарғибот қилдилар. Эсерлар сиёсат соҳасида чоризмни ағдарिश, республика, демократияни ва парламентни ташкил қилиш тарафдорлари ҳисобланганлар. Шунинг учун ҳам уларни большевик ва меньшевиклар билан ҳамкорликда иш юритган вақтлари куп булган.

1905 йил 9 январь воқеасидан кейинги ойларда ишчилар, деҳқонлар ва солдатларнинг бош кутаришлари қизгин тус олиб, хавfli вазиятни юзага келтирди. Император уни юмшатиш учун 1905 йил 17 октябрда фуқароларга сўз ва матбуот эркинлигини бериш ва қонун чиқарувчи Дума (парламент)ни жорий этиш ҳақида манифест эълон қилди.

1905 йилнинг октябрь-ноябрь ойларида буржуазиянинг «конституциячи-демократлар» номида сиёсий партияси тузилди. Бу партия кадет номи билан ҳам иш юритди. Унинг дастурида конституцияга асосланган монархия учун кураш асосий мақсад деб белгиланди. Юқорида қайд қилинган ҳукумат манифести эълон қилингандан кейин «17 октябрь иттифоқи» (октябристлар) номи буржуазия партияси тузилди. Бу партия ҳам кадетларга ухшаш конституцияли монархиянинг тарафдорлари эди. Шунингдек демократия душмани, улугмиллатчилик ва антисемитизм руҳи билан суғорилган «черносотинчи»лар партияси пайдо булди.

1905 йил октябрь ойида Россияда ишчи ва солдат депутатлари советлари, посёлкаларда деҳқон (крестьян) комитетлари тузилди. Умумлаштирилганда уша йили бутун мамлакатда 55 та советлар пайдо булди. Уларга эсер, меньшевик ва большевиклар аъзо эдилар. Советлар чоризмга қарши курашни асосий вазифа деб белгиладилар.

Чор ҳукуматининг «17 октябрь Манифести» маълум даражада жамиятни демократлаштирган булса-да, лекин амалда давлат бошқарувида императорнинг яккаҳоқимлиги ҳукм сураверди. Бунинг устига устак меҳнаткаш омманинг ҳаёти янада оғирлашиб борди.

Шу боис 1911—1914 йилларда юз минглаб ишчилар на деҳқонларнинг галаёнилари ривожланди.

Олдинги саҳифаларда Россиядаги турли сиёсий партияларни фаолиятини шарҳлашдан мақсад шуки, уларнинг булимлари Туркистон заминида ҳам юзага келиб сиёсий курашларни йуналтирувчи кучлари ҳисобланди. Маълумки улкада Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Марғилон, Андижон ва бошқа жойларда рус шаҳарлари пайдо бўлган эди. Бу жойлардаги аҳолининг ҳаёти анча оғир бўлган. Шу боис улкадаги темир йул ва қорхоналарнинг ишчилари иш ташлади ва намойиш кутардилар.

XIX аср охирларида улкада сургун қилинган социал-демократларни учратиш мумкин эди. Кейинги асрнинг дастлабки йилларида улкада социал-демократларнинг сони 377 кишини ташкил этди. 1903 йилдан бошлаб Тошкентда социал-демократик гуруҳи шаклланиб, улар ишчилар орасида чор ҳукуматига қарши революцион курашни уюштириш билан шуғулландилар. Ишчилар «Йуқолсин самодержание», «Яшасин халқ ҳокимияти!» деган шиорлар билан ёзилган қизил байроқларни кутарган ҳолда бош кутардилар. Бундай чиқишлар Тошкентдан ташқари Самарқанд, Андижон, Қўқон ва улканинг бошқа жойларида кузга ташланди. Уша 1905 йилнинг охирги ойларида айрим ҳарбий қисмларда солдатларнинг ҳам галаёни содир бўлди. Бу вақтларда Тошкент, Самарқанд, Андижон, Қўқон, Хужанд ва бошқа шаҳарларда социал-демократик ташкилотларнинг конференцияси очилди. Бунда улар РСДРПнинг улка ташкилоти сифатида бирлашдилар. Аммо 1907 йилда чор ҳукумати томонидан ташкилотнинг аъзоларини қупчилигини қамоққа ташлашни орқасида социал-демократларнинг фаолияти сунди. Бироқ 1912 йилга келиб янги социал-демократик гуруҳлар пайдо бўла бошлади.

Россияда бўлганидек улкада ҳам социал-демократик ташкилотларнинг аъзолари бир тарафдан эсер ва меньшевиклар, иккинчидан большевиклардан иборат эди. Улар қуп ҳолларда чоризмга қарши курашларда биргаликда қатнашдилар. Бироқ уларнинг уртасидаги зиддият ва келишмовчилик қанчалик вақтларнинг утиши билан шунчалик қизгин тус олиб борди. Умуман олганда социал-демократик ташкилотларда меньшевик ва эсерлар салмоқли уринни эгаллаган эдилар.

1905—1906 йилларда Тошкентда, Қўқонда ва Самарқандда кадет, октябрист ва прогрессивистлар партияларининг бўлимлари юзага келди. Кадетлар савдо-саноат вакиллари, адвокат ва инженерларни уз ичига олди. У келажакда ўлканинг сиёсий ҳаётида салмоқли уришни эгаллади.

ЖАДИДЛАР МУСТАҚИЛЛИК ВА ОЗОДЛИК УЧУН КУРАШДА

XX асрнинг бошларида чоризмга қарши кураш нафақат Россияни ўзида балки унинг мустамлакаларида, жумладан Туркистонда ҳам тобора қизиб борди. Бу кураш икки йўналишда кечди. Ўлканинг рус аҳолиси истиқомат қилаётган жойларда олдинги саҳифаларда кўрсатилган Россиянинг ўзидаги буржуазия партиялар ва социал-демократларнинг бўлимлари юзага келди. Улар ўлкада ҳам русларга сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни бериш ва давлат бошқарувини демократлаштириш учун курашдилар. Аммо улар бундай ўзгаришларни Россия империясини яхлитлиги ва мустамлакачилик сиёсатини сақлаган ҳолда амалга оширишни режалаштирган эдилар. Уларнинг дастурларида маҳаллий аҳолининг манфаатлари учун ҳам курашиш ҳаёлга ҳам келтирилмади. Шунга ўхшаш ўлкадаги ишчиларнинг революцион ҳаракатлари ҳам туб аҳолини озодлигини таъминлашга қаратилмаган эди. Туркистон заминида буржуазия сиёсий партия ва социал-демократларнинг фаолиятига қарама-қарши миллий-озодлик гоялари уз кучини кўрсатиб борди. Зеро, ўзбек халқининг чор ҳукуматига қарши курашларининг моҳияти ва йўналиши мустақиллик ва озодликни тиклашдан иборат эди. Аммо совет даврида бу тарихий ҳақиқат инкор этилиб миллий-озодлик ҳаракатлари Умумроссия ишчиларининг чоризмга қарши революцион курашининг таркибий қисми сифатида баҳоланди. «Мустамлака чекка ўлкаларнинг, — дейилади Ўзбекистон тарихи китобида, — ишчи ва деҳқонлари ҳарбий феодал империализмга ва капиталистик эксплуатацияга қарши курашда Россия пролетариатининг иттифоқчилари бўлиб қолдилар... Россия ишчилар синфи ва деҳқонларнинг миллий районлардаги ишчилар ва қишлоқ камбағаллари билан бирлик фронтини ташкил этиб, буржуазияга маҳал-

лий эксплуататор синфларга қарши курашга йўллади».¹

Куриниб турибдики, гуё Россия ишчилар синфи миллий-озодлик курашларнинг йўлбошчиси ҳисобланган. Шуру тарихчилари бу фикрни тасдиқловчи биронта ишончли ҳужжатни кўрсатмай умумий сўзлар билан чегараландилар. Буни исботлашни иложи ҳам йўқ эди. Чунки улкадаги миллий-озодлик гоё ва курашлар Россия буржуазия сиёсий партия ва социал-демократларнинг мақсадларига зид ва қарши ҳолда намён бўлди. Улар мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсатининг кушандаси сифатида гавдаланди. Бу борада жамиятнинг энг илғор вакиллари — жадидларнинг ватанпарварлик фаолияти муҳим ўрин эгаллади. Жадидчилик ҳаракати ўзида мазлум халқнинг озодлик гоёларини акс эттирди. Унинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тасодифий ва фавқулоддаги воқеа бўлмай сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий заминига эга эди.

Биринчидан. Чор ҳукумати хонликларни босиб олгандан кейин миллий давлат, миллий қўшин ва миллий чегарани йўқ қилиб улкани Россия империясининг таркибий қисмига айлантирди. Олий ва ўрта раҳбарлик лавозимларига рус генераллари ва офицерлари тайинланиб ҳарбий бошқарув тизими жорий этилди. Маҳаллий халқ вакиллари эса қуйи мапсабларга тайинланиб, улар чор маъмуриятининг малайлари эди, холос. Сиёсий-маъмурий тизим мустамлакачилик ва миллий зулмга асосланган бўлиб сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар берилмади. Жамиятда адолатсизлик, зўравонлик, ҳақсизлик, назорат ва таъқиб ҳукм сурди. Бундай озодликни барбод этган бошқарув тизими жадидларнинг сиёсий қараши ва фаолиятини шакллантирди. Зеро, улар мустамлакачилик ва миллий зулмга қарши курашни асосий вазифа ҳисоблаб, унинг даҳшатли оқибатларини кўтариб баён этдилар. Бу хусусда Фитратнинг «Темур сағанаси» пьесаси алоҳида аҳамият касб этади. Унда Фитрат пьеса қаҳрамони орқали Амир Темур руҳига мурожаат этиб дейди: «Ҳоқоним, эзилиб таланган, таланиб йиқилган, йиқилиб яраданган турк элининг бир боласи сендан кумак истарга келди. Боғлари бузилган, гуллари сўлган, булбуллари учирилган Туроннинг бир қорову-

¹ Ўзбекистон тарихи. III жилд. Тошкент, 1971, 20—21-бетлар.

ли сенга арз этарга келди. Бағрим ёниқ, юзим қора, кунглим синиқ, буйим букик. Сенинг зиёратингга келдим султоним. Эзилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним, уртанган жоним учун бу сағанангдан даво излаб келдим, Ҳоқоним! Юз йиллардан бери жафо кўриб, гам чекиб келган туркнинг қонли кўз ёшларини этақларингга туқарга келдим. Қоронгулар ичра қолган ўзбек кузлари учун туфроғингдан сурма олгани келдим. Туркнинг номуси, эътибори, иймони, виждони зодимларнинг аёғлари остида қолди.

Туркнинг юрти, улоғи, учоғи, Турони ёт қўлларга тушди. Туркнинг белгиси, онги, уйлови, зийраклиги жаҳолат ўлжасига кетди. Сенинг қиличинг билан дунё эгаси булган Турк тинчгина бир ётоқ тополмай қолди».¹

Ушбу сатрларда мустамлака даврининг ўзбек халқига келтирган фожеаси ҳаққоний равишда тасвирланган. Ҳақиқатан ҳам уша даврда туб аҳолига оқдий бир ҳақ-ҳуқуқ ҳам берилмай оёқости қилиниши, хурланиши ва қул каби ишлатилиши авжига минган эди. Аммо ҳеч қандай таъкиб ва жазолар ўзбекларнинг ватанпарварлиги ва курашини парчалай олмади. Аксинча озодлик учун курашни муқаддас бурч деб ҳисобладилар. Бу «Темур сағана»сининг қаҳрамони мисолида ҳам яққол кузга ташланиб турибди. У мустақиллик ва озодлик рамзи булмиш буюк Амир Темурдан куч-қувват сураб руҳига сигинади. Фитрат «Темур сағанаси» драмаси орқали жадидларнинг сиёсий қиёфасини ёритди дейилса, асло хато булмайди. Бу борада унинг куйидаги шеъри ҳам диққатни жалб этади.

*Эй, улуғ Тангрим,
эё, буюк Тангрим,
Турк ўғлисан, Турон элин
юксалтиргайсан.
Ярлақагайсан,
Раҳм этгайсан.
Улуғ Турон, турк боғида
гул кўкартиргайсан.
Эй, Тангрим! Раҳмонсан,
улуғсан, қодирсан,*

¹ Каримов Н. Фитратнинг шайтонга исени. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993. 20 август.

Турк эларин Турк боғида,
гул кўкартиргайсан.

Эй йигит йўқми

томирингда қон!

Мунча хўрлик билан ётибсан?!

Давлатинг, иззатинг йўқ қўлингда,

Бошқага қул бўлиб қолибсан.

Турк эли тургин энди! Тиг, яроғ, отга

мин, чоптир энди,

Синдириб ташла ёвнинг қўлини, зулмини

истамаймиз дебон!!

Фитрат «Давлатинг, иззатинг қўлингда йўқ» ва «бошқага қул бўлиб қолибсан» деб мустахлақчилиги исканжасида сиқилиб ётган ўзбекларни озодлик курашига даъват этган. Бу ерда мустақилликни тиклаш ва миллий давлатни ташкил этиш гояси барқ уриб турибди. Бундай гоя Чулпоннинг шеърларида ҳам ўз аксини топган.

Ўзал Туркистон сенга на бўлди,

Саҳар вақтида гулларинг сўлди.

Чаманлар барбод, кунлар ҳам фарёд,

Билмам не учун қушлар учмас боғларингда.

Бирлигимизнинг тебранмас тоғи

Умидимизни сўнмас чироғи.

Бирлаш эй халқим, келгандир чоғи,

Безансин энди Туркистон боғи.

Ўзгал халқим, етар шунча жабру жафолар.

Ол байроғингни қалбинг уйғонсин,

Қуллик, асорат барчаси ёнсин.

Қур янги давлат, ёвлар ўртансин,

Усиб Туркистон, қаддин кўтарсин,

Яйрат, яшнат, ўз Ватанинг гул боғларингда.²

Жадидларнинг юқорида курсатилган сиёсий курашлари ХХ аср бошларида шаклланди. Бироқ улар асосан буржуа феврал-демократик революциясидан кейин ҳаётга татбиқ этиб борилди. Бу вақтларда

¹ Ёқубов Ҳ. Фитрат тўғрисида баъзи хотираларим. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1996, 29 октябр.

² Ёлдошев Н. Чулпон ва Фитрат. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» 1995, 20 январь.

Бехбудий ва Мунаввар қори сингари жадид лидерларининг «Ҳақ олинур, берилмас», «Хуррият берилмас, олинур» деган хитоблари бежиз кутарилмаган эди. Жадидлар бу вақтгача биринчи галда халқни саводини чиқариш, миллий ҳис-туйғу ва онгини ошириш билан бевосита шугулландилар. «Чор ҳукуматини йўқотиш, — деган Мунаввар қори, — жадидларнинг тилагида бор эди. Сиёсий вазифамиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат бўлиши яширин эмас. Наинки, биз жадид мактаби очиш билан савдо хизматчилари, бошқа таъбир билан айтганда, дўконда утириб, насия езадургон ходимлар етказсак. Бу ишга ақлли одам шу баҳони беришда у ёқ, бу ёқни мулоҳаза қилсин».¹

Бу ерда Мунаввар қори мазлум халқнинг саводини чиқариш орқали онгли равишда иш юритадиган ва ўзининг фикр-мулоҳазасига эга кишиларни етиштириш зарурлигини таъкидламоқда. Бу ўз даври учун энг тўғри йўл эди.

Иккинчидан. Туркистон Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланган эди. Шу нуқтан назардан ўлкада пахтачилик ривожлантирилиб, унинг деярли ҳаммаси Россияга жўнатиб турилди. Шунга ўхшаш бошқа деҳқончилик маҳсулотлари ҳам хом ашё сифатида олиб кетилди.

Мустамлакачилар ўлкадаги табиий бойликларни ҳам таладилар. Россиядан ўлкага тайёр саноат молларини узлуксиз келтирилиши ҳам тараққиётни бўғиб халқни қашшоқланишига олиб келган. Шунинг учун жадидлар моддий бойликларини бегоналарнинг қўлидалиги ва уларни таланишига қарши курашни муқаддас бурч ҳисоблаганлар. Чунончи, Бехбудий «Хуршид» рўзномасининг 1908 йилги сонларидан бирида чоп этилган мақоласида мустамлакачилик сиёсати туфайли Туркистон ўлкаси фақат хом ашё етказиб берувчи замин бўлиб қолганидан халқимиз қашшоқ яшамокда, деб қайгурган. Айни пайтда у Россияни ўзимиздан хом ашёни арзонга олиб ундан ишланган молларни қимматга сотишини қоралаган. «6 миллионли туркистонликларда, — деб ёзган Бехбудий, — уч миллионер борлиги маълум эмас. Деҳқонлар эса, агарчи

¹ Каримов Н. XX аср бошларидаги тарихий вазият ва жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши. «Жадидчилик: Ислоҳот, янгилашни, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш». Тошкент, 1999, 33-бет.

бир вақт қули бир оз ақча кўрар, яна Оврупо (Россия бойларига) бир икки-беш хом мол бериб пишиқни зурга олур!...»¹

Ҳақиқатан ҳам Россиядан ўзбек пахтасидан тайёрланган газламалар, кийимлар ва бошқа буюмлар улкага келтирилиб қиммат баҳода харид қилинган. Шу равишда ўзбек халқи пахтаги хом ашё сифатида Россияга олиб кетилиши ва ундан ишлаб чиқарилган молларни келтирилиб юқори нархда сотилишидан катта талофат кўрган. Бундай адолатсизлик зулмнинг жонли гувоҳи бўлган жадидлар зулмга қарши ўз фикрларини изҳор этганлар. Масалан, Фитрат шундай ёзган эди: «Элик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик. Қулимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қопланди. Еримиз босилди, молимиз таланди. Шарофимиз смурилди, номусимиз гасб қилинди, инсонлигимиз аёқлар остига олинди. Тузумли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйрутга буйинсиндик. Бутун борлигимизни қўлдан бердик»².

Мазкур сатрларда чор ҳукумати томонидан нафақат бойликларни таланиши балки сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар тақиқланиб кишиларнинг оғзига қулф ва оёқларига кишан солинганлиги ҳаққоний баён этилган. Уша мудҳиш даврни Фитратга ухшаб қисқа, лунда ва таъсирчан қилиб астар-пахтасини ағдариб ташлаган муаллиф ҳали кўзга ташлангани йўқ.

Шундай қилиб Туркистон заминини Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилиши жадидларнинг иқтисодий мустақилликни тиклашга қаратилган ғоясини юзага келтирди.

Учинчидан. Чоризм даврида миллий тил ва маданиятни бир бурчакка сиқиб қуйилиши маънавий қашпоқликка олиб келди. У мактаб ва мадрасаларни таъминлашга маблағ ажратмай уларни қолоқликда сақлаб туришга ҳеч нарсадан тоймади. Фан ва маданият ғоятда оғир аҳволга тушиб қолди. Чунки чор маъмурияти маҳаллий халқни қоронгулик ва тушкунликда ушлаб туришдан манфаатдор эди. Бу борада жадид Мирмуҳсин Шермухамедов шундай ёзган: «Табиий Туркистонга маориф инспектори қилиб белгилангач қари миссионер Остроумовнинг таъсири ила бизда... мунта-

¹ Алиев А. Фитрат ва маърифат. «Шарқ юлдузи», 1992, 9-сон, 22-бет.

² Қосимов Б. Фитрат (чиқиқлар). «Шарқ юлдузи», 1992, 10-сон, 173-бет.

им мактаб мадраса очира олмас эди. Қари миссионер бунга пичроқ (ифлос) бир қасд ила қарши келадир эди. Зеро, тартибли бир мактаб ва мадрасада ўқиб чиққан шогирдларда диний миллий ҳис-туйғу булар эди. Улар миссионерларнинг пичроқ маслагита хизмат этмасдилар»¹. Дарҳақиқат чор ҳукумати халқ маорифини ривожланишига йул қўймай маҳаллий халқнинг фарзандларини саводини чиқариш ва билимли қилишга қарши қаратилган чораларни кўрди. Ҳатто чор маъмурияти ва зиёлилари орасида агар мактаб ва мадрасаларни фаолиятини ривожлантирилса, «гафлатда ётган мусулмонлар уйғониб «нонимиз яримта» бўлади деган гаплар юрган. Чор ҳукумати ислом дини ва руҳонийларини хавфли дупман сифатида баҳолаб, дин пешволари қаттиқ назорат ва таъқиб остига олинди. Мустамлакачилар халқнинг маънавий ҳаётини тарихий ёдгорликларини харобага айлантириш йули билан ҳам уни қашшоқлантирди.

Умуман айтганда босқинчилар маҳаллий аҳолини ички ва ташқи дунё тараққиётидан маҳрум этиб, уни саводсизлик ва қоронғуликда ушлаб турди. Бундай ўзбекларнинг бу кун ҳаётини эмас, балки келажакини ҳам барбод этувчи миллий зулм жадидларнинг маънавий гоёси ва курашини шакллантирди. Мустақиллик ва озодликни тиклашга қаратилган сиёсий курашнинг амалга ошириш учун мазлум халқнинг саводини чиқариш, миллий ҳис-туйғулари ва сиёсий онгини ошириш лозим эди. Шу боис жадидлар мактабларда ислохотлар ўтказиб, ўқув услубларини такомиллаштирдилар. Натижада ўлкада жадидларнинг янги усул мактаблари очилиб, самарали натижаларни берди.

«Мусулмон халқларининг ягона қутулиш йули, — дейди Фитрат, — мусулмон жамоатчилигининг ислохот ясаши йули билан оёққа тура билишидадир. Бунинг учун янги мактаблар очмоқ, янги замондош матбуот яратмоқ, илгор гоёларни халқ оммаси орасига ёймоқ, ҳаракатчанлик, ғайрат ва фидокорлик билангина қозошмоқ мумкин бўлади».²

Хуллас жадидларнинг фаолияти чор ҳукуматининг назорати ва таъқиби учига чиқиб озодлик гоёси ва

¹ «Совет Ўзбекистони», 1990, 18 сентябрь.

² *Райҳона*. Фитрат ким эди? «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992, 18 май.

курашлари бугиб ташланган шароитда кечди. Шунга карамай улар ўзининг ватанини озодлиги учун мардонавор курашди. Уларнинг фаолиятини дастлабки босқичида маърифатпарварлик асосий ўринни эгаллади. Улар миллий матбуотни юзага келиши ва ривожланишида ҳам гоътада катта ишларни амалга оширдилар. Хусусан улар томонидан «Тараққий» (1906), «Хуршид» (1906), «Шухрат» (1907—1908), «Осиё» ва «Самарқанд» (1913), «Садои Туркистон», «Садои Фарғона» (1914) ва бошқа газеталар нашр этилди.

Шубҳасиз Россияни ўзидаги сиёсий вазиятни кескинлаштириши ва оппозицион кучларнинг фаолияти жадидларнинг фаолиятига ўз таъсирини кўрсатган. «1904 йилда, — дейди Авлоний, — рус-япон уруши чиқиб, бизнинг ҳам кўзимиз очилди. 1905 йилда Россияда бошланган инқилоб тўлқини бизга ҳам зўр таъсир қилди. Бизнинг ташкилотимиз сиёсий маслақларга тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартирмоқ ва кўзини очмоқ чорасига киришди. Бу мақсадга эришмоқ учун газета чиқармоқни муносиб кўриб, уюшманинг ҳаракати билан ўзбек тилида газеталар чиқарилди».¹

Демак Россиянинг рус-япон урушида мағлубиятга учраши ва инқилобий ҳаракатлар империянинг ожизлиги ва заифлигини намоён этиб, ҳалокатга яқинлашганлигини аниқлаган. Бу ҳолат улкадаги озодлик курашларини пировардида галабага эришишга бўлган умидни кучайтишга олиб келган. Ҳамда жадидлар фаолиятини жўш уришга таъсир этган.

ЧОРИЗМНИНГ АҒДАРИЛИШИ ВА БУРЖУА ФЕВРАЛ-ДЕМОКРАТИК ИНҚИЛОБИНИНГ ҒАЛАБАСИ

Россиянинг биринчи жаҳон урушида бирин-кетин мағлубиятга учраши уни бусиз ҳам оғир аҳволини чидаб бўлмайдиган даражада ёмонлаштирди. Натижада 1917 йилларнинг бошларида рус ишчиларининг ҳаракати кучайиб, уларда 676 минг киши қатнашди. Кейинги февраль ойида ҳам ўн минглаб ишчилар бош кўтардилар. Солдатларнинг ҳам ғалаён кўтарганликла-

¹ Авлоний А. Таржман ҳолим. «Миллий уйғонинг ва ўзбек филологияси масалалари», Тошкент, 1993, 108-бет.

ри маълумдир. Чор ҳукуматига қарши кураш шу даражада авжига миндики, 1917 йил 28 февралда Дума томонидан тузилган вақтли комитет ҳокимиятни уз қўлига олганлиги ҳақида қарор қабул қилди. Уша йилнинг 2 мартада Муваққат ҳукумат тузилиб, унинг аъзоларини кадет, октябрист ва прогрессивист партияларининг вакилларидан ташкил этди. 1917 йил 27 февралда Петроградда ишчи ва солдат депутатлари совети ташкил қилиниб, унда эсер ва меньшевиклар кўпчилик уринни эгалладилар. Бу совет вақтли ҳукуматни тузишни Думанинг вақтли комитетига топшириш ҳақида қарор қабул қилди. Умуман эсер ва меньшевиклар кўпроқ буржуа демократик республикасини жорий этиш тарафдорлари эди. Император Николай II қўрдики, тахтни ушлаб туришнинг ҳеч иложи йўқ. Шу боис у 1917 йил 3 мартга ўтар кечаси тахтдан воз кечди. Шу тариқа Россияда Буржуазия феврал-демократик инқилоби ғалабага эришди. Аммо ҳокимиятга ишчи ва солдатлар депутатлари Совети ҳам даъвогар эди. Шу боис бу Совет муваққат ҳукуматга қарши курашди. 1917 йилдаги феврал воқеасини буржуазия демократик инқилоби дейилишига сабаб шуки, самодержавие, яъни императорнинг яккаҳокимлиги тугатилиб конституция ва парламент асосида республика ташкил этилди. Ҳокимият капиталистларга ўтиб, феодал-помешчик тузумининг қолдиқларини бартараф қилиш ва капитализмни кенг кўламда ривожлантиришга катта имкониятлар вужудга келди. Петроградда чор ҳукуматининг ағдарилиши ҳақидаги хабар тез орада Туркистонга ҳам аён бўлди. Айниқса бу воқеани ўзбек ва бошқа туб аҳоли зўр хурсандчилик билан қарши олдилар. Чунончи, Тошкент Эски шаҳарида умумхалқ йиғинлари ўтиб кишиларда озодликка чиқиш умидлари қайнай бошлади. Улкада истиқомат қилаётган рус ишчи ва хизматчилари ҳам ўзларининг хурсандчилигини изҳор этиб митинг ва намойишларни ўтказдилар. Чоризм ҳукмдорлиги тугатилган бўлса-да, лекин генерал-губернатор Куропаткин Петрограддаги муваққат ҳукуматнинг вакили сифатида ишни давом эттирди. Эски давлат бошқаруви ўз кучини йўқотмади. Биринчи жаҳон уруши вақтида улкада социал-демократик ташкилотлар тугатилган эди. 1917 йил март ойининг бошларида улар даставвал Тошкентда, сўнг бошқа шаҳарларда қайта юзага келди. Айни пайтда

ишчи ва солдат депутатлари Советлари пайдо бўлди. Уларнинг орасида айниқса Тошкент Совети марказий орган сифатида муҳим ўрин эгаллади. 1917 йил мартда Тошкент ишчи ва солдат депутатлари Совети Куропаткинни вазифасидан маҳрум этилиши ҳақида қарор қабул қилди. Шунга биноан ва халқ оммасининг хоҳиш-иродаси асосида Куропаткин ва бошқа чор амалдорлари ишларидан бўшатилди. Сўнгра 1917 йил 7 апрелда Марказдаги муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети тузилди. Дума ва кадет партиясининг аъзоси Н. Н. Шчепкин комитет раиси этиб тайинланди. Бу комитетнинг маҳаллий органлари — ижроия комитетлари Тошкент ва бошқа шаҳар, вилоятларда пайдо бўлди. Бу комитетлар тузилгандан кейин ҳам ўлкада чоризм давридаги мустамлакачилик сиёсати ўз кучида давом этаверди. Аммо ўлкада, Петроградда бўлганидек, муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети, ишчи ва солдатлар депутатлари советларидан иборат қўш ҳокимият юзага келди. Улар ҳокимият учун курашни тобора қизитиб бордилар. Ўз навбатида жадидлар ҳам сиёсий курашни авжига миндириб бордилар. «Русияда, — дейди Фитрат, — инқилоб бўлиб, Николай ҳукумати йиқилгандан сўнгра жадидларнинг сиёсий қиёфалари очилди». Жадидлар фурсатни бой бермай ўзларининг сиёсий партияларини туздилар. Чунончи 1917 йил мартда «Шўрои Исломия», сўнгра «Шўрои Уламо» каби сиёсий партиялар тузилди. «Шўрои Исломия»нинг аъзолари Тошкент шаҳарининг зиёлилари, руҳонийлари ва савдо аҳлининг илғор вакилларидан ташкил топди. 1917 йил апрель ойида у биринчи ўлка мусулмонлар съездини ўтказди. Съездда Марказий орган — Туркистон ўлка мусулмон шўроси тузилди. Марказий шўро ҳайъатига Мунаввар қори, Бехбудий, Убайдулла Хужаев, Заки Валидий, Тошпулат Норбутаев, Ислам Шоаҳмедов ва бошқалар киритилди. Биринчи съезд жамоа аҳли томонидан зўр қизиқиш ва мамнуниятлик билан қарши олинди. Зеро, «Шўрои Исломия»нинг бўлимлари ўлканинг қатор шаҳарларида пайдо бўлди. Хусусан, бундай бўлим (шўьбалар)га Тошкентда — Мунаввар қори, Самарқандда — Бехбудий, Фарғонада — Носирхон Тура бошчилик қилдилар. Шу тариқа «Шўрои Исломия» партияси бутун ўлкани қамраб олган эди. Унинг бевосита қатнашувида Тошкентда — «Турон»,

Самарқандда — «Мир важул Ислом», «Клуб Исломия», Андижонда — «Озод халқ», «Хуррият», «Маърифат», Каттақурғонда — «Равноқул Ислом», «Гулистон», Хужандда — «Муайин ат-Толибин» каби турли тугарак ва жамиятлар пайдо бўлди.

«Шурои Исломия» партиясининг курсатилган даражада кенг қулоч ёйиши бежиз бўлмаган, албатта. Чунки унинг мақсадлари мазлум халқнинг манфаатларини ўзида акс эттирган эди. Буни партиянинг 1917 йил 28 апрелда «Нажот» газетасида чоп этилган мақсад ва вазифалари яққол гувоҳлик беради:

1. Туркистон мусулмонлари орасида сиёсий, илмий ва ижтимоий жиҳатдан замонга мувофиқ ислохот фикри тарқатмоқ.

2. Бутун Туркистон мусулмонларини бир фикр ва бир маслакка келтирмоққа тадбир ва ҳаракатлар қилмоқ.

3. Мамлакатларнинг усул идоралари ҳақида маълумот йиғиб, таъсис мажлисига ҳозирламоқ.

4. Туркистоннинг ҳар бир шаҳар, қишлоқ ва овулларида митинглар ясаб, сиёсий, илмий ва ижтимоий хутбалар ўқитмоқ.

5. Эски маъмурларни урнидан тушириб, урнига янги маъмурлар қўймоқ йулларини халққа кўрсатмоқ.

6. Туркистондаги турли миллатлар орасида бўлган ва бўладиргон ихтилофлар ва шубҳаларни битириб, бир-бирларига яқинлаштириб, бирлаштирмоқ учун тадбир ва ҳаракатда бўлмоқ.»¹

Демак, партия биринчи навбатда улканинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ислохотларни утказиб таракқиётга эришиш учун курашни режалаштирган. Ундаги улканинг барча жойларида сиёсий тапвиқот ва митингларни ташкил этиш ҳақидаги вазифалар мазлум халқни сиёсий курашга тайёрлашни назарда тутилганлигини кўрсатади. Партиянинг мустамлака ва улуғ миллатчилик руҳи билан суғорилган маъмурият раҳбарларини йўқотиб, янгиларини тайёрлаш ҳақидаги фикрининг заминида катта сиёсий масала ётган. Бунга кура туб аҳолининг сиёсий-иқтисодий ва маънавий манфаатларини таъминлайдиган сиёсий маъмуриятни ташкил қилиниши лозим эди.

Жадидлар партиянинг олдига қўйилган муҳим ва-

¹ Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. Тошкент, 1966, 14—15-бетлар.

зифаларни улкадаги турли миллатларни биргаликда курашларсиз амалга оширишни иложи йўқлигини яхши англаган эдилар. Шу боис миллатлараро дўстлик ва биродарликни таъминлашни муҳим вазифа деб белгиланди.

Умуман айтганда, «Шурои Исломия» партиясининг раҳбарлари ва фаол аъзоларининг сиёсий фаолияти юқори даражага кутарилганлиги курилиб турибди. Бу ҳақда уларнинг Туркистон мухториятини ташкил этиш ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам далолат беради. Бу борада улка мусулмон шўросининг халққа қаратилган қуйидаги мурожаати диққатга сазовордир.

«Туркистон мусулмони, туркистонлик туркий миллати бундан қирқ-элик йил муқаддам булиб ўтган ҳолларни асло унутгани йўқ. Мусулмоннинг у вақт Бухоро, Хива, Қўқон, Қозон хонликлари каби бир-бирига душман улкаларга бўлиниб, ниҳоятсиз низо, ихтилоф, уруш сабабли хароб бўлганини ва бундан-да аҳамиятли бир маданиятсизлик, иқтисодий заифлик, миллат ишига қараганда узининг жонин қизғонмоқ душманларида албатта иттифоқлик, жон қизғонмаслик ила бўлажаги маълум.

...Ҳозир хулоға шукр, иттифоқ амалга кела бошлади. Ҳар турли шаҳарларда гарчи заиф бўлса ҳам жамиятлар ясаиб, Шуролар қурилмоққа бошлайди. Охири Тошкентда Марказий Шурои Исломия ҳам барпо бўлди. Туркистон мусулмонлари Туркистонга сиёсий мухторият (федерация) олмақликка қарор берди».¹

Бинобарин жадидлар хонликлар даврида ҳукм сурган ўзаро чиқишмовчилик ва қонли урушларни ва даҳшатли оқибатларини эслашиб тарихдан сабоқ олган ҳолда маҳаллий халқларни бирлашиши ва умуммиллат манфаати учун курашни лозимлигини уқдириб ўтган эдилар. Мурожаатда расмий суратда Туркистон заминига мухторият берилиши ҳақидаги қарор қабул қилинганлигини маълум қилиниши муҳим воқеа ҳисобланди. Чунки у мустамлакачилик исканжасида эзилиб ўтган халққа озодлик ва тараққиётни бахш этарди. Шу боис уша қарор кенг меҳнаткаш омма томонидан зур хурсандчилик билан қарши олинди. «Шурои Исломия» партияси орасида келишмовчилик-

¹ *Аззамхўжаев С.* Туркистон бирлиги учун. «Ўзбекистон овози», 1996. 22 октябрь.

лар йуқ эмас эди. Чунончи улардан катта бир гуруҳи мухторият тарафдорлари булса-да, лекин ислохотлар утказишга қарши чиқдилар. Улар жамият ҳаётини урта аср даражасида сақлаш ва шарият асосида иш юритиш гоёсини олдинга сурдилар. Бу жамиятти замонавий тараққиётдан четлатиб қўйишига олиб келарди, албатта. Шу боис эскилик тарафдорлари, яъни консерваторлар «Шурои Ислом»дан ажралиб 1917 йил эзда «Шурои Уламо» номида алоҳида уюшмаларини туздилар. 1917 йил 12—14 июль кунлари ҳозирги Фаргона шаҳрида мусулмон ташкилотларининг съездида «Турк одами марказияти» партияси тузилди. Унинг вазифаси сиёсий кучларни бирлаштириб ватан мустақиллиги ва тараққиётини таъминлашдан иборат эди.

1917 йил 17—20 сентябрь кунлари Тошкентда утказилган Туркистон мусулмонларининг иккинчи съездида ҳам Туркистонга мухторият берилиши қайта тасдиқланиб, булажак мухториятнинг бошқарувини ташкил этиш масаласи муҳокама этилди. Ҳамда Туркистон мухториятини таъсис этиш, ички ишларни мустақил амалга ошириш ҳақида қарор қабул қилинди.

Умуман айтганда курилаётган йилда улкада миллий уйғониш ва сиёсий фаолият тобора қизгин тус олиб, жамоа аҳлини уз бағрига тортди. Бирин-кетин турли мажлислар, съездлар ва йиғинлар утказилиб, қандай булмасин Туркистон мухториятини ташкил этиш умумий мақсад ва курашга айланиб борди.

ТУРКИСТОНДА МУВАҚҚАТ ҲУКУМАТНИНГ ТОР-МОР ЭТИЛИШИ ВА СОВЕТ ДАВЛАТИНИ ҲУРАТИЛИШИ

Марказдаги муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети билан ишчи ва солдатлар депутатлари совети уртасидаги ҳокимият учун кураш тобора қизгин тус олди. У 1917 йил сентябрь ойида кескинлашиб хавфли вазиятни юзага келтирди. Бунга 1917 йил 31 августдаги РСДРП(б)нинг мажлисида Ленин бошлиқ большевиклар томонидан «Бутун ҳокимият Советларга» деган шиорни уртага ташланиши сабаб булди. Улка большевиклари Петрограддаги большевикларнинг изидан боришиб иш юритганлар. Шу боис улар ҳам улкада сентябрь ойида «бутун ҳокимиятни Советлар қўлига»

утказиш учун курашни бошлаб юбордилар. Хатто уларнинг томонига эсер ва меньшевикларнинг айримлари ўтиб, ҳамкорликда ҳокимиятни эгаллаш учун муккасидан тушиб кетдилар. Большевиклар ишчилар ва солдатларнинг йиғинларида ҳокимиятни Туркистон комитети қулидан тортиб олиб Советларга топшириш лозимлиги ҳақида сўзга чиқиб, тарғибот олиб бордилар. Бунга жавобан Туркистон комитети митинг ва намойишлар утказишни тақиқлаб, ҳарбий ҳолат эълон қилди. Аммо 12 сентябрдан ишчи ва солдатларнинг Тошкентнинг янги шаҳардаги Александр номидаги боғда митинги булиб ўтди. Унда 700 киши қатнашиб, ҳокимиятни Советлар қулига утказилиши талаб қилинди. Ҳамда куйидаги қарор қабул қилинди.

1. Капиталистлар қулидаги моллар ва озиқ-овқатлар дарҳол тортиб олинсин, бу ишни фақат Советлар бажариши мумкин.

2. Озиқ-овқатларни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш устидан назорат ташкил қилинсин.

3. Давлат аҳамиятига эга булган саноат ва банклар миллийлаштирилсин.

4. Шаҳар билан қишлоқ уртасидаги мол айирбошлаш тўғри ташкил этилсин, токи шаҳар озиқ-овқат маҳсулотларини, қишлоқ эса саноат молларини, шу жумладан деҳқончилик машиналарини ҳам олиб тура оладиган булсин.

5. Ерларнинг ҳаммаси, ҳеч бир ҳақ олинмай меҳнаткаш деҳқонлар қулига берилсин.

6. Саноат корхоналарини Советларни ижозати булмасдан туриб, ёпиб қўйиш тақиқлансин.

7. Корхона хужайинларининг ҳисобига ишсизликдан сугурта қилиш тўғрисида дарҳол қонунлар чиқарилсин.

8. Бу тадбирларни амалга оширмақ учун бутун ҳокимият дарҳол Советлар қулига топширилсин.

9. Дарҳол революцион комитет сайлансин ва бу комитет ҳокимиятни ўз қулига олсин.

Қарорга биноан революцион комитет тузилиб унга 14 киши киритилди. Улардан 5 киши эсерлар, 5 киши большевиклар, икки кппи меньшевиклар ва икки киши анархистлар эди. Бинобарин, ревкомда эсер ва меньшевиклар ва анархистлар кўпчилик эди. Улар раҳбарликни ўз қулига олиб иш юритдилар. Муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети ҳарбий куч

билан рақибларининг жазосини беришга қарор қилди. Натижада ревком аъзолари қамоққа олинди. Аммо ишчи ва солдатларнинг сиқуви остида улар ҳибсдан бўшатилди. Шундан кейин 27 кишидан иборат Тошкент Совети ижроия комитети тузилди. Бу Советнинг қарори билан ревком аъзоларини қамоққа олишда айбдор ҳисобланган генерал Черкес ва бошқа офицерлар ўз вазифасидан четлатилди. Шунингдек шаҳар коменданги ишдан олинди. Уларнинг урнига Тошкент Совети ижроия комитетининг аъзолари тайинланди. Ҳатто қизил гвардия ташкил этишга ҳаракат қилинди. Шу тариқа ҳокимият маълум даражада Тошкент Совети ва ревком қўлига ўтгандек бўлди. Бу ҳолат Туркистон комитетини хавф остига қолдирди. Шу боис у қаттиқ чораларни кўрди. Айни пайтда 1917 йил 24 октябрда Марказдан жазо отряди Тошкентга келди. Натижада Туркистон комитетининг маъқеи бир мунча яхшиланди. Ҳарбий ҳолат эса бекор қилинди. Аммо, 1917 йил октябрь ойида ўлкада сиёсий курашлар қизиқ борди. Ишчи ва солдатлар орасида норозилик яна ўз кучини курсата бошлади. Чунки кундалик ҳаёт тобора ёмонлашиб борди. Ишчилар йўқчилик ва қимматчиликдан нолиб митинг ва йиғилишларда муваққат ҳукумат шаънига таъналарни ёғдирдилар. Меҳнаткаш омманинг ниҳоятда оғир турмуши ва нафрати социал-демократларга Туркистон комитетига қарши курашида жуда қўл келди. Бунинг устига устак Туркистон комитети ўлкада тинчлик ва барқарорликни таъминлай олмай, сиёсий ва иқтисодий ҳаёт изидан чиқиб кетди. Тўс-тўполонлар, намойиш ва митинглар, назорат ва таъқиблар ва хавф-хатарлар ҳукм сурди. Бу ҳолат муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитетини заминини емириб борди. Чидаб бўлмайдиган оғир сиёсий ва иқтисодий ҳаёт нафақат рус ишчи ва солдатларини балки туб аҳолининг ҳам норозилигини уйғотди. Айни пайтда чоризм давридаги мустамлакачилик сиёсатининг давом этиши орқасидан маҳаллий аҳоли Туркистон комитетига майиллик билдирмади. Шундай қилиб бу комитет ўлкадаги рус ва туб аҳолини мустаҳкам таянч сифатида узига жалб қилолмай ҳавода осилиб қолди. Унинг ихтиёрида қушин бўлса-да, лекин солдатларнинг орасида парокандалик ва бўйсинишдан бош тортиш кучли эди. Ҳатто уларнинг орасида ҳукуматга қарши ҳарбий

қисмлар бўлган. Муваққат ҳукуматнинг Петрограддаги мавқеи ҳам мустақкам бўлмай, турли оппозицион кучларни қуршовида қолган эди. Айниқса ишчи ва солдатларнинг ҳаётини огирлиги, нотинчлик, хавф-хатар муваққат ҳукуматга қарши норозиликни кучайтириб юборди. Социал-демократлар, хусусан большевиклар меҳнаткаш омманинг норозилиги ва нафратидан фойдаланиб, 1917 йил 16 октябрда ҳарбий-революцион марказ ташкил қилиб давлат тўнтаришига тайёргарликни бошлаб юборди. Натижада уша йилнинг 25 октябрида (7 ноябрда) большевиклар давлат тўнтаришини амалга ошириб муваққат ҳукумат аъзоларини ҳибсга олди. Ҳокимият Советлар кулига утиб Ленин бошлиқ ҳукумат тузилди. Большевикларнинг Петрограддаги галабаси бутун мамлакатда, шу жумладан улкада эсер ва меньшевикларнинг орасида уралашиб юрган большевикларни олдинги сафга чиқиб, дидил ҳаракат қилишларига олиб келди. Эндиликда большевиклар социал-демократларнинг орасидан отилиб чиқиб, сиёсий курашга бошчилик қилишга қаттиқ киришдилар. 1917 йил 27 октябрда большевикларнинг Петрограддаги галабаси ҳақидаги хабар Тошкентга етиб келди. Улканнинг бош комиссари Коровиченко Тошкентнинг «янги шаҳари» ва ҳарбий крестостини 2 минглик қўшин билан ўз назоратида ушлаб турди. Ҳозирги Мустақиллик майдонидаги «оқ уй» улка маъмуриятининг штаби ҳисобланиб шу ерда Туркистон комитети душманларига қарши курашга раҳбарлик қилди.

1917 йил 28 октябрда ишчилар ва солдатлар қўзғолон кўтариб вокзални ишғол қилдилар. Унинг атрофидаги кучаларда баррикадалар қурилди. Қўзғолончиларга қарши юборилган ҳарбий қисмлар галабага эриша олмадилар. Бу вақтда темир йўл ва солдат комитетлари, партия ташкилотларининг вакилларида иборат революцион комитет тузилди. Хуллас, ҳукумат қўшинлари 28 октябрдан 1 ноябрга қадар давом этган қўзғолонни тор-мор эта олмади. Аксинча қўзғолончиларни кули баланд келиб 31 октябрда кечкурун «янги шаҳарни» эгалладилар. Шундан кейин улар уша кунни ярим кечада ҳарбий крестостни жанг билан эгалладилар. Ҳарбий бошлиқлар қамоққа олиниб, солдатлар қуролсизлангирилди. Жангда қўзғолончилардан 75 киши ҳалок бўлди. 1917 йил 1 ноябрда ишчи ва солдат

депутатлари Совети, Тошкент Советининг ижроия комитети ва революцион комитети муваққат ҳукумат ағдарилиб ҳокимиятни Советлар қўлига утганлиги ҳақидаги мурожаатни эълон қилди. Бу воқеада большевиклар билан бир қаторда эсер ва меньшевиклар фаол қатнашдилар. Улканинг бошқа шаҳарларида эса Советлар ҳокимиятни жангсиз эгалладилар.

1917 йил 15—22 ноябрда Тошкентда утказилган улка советларининг 3 съездида большевик Ф. И. Колесов бошчилигида Туркистон улка халқ комиссарлар совети тузилди. Бу съездда «Шурои Уламо»нинг раҳбари Шерали Лапин навбатдан ташқари суз олиб ҳокимиятни Советлар қўлига утишига қарши чиқди. Шунингдек у: «Мусулмонлар ҳукуматни бошқача ташкил этишда қатнашмайди. Чунки мусулмонлар йули мустақил, у Қуръон ва шарият қондалари томонидан кўрсатилган. Шу боис улар бирор бир рус сиёсий партияларига қўшилмайди». — деган.

Аммо съезд аъзолари ҳаққоний таклифни қабул қилмай улка советини улканинг олий ҳокимият органи деб ҳисоблаш ва уни бундан буён Туркистоннинг халқ комиссарлари совети деб аташ ҳақида қарор қабул қилди. Бундай бўлмасликни иложи ҳам йўқ эди. Чунки съезд аъзолари асосан большевик, эсер ва меньшевиклардан ташкил топган эди. Аксинча улар туб аҳоли вакилларини давлат бошқарувига қатнаш тирмаслик ҳақида декларацияни қабул қилдилар. Шундан кейин чор ҳукумати ва муваққат ҳукуматнинг қонунлари, Тошкент, Самарқанд ва бошқа шаҳарлардаги думаларнинг фаолияти бекор этилди. Муваққат ҳукуматнинг мансабдорлари ишдан олинди. Бу вақтларда большевиклар, эсер ва меньшевикларни уз қаторидан сиқиб чиқариб, деярли барча шаҳарларда советларнинг раҳбарлигини эгалладилар. Улар улкада яккахокимликни қўлга киритиш мақсадида эсер ва меньшевиклар билан бир ташкилотда иш юритишдан воз кечдилар. Натижада 1917 йилнинг охирига келиб Тошкент, Наманган, Когон, сўнтра бошқа жойларда большевикларнинг мустақил ташкилотлари юзага келди. 1918 йил июлда Туркистон большевикларининг 1 съездида Туркистон коммунистик партияси тузилди. Эсер ва меньшевиклар совет давлатининг ашаддий душманлари сифатида қораланди. Айтиш лозимки, Россия ва Туркистондаги революцион ҳаракатлар жа-

раёнида ҳамма вақт эсер ва меньшевиклар салмоқли уринни эгаллаб кўп ҳолларда сиёсий курашга раҳбарлик қилиб турганлар. Улар Тошкентдаги революцион курашларда ҳам етакчилик қилдилар. Аммо, ҳаёт шунини кўрсатдики, улар ташкилотчилик ва қатъиятлик жиҳатдан анча заиф бўлиб чиқдилар. Большевиклар эса уддабурон, бағритош, тезкор, шафқатсиз, олғир, бир сўз билан айтганда юлдузни бенарвон урадиган бамисоли шайтонсифат кишилар бўлган. Улар мазкур хусусиятлари туфайли революция ғалабасида асосий уринни эгаллаган рақибларини суриб ташлади. Ҳамда ҳокимиятни қўлга олиб, Совет давлатини барпо этдилар. Бу фавқулодда ва тасодифий ҳолатда содир бўлган воқеа сифатида намоён бўлди. Совет давлатини барпо этилишини XX аср фожеаси деб баҳоланса асло муболага бўлмайди.

Туркистон Мухториятининг ташкил топиши ва тарихий аҳамияти

Совет даврида олимлар гуё узбек халқи социал-демократларнинг, хусусан большевикларнинг таъсирида Совет давлатини урнатилишида қатнашганликларини тарғибот этган эдилар. Улар бундай дейиш билан узбек халқи аслида Мухторият учун эмас, совет давлати учун курашганликларини исботлашга ҳаракат қилдилар. Бироқ уз фикрларини тасдиқлайдиган ишончли ҳужжатни келтирмай умумий сузлар билан чегарландилар, холос. Ваҳоланки большевикларнинг узи узбекларни революцион ҳаракатларида қатнашмаганликларини расмий суратда эълон қилганлар. Масалан, улар ҳокимиятни босиб олганларидан кейин 1917 йил 15—22 ноябрда Тошкентда улка советининг III съездини утказдилар. Бу съезде Шуро ҳукуматининг таркиби шакллантирилди. Бироқ унга туб аҳолининг вакиллари киритилмади. Чунки большевиклар съезд муҳокамасига қуйидаги мазмунда Декларацияни тавсия этдилар: Ҳозирда Мусулмонларни олий ҳокимият таркибига киритиш мумкин эмас. Негаки маҳаллий аҳолининг солдат, ишчи ва деҳқон (крестьян)ларининг совети ҳукуматига муносабати томомила ноаниқдир. Маҳаллий аҳолининг ишчилар синфини йуқлиги ҳам уни давлат бошқарувида қатнашишини тақозо этмайди.

Шуро тарихчилари ушбу ҳужжатни большевикларнинг миллий масала буйича йул қўйган шунчаки бир хатоси дейишиб, уни хашпушлардан тоймадилар. Аслида уша Декларация ҳақиқий аҳволни акс эттирган эди. Унда курсатилганидек ҳақиқатдан ҳам уша вақтларда, ҳатто кейин ҳам улкада том маънодаги миллий ишчилар синфи йуқ эди. Тугри, пахта тозалаш заводларида ва қисман бошқа корхоналарда узбеклар ишлаганлар. Лекин уларнинг барчаси саводсиз ва касбсиз мавсумий ишчилар булиб корхоналарда мунтазам ишламаганлар. Улар бу йил ишлаган корхонада кейинги йил бўлмайд дуч келган ишлар билан

шугулланиб юрганлар. Бундан ташқари пахта тозалаш заводларида иш мавсумий ҳисобланиб бир неча ойлаб тухтаб ётган. Бу ҳолат ҳам мунтазам ишчилар қатламини шаклланишига йўл бермаган. Темир йўллар ва заводларда асосан малакали рус ишчилари мунтазам ишлаб, маҳаллий миллат вакиллари эса, қора ишларни бажарганлар. Шунинг учун ҳам уларни «Черные рабочие», яъни «Қора ишчи»лар деб аташган. Шунингдек улар «Мавсумий ишчи»лар («Сезонные рабочие») деб ҳам юритилганлар.

Улар рус сиёсий партиялари ва революцион ҳаракатларда қатнашишни хаёлларига ҳам келтирмаганлар. Очигини айтганда ўзбекларни ҳокимиятдан четда қолдиришининг асосий сабаби миллий ишчилар синфини борлиги ёки йўқлигида бўлмай большевикларнинг Мустамлакачилик ва улўф миллатчилик руҳи билан суғорилганлигида эди. Миллий ишчилар синфининг йўқлигини рукач қилиш бир баҳона топиш учун қилинган уйин эди. Шунинг ҳисобга олиш керакки социал-демократлар ва жадиждларнинг сиёсий курашларини бир-бирларидан фарқи жуда узоқ бўлиб «бир қозон»да қайнашни ҳеч иложи бўлмаган. Зеро, социал-демократлар, шу жумладан большевиклар мустамлакачилик сиёсатини кўзладилар. Жадиждлар эса Миллий гоё — Мустақиллик ва озодлик учун курашдилар. Шу боис улар 1906 йилдаёқ социал-демократларнинг фаолиятини қораладилар. Чунончи Бехбудий ўша йили «Хуршид» газетасида шундай ёзган: Социал-демократлар хусусий мулк ва синфларни тугатиб ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштиришни мақсад қилиб қўйдилар. Бундай қилиш ўта зарарли ва хаёлпарастлик бўлиб туб аҳолининг манфаатларига тамомилла зиддир. Бинобарин жадиждлар бу масалага умуммиллат манфаати нуқтаи назаридан ёндашиб социал-демократларнинг йўлидан юрмасликларини ошқора баён этганлар. Шунинг ҳисобга олиш керакки ўлкада озодлик курашлари туб аҳолининг савдо-саноат аҳлининг номлари билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Бироқ тарихчи олимлар бу масалани ёритишга эътибор бермай хатога йўл қўймоқдалар. Ваҳоланки савдо-саноат аҳлининг илғор вакиллари жадиждлар билан биргаликда она юрт манфаати учун курашга ўз ҳиссаларини қўшганлар. Улар ўлкада мактаб ва мадрасаларни ривожлантиришга эътибор бериб Миллий маданиятни

қуллаб-қувватладилар. Маълумки, жадидларнинг вакиллари ўз фаолиятида бойлардан моддий ердан олиб янги усул мактабларини очдилар. Шубҳасиз улар газета ва журналларни нашр этишда ҳам бойларнинг маблағидан фойдаланганлар. Ўзбек бойлари улканинг турли-туман бойликларини чор ҳукумати ва капиталистлар томонидан аёвсиз таланаётганлигини жонли гувоҳи бўлганлар. Улар турли фирмаларнинг исканжасида азоб чекканлар. Чоризмнинг мустамлакачилик сийёсати маҳаллий бойларнинг манфаатларига ҳам катта зиён етказиб норозилигини кўзготган. Бундан ташқари уларнинг ўз ватани ва миллатига содиқлиги жадидларга қушилишига олиб келган. У халқнинг саводсизлик ва қолоқлик ботқоғидан қутқозиши учун куч-қуввати ва маблағини аямадилар. Бу борада Фарғона жадидларининг йирик вакилларида бири Обиджон Маҳмудовнинг фаолияти алоҳида урин эгалдайди. Тоҳиржон Қозоқовнинг маълумотига кўра у йирик савдогар ҳисобланиб Миллий матбуот ва мазлум халқнинг миллий ҳис-туйғуларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган. У 1914 йилда ўз маблағи ҳисобидан «Садои Фарғона» газетасини нашр этдирган. Чулпоннинг курсатишича «Бутун Туркистон бу газетани буюк бир шодлик ва суюнчи ила қарши олган». Ҳатто Обиджон Маҳмудов рус тилида «Ферганское эхо» газетасини ҳам чиқарди. У Петербург Университетини тамомлаган ўзбеклардан биринчи бўлиб етишиб чиққан тоғ-кон муҳандиси эди. У том маънодаги ватанпарвар ва халқпарвар инсон ҳисобланиб бутун куч-қуввати ва тажрибасини озодлик учун бағишлади. Шунинг учун ҳам у мухториятнинг озик-овқат вазири этиб тайинланган эди.

Миллионер Миркомилбойни олайлик. Бу табаррук зот «Шурои Исломия» партиясининг ташкилотчиларидан бири эди. У ўз даврининг илгор кишиларидан ҳисобланиб ўз халқини равнақи учун курашди. Зеро, «Миркомилбой, — деб ёзади ёзувчи Комил Яшин, — Урта Осиёнинг энг йирик шахсларидан бири бўлган.

У энди Андижонга трамбой олиб келмоқчи, мадрасалар, масчитлар, мусулмонлар учун поликлиникалар, маданият Маркази қурмоқчи эди. Миллат ёшларини

¹ Қозоқов Т. Фарғоналик жадид тақдири. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1999, 6 август.

саводли, маърифатли қилмоқчи булди. Аммо унга бу хайрли ишга имкон берилмади, таъқиб қилинди. Кетма-кет уч марта қамалди. Охири шурулар ҳукумати томонидан 1918 йилда отиб ташланди. Миркомилбой ҳаёти ва ишлари ҳамма замон бойлари учун ибратли дир»¹

Миркомилбой 1916 йилда халқни император фармонига қарши чиқишга даъват этган кимса ҳам эди. Бу ҳақда сўз кейинги саҳифаларда ўз урнида юритилади. Улкада Миркомилбойга ухшаган саноат ва савдо аҳиллари оз булмаган. Эндиликда уларни фаолиятини урганиш ва кадр-қимматиини урнига қуйиш айни муддодир. Чунки улар жадиидчилик ҳаракатининг фаол қатнашчиси ва унинг моддий жиҳатдан таянчи ҳисобланган. Мени назаримда жадиидларнинг ҳажга ва умуман чет элга қилган сафарлари саноат ва савдо аҳли томонидан таъминланиб турилган.

1917 йил 15 ноябрда совет ҳукуматининг «Россия халқлари ҳуқуқлари декларацияси» эълон қилинди. Унда барча миллатларнинг ҳақ-ҳуқуқлари қуйидагича курсатилди.

1. Россия халқларининг тенг ҳуқуқлилиги ва мустақиллиги.

2. Россия халқларининг ажралиб чиқиш ва мустақил давлат ташкил этишгача булган ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи.

3. Барча миллий ва миллий-диний имтиёзлар ва чекланишши ман этиш.

4. Россияда истиқомат қилаётган кичик миллат ва этнографик гуруҳларнинг эркин ривожланишини таъминлаш.

Бу декларация кечагина чор ҳукуматининг аёвсиз зулмида эзилиб ва ҳўрланиб ётган мазлум халқнинг қалбини тўлқинлантириб хурсанд қилиши турган гап эди. У айниқса Россиянинг мустамлакалари, жумладан Туркистонда зўр хурсандчилик билан қарши олинди. Ҳар бир халққа ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини берилиши муҳим тарихий воқеа сифатида қабул қилинди. Жадиидлар фурсатдан фойдаланиб узларини орзуқиб кутган ният ва мақсадларини амалга оширишга қаттиқ бел боғладилар. Зеро 1917 йил 26 ноябрда Қўқон шаҳрида «Шўрои Исломия» ва

¹ Олимжон Ҳайдар. Миркомилбой. Тошкент, 1997, 234-бет.

«Шурои Уламо» партияларининг 4-чи съезди чақирилди. Бу съездда Фаргона вилоятидан — 151, Сирдарё вилоятидан — 22, Самарқанд вилоятидан — 21, Каспийорти вилоятидан — 7, Бухородан — 4 кишилардан иборат делегация аъзолари қатнашди. Асримизнинг 20—30 йиллардаги муаллифлардан бири П. Алексеевнинг «Кокандская автономия» китобида мухториятни ташкил этилишини сабабларини буржуа феврал-демократик революциясидан олдинги миллий-озодлик ҳаракатларига боғлайди. Унинг фикрича миллий савдо-саноат аҳли улкада Россия капиталнинг ҳукумронлигига қарши миллий капитални ривожланишига шароит яратишга ҳаракат қилган. Чунки чор ҳукумати Россия капитални манфаатини таъминлаш мақсадида миллий капитални ривожлантиришга қарши узлуксиз курашган. Бу ҳолат улкада ишлаб чиқариш кучларини кенг куламда ўсишига тўсқинлик қилиб маҳаллий бойларнинг порозилигини уйғотган. Миллий-озодлик курашида Туркистонга сиёсий ҳуқуқларни берилишига доир масала ҳам урин эгаллаган.

Уша муаллиф чор ҳукумати рус-тузем мактабларини улкада руслаштириш сиёсатини амалга ошириш учун очганлигини ҳаққоний равишда уқтириб ўтади. У ҳукуматнинг бу сиёсатига қарши ўлароқ янги усул мактабларини очилиши туб аҳолининг маданий ҳаётини ривожланишига таъсир кўрсатишини таъкидлайди. Янги усул мактабларини фаолияти ва аҳамиятига юқори баҳо бериб миллий-озодлик курашининг йўналишларидан бири эканлигини қайд қилади.

Шунингдек муаллиф туб аҳолининг миллий ҳис-туйғулари ўсиб узини миллат сифатида англашининг ўсганлигини кўрсатиб ўтади. Унинг бу ва юқорида баён этилган фикр-мулоҳазалари мухториятнинг юзага келишининг сабабларини аниқлашда маълум даражада фойдалидир.¹ Шунга алоҳида қайд қилиш лозимки, жадидлар томонидан уюштирилган тўртинчи съезд ўзбек, тожик, қозоқ, туркман, қирғиз ва яҳудийларнинг вакиллариши фаол қатнашувиди иш юритди. Унда ва умуман, Туркистон Мухториятининг фаолиятида миллати ва динидан қатъий назар ҳар бир кишига қатнашиш ҳуқуқи берилди. Бундай барча халқларга тенг

¹ Алексеев П. Кокандская автономия, 1931. С.3—4.

ҳуқуқ берилиши Туркистон Мухториятининг байналминал (интернационализм) руҳи билан сугорилганлиги ҳақида далолат беради. Бинобарин жадидлар улкадаги барча миллатларга озодлик ва эркинлик, тинчлик ва фаровон яшашларини таъминлашни мақсад қилиб қуйган эдилар.

Съездда 13 кишидан иборат ҳайъат аъзолари сайланди. Унга Мустафо Чуқаев, Убайдулла Хужаев, М. Беҳбудий, А. Маҳмудов, Юргун-Оғасев, Саломан Гердцфельд, И. С. Шоҳиаҳмадов, Камолқори, С. Акаев, Кишчинбаев, Абдурахмонбек, Уразаев, Пилиев, Каримбасвлар киритилди. Съездда Туркистон Мухториятини ташкил этиш масаласи буйича Убайдулла Хужасвни маърузаси тингланди. Бу уз даврининг йирик сиёсий арбоби мардларча сўзлаб деди: Ҳозирда Россияда ҳақиқий ҳукумат йўқ. Россиянинг ерларида истиқомат қилаётган барча миллатлар давлатни зўравонлик билан эгаллаган большевикларга қарши курашни бошлаб юбордилар. Умум Россия таъсис мажлисини чақирилишига ҳеч қандай умид йўқ. Шулардан келиб чиққан ҳолда Туркистонда большевикларга қарши курашиш лозим. Бунинг учун ўзимизни ҳукумагимизни тузишимиз зарур. У Туркистон Мухториятини бошқаришни керак.

Куришиб турибдики, жадидлар большевикларни мустақиллик ва озодликнинг ашаддий душмани ҳисоблаб уларга қарши курашишга даъват этганлар. Большевиклар ҳокимиятини тан олинмай мустақилликни тиклаш асосий вазифа деб ҳисобланди. П. Алексеенков «Вақт» газетасидан олган маълумотларга асосланиб музокараларда Юсулов, Содиқбоев, Аминхон Тура сингари кимсалар сўзлаганликларини ёзади. Хусусан, Юсулов большевикларнинг гайриқонуний ишларини қоралаб «Агар биз озодликда яшашни истасак у вақтда Туркистонни Мухторият деб эълон қилиш керак» деган.

Содиқбоев ҳам Мухториятни зарурлигини гапириб бундан Оврупаликларни чўчимасликка чақирган. Чунки Ислом демократик бошқарувга қарши эмас.

«Аминхон Тура: — Туркистон 50 йилдан буён Россия таркибида яшамоқда. Дастлабки йилларда рус маъмурияти маҳаллий аҳолининг динига, миллий анъаналари ва суд ишларига аралашмаган эдилар. Бироқ кейин ҳаётнинг барча соҳаларига аралашдилар. Фев-

рал революциясидан кейин берилган эркинликлардан хурсанд булган эдик. Бироқ большевиклар ҳокимиятни эгалладилар. Эндиликда зудлик билан Мухторият-ни эълон қилиш керак. Айтишадиларки большевиклар бизларга қарши урушни бошлайдилар, лекин шунин билсинларки, туркий-мусулмонлар дин ва миллий ҳуқуқ учун қон тўкишдан қурқмайдилар!»¹

Демак съезд мамлакатда юзага келган сиёсий вазият-ни ҳисобга олган ҳолда қандай бўлмасин Туркистон Мухториятини ташкил этишни вақти келганлигига тўла ишонч билдирди. Хуллас, мусулмонларнинг уша IV съездида Туркистон Мухторияти тузилганлиги тантанали равишда эълон қилинди. Туркистон таъсис Мажлиси чақирилгунча ҳокимият-ни бошқариб туриш учун 54 кишини уз ичига олган Туркистон Миллий Мажлиси тузилди. Даставвал ҳукумат раҳбари этиб М. Танишпаев, сунг Мустафо Чўқаев тайинланди. Ҳукумат таркибига қуйидаги кишилар киритилди: М. Танишпаев, Убайдулла Хужаев, Тошғўлатбек Норбўтабеков, Садридхон Шарифхўжаев, Кунгирхўжа Хожинов, Исматилла Убайдуллин, Сайидносир Миржалилов, Саиджафарбой Саидов, Ислом Шоаҳмедов, Абдураҳмон Уразаев, Ҳидоятбек Юрали Агаев, Носирхонтўра Комилхонтўраев, Миродил Мирзааҳмедов, Тошхўжа Аширхўжаев, Абдулқодир Қушбеғиев, Обиджон Маҳмулов, Жамшидбой Қурабеков, Соломан Абрамович Герпфельд, Абдусамад Абдусалимов, Убайдулла Дербисалин, Муса Акчурин, Мустафа Мансуров, Маҳмудохўжа Бехбудий, Иброҳим Долпин, Халил Ширинский, Толибжон Мусабеков, Алихонтўра Шокиржон Тўраев, Собиржон Юсупов, Одилжон Умаров.

Ҳукумат аъзолари қуйидаги кинпилардан тузилди:

1. М. Танишпаев — Бош вазир, Ички ишлар вазири.
2. Ислом Султон Шоаҳмедов — Бош вазир уринбосари.
3. Мустафо Чўқаев — Ташқи ишлар вазири.
4. Убайдулла Хужаев — Ҳарбий вазир.
5. Юрали Агаев — Ер ва Сув бойликлари вазири.
6. Обиджон Маҳмулов — Озиқ-овқат вазири.
7. Абдураҳмон Уразаев — Ҳукумат котиби.

¹ Уша жойда, 24-бет.

8. Соломон Абрамович Герцфельд — Молия вазири.

9. Миродил — Соғлиқни сақлаш вазири.

10. Носир Тура — Маориф вазири.

Аслида ҳукумат вазирлари 12 кишини ташкил этиши керак эди. Аммо улар 10 кишини уз ичига олди. Қолган иккита урин бошқа миллат вакиллари учун қолдирилганди. Бинобарин, жадидлар фақат туб аҳолини эмас балки бошқа миллат вакилларини ҳам ҳукумат бошқарувига жалб этишни режалаштирганлар. Бундай ҳаракат узини тамомила оқлади. Зеро, большевиклар томонидан сиёсий майдонидан суриб ташланган оппозицион кучлар биргаликда уларга қарши кураш мақсадида Мухториятни қўллаб-қувватладилар. Хусусан кадетлар, социал революционерлар ва чор маъмуриятининг айрим вакиллари Мухториятни тан олдилар. Улар имкони борича Мухториятга кўмаклашиш йўлларини ахтаришга ҳаракат қилдилар.

Мухторият туб аҳоли томонидан зур шоди-хуррамлик билан қарши олинди. Шаҳар ва қишлоқларда йиғилиш ва намойишлар ўтказилиб Мухторият шанига шон-шарафлар айтилди. Айниқса 1918 йил 13 декабрда Тошкент Эски шаҳрида меҳнаткашларнинг кўп минг кишилик намойиши мисли қурилмаган даражада завқ-шавқ ва дабдабали равишда ўтказилди. Аммо намойишчиларга қарши солдатлар томонидан ўқ отилиб 16 киши ҳалок этилди. Шу тариқа большевикларнинг Мухториятга ҳужуми бошланди. Мухториятнинг асл моҳияти ва йуналишини аниқлашда бир гуруҳ ҳукумат аъзоларининг халқ оmmasига қарата эълон қилган «муружаатнома»си муҳим урин эгаллайди: «Туркистоннинг барча фуқаролари — мусулмонлар, руслар, яҳудийлар, ишчилар, аскарлар ва деҳқонлар, улқада яшаб турган барча элатлар ва халқлар, шаҳар ва земство бошқармалари, сиёсий, ижтимоий ва касаба уюшмалари, барча давлат, жамоа ва хусусий муассасалар Туркистон халқ ҳокимияти атрофига бирилашиб, унинг зиммасига юкланган вазифаларни ҳаётга жорий этишда кўмак беришга чақиради. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даражада ваҳимали урушлар гулдироси остида бутун жаҳонга ут кетай деб турган бир маҳалда дунё халқлари уз озодлигига замин яратдилар. Инсон қони билан тўйинган ер кўкларга қараб оқ чекади ва ҳориган инсон кучсизланиб қонли қили-

чини қуйи солади. Одамзотнинг ақлсизлиги илоҳий онг олдида тан беради ва шундай кун яқинлашадики бутун ер юзида тинчлик барқарор бўлиб, дунё халқлари мавжуд куч ила бузилган ҳаётни қайта барпо этишга киришадилар.

Мана энди, занжирлардан халос бўлган Туркистон ўз ерига ўзи хужайин бўлиб, тарихни ўзи яратажак вақт келди. Бизларнинг олдимизга қуйилган масалаларнинг ниҳоятда масъулиятли ва улугворлигини англаган ҳолда, ўз ишмизнинг ҳақлилигига жуда ишонган ҳолда биз Аллоҳи Таоладан ўз меҳнатларимизга ривож сўраймиз ва ишга киришамиз»¹.

Демак ўша мурожаатда миллати ва динидан қатъий назар барча миллатларни бир бошга қовиштириб Мустақиллик ва озодликни таъминлаш асосий вазифа этиб белгиланди.

Мухторият раҳбарлари Миллий давлат ва Миллий қўшинни ташкил этишга қаратилган чораларни амалга ошириб бордилар. Натижада қисқа вақт ичида давлат бошқаруви шакллантирилиб 2000 кишидан иборат қўшин тайёрланди. Ҳатто ҳарбий вазир Убайдуллахўжаев бошчилигида гурур ва фахр ила ҳарбий кўрик ўтказилиб миллий қўшин тузилганлиги намоён этилди. Мухторият ҳукумати 1917 йил 27 декабрда Петрограддаги большевиклар ҳукуматига махсус телеграммани жўнатиб Тошкентдаги совет ҳокимиятини йўқ қилишини ва Туркистон Мухториятини тан олишни талаб этади. 1918 йил 5 декабрда Сталин бу талабга: «Тошкентдаги совет комиссариатини йўқ этиш ҳақида Петроградга мурожаат қилишнинг эҳтиёжи йўқ, агар комиссариатни истамасангиз, уни куч билан йўқотинг» деб жавоб берган.²

Мухториятни тузиш ва уни ҳар жиҳатдан мустақамлашга қаратилган курашлар ниҳоятда оғир сиёсий ва иқтисодий шароитда кечди. Улжада турли партиялар уртасида ҳокимият учун олиб борилаётган сиёсий найранг ва курашлар учига чиқиб қашшоқлик ва йўқчилик ҳукм сурган эди. Айниқса большевикларнинг ҳокимиятни босиб олиши халқ ҳужалигини тамомила издан чиқариб харобага айлантирди. Шуларга

¹ Ўз ФА Тарих музейи ҳужжатлари. Қаранг: *Аззам Хўжаев. Ўша иш*, 40-бет.

² *Тоҳир Қаҳҳор*. Хур Туркистон. Тошкент, 1994, 79-бет.

қарамай Мухториятнинг бошлиқлари тиниб-тинчимай муҳим чораларни амалга ошириб бордилар. Мазлум халқнинг унга нисбатан умиди ва ишончи тобора барқ уриб бораверди. Зеро, 1918 йил 11 январда Ҳамза Ҳакимзода бутун халқнинг фикр-зикрини ифода этиб қуйидаги шеърини матбуотда эълон қилади. Ундан парчалар келтираман.

Туркистон Мухториятига

*Тўрт юз йиллик Романов битгач давлати,
Кўтарилди асорат, Хўрлик зиллати,
Насб бўлди миллатга қайтиб шавкати,
Кўтлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасун энди бирлашиб Ислол Миллати,
Бугун қайси бир кўнгил дилшод ўлмасун,
Бугун қайси бир Мироншолар обод ўлмасун,
Ғофўл қолманг, бўл фурсат барбод ўлмасун,
Кўтлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасун энди бирлашуб, Ислол Миллати!
Бугун (... Темурдек) Шоҳлар арвоҳи,
Дунё юзини титратган асқар синоҳи
Қичқириб дер: Турк ўғли! Ўлманг сиз соҳи!
Кўтлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Келинг, энди бирлашинг, Ислол Миллати,
Кетсин суний, ишалик, ниғоқ иллати,
Бир санжоққа тўплансин Ислол давлати,
Кўтлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасин энди бирлашуб, Ислол Миллати!
Келди Муборак бизга янги бир замон,
Янги давр кечирмак энди филамон,
Ёд этмоққа исмимиз тарихи жаҳон,
Кўтлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасин энди бирлашуб Ислол Миллати!
Кўтлуғ бўлсин эй ёшлар тўкуб қонингиз,
Берган қурбонингизга олган шонингиз,
Мангу қолди дунёда хуш унвонингиз,
Кўтлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасун энди бирлашиб Ислол Миллати!
Яшасун бу Турк ўғлининг мангу давлати!*

Шоир Мухториятни чин юракдан табриклар халқни бирлашишга ва курашинида даъват этади. Қўлга киритилган озодликни бой бермаслик лозимли-

ини уқтириб миллий давлатнинг мангу яшашига шонч билдиради.

Ҳақиқатда ҳам ярим асрлик мустамлакачилик ва миллий зулм исканжасида эзилиб ётган Туркистон заминида Мухториятни юзага келиши бамисоли зулматда юлдуз порлагандек бўлди. У мазлум халқнинг жони ва тани сифатида гавдаланди. Большевиклар улкани қулдан чиқиб кетишини англаб Мухториятга қарши қаратилган чораларни кўрди. Мухторият ҳукумати-нинг бошлиғи Мустафо Чуқаевнинг сузича большевиклар 1917 йил 8 декабрда унга қуйидаги мазмунда хат юбордилар:

1. Мухторият ҳукумати совет ҳокимиятини таниши;
2. Туркистон халқини Совет ҳокимиятига бўйсун-ишга чақириб баённома нашр этиш;
3. Аҳолини қуролсизлантириш, халқ қўлидаги бор қуролларни большевикларга топшириш;
4. Миллий ҳукуматнинг милиция ташкилотини тарқатиш ва бошқа талаблар баён этилган.

Ушбу сағрлардан аёнки большевиклар амалда Мух-ториятни қўпориб ташлашни талаб қилганлар. Бундай зуравонлик ва адолатсизлик Мухторият ҳукумати-нинг аъзоларини газабини қўзғотиши турган гап эди. Улар хатга шундай жавоб бердилар:

«Куч сиз тарафда. Бизда эса ҳозирча уз миллий ҳуқуқимизни таниганликдан бошқа куч йўқ. Сиз бу курашда бизни енгиб чиқишингизга ҳеч шубҳа йўқ. Шу билан бирга, сизнинг ҳокимият ҳаққингизни, Туркистонда Совет ҳокимиятини танишни рад эта-миз».

Дарҳақиқат, Мухторият ҳали иқтисодий жиҳатдан анча заиф бўлиб Миллий қўшин эндигина оёққа тур-моқда эди. Шунинг учун ҳам бу ҳолат жавоб хатида ошкора тан олинди. Бироқ Мухторият раҳбарлари кучлар нисбатини тенгсизлигини яхши анлаган ҳол-да Мустақиллик учун жангга киражақларини маълум қилдилар. Мухториятни қўлатиш режаси Тошкентда режалаштирилди. Бу ерда Е. Перфильев бошчили-гида қўшин Қўқонга жунатилди. У 1918 йил 19 фев-ралда Қўқоннинг эски шаҳарини тўплардан уққа туг-ди. Жанг 20 февраль куни ҳам давом этди. Шаҳар 3 кун ёниб мингдан ортиқ дуконлар қулга айланди. Пахта тозалайдиган заводларни 50 та ишчиси оила-

лари билан биргаликда улдирилди. Афтидан улар солдатларга қаттиқ қаршилиқ курсатган булса керак. Душман кучлари томонидан шаҳарни ўзида 10.000 киши ваҳшийларча ҳалок этилди. Мухториятни қўллаб-қувватлаганликлари учун бутун Фарғона водийсининг аҳолиси тозаланди. Жумладан солдатлар Андижонда — 6000, Наманганда — 2000, Бузқургон ва Кўкөн қишлоғи оралигида 4500 кишини улдирдилар. Умумлаштирилганда жами 180 қишлоқ ендирилди. Солдат ва дашноқлар мол-мулкни талаб чўнтақларини тулдирдилар. Большевиклар дашноқлар билан биргаликда курсатилган мисли қурилмаган жиноятни амалга оширдилар. Ҳатто Наманган эски шаҳарини бир қисми ендирилганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Оядинги саҳифаларда қайд қилинган муаллиф П. Алексеевнинг курсатишича дашноқлар, қизил гвардиячилар ва ишчилар билан биргаликда шаҳарда тинч аҳолини «оммавий равишда қирганлар». Большевиклар дашноқлар билан ҳамкорликда қиргин-баротни уюштириб минглаб кишиларнинг естигини қуритдилар. Ваҳшийлик шу даражада авжига миндики одамларнинг қул-оёқлари чопилди, аёлларнинг кукраклари кесилди, болалар эса беда қирқадиган асбоб — жадудан утказилди. Бешиқдаги чақалоқларнинг қорнига милтиқ найзалари санчилди ёки қул билан икки оёқлари йириб ташланди. Фарғона водийси бундан даҳшатли вайронагарчилик ва қиргинларни ўзининг қўп асрлик тарихи давомида бошидан кечирмаган эди. Фарғона фожиаси мисолида ҳам большевикларнинг асл башараси ва мақсади намоён бўлди. Улар ўзларининг улуг миллатчилик сиёсатини қанчалик ниқоблашга ва озодлик жарчиси сифатида курсатишга ҳаракат қилишмасин барибир амалда ваҳшиёна сиёсати яққол кўзга ташланиб турди. Фарғона водийси бундай сиёсатнинг мисли қурилмаган даражадаги қурбони бўлиб ҳаробага айланди. Бундай даҳшатли фожиани Ҳамза ўзининг 1919 йил 21 май куни «Иштирокиюн» газетасида чоп этилган «Ким йиғлар?» деган шеърда шундай изоҳлайди:

*Эй Мардуми Фарғона, аҳолинга ким йиғлар?
Бадбахтлинга юз тутган, иқболинга ким йиғлар?
Ифбат ила номусинг кимлар қўлида барбод?*

*Қурбон ўлар маъсумлар, аҳволингга ким йиғлар?
Қон йиғлата афлоқни, отингни хаёлати,
Дарвоқе, шу фурсатда омоминга ким йиғлар?*

Олдинги саҳифаларида кўрсатилганидек большевиклар Петроградда ҳокимиятни эгаллагандан кейин «Россия халқларининг ҳуқуқларини декларацияси»ни эълон қилдилар. Унда мамлакатдаги барча халқларнинг эркинлиги ва тенглигини уз тақдирини узи белгилаши ва мустақил давлатни ташкил этишини таъминлашни маълум қилди. 1917 йил 20 ноябрда большевиклар «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» бағишланган алоҳида мурожаатни ҳам эълон қилди. «Бундан буён, — дейилади унда, — сизларнинг урф-одатларингиз, сизларнинг миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва даҳлсиз деб эълон қилинади. Уз миллий ҳаётингизни эркин ва бемалол уюштира берингиз, сизлар бунга ҳақлидирсиз. Шунинг билан, Россиядаги ҳамма ҳуқуқлари сингари, сизларнинг ҳуқуқларингиз ҳам революциянинг бутун қуввати билан ва революция органларининг ишчи солдат ва меҳнаткашларнинг советларининг бутун қуввати билан муҳофаза қилинади. Сизлар уз ватанингизнинг раҳбарлари бўлишингиз лозим».

Энди мазкур расмий ҳужжатлардаги ваъда ва қафолатларни большевикларнинг Туркистондаги ваҳшиёна сиёсатига таққосланса уларнинг икки юзламачилиги, босмачилиги ва қонхўрлиги яққол фош бўлади. Шунингдек уларнинг асл мақсади туб аҳолини қириб ва бойликларини талашдан иборатлиги кўзга ташланади. Бундай даҳшатли фожиаларни барчаси большевикларнинг учига чиққан мустамлакачилик ва улуг миллатчилик сиёсатини маҳсули эди, холос. Большевиклар Қўқонд шаҳарини утда ёндириб ва қонга белаганларидан кейин, туб аҳолининг вакиллари билан қуйидаги тарзда тинчлик сулҳини туздилар:

1. Совет ҳокимияти томонидан яроғ-аслаҳани ушлашга руҳсати бўлмаган мусулмон ва руслар қуролсизлантирилади. Топпирилган қуроллар Фарғона вилояти қўшинларининг бошлигининг кўрсатмасига мувофиқ тегишли жойга қўйилади.

2. Аҳоли улка совет халқ комиссарларининг ҳокимиятини ва барча маҳаллий совет ташкилотларини тан олади.

3. Аҳоли қонли воқеани уюштирган ва унда қатнашган раҳбарларни ва кишиларни ҳокимиятга ушлаб беради.

4. Улкага махфий равишда қурооларни келтириш ва тарқатиш қуроолли қузғолонни кутаришга тайёргарлик деб қаралади. Ҳамда революция қонунлари буйича қаттиқ жазоланади.

5. Аҳоли совет ва ҳарбий ҳокимиятни талаби билан темир йуллар, телеграфларни ва умуман ҳаётни тиклаш ишларига жалб қилинади.

Шу тариқа бутун Фарғона водийсида совет давлатининг якка ҳокимлиги урнатилган эди.

Умумий хулоса:

Биринчидан: Туркистон Мухторияти XX аср бошида юзага келган мураккаб, оғир сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий шароитда ташкил топди. Унинг ташаббусчилари ва меъмори зиёлилар, савдо-саноат аҳли ва диннинг илғор вакиллари бўлди. Улар мазлум халқнинг ҳошиш-иродаси ва эзгу ниятига таянган ҳолда Туркистон заминини империянинг чангалидан тортиб олиш учун мардонавор курашдилар. Шунинг учун ҳам Мухториятнинг довриги бутун улка буйлаб таралиб умумхалқ байрамига айланди. Бу бежиз бўлмаган эди, албатта. Маълумки узбек халқининг мустақиллик ва озодлик учун кураши унинг чор ҳукуматининг тажовузларига қарши қаҳрамонона жангларида тобланган ва юқори чуққига кутарилган эди. Бундай курашлар чор ҳукуматининг ҳукмронлиги даврида ҳам давом этаверди. Масалан 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги миллий-озодлик курашлари шулар жумласидандир. Туркистон Мухторияти худди мана шу озодлик курашларининг мантиқий давоми сифатида гавдаланди.

Иккинчидан: Туркистон Мухториятининг моҳияти ва йуналиши мустақиллик ва озодликни тиклаб парламент ва конституцияга асосланган демократик республикани ташкил этилишидан иборат бўлди. Бу гоятда муҳим сиёсий масалаларни амалга ошириш мақсадида Мухторият ҳукумати шакллантирилди. Натижада миллий давлат, миллий қўшин ва вазирликлар юзага келди. Демократик принциплар асосида давлатни бошқарув тизимини жорий этилиши улканинг тарихида илк бор юзага келган катта сиёсий воқеа ҳисобланди. Аммо уни ҳаётга тула татбиқ

етишни имкони булмай, узининг дастлабки қадами-ни қўйган эди, холос. Чунки Мухториятни тор-мор этилишни демократик бошқарувни гунаҳлик вақтидаёқ барбод этди.

Мухториятнинг асосий вазифаларидан яна бири шундан иборат эдики хусусий мулксиз, эркин бозорсиз ва динсиз жамиятни қуриш учун курашаётган большевикларнинг ҳокимиятини ағдариш эди. Уз навбатида большевиклар улкада миллий давлатни ҳукм суришига тиш-тирноғи билан қарши турдилар. Улар Мухториятни ута хавфли рақиб ҳисоблаб уни йўқ қилиш учун ҳеч нарсадан тоймадилар.

Мухториятнинг миллий сиёсати том маънодаги байналминал (интернационализм) руҳи билан суғорилган эди. Унда улкадаги миллати ва динидан қатъи назар барча халқларнинг эркинлиги ва тенглигини, давлат бошқарувида қатнашиши ҳуқуқи уз ифодасини топди. Бундай адолатли сиёсатни большевикларга қарши турган кучларни, ҳатто рус аҳолисининг маълум қисмини Мухториятни қўллаб-қувватлашга олиб келди.

Учинчидан: Афсуски Мухторият объектив ва субъектив сабабларга қура узоқ яшамасди. У молиявий жиҳатдан жуда заиф бўлиб тезликда миллий қўшиннинг маҳоратини ошириш ва етарли даражада қуроласлаҳа билан таъминлашни иложи бўлмади. Айниқса ҳукумат аъзоларини орасидаги узаро кураш, маъмурий бошқаришдаги тажрибасизлик ва малакали раҳбар ходимларининг етишмаслиги ҳокимиятни мустаҳкамлашга йўл бермади. Курсатилган камчиликларни бар-тараф қилиш учун камида бир-икки йил ва ундан ортиқ вақт керак эди. Большевиклар буни яхши англаб Мухториятни имкони борича тезроқ йўқотишни режалаштирдилар. Улар ҳарбий маҳорат ва техника буйича мухториятчиларга нисбатан анча кучли ва уюшган эди. Улар «Душмини ол деса, бошини олади»ган газандалар бўлиб ваҳшийликда ном чиқарган эдилар.

Мухторият бор-йўғи 72 кун яшади, холос. Мана шу ута қисқа вақтда нима ҳам қилиш мумкин эди. Большевиклар ҳали узини унглаб ва нафасини ростлаб олмаган Мухториятни «чақалоқ»лигидаёқ бўғиб улдиридилар.

Мухториятнинг 15 та раҳбари — М. Мираҳмедов, А. Уразаев, М. Чанишев, Қўшбеғиев ва бошқалар отиб

ташланди. Ҳукуматнинг йирик вакилларида бири Мустафо Чуқаев қочишга эришди. Афсуски, Мухториятга четдан етарли даражада ёрдам берилмай асосан узининг кучига таянган ҳолда курашди. Большевиклар эса Тошкент ва бошқа жойлардан ҳарбий ёрдам олиб ғалабани қўлга киритдилар.

Тўртинчидан, Мухториятнинг узига хос хусусияти ва тарихий аҳамияти шундаки, улканинг кўп асрлик тарихи мобайнида илк бор демократияга асосланган миллий давлат тузилди. Одатда булганидек, уни қандайдир бир ҳукмдор сулоланинг вакили эмас балки, халқнинг орасидан етишиб чиққан жадидлар юзага келтирди. Шу боис Мухторият том маънодаги халқ ҳокимияти сифатида шакллантирилди. Унинг моҳияти ва йўналиши мустамлакачилик ва улуг миллатчилик занжирларини парчалаб эркинлик, тенглик ва мустақиллик сингари инсоний ҳуқуқларни таъминлашдан иборат эди. Шу боис совет даврида Мухториятнинг феодал-клерекал давлат сифатида қораланиши ҳақиқатга тамомила зиддир. XX аср бошларида Россия ва унинг мустамлакаларида икки маротаба давлат тўнтарилиши, хусусан чоризмни ағдарилиши, Буржуа феврал-демократик республикасини большевиклар томонидан тор-мор этилишидек ниҳоятда оғир ва хавfli шароитда Мухториятнинг тузилиши ватанпарварлик, жасорат ва қаҳрамонликнинг ёрқин намунасидир. Бу муҳим тарихий воқеа ҳеч қачон унутилмайди.

«Босмачилик» — озошлик курашининг ёркин намунаси

ФАРФОНА ВОДИЙСИДАГИ «БОСМАЧИЛИК»

Шуролар даврида қалбаки ном билан юргизилган «босмачилик» аслида Миллий-озошлик курашининг энг шиддатли ва жанговар босқичи ҳисобланган. У тасодифий ва фавқулоддаги ҳодиса бўлмай уз даврининг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг маҳсули сифатида юзага келди. XX аср бошларида Россия империяси ва уни таркибидаги Туркистонда сиёсий партияларнинг кураши, ишчиларнинг революцион ҳаракатлари, Миллий-озошлик курашлари, рус-япон, сўнгра биринчи жаҳон уруши чор ҳукуматини ич-ичидан емириб борди. Уч юз йилдан ортиқ ҳукм сурган Романовлар сулоласининг тақдири қил устида туриб қолди. Бундай ҳолатни юз бериши табиий ҳол эди. Чунки чор ҳукумати тоталитар сиёсатини юргизиб ва тараққиётни бўғиб, халқнинг ғазаби ва нафратини кўзготди. Айниқса Туркистонда мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсати авжига минди. Ленин бошлиқ большевиклар томонидан ҳукуматни босиб олиниши ва совет давлатини урнатилиши аҳволни янада ёмонлаштиришга олиб келди. Улар Туркистонда ҳам ҳокимиятни қўлга киритгач, туб аҳолини қириш, мол-мулкни талаш билан шугулланиб сиёсий ва инсоний ҳуқуқларга йўл бермади. Бу хусусда Туркистон компартияси Мусулмонлар бюросининг раиси Турор Рисқуловнинг қуйидаги сузларини келтириш айти муддаодир: «Биз шўрлик мусулмонларни Николай замонида қандай ҳайвон ўрнида кўришган бўлса, йўқсиллар (советлар) ҳукумати даврида ҳам шундай... Ҳозир ҳам зулматда яшамокдамиз, оч, ялонғоч, итга ухшаб хор бўлиб ўлиб кетяпмиз. Бунинг учун ким айбдор?.. Мен бойлар тарафини олмоқчи эмасман. Бироқ бир камбағалнинг битта оти булгани ва шу отга арава қушиб оиласини боқиб тургани ҳақида гапирмоқчиман. Бу бечораникига бир қизил армия жангчи-

си кириб келади, оилани боқиб турган отни текинга олиб кетади, энди оила ниманинг ҳисобига кун кечиради, буни сураб ҳам утирмайди. Наҳотки шундай қилиш фирқа дастури амалида булса? Бойларнинг мол-мулкани булиб беряпмиз, деб аслида 84 минг кишилиқ бутун шаҳарни талон-тарож қилишди. Хуш, бу нима деган гап? Намангандан чиқадиган барча маҳсулот, қимматбаҳо буюмдан тортиб то қулфгача руйхатга олинди. Баъзи кишиларни қурол сақлашда гумон қилиб қамашди, қурол топиша олмагач эса, уларни шартли равишда озод қилдилар ва 5—10 минг сўм жарима тулатдилар. Бу пуллар қаерга кетди — шуrolар кассаситамми ёки чунтакками? Агар чунтакка булса, бу ҳолда қандай баҳо бериш керак? Ёки узлари ҳукмрон булишлари учун бу ҳукуматни барпо қилдиларми? Улар (большевиклар) бошқаларнинг ипак-газламалари ва қимматбаҳо буюмлари билан уйларини безадилар. Биз мусулмонларга нима беришди? Қорнимизни тўйгазишдими? Йўқ! Агар яхши кийинтиришганда, камбағаллар ялангоёқ юришармиди? Агар қорнимизни тўйгазишганда минглаб одам очликдан улармиди? Бизнинг уйда нималар қолди? Фақат жулдуз тушаклар, холос. Бошқа ҳеч нарса».¹

Ушбу сатрларда большевикларнинг гайриинсоний сиёсати шу даражада ишончли тарзда таърифландики изоҳга ҳожат йўқ. Ҳақиқатан ҳам босқинчи большевиклар куз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган жиноятга қул урдилар. Қизил солдатларнинг зўравонлиги ва талон-тарожи улканинг барча шаҳар ва қишлоқларида авжига минди. Хусусан мени отам шундай деган эди: «Уғлим, бизнинг бошимизга тушган қулфат ва хавфхатарларни душманингни ҳам бошига солмасин. 1918 йилда бир гуруҳ газанда солдатлар бостириб кириб маҳалламиздаги хонадонлардан 30 та отни тортиб олдилар. Бу камдек сули, арпа ва бошқа емларини олдилар. Қаршилиқ кўрсатганларни қамчи билан бошларига урдилар. У вақтларда тошкентликларнинг шаҳар атрофида боғлари буларди. Баҳор пайтида одамлар у жойларга от-аравасига кўрпа-ёстиқ ва бошқа нарсаларини ортиб кўчарди. От йўқлигидан қўпчилик боғларга уз вақтида бора олмай деҳқончилик орқага сурилди. От йўқлиги орқасидан ер ҳам ҳайдалмай қолди.

¹ «Шарқ юлдузи», 1991, 3-сон, 171-бет.

Натижада қаттиқ қаҳатчиликка гирифтор булиниб, минглаб кишиларнинг ёстиги қуриди. Турли солиқ ва мажбуриятлар ҳам кишиларни тамомила қашшоқлаштирди».

Большевиклар Фаргона водийсида «Коммуна»лар ташкил қилиб, деҳқончилик билан ҳунармандчиликни издан чиқардилар. Улар ер ва саноат тармоқларини барчасини давлат мулкига айлантириш ҳақида декретни эълон қилдилар. 1918 йил 26 февралда «Ўлкадаги пахтани мусодара қилиш тўғрисида» қуйидаги декрет қабул қилинди — «Туркистонда мавжуд бўлган бутун пахта, у қандай турда бўлмасин ва ҳозирги пайтда қаерда туришидан қатъи назар, мусодара қилинади ва Туркистон ўлкаси ишчи-деҳқон ҳукуматининг мулки деб эълон қилинади. Ўлканинг барча советлари... ва инқилобий темир йул кўмиталари ҳозирги вақтда уз вакиллариини ажратмоқдалар, бундан мақсад мазкур декретни дарҳол амалга ошириш, бутун пахтани станцияларга ташиб келтириш ва зудлик билан «Тошкент» станциясига томон ҳаракат қилишдир... пахта эгалари қаршилик курсатган тақдирда, — дейилган сунгра ҳужжатда, — отишгача барча чоралар қўлланилсин».¹

Мазкур ҳукумат декрети халқ мулкани талашни, яъни қароқчиликни ошқора расмийлаштириш эди, холос. Большевиклар ўзларининг декретлари асосида 1918 йил баҳорида 140 дан ортиқ завод ва йирик пахтачилик фирмаларини, 400 га яқин кичик корхоналарни эгалладилар. Шунингдек 2 млн. 657 минг пуд пахта толаси, 4130900 пуд уруғлик чигит, 476,8 пуд гушт ва бошқа нарсалар қўлга олинди!² Шу тариқа жикқа мойга ботган большевик ҳукумати 1918 йил 5 майда Ленинга қувонч билан тубандаги хабарни берди: «Ҳали кечагина корхона эгалари томонидан эксплуатация қилиб келинган ишчи кадрлар национализация қилиш йулидан дадил бордилар. Кейинги воқеалар муносабати билан Туркистон ҳаётини тартибга солувчи ташкилотлар тузилмоқда. Пахтачилик саноати бутун Россия учун ахамиятлидир, унинг бундан кейинги тараққиёти таъмин этилди... Ҳозирги вақтда биз сиз-

¹ Қулшев Х. Мустабид жамиятнинг иқтисодий пойдеворини шакллантириш (1917—1924). Тошкент, 1996, 12—13-бетлар.

² Уша жойда, уша бет.

нинг ихтиёрингизга 200 млн. сумлик пахта жунатиш имконига эга бўлди».¹ Куришиб турибдики большевиклар биринчи навбатда Россия манфаати ва тараққиятини таъминлаш нуқтаи назаридан иш юритганлар. Уларнинг қароқчилик сиёсати орқасидан сонсаноқсиз бойликлар Россияга жунатилиб турилди. Буни орқасида 1917 йилда бошланган қаҳатчилик кейинги 1918—1919 йилларда ҳам даҳшатли тус олиб, камида 1 млн. дан ортиқ кишилар очликдан улдилар, минглаб oilалар қирилиб кетмаслик учун хорижий мамлакатларга кетдилар.²

Большевиклар маънавий ҳаётни ҳам издан чиқардилар. Масжид ва мадрасалар бузилди ёки ёпилди. Қозилар, уламолар ва бошқа дин пешволари ҳибсга олинди. Марғилонда Куръони Карим ёқилди, Андижонда Жомеъ масжидига солдатлар жойлаштирилди. Ҳатто, намоз пайтида солдатларнинг масжидларга бомба ташлаши орқасида кўп кишилар ҳалок бўлдилар.

Авваламбор большевиклар тилда мазлум халққа озодлик, эркинлик ва ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи берилишини тарғибот қилдилар. Амалда эса улугмиллатчилик ва босқинчилик сиёсатини шиддат билан юргиздилар. Улар учун миллий давлат ва миллий қушинини ташкил этилиши тамомила ёт ҳисобланди. Унга қарши тиш-тирноғи билан аёвсиз курашди. Хусусан олдинги саҳифаларда кўрсатилганидек Туркистон Мухторияти ваҳшийларча тугатилди.

Хуллас ўлкада чидаб бўлмайдиган даражадаги оғир сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаёт «Босмачилик» курашининг негизини ташкил этди. Бу кураш мустақиллик ва озодлик руҳи билан суғорилган умумхалқ ҳаракати эди. У даставвал Фарғона водийсида пайдо бўлди. Туркистон Мухториятида милиция бошлиғи лавозимида ишлаётган кичик Эргаш большевикларга қарши ilk бор уруш очган эди. У Қўқондаги қизил армия вакиллари жойлашган ҳарбий қалъага бир неча маротаба ҳужум уюштирди. 1918 йил 19—21 февралда Қўқондаги жангларда Мухторият қушинига қумондонлик қилди. Бу ерда ватан ҳимоячилари шу даражада қаттиқ жанг қилдиларки, 2000 аскардан 200 киши тирик қолди, холос. Шундан кейин кичик Эргаш тугил-

¹ Уша жойда, 14-бет.

² Уша жойда, 14-бет.

ган қишлоғи Бачқирда 1918 йил 27 февралда ҳалок этилди. Унинг ўрнига катта Эргаш тайинланди. Унинг бошчилигида 16—18 минг кишидан иборат ватан ҳимоячилари қизил армияга 50 мартаба зарба берди. Озодлик учун кураш шу даражада аланга олдики ҳар бир қишлоқ аҳолиси ўзига қурбоши сайлаб жангга отланди. Натижада водийда унлаб «босмачи» гуруҳлар шаклланиб душманларга қарши аёвсиз ҳужумлар уюштирилди. Истиқлол учун курашга «Шурои Исломия» ва «Шурои Уламо»ларнинг аъзолари бевосита раҳбарлик қилди ва қўлаб-қувватладилар. Водийда «босмачи»лар ҳаракати у ёки бу жойда тарқоқ ҳолда юзага келганлиги туфайли умумий раҳбар марказини тузиш зарур эди. Шу боис 1918 йил мартда барча қурбошиларнинг биринчи курултойи утказилиб, катта Эргаш истиқлол учун курашнинг раҳбари этиб тайинланди. Уша йилнинг ёзида унинг ўрнига Мадаминбек тайинланди. Бу ўз ватанига фидойи шахс қобилиятлилиги туфайли 30 минг атрофида ватан ҳимоячиларини ўз қўл остига бирлаштиришга эришди. Уларнинг орасида большевикларга қарши бош кўтарган рус ва бошқа миллат вакиллари ҳам оз эмас эди. Чунки большевиклар фақат туб аҳолини эмас, балки бошқа миллатларнинг умумий душмани эди. Масалан, Мадаминбекнинг қўл остида — 90, Эргашда — 100 га яқин рус офицерлари хизмат қилганлар. Булардан ташқари Мадаминбек Жалолобод ва Ушда тузилган К. Монстров бошчилигидаги рус крестьянлар қўшини билан иттифоқ шартномасини тузди. Шунингдек рус генераллари ва офицерлари томонидан тузилган «Туркистон ҳарбий ташкилоти» «босмачи»ларнинг иттифоқчиси сифатида фаолият курсатди.

Шундай қилиб Фарғона водийсида большевикларга қарши катта куч шаклланди. Уларда яроқ-аслаҳа ва бошқа имкониятлар мавжуд эди. Шунинг учун ҳам ғувоҳ Юрий Попоровнинг тан олишича «босмачи»лар бутун Фарғона водийсини ўзининг таъсир доирасига тортиб «аҳолининг барчаси курашда қатнашган» эди. «Шуни айтиш лозимки, — дейди у, — биз босмачиларни уруш ва қилич билан йуқ қиламиз, деб уйлаган эдик. Шу мақсадда босмачиликда қатнашган катта-кичик қишлоқлар шафқатсизларча ер юзидан супуриб ташланди. Буни орқасида туб аҳоли совет давлатидан тобора узоқлашиб бораверди. Биз томондан бутун Фарғонани

эгаллашнинг ҳам фойдаси бўлмади. Фаргона водийсига 30 минг аскарларни киритдик ва барча йирик қишлоқларга қизил армия гарнизонлари урнаштирилди. Барибир туб аҳолининг бизга душманчилиги сақланиб, «босмачилар» енгиллик билан бизнинг ҳарбий гарнизонларимизни тор-мор этаверди. Оқибатда биз қушинимизни қишлоқлардан олишга мажбур булдик».¹

Бинобарин, «босмачилик» шу даражада кенг куламда ривожланганки, унга 30 минглик қизил армия бас келолмаган. Бу ватан ҳимоячиларининг ҳарбий маҳорати ошганлиги ҳақида далолат беради.

Эргаш бошлиқ ватан ҳимоячилари ва қизил армия уртасида дастлабки туқнашув 1918 йил июлда Қўқон уездида содир булди. Бу жангда ватан ҳимоячилари галабага эришдилар. Уша йилнинг охирига келиб мустақиллик учун кураш кенг қанот ёзиб Қўқон, Наманган ва Андижон уездларини қамраб олди. Сентябр ойида Горчаков темир йул бекати ва эски Марғилонда ҳам душман қушини билан жанг қилинди. 1919 йил баҳорда Мадаминбек ва Эргаш сингари қурбошилар бошлиқ икки марказ шаклланди. Уларнинг биринчиси Андижон, Наманган ва Скоблев уездларида, иккинчиси асосан Қўқон уездида ташкил топди. Уша йили Мадаминбек, Эргаш, Шермухаммад, Омон Полвон раҳбарлигида ватан ҳимоячилари Жалолобод, Уш, Наманган ва бошқа жойларда қизил армия билан жанг қилдилар. Наманганда ҳар икки томон уртасида 7 кун мобайнида жанг кетиб душман мағлубиятга учратилди. 1919 йил 1 сентябрда ватан ҳимоячилари Ушда қизил армияни мағлубиятга учратиш шаҳарни эгаллади. Сунгра улар Жалолободни ҳам қулга киритдилар. 17 сентябрда ватан ҳимоячилари Андижон шаҳрини қуршаб, душманга қарши ҳужумни бошлаб юбордилар. Большевиклар шаҳар мудофаасини мустаҳкамлашга алоҳида аҳамият бериб пахта тойларидан баррикадалар қурилди. Андижон учун жанг 6 кун давом этди. Ватан ҳимоячиларини қули баланд булиб турганда душманга ёрдамга қўшимча полк келиб, босқинчилар кучайиб 26 ва 30 сентябрда Уш ва Жалолободни эгалладилар. Бундай муваффақиятсизликнинг сабаби қурбошилар ҳамон бир-бирлари билан метиндек бирлашмай аксинча улар ҳаракатида

¹ Журнал «Юность», 1990, № 1. С. 84.

тарқоқлик ва келишмовчилик кўзга ташланмоқда эди. Айни пайтда озодлик курашини изчиллик билан бошқарадиган ва таъминлайдиган ҳукумат йўқ эди. Шу боис 1919 йил 22 октябрда қўрбошиларнинг махсус мажлиси утказилиб Мадаминбек бошлиқ «Вақтли Фарғона ҳукумати» тузилди. 1919 йил октябр ойлари охириларида Ойим қишлоғида 150 та қўрбошилар бошчилигидаги ватан ҳимоячилари бирлаштирилди. Улар Мадаминбек, Эргаш, Ҳолхужа ва Шермуҳаммад бошлиқ тўрт қисмга киритилди. Уша йилнинг ноябр ойи охирида ватан ҳимоячилари томонидан қизил армия полки тор-мор этилди. Аммо 1920 йилнинг дастлабки ойларида Мадаминбек қўл остидаги ватан ҳимоячилари жангларда бирин-кетин мағлубиятга учради. Бунинг устига устак айрим қўрбошилар иродасизлик ва тушқинликка учраб большевикларга йиғитлари билан таслим бўлдилар. Аммо Мадаминбекнинг урушни давом эттириш имкони бор эди. Зеро, уни қўл ортиқ аскарлари билан бир қаторда Шермуҳаммад ва бошқа қўрбошиларнинг қўчларига таяниши мумкин эди. Шунга қарамай у большевикларнинг тинчлик сулҳини тузиш ҳақидаги таклифга розилик билдирди. Натижада 1920 йил 20 мартда қўйидаги мазмунда тинчлик сулҳи имзоланди. «Биз қўйида имзо чекувчилар: биринчи томондан ҳарбий-инқилобий кенгаш буйруғига асосан, Туркистон фронтинида ҳаракат қиладиган 2-Туркистон ўқчи дивизиясининг бошлиғи Верёвкин-Рахальский ва дивизия ҳарбий-сиёсий комиссари Слепенко, иккинчи томондан ислом қўшинининг қўмондони Муҳаммад Аминбек Аҳмадбеков (Мадаминбек) мазкур битимни тубандагича туздик: Мен, Муҳаммад Аминбек ўз қўшиним ҳамда узларининг батамом розилиklarини шахсан менга изҳор қилган қўрбоши ва аъзоларим билан биргаликда қасамёд қиламанки, эндиликда шўро ҳокимиятини тан оламан ҳамда унинг содиқ хизматкори бўлишга сўз бераман, унинг барча буйруқ, топшириқларига қўйидаги шарт-шароитларда амал қиламан:

1. Шўро ҳукумати Туркистон фуқаролари ҳаётини йўлга қўйишда шариат асосларини сақлаб қолиб, меҳнаткашларнинг манфаатларини ҳимоя этиб, аҳли исломга мавжуд шароит, яъни мусулмонларнинг маҳаллий шарт-шароити ва урф-одатларига ҳуқуқ берганида;

2. Отрядимнинг доимий қароргоҳи Наманган шаҳри этиб тайинланган.

3. Мен бошқа фронтларга чиқмасдан, вақтинча Фаргона тасарруфиди, шу Ҳокимиятни ҳар томонлама ҳам ички, ҳам ташқи душманлардан ҳимоя қилишга ваъда бераман.

4. Отрядимда хизмат қилаётган барча руслар тула озод этилади ва хоҳишларига биноан отрядимда хизматда қолтирилари мумкин.

5. Шу йилнинг 13 мартидан кечикмай ўз вакилларим билан Туркфронт — Ҳарбий инқилобий кенгаши ва Туркистон Марказий ҳокимиятига содиқ эканимни билдириш учун Тошкентга боришга сўз бераман.

2-Туркистон ўқчи дивизиясининг бошлиғи Верёвкин-Рахальский ҳарбий-сиёсий комиссар Слепенко. Ислом қушинининг қўмондони Мадаминбек».

Курииб турибдики Мадаминбек қушинини сақлаш ва унга бошчилик қилиш шарти билан совет ҳокимиятини тан олишни, уни хизматкори бўлиш, ички ва ташқи душманларига биргаликда курашишни буйнига олди. Сирасини айтганда, бу деган сўз большевикларнинг ички ва ташқи сиёсатини тула қувватлаб «босмачи»ларга ҳам қарши курашишга тайёрман, дейиш эди. Тугри, Мадаминбек жамиятни шарият асосида бошқаришни талаб қилди ва бу инobatга олинди. Бироқ большевикларнинг бунга розилик билдириши Мадаминбекни жиловлаш учун қилинган уйин эди. Буни кейинги воқеалар тула исботлайди. Шунини айтиш лозимки сулҳ битими Фарғонада фаолият кўрсатётган ўқчи дивизиясининг бошлиғи билан тузилган эди. Аслида бундай битим Туркистон Халқ комиссарлари совети раиси билан тузилгандагина қонуний кучга кирарди. Аммо, журтгага шундай қилинди. Чунки совет ҳукумати уни хоҳлаган пайтида қонунсиз битим сифатида бекор қилиши мумкин эди. Буни Мадаминбек сиёсий жиҳатдан тажрибасизлиги орқасида яхши англамади, шекилли. 1919 йил март ойида улкада «Босмачилик» ҳаракатининг кучайиши муносабати билан М. В. Фрунзе қўмондонлигида Туркистон fronti тузилади. В. В. Куйбишев ҳарбий кенгаш аъзоси этиб тайинланди. Улканнинг ҳаёти ва тақдирини мана шу иккита жаллодларнинг қўлида эди. Улар ватан ҳимоячиларига қарши аёвсиз курашдилар. Мазмунан юқорида

шарҳланган битим улар билан келишилмаган ҳолда тузилган бўлса керакки, А. Ҳайдаровнинг берган маълумотномасига кўра В. Куйбишев Фарғона fronti раҳбарларини қоралаб шундай деган: «Битим шу ҳолда сиёсий соҳада ҳам, ҳарбий соҳада ҳам ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин.

Биринчи банди бизни Фарғонада ва ҳатто Туркистонда фуқаролар орасида олиб боражак ишларимизни чеклаб қўяди ва шўро ҳокимиятига ёд бўлган мезонларга амал қилишга мажбур этади». У битим матнида бошқа шарт-шароитлар курсатиб тузишни, «Мадаминни аста-секин шаштидан тушириб уни оддий бир итоат этувчи киши даражасига келтириб қўйишни таклиф қилади. Фарғона вилояти партия комитети бу хусусда махсус қарор қабул қилди: «Туркистон комитетидан ва Туркфронт-ҳарбий инқилобий кенгашидан Мадамин билан тузилган Яраш битими матнининг кириш қисми ва 5-банддан бошқа ҳаммасини бекор қилиш сўралсин, чунки у вилоят комитети ва ҳарбий-инқилобий кенгашнинг баъзи аъзолари фикрича, сиёсий жиҳатдан мутлақо нотўғридир».¹

Шундай қилиб большевик раҳбарлари битимнинг жамият ҳаётини шарият асосида бошқариш ва миллий урф-одатларни сақлашга оид биринчи бандни қоралаганлар. Бу табиий ҳол эди, чунки улар большевикларнинг мустамлакачилик ва улугъмиллатчилик сиёсатиغا зид ҳисобланган. Шунингдек битимдаги Мадамин бошчилигидаги қўшинни сақлаш норозилик келтириб чиқарди. Масалан Фрунзе: «Собиқ босмачилардан тузилган бригадаларни тарқатиб юбориш керак» деган эди. Умуман айтганда сулҳ битими амалда қозғола қилиб кетадиган ҳужжат эди. У большевикларнинг иккиюзламачилиги ва фирибгарлигини курсатувчи далиллардан биридир. Бироқ айрим муаллифлар Мадаминбек улкани қиргинбаротдан, очлик ва оғир ҳаётда ҳалос этиш учун сулҳ тузганлигига ургу бериб мақтайдилар. Бундай фикрни Мадаминбекни узи ҳам баён этган эди. Аммо большевикларни «босмачи»ларнинг эзгу ниятларини ҳисобга олиб иш юритишлари мумкин эмас эди. Маълумки совет ҳукумати мазлум халқларга озодлик, эркинлик ва ўз тақдирини узи бел-

¹ «Шарҳ юлдузи», 1991, 3-сон, 187-бет.

гилаш ҳуқуқини бериш ҳақида икки маротаба Декларация эълон қилган эди. Жадидлар мана шуларга асосланиб Туркистон Мухториятини ташкил этдилар. Аммо большевиклар Фаргона водийсини қонга белаб ва вайрон этиб Мухториятни ағдарган эди-ку? Мадаминбек бу фожеанинг жонли гувоҳи бўлатуриб большевик газандаларига ишонч билдиришини оқлаб булмайди. У ўзи чуқур англамаган ҳолда катта сиёсий хатога йул куйди. Чунки сулҳ битими большевикларга катта фойда келтирди. Чунончи, Мадаминбекнинг душманга таслим бўлиши большевикларни устунлиги ва галабага эришганлигини кўрсатувчи омил ҳисобланади. Большевиклар фурсатдан фойдаланиб, водийда узларини мавқеини анча мустаҳкамлаб, ҳарбий тайергарликни кучайтиришга эришди. Мадаминбекнинг душманга бўйин эгиб жангни тухтатиши ватан ҳимоячиларининг руҳига салбий таъсир этиши ва маълум вақтгача булса-да тушқинликка учратиши турган гап эди. Сулҳ битими ватан ҳимоячиларининг сафини заифлаштириб озодлик курашига зиён келтирди. Мадаминбек раҳбарлик қилаётган Фаргона ҳукумати тугатилиб қўрбошилар орасида тарафкашлик ва тарқоқлик ҳукм сурди. Шуниси ниҳоятда ачинарлики битим тузилгандан кейин Мадаминбек большевикларга хизмат қилишни бошлаб юборди. Уларнинг курсатмасига биноан у ўз шахдидан қайтмай, курашни давом эттираётган қўрбошиларни совет давлати томонига оғдиришга ҳаракат қилади. Чунончи, Мадаминбек полк комиссари С. Л. Сухов билан биргаликда делегация сифатида Шермуҳаммадбек (Қуршерматбек), Холхужа қўрбошилар ҳузурига ташриф буюради. Бу вақтда улар уни ватан хоини деб эълон қилган эдилар. Шу боис 1920 йил 4 майда Мадаминбек шахсан Холхужа қўрбоши томонидан улдирилади. 1920 йил июл ойида Шермуҳаммад қўрбошиларнинг мажлисида ватан ҳимоячиларининг сардори этиб сайланди. Унинг ташкилотчилиги туфайли ватан ҳимоячиларининг сони 30 минг кишига етказилади. Уларни орасида деҳқонлар куп эди. Шу равишда Фаргона водийсида яна озодлик курашининг алангаси порлади. Большевиклар учун катта хавф юзага келди. Туркистон Марказий ижрой комитетининг қарори билан Фаргона водийсида ҳарбий ҳолат эълон қилинди. 1920 йил май ойининг урталарида Фрунзе водийга келиб

ватан ҳимоячиларига қарши курашга бошчилик қилди. Бу вақтларда жасоратли Шермуҳаммад бошлиқ ватан ҳимоячилари Олой тоғида ўрнашган эди. Бу ерда душман кучлари билан қонли тўқнаш бўлди. Ватан ҳимоячилари Олойдан тушиб, водийнинг марказий жойларида ҳам жанг қилдилар. Хусусан бундай тўқнашувлар Фарғона, Наманган, Андижон, Уш ва Жалолободда бўлганлиги маълумдир. Шуниси диққатга сазоворки истиқлол учун курашда ўзбек аёллари ҳам қатнашиб ватанпарварлик ва қаҳрамонлик намуналарини курсатдилар. Бу ҳақдаги А. Ибодинов ва Ю. Эминовларнинг «Аёл жангга кирса...» номли мақоласи катта қизиқиш уйғотади. Унда ёзилишича Олтиариқнинг Полосон қишлоғида туғилган Шакархон табиатдан жасоратли, ватанпарвар ва жангчи аёл сифатида ном чиқарган. Отажонбойвачча деган кишига турмушга чиқиб, Қайрағоч қишлоғида яшаган. У эрининг вафотидан сўнг катта ҳужаликнинг бошлиғи бўлиб ҳаёт кечираётганида Содик бошлиқ қароқчилар бостириб кирадилар. Шунда у хизматкорларини қуроллантириб уни қочишга мажбур қилади. Шу тариқа Шакархон ўз хонадони ва умуман қишлоғини ўғрилардан сақлайдиган посбонга айланади. Унинг елгиз ўғли Одилжон онасига тортиб ватанпарварлиги ва жангариллиги билан ажралиб туради. Шунингдек уни уч қизи ҳам бўлган. Водийда очарчилик ва йўқчилик орқасида ўғрилиқ кучайиб борган. Шу туфайли Шакархон босқинчиларга қарши биргаликда курашиш мақсадида Олтиариқдан чиққан Туйчи Қурбоши хузурига ташриф буюради. «1918 йилнинг ёзи. Туйчи Қурбошининг Тошқўрғондаги уйига 20—30 қуролланган йигитлар ҳамроҳлигида чақмоқ телпак кийиб, енига қилич осган, кукрагига патронтош тақиб олган бир баҳодир жангчи кириб келди. Саломалиқдан сўнг, мен сизни танийман, — деди у киши, — Олтиариқни ўғри-қароқчилардан ҳимоя қилишда катта хизмат курсатяпсиз. Аммо бизнинг Қайрағочга ўхшаш чекка қишлоқлар аҳолиси додига ким етади? Майда-чуйда қароқчи тудалар кун бермаяпти. Ҳар кун талон-тарош, мусулмонларнинг мол-қўйи, жонига ҳам даҳл қилишяпти. Биз қулимиздан келганча қаршилик курсатяпмиз. Аммо кучимиз кам. Ёрдам беришингизни сўраймиз.

— Сиз ким бўласиз?

— Мен Отажонбойваччанинг беваси Шакархонман....

— Ахир, сиз... Аёл бошингиз..., — дедию Тўйчи Қурбоши ҳам доврираб қолди. Чунки у Шакархон билан Содиқ Қурбоши уртасида булган воқеаларни эшитган. Бунинг устига бу аёлнинг дадиллиги, тадбиркорлик ва жасорати ҳеч қандай эрқақдан қолишмаслигини яхши биларди.

— Хуш, — деди у, сиз бутундан бошлаб Шакар Қурбошисиз. Йигитларингиз менинг йигитларим билан бирлашсин. Улар қишлоғимизда туриб Қайрағочни ҳимоя қилишади. Сизни уша ердаги 100 йигитта бош этиб тайинладим.

Уша қуни Шакар Қурбошининг йигитларига милтиқлар, қиличлар, уқ-дори берилди. Унинг кенг ҳовлиси бу йигитларнинг қароргоҳига айланди.¹ Шакархон аёл бошига қарамай қўлига қурол олиб уз қишлоғининг аҳолисини тинчлигини таъминлашни она юртта булган муҳаббатининг тимсолидир. Уша жасоратли аёл большевикларга қарши курашларда ҳам фалол қатнашиб «босмачи»лик ҳаракатларининг энг содиқ вакилларида бири булади. Уғли Одиқжон ҳам онаси сингару ватан учун жонини фидо айлайдиган йигит эди. У жангларда қатнашганлиги учун большевиклар томондан улдирилади. Шакархон Қурбоши учун ёлғиз углидан айрилиш ута фожеали ходиса булади. У Қизил армияга қарши курашишни муқаддас бурч ҳисоблаб уша Тўйчи Қурбошидан яна ердам олади. Душман билан биринчи жанг Қайрағоч қишлоғида булиб Шакархон Қурбоши чекинишга мажбур булади. Унинг қахрамонлиги бутун водий буйлаб таралади. Чунки у Олтиариқда, Риштонда ва Скоблев шаҳрида қизил армия қисмларига зарба беради. Шу боис Фаргона вилоят инқилобий қўмитаси уни тутиб берувчи кишиларга катта мукофотни ваъда қилади. Шакархон Қурбоши 1921 йилнинг охирида, жангларнинг бирида ҳалок булади.

1920 йил октябр-декабр ойларида ватан ҳимоячилари билан душман армия уртасида жанглар булди. Натижада душман кучлари ғолиб келиб Шермуҳаммад бошлиқ ватан ҳимоячилари Олой тоғларига чекинди. Гарчи 1920 йилни охириларига келиб Фаргона

¹ «Ўзбекистон овози», 1995, 24 октябр.

вилоятида большевикларнинг тула ҳукмронлиги ўрна-
тилган бўлса-да, лекин истиқлол учун кураш сунма-
ди. 1921 йил январ ойида Андижон уездида, Сухда,
Булок-Бошида, Чустда қурбошилар қўл остидаги гу-
руҳлар билан қизил армия отрядлари уртасида жанг-
лар содир бўлади. Уша йилнинг май ойида ватан
ҳимоячилар Наманганга ҳужум қиладилар. Аммо
душман кучлари устун келди. 1921 ёзида Ашава қиш-
логининг атрофида жойлашган Раҳмонқул Қурбоши
бошлиқ 2000 кишилик ватан ҳимоячилари больше-
викларга катта хавф туғдирди. Улар Ашава қиш-
логига 8 соатлик жангда 65 солдатларни улдириб
галабага эришдилар. 1921 йил ноябрда большевиклар
Ашавага катта қўшин ташлаб ватан ҳимоячиларига
қарши ҳужум қилди. Жанг шу даражада даҳшатли
бўлдики икки томондан куп одамлар ҳалок этилди.
Хусусан ватан ҳимоячилардан 800 киши улдирилиб
Раҳмонқул Қурбоши Чотқол томонга яширинди. 1921
йил сентябрда Шермуҳаммад бошлиқ ватан ҳимоячи-
лари ва қизил армия уртасида Шохимардонда 14 со-
ат мобайнида жанг бўлиб у чекинишга мажбур
бўлди. Шундан кейин душманлар қирғиз қурбошичи-
си Муэтдинга қарши ҳужум уюштириб галабага
эришдилар. Бу жангда юзлаб ватан ҳимоячиларнинг
қони тукилди.

1921 йилни январидан бошлаб то сентябригача,
яъни 9 ой мобайнида ватан ҳимоячиларидан 2500 ки-
ши душман уқларидан ҳалок бўлдилар. Улар бирин-
кетин мағлубиятга учрашишига қарамай мустақиллик
учун курашишни давом эттирабердилар.

Айрим маълумотларга кўра 1922 йилнинг баҳорида
Фаргона водийсида Шермуҳаммад, Ислонқул, Эшмат-
бойвачча, Мирза Умар, Умарқул, Омонполвон, Боес-
тон, Муэтдин, Шермат, Жонбек қози, Аҳмад Полвон,
Исроил, Шермуҳаммаднинг укалари Нурмат ва Тош-
мат, Мамаруз, Қорабой ва бошқа қурбошилар
истиқлол учун курашишни давом эттирдилар! Улар
бошлиқ ватан ҳимоячиларининг катта-кичик бўлинма-
лари водийнинг у еки бу жойларида душманга қарши
жанг қилдилар. Улар билан бир қаторда Тухтасин,
Мирза Понсод, Давронбек, Хонмирза, Каримжон,
Сотволди, Трусуналиев ва бошқа ушлаб қурбошилар-
ни жанг қилганликлари маълум.

Фаргона водийсида истиқлол учун кураш 1923 йил-

да ҳам уз кучини курсатади. Бироқ уша йилнинг охири ойларида «босмачи»ларнинг асосий кучлари тормор этилиб совет ҳукумати узини мавқеини мустаҳкамлаб олди. 1923 йилнинг бошида Шермуҳаммадбек шўролар армия томонидан зарбага учратилгандан кейин Афғонистонга кетди. Шундан кейин водийда ҳам айрим қурбощчилар раҳбарлигида ватан ҳимоячилари курашни давом этирдилар.

Фақат 1924 йилдагина Фарғона водийсида «Босмачилик» ҳаракати бартараф этилди. Бу ерда шуни айтиш лозимки аслида у 1918 йил феврал ойида большевикларнинг Туркистон Мухториятига қарши бошланган уруши жараёнида юзага келган эди. Мана шу вақтдан бошланган «босмачи»лик кураши кейинги салкам 7 йил (1918—1924) мобайнида давом этди. Шу йиллар орасида уларнинг сони 20—30 минг кишига етди. У бутун Туркистон улкасида большевикларга қарши илк бор кутарилган миллий-озодлик кураши сифатида муҳим аҳамият касб этади. Унинг таъсирида минтақанинг бошқа жойларида озодлик курашлари юзага келди.

«П» ХИВА ХОНЛИГИДА «БОСМАЧИЛИК» КУРАШИ

XX аср бошларида хонликда оғир сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий шароит юзага келди. Айниқса сиёсий курашлар қизиб тарқоқлик ва нотинчлик ҳукм сурди. Жамият аҳли қашшоқлашди ва мисли қурилмаган азоб-уқубатларга мубтало бўлди. Буларнинг барчаси чор маъмуриятининг мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмининг маҳсули эди.

Узоқ йиллар мобайнида босқинчиларга қарамлик ва итоаткорлик, қурқув ва эҳтиёткорлик хонларни феъл-атвори ва фаолиятига таъсир этмасдан қўймади. Зеро, уларда ожизлик, сусткашлик ва купроқ шахсий манфаатлар билан урғилишиб қолиш сингари иллатлар кузга ташланди. Айниқса давлатнинг устун бўлмиш қушинни замонавий ҳарбий билим ва техника билан таъминланмаслиги ёмон оқибатларни келтирди. Авваламбор хонлар душманлардан узини ҳимоя қилиш имконидан маҳрум бўлиб қолди. 1916 йилда Саид Асфандиёрхон шундай деган: «Улкамизни Россия урушиб олганига қадар, менинг ота-боболарим милтиқ ва замбараклар билан қуролланган мунтазам қушинга эга

булганлар. Бу қушинлар шундай зур булганларки, улар ҳатто Бухоро ва Афғонистонга қарши жанг қилганида енгиб чиққанлар. Менинг отам Россияга буйсингандан кейин, биз (хонлар) буюк Россия бизни душманларимиздан қуриқлайди, деб умид қилиб, қушинларимизни тарқатиб юбордик, шунинг учун ҳам ички душманларимиздан сақланишни лозим кўрмадик. Аммо бу масалага рус ҳокимиятининг ўлкадаги вакиллари бепарволик билан қараганликлари сабабли, хавфсизлик тўғрисидаги умидларимиз пучга чиқди. Менга уз фуқароларимдан булган туркманлар ҳужум қилди, улардан ўзимни ҳимоя қилиш учун менда куч йўқ».¹

Дарҳақиқат хонликдаги марказий ҳокимият ва қушин шу даражада заифлашган эдики, Жунайд (Қурбон Муҳаммад Сардор) бошлиқ туркман қабилалари хонликка қарши бош қўтардилар. Шундан кейин Жунайд Хива хонлигининг сиёсий майдонида бир неча йиллар мобайнида салмоқли уринини эгаллади. Унинг фаолиятини икки босқичга бўлиш мумкин. Биринчисида, яъни 1915—1920 йилларда у хонликни босиб олиб, талончилик билан шуғулланади. Иккинчисида, яъни 1920 йилдан Хоразм халқ республикаси тузилгандан кейин большевикларга қарши курашиб, «босмачи» номини олади. Хонликдаги бу кураш асосан Жунайд бошчилигида олиб борилади.

1915 йилнинг ёзида Жунайдхон Хива қушинлари билан туқнашувда ғалабага эришиб, тушларни улжага олди. Аммо унинг Хива шаҳрига қарши ҳужумига йўл берилмади. Кейинги туқнашувлардан бирида хон аскарларидан 600 киши ўлдирилиб, мағлубиятга учратилди. 1916 йилдан бошлаб Жунайдхон бошлиқ ёмуд қабилалари Урганч, Шохобод, Қиёт, Тошовузни эгаллаб, аҳоли мол-мулкани талади. Улар февраль ойида Хива шаҳрига бостириб кириб ва Асфандиёрхонни тиз чукдириб, катта миқдордаги бойликни олди. Жунайдхон ўзини хон деб эълон қилди. Асфандиёр эса қутирчоқ хон бўлиб қолди. Бу вақтда хонга ердан бериш мақсадида Тошкентдан юборилган рус қушини Хивага яқинлаштириши билан Жунайдхон қабилалари билан қум чулларига қочади.

¹ Қаранг: *Ҳамдамов Ҳ.* Хива хонлигининг ағдарилиши ва Хоразм совет халқ республикасининг тузилиши. Тошкент, 1960, 37-бет.

1917 йил 29 январида Асфандиёрхон Тошкентга келиб губернатор билан учрашди. Бу ерда муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети Хива хонлигини ўз қўли остига олганлигини хонга маълум қилди. Хивада унинг комиссарлари, яъни вакиллари тайинланадиган бўлди. Асфандиёрхон Тошкентда давлатни бошқариш бўйича ислоҳотларни ўтказишга розилик билдирди. У Хивага қайтганидан кейин баъзи ислоҳотларни амалга оширишга киришди. Бу вақтларда «Ёш хивалиқлар» деб аталувчи жадидларнинг сиёсий фаолияти жўш уриб курашни бошлаб юборган эдилар. Хон уша жадидларнинг иштирокида 1917 йил 5 апрелда Олий мажлисни таъсис этди. Маъмурият вакиллариغا маош тулаш жорий этилди. Шундан кейин жадидларнинг фаолияти янада кучайиб байроқларга ўзбек ва рус тилларида «Яшасин ҳуррият, яшасин тенглик» деб шиорларни ёздилар. Бу билан улар мазлум халқни сиёсий оғи ва курашни уйғотишга ҳаракат қилдилар. Уларнинг асл мақсади хон ҳокимиятини ағдариб халқ республикасини ташкил этишдан иборат эди. Асфандиёрхон жадидлардан чўчиб, Олий мажлисни тарқатиб юборди. У жадидларни қаттиқ назорат остига олиб, бир нечта кишиларни зиндонга ташлади. Уларнинг айримлари Тошкентга қочиб қутулдилар. Бу ерда большевиклар уларни дарҳол ўз бағрига олдилар.

1917 йил декабрь ойида барча казак қисмларини ўз қўшинларига, яъни уйларига қайтишга доир буйруқ Хива хонлигига етиб келди. 1918 йилнинг бошларида рус қўшинлари хонликни ташлаб ўз қароргоҳларига жўнаб кетдилар. Шундан кейин Асфандиёрхон жадидларни жазолашни ва қувгин остига олишни кучайтирди. Хонликдаги аҳвол чидаб бўлмас даражада оғирлашди. Мана шундай вазиятда Жунайдахон Хивага бостириб кириб тахтни эгаллади. 1918 йил октябрда унинг буйруғи билан Асфандиёрхон ўлдирилиб, урнига укаси Саид Абдулла қўтирчоқ хон сифатида ўтказилди. Сарой амалдорлари ўлдирилди ва мол-мулки таланди. Тинч аҳоли ҳам бундай даҳшатли фожиалардан четда қолмади. «Уша йилларда, — дейди жонли гувоҳлардан бири, — улкада даҳшатли террор ҳукм сурди. Меҳнаткаш аҳоли бошбошдоқлик ва зўравонликдан жуда кўп жабр-зулм кўрди. Жунайдахон отрядлари қишлоқларни кўп-кўндузи босиб, одамларни қўйдек сўйиб ташладилар,

мол-мулкни таладилар, узлари билан олиб кета олмаган мол-мулкка ут қўйдилар... Чимбой ва Заир атрофидаги (Амударёнинг Орол денгизига қўшилган жойида) юз эллик чақиримдан ошиқ масофада жон асари кўрмадим. Таланган ва қўйдирилган уйлар, ҳар жойда ётган ўликлар, вайрон қилинган хонадонлар, қуйиб кетган дарахтлар, уй олдида ётган бола бешиклари, чиябўриларнинг увлаши ва сассиқ ҳид жуда оғир таассурот қолдирди».¹

1918 йилда РКП(б)нинг Туртқул комитети тузилиб большевиклар сиёсий курашни бошлаб юбордилар. Туркистон большевиклари бу комитет орқали Хива хонлигининг ички ишларига аралашди. 1919 йилнинг бошида «Ёш хивалик»ларнинг бошлиқларидан бири Д. Султонмуродов Туртқулда «Ёш хивалик»лар комитетини тузди. Бунга Амударё бўлимининг большевиклари комитети бошчилик қилиб турди. «Ёш хивалик»ларнинг бошқа аъзолари хонлик ерларида махфий гуруҳлар ташкил қилиб хон ҳокимиятига қарши тарғибот ишларини олиб бордилар. Улар хон ҳокимиятини ағдариб ислоҳотлар ўтказиш йўли билан жамиятни илғорлаштириш ва республика тизимини жорий этишни мақсад қилиб қўйдилар. Умуман айтганда большевиклар ва «Ёш хивалик»ларнинг ўртасида гоявий жиҳатдан фарқ жуда катта эди. Шунга қарамай улар умумий душман хон ҳокимиятига биргаликда курашиш учун бир-бирлари билан яқинлашдилар. Айниқса «Ёш хиваликлар»нинг Тошкентга ёки Туртқулга қочиб борган бир гуруҳ вакиллари большевикларнинг ёрдамига катта умид боғладилар. Улар қизил тарғиботга учиб уйладиларки, большевиклар ҳокимиятни олиб бериш учун бегараз ёрдам берадилар. Пировардида эса бундай фикр узини тамомила оқламади. Зеро, большевиклар «Ёш хиваликлар»га бир қутирчоқ сифатида қараганликлари яққол намоён бўлди. Большевиклар раҳбарлик қилаётган Туртқул уездининг РКП(б) комитети ишчи ва солдатлари депутати совети бутун Хоразм воҳасининг «революцион» маркази сифатида иш юритиб хон ҳокимияти ва Жунайдахонга қарши курашни бошқарди. Бу кураш эзилган ва ҳўрланган Хоразм халқларини феодал-клерикал тузум ва қоқоқликдан озод этиш ниқоби остида олиб борилди. Больше-

¹ Уша жойда, 59-бет.

виклар Сайид Абдуллахон билан шартнома тузишга ҳаракат қилди. Шунинг учун 1919 йил 7 апрелда большевик Н. А. Христофоров бошчилигида миссия хон хузурига келиб ҳарбий юришларни тухтатиш ва Хива хонлигининг мустақиллигини тан олинганлиги ҳақида битим тузилди. Шунга ухшаш битим Жунайдохон билан ҳам тузилди. Аммо большевиклар битимларни ҳарбий тайёргарлик учун вақтдан ютиш мақсадида туздилар. Улар хонлик ерларига уз одамларини юбориб тарғиботни кучайтирдилар. Большевиклар хонликда уз ҳукмронлигини урнатиш учун ҳеч нарсадан тоймади. Улар Хоразм халқининг хоҳиш-иродаси ва суровига биноан курашяпмиз деган уйдирма гапларни рўқач қилиб хонликни ҳарбий куч билан ағдаришни режалаштирдилар. Масалан, Турткулдаги ишчи ва солдатлар депутатлари совети Ленин номига қуйидаги мурожатномани юбордилар: «Хива аҳолиси Жунайдохон қароқчиларининг террори исканжасида эзилиб ётибди. У совет қўшинини келишини сабрсизлик билан кутмоқда. Шубҳасиз у Хивага ўзининг қонли панжасини чузаётган Жунайдохон ва империалистлардан озод этади. Хива аҳолиси мазлум халққа озодликни бахш этувчи қизил армияга қариндошлик саломини йўллаб, совет Россиясига қўшилишни истайди». Ваҳоланки уша вақтдаги хонлик аҳолисининг сиёсий онги ва фаолияти шу даражада эдики, курсатилган мазмундаги мурожаатномани ёзиш ҳаёлига ҳам келмаган. Шу боис у большевиклар томонидан туқилган сохта ҳужжат эди. Шунга ухшаш 1919 йил ноябрь ойининг охирида Турткул советининг ҳарбий ердан сўраб Тошкентга юборган телеграммаси аслида халқнинг сурови билан эмас, балки большевикларнинг ўзлари томонидан туқилган эди. Бутун Россия Марказий Ижроия қомитети, РСФСР халқ комиссарлари советининг Туркистон комиссияси ва Туркистон АССР ҳукумати дарҳол хонликка қарши қўшин юборишга киришди. 1919 йилнинг охирларида Н. А. Шайдаков раҳбарлигида қизил армия жанг билан Хужайли, Нукус, 1920 йил 7 январда Кухна Урганчни забт этди. Бу вақтда Қўшмамаат бошчилигида 500 туркманлар қизил армияга қўшилиб, жангларда қатнашди. Иккинчи томондан ҳаракат қилаётган Н. М. Шчербаков раҳбарлигидаги армия эса Урганчни босиб олди. 14—23 январ кунлари душман кучлари Порсув, Илали, Тошовуз,

Газобод, Бадаркент ва Тахта сингари жойларни эгалладилар. Н. А. Шайдаков ва Н. М. Шчербаков қумондонлигида қизил армиянинг тажовузи бошланишидан узбек, туркман ва бошқа туб аҳолининг мустақилликни сақлаш учун кураши юзага келди. Улар Жунайдохн атрофига жипслашиб, «босмачилар» номида ватан ҳимоясига жонини тикдилар. Аммо ҳар жиҳатдан яхши уюшган ва қуролланган қизил армия бирин-кетин зарба бериб борди. 1920 йил 1 февралда қизил армия хонлик пойтахти — Хивани эгаллаб, Саид Абдуллахоннинг ҳукуматини қупориб ташлади. 1920 йил 27—30 апрелда Хивада биринчи қурултой иш юритди. Унда большевикларнинг ташаббуси ва бевосита қатнашувида революцион комитет ва халқ нозирлари совети тузилди. Бунда, сиртдан қараганда, демократик узгаришлар кўзга ташланади, бироқ бундай узгаришлар заминида большевикларнинг мустамлакачилик сиёсати ётарди. 1920 йил апрель-май ойларида Хоразм коммунистик партиясини тузилиши «Ёш хиваликлар»ни бир бурчакка сиқиб, большевикларнинг сиёсий майдондаги мавқеини ошириб юборди. Шу боис уларнинг ўзаро кураши тобора қизиқ борди. Бир гуруҳ «Ёш хиваликлар» даставвал большевикларнинг ваъдаларига ишониб, уларга таянган эдилар. Бироқ улар ҳокимиятга утказилгандан кейин большевикларнинг қўғирчоғига айлантирилди. Ҳамда Хоразм ўз мустақиллигини йўқотди. Чор ҳукуматининг ҳукмронлиги большевикларники билан алмашилди, холос. Уша хон ҳокимияти ағдарилиб биринчи халқ нозирлари совети тузилгандан кейин П. Юсупов бошлиқ ҳукумат тузилди. «Ёш хиваликлар»дан ташкил этган ҳукумат большевикларнинг измидан чиқиб ва мустақил сиёсатни юргизиб қаттиқ қаршиликка учради. «Ёш хиваликлар», — дейди шўро муаллифларидан бири, — воқеаларнинг боришини ўз фойдаларига узгартиришга интилиб ашаддий чоралар куришга киришиб, буни коммунистларга қарши репрессия қилишдан бошладилар. Нозирлар Шуросининг раиси П. Юсупов ҳукуматнинг марказий сайлов комиссиясини тарқатиб юбориш ва коммунистларнинг сайлов олди агитацияси олиб боришларини тақиқлаш туғрисидаги қарорига имзо чекди; вақфларга ва Юсупов ҳукуматиға қарши чиққанларнинг ҳаммаси қамоққа олиниб, Хоразмдан сургун қилинадиган бўлди.

Лекин буржуа миллатчилар ҳукуматининг бу чоралари узига чоҳ қазиди, холос».¹

Ушбу сатрлардан аёнки «Еш хиваликлар» бошлиқ ҳукумат билан большевиклар уртасидаги кураш ошқора равишда сиёсий тус олди. Шу боис у ҳукумат йўқ қилиниб, давлат бошқаруви революцион комитетга топширилди. П. Юсупов бошлиқ ҳукумат аъзолари 1921 йил март ойида қамоққа олинди. Шу йилнинг май ойида советларнинг иккинчи Бутун Хоразм қурултоғи утказилди. Унда Ота Маҳмуд бошчилигида янги ҳукумат тузилди. Бу иккинчи ҳукумат ҳам ўзи танлаган йўлдан бориб большевикларнинг қазабига учради. Шунинг учун ҳам улар «Еш хиваликлар»нинг устига тухмат ва буюқонларни еғдириб қораладилар. Совет тарихчиларидан бири шундай ёзган: «Еш хиваликлар»нинг раҳбарлари инглиз империалистларининг агентлари, контрреволюционерлар билан алоқани тобора мустақамлаш бордилар. 1920 йилнинг охирида совет ҳокимиятининг ёвуз душмани, ашаддий миллатчи, собиқ контрреволюционер бошқирд, буржуа ҳукуматининг бошлиғи, инглизларнинг агенти Заки Валидов Хоразмга келди.

Валидов Хивада «Еш хиваликлар»нинг Жунайдохон ва руҳонийларнинг вакиллари билан утказган бир қанча махфий кенгашларида коммунистларга ва совет ҳокимиятига қарши, Хоразмни Буюқ Британия раҳбарлигидаги буржуа республикасига айлантириш учун курашни кучайтиришга қарор қилинди».²

Аслида «Еш хиваликлар»нинг империалистларнинг агентига айланишига ҳеч қанда зарурият йўқ эди. Бу уларни қоралаш ва жазолаш учун қилинган тухматнинг ўзи эди. Бироқ уларни мустақил республикани тузишга қаратилган ҳаракати ҳақиқатни акс эттиради. Масаланинг худди мана шу томони большевикларнинг мустамлакачилик сиёсатига қарши бўлган. Шу боис Ота Маҳмуд бошчилигидаги иккинчи ҳукуматнинг аъзолари ҳам ҳибсга олинди. У бир неча сафдошлари билан қамоқдан қочиб Жунайдохонга бориб қўшилди. Шу тариқа Хоразм мустақиллигини тиклашга қаратилган кучларнинг сафлари бир мунча мустақамланди. Айни пайтда савдо аҳли ва руҳонийларнинг вакиллари ҳам Жунайдохонга қўшилдилар. Ай-

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Тошкент, 1971, 3-жилд, 302-бет.

² Уша жойда. 301-бет.

ниқса ерларни мусодара қилиниши, пахта, ёғ ва бошқа корхоналарни давлат ихтиёрига олиниши, мол-мулкларнинг таланиши қаттиқ нафрат ва норозиликни қайнатди. Бу ҳолат «босмачилик» курашини қайта кенг қулоч ёйишига олиб келди. Унинг таркиби ўзбек ва туркманлар сингари оддий кишилардан ташқари «Ёш хиваликлар», бойлар, руҳонийлар ва бошқа тоифалардан ташкил топди. Биринчи бўлиб «Ёш хиваликлар»нинг бевосита қатнашувида йирик бойлардан бири Мадраҳимбой бошчилигида ватан ҳимоячилари большевикларга қарши ҳужумни бошладилар. Улар Питнакда душман тарафдорларини жазоладилар. Ҳазораслда Собирбой, Матчонбек ва Шокиржонлар бошчилигидаги «босмачилар» Мадраҳимбойга қушилиб курашдилар. Натижада ватан ҳимоячиларининг сони 10 минг кишига борди. Улар Хива томонга йўл олдилар. Бундан ташқари Жунайдохон бош кутариб 1924 йил январда Тошовуз, Питнак, Гурлан, Газобод ва бошқа жойларни қўлга киритди. Шундан кейин у 19 январда Хива ва Урганчни қўршаб олди. Бу ерда бир ҳафта давомида шиддатли жанглар булди. Оқибатда ватан ҳимоячилари мағлубиятга учраб чекинишга мажбур булдилар. Жунайдохон ҳам қум чулларига қочиб яширинди. Аммо, бу билан «босмачилик» ҳаракати сўнмай, 1927 йилгача хонликнинг у ёки бу жойида кураш давом этди. Жумладан 1924 йил февралда Садивар, Питнак ва Ҳазораслда хоннинг собиқ вазир Бакалов, «Ота» қабиласининг бошлиги Оғожи эшон раҳбарлигида ватан ҳимоячилари большевикларга қарши бош кутардилар. Улар курсатилган жойларда ҳокимиятни қўлга олиб совет ходимларидан 200 кишини улдирдилар. 1925—1927 ва 1931 йилларда хонлик ерларида, хусусан Тошовуз, Кухна Урганчда «босмачилик» ҳаракати давом этди. Уларга Жунайдохон бошчилик қилди, лекин мағлубиятга учратилди. Жунайдохоннинг узи эса 1928 йилда Эронга утиб кетди. Шундан кейин Хоразмда «босмачилик» ҳаракати ниҳоясига етказилди.

Шундай қилиб кўрдикки, Хива хонлигида мустақиллик учун кураш ниҳоятда мураккаб шароитда кечди. У ерда большевиклар ҳокимияти урнатилгандан кейин том маънодаги миллий-озодлик кураши юзага келди. Унда халқ оммаси ва жадидлар фаол қатнашдилар.

XX аср бошларида Бухоро амирлигида ҳам ниҳоятда азоб-уқубатли шароит юзага келиб сиёсий курашлар кескинлашди. Бунга чор ҳукуматининг ағдарилиши, буржуа-февраль демократик республикасини урнатилиши, сунгра совет ҳокимиятини пайдо бўлиши уз таъсирини кўрсатди. Бухоро амирлиги Россиядаги мазкур воқеалардан фойдаланиб, уз мустақиллигини тиклаш ҳаракатига тушди. Аммо ички ва ташқи кучлар бу мақсадни амалга оширишга йўл бермади. Маълумки, амирликнинг ҳукмдори Саид Олимхон ҳамон Урта асрга мос руҳдаги сиёсатни давом эттириб ёшини яшаб ва ошини ошаб бўлган эски давлат тизими ва бошқарувидан воз кечмади. Аксинча у замон талаби ва тараққиётга жавоб бера олмай сиёсатга чирмашиб олди. Тугри, у айрим ўзгаришларни ҳаётга тадбиқ этишга ҳаракат қилди. Бироқ улар «хўжа курсин» учун қилинган чоралар эди, холос. Умуман айтганда мамлакатда туб ўзгаришлар содир бўлмай, саводсизлик, ночорлик ва қолоқлик ҳукм сурди. Мана шундай ачинарли ҳолатга монанд равишда давлатнинг устунни — қўшин ҳарбий маҳорат ва техника жиҳатдан анча орқада қолиб кетди. Унинг сони бор, лекин сифати йўқ эди. Амирлик учун айниқса «Ёш бухоролик»лар номида юзага келган жадидларнинг ҳаракати қатта хавф тугдирди. Улар зиёлилар, савдо-саноат аҳли ва жамиятнинг бошқа илгор вакилларида ташкил топди. Улар хон ҳокимиятини ағдариш, конституция асосида республикани урнатиш ва тараққиётни таъминлашни мақсад қилиб қўйдилар. «Ёш бухоролик»ларнинг партияси 1917 йил охирларида тузилди. Бу ерда шунини айтиш лозимки, уларнинг фаолияти ҳали чуқур оммалашмай, мустаҳкам таянчга эга эмас эди. Бунинг устига устак Саид Олимхон уларни қаттиқ назорат ва таъқиб остига олиб қўлга тушганларни қалтақлади ва зиндонга ташлади. Большевиклар «Ёш бухоролик»ларнинг ожиз томонларидан фойдаланиб уларни уз тарафига оғдиришга ва улар орқали хонликни эгаллашга қаратилган сиёсатни юргизди. Улар большевикларнинг мазлум халқларга мустақиллик, озодлик ва эркинлик берилиши ҳақидаги ваъдаларига ишониб Туркистон халқ комиссарлари советининг раиси Ф. И. Колесовга ҳарбий ёрдам сураб мурожаат

қилдилар. Бу суровсиз ҳам хонликни босиб олиш ни-
ятида юрган большевиклар Ф. И. Колесов бошчилиги-
да 500 кишилиқ қўшинни Бухорога жунатди. Унинг
ҳарбий юришида Файзулла Хужаев бошлиқ бир гуруҳ
жадидлар фаол қатнашдилар. «Колесовнинг Бухорога
юриши тугрисида, — деб ёзади Ф. Хужаев, — бизлар
беш кун бурун билдик. Колесов Ашхабоддан Топш-
кентга утиб борган вақтда бизнинг вакиллар ҳайъати-
ни қабул қилди. Бу ҳайъат ичида мен ҳам бор эдим.
Бизга ҳужум учун тайёрланиб туришни айтишди. Биз-
нинг ваъда қилинган қурол тугрисида берган саволи-
мизга қарши гарчи қуп бўлмаса ҳам ўзи билан бирга
олиб келишини билдириб жавоб берди. Марказий
қўмита мана шу қаноатланарли бўлмаган сўзларга ва
бошқа ноқулай ҳолатларга қарамасдан воқеаларда фаол
суръатда иштирок қилишга қарор қилди. Шунга
қўнмасдан бошқа бир йўл ҳам қолмаган эди. Бухорода
ва Каркида кечаси билан ҳужум қилиш ва умуман
планни бажариш тугрисида албатта ҳеч бир нарса
ўйлаш мумкин эмас эди. Марказий қўмита нима иш-
лашга мумкин бўлса, шуларнинг ҳаммасини ишлади».¹

Бинобарин Файзулла Хужаев Колесовдан ҳарбий
қуролни ололмаганидан ва бошқа «ноқулай ҳолатлар-
дан» норози бўлиб ёзган. Афтидан Колесов халқни
қуроллантиришдан хавфсираб, фақат ўзининг кучи
билан ҳокимиятни босиб олишни уйлаган. Бу масала-
да ҳам большевикларнинг найранги қуриниб турибди.
«Ёш бухоролик»лар ҳарбий ҳужумда қатнашиш ва уни
бошқариш учун инқилобий комитет тузилди. Унинг
таркибида Файзулла Хужаев (раис), Фитрат, Ота
Хужаев, Бурхонов, Оғдоров, Пулатов, Фазлиддин
Махсум киритилди. 1920 йил 1 мартда Колесов қўшин
билан Когон (янги Бухоро)га етиб келди. Бу ерда Ко-
лесов билан «Ёш бухоролик»ларнинг бошлиқлари
уртасида маслаҳат мажлиси утказилди. Унда қўйидаги
масалалар бўйича фикр-мулоҳазалар баён этилди:

1. «Ёш бухоролик»ларнинг амир Саид Олимхонга
нуборадиган талабларини белгилаш.

2. Амирнинг номига жунатиладиган мурожаатнома-
нинг мазмунини муҳокама этиш.

¹ Хужаев Ф. Бухоро инқилобининг тарихига оид хотиралар. Тошкент,
1997, 124-бет.

3. Бухоро қилинадиган ҳарбий юришнинг режасини тузиш.

Мажлиснинг биринчи масала буйича қарорида «Ёш бухоролик»ларнинг амир томонидан амалга оширилиши лозим бўлган ислоҳотларни бирма-бир курса-тиш уқдириб утилди.

Иккинчи масала буйича эса хон ислоҳотларга розилик билдирса, у вақтда тахтда қолдириш ҳақида қарор қабул қилинади. Шу шарт биланки, хон «Ёш бухоролик»ларнинг вакилларида иборат бир бўлим ташкил этиб, уларнинг қатнашувида ислоҳотларни ҳаётга талбиқ этади».¹

Демак Саид Олимхон амалда ҳокимиятни «Ёш бухоролик»ларнинг вакиллари қатнашувида бошқаришни зиммасига олиши керак эди. Амирга юборилган талабноманинг мазмуни қуйидагича бўлган эди: «Биринчи: Бухоро амирлиги, шунинг баробаринда Сизга ёш бухороликларнинг талабларини юборамиз ва шу талабларни ҳеч бир кечиктирмасдан ва узгартирмасдан 24 соат ичида қабул қилишни сўраймиз. Иккинчи: Ёнингизда бўлган ҳукумат тарқатилиб, унинг урнига ёш бухороликлардан ижроия қўмитаси белгилансин ва бутун ҳокимият ёш бухороликлар ижроия қўмитасининг қўлида бўлур. Янгидан ташкил қилинадургон ҳукумат мазкур ижроия қўмитаси томонидан сизнинг розилигингиз ва маслаҳатингиз билан белгиланур.

Учинчи: Агар қон туқишни хоҳламасангиз, албатта мана шу талабларни қабул қиласиз. Агар қабул қилмас экансиз, у вақтда туқилган қон учун сиз жавобгар бўлурсиз. Бу ҳолда бугун ва ҳар хил ҳаракат бизнинг қарамоғимиз билан бўлғусидир. Сизнинг жавобларингиз бизнинг талабларимизга мувофиқ бўлиши лозимдир. Агар сизнинг қандай бўлса ҳам жавобингиз бизнинг талабларимизга қарши бўладирган бўлса, бизлар ўзимизнинг талабларимиз қабул қилинмаган деб ҳисоб қилғусимиз.

Туркистон халқ комиссарлар шўросининг раиси

Фёдор Колесов.

Ёш бухороликлар Марказий ижроия

қўмитасининг раиси

Файзулла Хўжаев.»²

¹ Уша жойда, 125-бет.

² Уша жойда, 125—126-бет.

15-расм. Марғилондаги қузғолон. 1916 йил.

16-расм. Амир Олимхон сарбозлари.

Мазкур сатрлардан кўриниб турибдики, Саид Олимхон кўрсатилган талабларга розилик билдирганда большевикларнинг қул остидаги итоткор хизматкор бўлиб, уз мустақиллигини йўқотган буларди. Шу боис Саид Олимхон талабни бажаришдан бош тортди.

Шунинг учун Бухоро шахрига ҳарбий юришга қарор қилинди. «Биринчи тўқнашиш, — дейди Файзулла Хужаев, — Бухоро деворларидан бир чақирим узоқликда Фатҳободда бўлди. Амирнинг аскарлари, айниқса отлик аскарлари урушни купда тиламаган бўлса керак. Бир неча ярадор ва уликларни қолдириб тезлик билан орқага қайтдилар. Лекин унинг қамрови бутун қуроллари пичоқ, болта ва калтақдан иборат бўлган эски мугаассиблар, мурид ва муллалар жуда зур бериб уришдилар. Шулар ичидан биттасининг қўлига калтақ тутиб, оғзига пичоқ тишлаб тўғридан тўғри бизнинг пулемётчиларимизга қараб келиб, уларнинг устига ташланганини уз кузим билан курдим».¹ Бу икки томон уртасидаги жангнинг жонли гувоҳининг маълумоти шу ҳақда далолат берадики, болта, пичоқ ва оддий нарсалар билан қуролланган халқ оломони мустақиллик учун қахрамонона жанг қилган. Натижада Колесов шаҳарга ҳужум қилишга журъат эта олмай оғир аҳволга тушиб қолди. Бу тўғрида Файзулла Хужаев шундай дейди: «Узимизни кичкина кучимиз билан шаҳарга ҳужум қила олмаслигимиз, агар ҳужум қиладирган бўлсак, бизни унда амирнинг бутун аскарлари ва муллаларнинг иғвоси билан кутарилган бир неча ун минг халқ қарши олиши ҳаммамиз учун маълум эди. Бундай аҳвол ва шароит ичида ҳужум қилиш ҳам жуда оғир ва қурқинчли эди... Амир аскарларига қараганда биз (қизил армия)да бўлган бирдан бир ортиқлик, бизда оврупо усулидаги замбаракларнинг бўлиши эди. Бизлар мана шу ортиқликдан фойдаланишга ва эски Бухорога шу забараклардан уқ ота бошлашга, шунинг учун амирнинг ҳужумини тўхтатишга, шаҳарда ҳаяжон кутариб, халққа таъсир қилишга қарор қилдик. Замбараклардан уқ отиш бошланди ва бир ярим кунларча давом қилди. Лекин ҳеч бир натижа бермади. Кейин бизнинг отган туларимиздан ҳеч бириси шаҳарга бориб тушмаганлиги маълум бўлди».²

Ушбу сатрларда ҳам истиқлол учун кураш умум-халқ ҳаракатига айланганлиги ўз ифодасини топган. Уларда ун минглаб кишиларни курашга чиқиши алоҳида ўқдириб ўтилган. Пировардида қизил армия чекинишга мажбур бўлди. Ватан ҳимоячилари ғалаба-

¹ Уша жойда, 127-бет.

² Уша жойда, 132-бет.

чи шоду-хуррамлик билан нишонладилар. Саид Олимхон қўлга туширилган «Ёш бухоролик»лар ва уларга таърихдошлик билдирган кишиларни қаттиқ жазолади. Мусулман Ҳамид Хужа, Мирзашоҳ, Қори Фулом, Фаттулла Хужаев, Фулом Хужа, Зубайдулла, Абдурахмон (Мулла Икромнинг угли), Абдувакил Махсум, Мирза Шариф, Қори Мустақим, Маҳди Шамсиев, Қори Аҳмад, Абдулла Бахшуллахонов, Исмоил Хужа, Мирза Раҳматулла, Сирожиддин (Айнийнинг укаси), Низом (бугун оиласи билан 13 киши), Мирза Исмоилқул (Шаҳрисабз), Журакул (Карки), Мирза Сачоқ (Карки), Фаттоҳжон (Карки), Мирхон (Карки), Хужа Абдусаттор, Бурхонжон (Фазлиддин Махсумнинг укаси), жами 24 киши ўлдирилди.¹ Шуниси диққатга сазоворки жадидчилик ҳаракати амир Саид Олимхоннинг мансабдорларининг илғор вакилларини ҳам бағрига ортирган эди. Улардан ҳам бир нечтаси ҳалок қилинди. Масалан Мирза Мустафо, Насруллабек (бутун оиласи билан 17 киши) Мирза Аҳмадбек (угли билан), Ҳожи Закария Азимов, Мирза Саҳбо, Ҳожи Додхоҳ, Исмоилқул Тўқсабо, Қози Абдусаттор ва Қози Саиджон шулар жумласидандир.²

Ҳаммаси бўлиб Саид Олимхон томонидан қатл этилганлар 3000 кишига борган. Натижада «Ёш бухоролик»лар жуда катта талафотга учраб, партияси бузилиб кетди. Улардан 150—200 киши Тошкент ва Самарқандга қочишга муваффақ бўлди. Бу ерларда уларни уюшмалари юзага келиб, моддий жиҳатдан жуда оғир аҳволга тушиб қолдилар. Файзулла Хужаевнинг сузи билан айтганда Лесов мағлубиятидан, яъни «Март воқеаларидан кейин ёш бухороликларнинг кучлари тамоман тарқалган»³ эди. Маълум вақт утиши билан «Ёш бухоролик»лар узларини анча унглаб, 1918 йил апрелда Тошкентда Бухоро коммунистик партиясини туздилар. Бу партияга Мухтор Саиджонов, Ёқубзода, Азимжон Ёқубов, Хусаинов, Аминов ва Акчуринлар кирдилар. Азимжон Ёқубов раис этиб сайланди. Бу вақтда Файзулла Хужаев Москвада яшамокда эди. 1919 йил декабрда Бухоро коммунистик партиясининг марказий комитети РКП(б) билан ҳамкорли-

¹ Хужаев Ф. Танланган асарлар. I-жилд. Тошкент, 1976. 156—157 бетлар..

² Уша жойда.

³ Хужаев Ф. Бухоро инқилобининг тарихига оид хогиралар. Тошкент, 1997, 137-бет.

гипи тасдиқлаб партия дастурини қабул қилди. Хон ҳокимиятини ағдарилш ва Бухоро совет халқ республикасини тузиш мақсад қилиб қўйилди.

1920 йил январ ойида Ёш бухоролик инқилобчилар партияси ва унинг «Туркистон Марказий бюроси» юзага келди. Бу партияни Файзулла Хўжаев, Қори Йўлдош, Пулатов, Усмон Хўжаев, Мукамил Бурҳонов, Мўминжон Аминов ва Изатулла Аминовлар тузган эдилар. «Ёш бухоролик»ларнинг коммунистлари «Қутулиш», инқилобчилари эса «Учқун» газеталарини нашр этдилар. Большевиклар «Ёш бухоролик»ларнинг инқилобчи партиясига шубҳа билан қаради. Чунки улар коммунистик партияга аъзо бўлмай дастурини қабул қилмаганлар. Шу муносабат билан Турк комиссияси Бухоро коммунистларининг ва «Ёш бухоролик»лар партиясининг фаолиятини ҳар томонлама ўрганиб чиқиб, 1920 йил 3 августдаги мажлисида қўйидаги хулосага келди: «Ёш бухоролик»ларнинг инқилобий ташкилоти коммунистлар программасига қарама-қарши қилиб қўйилган ўзининг мавжуд программасида ифодаланган расмий қиёфаси бўлганлиги сабабли бу ташкилотни РКП(б) қўллаб-қувватламайди, лекин унинг, биз ўзимизни коммунистик платформада турган ташкилот деб ҳисоблаймиз ва Бухорода инқилоб бўлган куннинг эртасигаёқ расмий равишда коммунистик партия сафига киришга сўз берамиз, деган баёнотини эътиборга олиб, марказий комитет комиссияси «Ёш бухоролик»лар революцион ташкилотининг Бухоро коммунистлари билан блок тузишини ва келгусида «Ёш бухоролик»лар революцион ташкилотининг Бухоро коммунистлари билан қўшилишини таъминлайдиган шарт-шароит тайёрлаши шарти билан «Ёш бухоролик»ларнинг революцион ташкилотига мадад бериб туришни маъқул ҳисоблайди».¹

Ушбу ҳужжат шу ҳақда гувоҳлик берадики, Файзулла Хўжаев ва бошқа унинг тарафдорлари томонидан тузилган инқилобий ташкилот коммунистик партиянинг программасини тан олмай ўзларини мустақил дастури ва сиёсатига эга бўлганлар. Улар шуни яхши англаганларки коммунистик программа бўйича иш юритиш халқнинг нафрати ва норозилигини уйғотади. Бу айниқса Колесовнинг ҳарбий юришидан кейин

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. 3-жилд. Тошкент, 1971–286 бетлар.

яққол кўзга ташланди. Аслида Файзулла Хужаев бошчилигида иш юргизаётган жадидлар шариятга риоя қилиб ва республикани ташкил этиб, мамлакатни капиталистик йўлдан ривожлантиришни мақсад қилиб қўйганлар. Шунинг учун ҳам большевиклар уларнинг гоясини коммунистик партия программасига зидлигини бекорга кўрсатмаган эдилар. Улар фақат узларининг манфаатларини кўзлаб келажакда «Ёш бухоролик»ларни коммунистик партиясига киришлари шарти билан ҳарбий ёрдам беришга рози бўлдилар. «Ёш бухоролик»ларни бундай шартга кўнмаслигини ҳеч иложи йўқ эди. Чунки уларнинг маъқеи Колесовнинг мағлубиятидан кейин анча сусайиб руҳий ва моддий жиҳатдан катта талафот кўрган эдилар. Бундан ташқари Колесов Файзулла Хужаевнинг сўровига биноан Бухорога қарши уруш очган эди. Шунинг учун Файзулла Хужаевни унинг мағлубиятига бош айбдор деб қораладилар. Демак, уни большевиклар олдида «тили қисик» жойи бўлган. Булардан қатъи назар Файзулла Хужаев учун уша вақтдаги шароит тақозосига кўра фақат большевиклардангина катта ёрдам олиши мумкин эди. Шу боис уларни сиртмоғига мажбуран тушиб қолди. Шундай қилиб большевиклар коммунистик партиясига кирган ва кирмаган «Ёш бухоролик»ларни бағрига тортиб, хонликка қарши курашнинг раҳбарлигини қўлга киритди. Улар М. В. Фрунзе, Бухоро коммунистлар партиясининг раиси Н. Хусаинов, «Ёш бухоролик инқилобчи»лар марказий бюросининг раиси Файзулла Хужаев, шарқда интернационал пропаганда советининг раиси Геллер ва Туркистон компартиясининг вакили Н. Турақуловдан иборат ҳарбий революцион бюрони туздилар. Бу бюро аъзолари 1920 йилнинг 24 июнь — 25 август мобайлида хонликка қарши ҳарбий юришнинг тактика ва стратегиясини ишлаб чиқиб, қўшинни ҳар жиҳатдан мустаҳкамлади. Ҳатто унга самолётларни жалб қилиш режалаштирилди. Ҳарбий юришни бевосита бошқариш ва самарадорлигини таъминлаш учун В. В. Куйбишев, Файзулла Хужаев, Н. Хусаиновлардан иборат партия маркази тузилди. Улар 1920 йил 23 августда Қозонга келиб ўрнашдилар.¹ Айрим маълумотларга кўра бу вақтда Бухоро шаҳрида Саид Олимхон 8525

¹ Уша жойда.

пиеда ва 7550 отлик аскар, 23 тўп ва 16 пулемётни урнаштирган эди.¹ Аммо хон аскарлари бирмунча яхши қуроолланган булсалар-да, ўзлари ҳам, бошлиқлари ҳам ҳарбий билим ва маҳорат жиҳатдан анча орқала қолиб кетганлар.

Қизил армия сафида эса 5000 пиеда, 2000 отлик солдатлар булиб 46 та оғир ва енгил тушлар билан, 229 та пулемёт, 10 броневтомобиль, 5 бронепоезд ва 12 самолёт билан қуроолантирилган эди.²

«М. В. Фрунзе тузган Бухоро операция плани тусатдан ва шиддатли зарба беришни назарда тутган эди. Операцияда қатнашувчи қўшинлар 5 гурупага булиб кўйилди: Янги Бухоро (Когон) гурупаси 29 август тонг отарда шиддатли зарба билан ҳужум бошлаб, эски Бухорони эгаллаши, амир ва унинг ҳукуматини қулга тушириши керак эди; Чоржуй гурупаси 28 августда эски Чоржуйни эгаллаб, революцион комитет тузиши, революцион комитет эса революция бошланганлиги ва революцион ҳокимият барпо этилганлиги тўғрисида манифест эълон қилиши лозим эди. Қарши гурупасидаги қўшинлар амирликнинг иккинчи пойтахти Қаршини эгаллаши лозим эди. Китоб, Шаҳрисабз, Ғузорга ҳужум қилиб беқларнинг йигитларидан иборат отрядларни тор-мор этиш ва шарқий Бухорога утадиган йулларнинг ҳаммасини эгаллаб олиш Самарқанд гурупасига юкланган эди. Каттақурғон гурупасидаги қўшинлар Хатирчи, Зиёвуддин, Кармана шаҳарларини эгаллашлари лозим эди».³

Демак, босқинчиларнинг ҳарбий режаси жуда пухта тузилиб қўшинларнинг фаолияти аниқ белгиланган. Бундай яхши тайёргарлик узипи самарасини берди. 1920 йил август ойининг охирида қизил армия Чоржуй, Нарозим, Бирдалик, Қарши, Китоб, Шаҳрисабз, Чироқчи, Яккабоғ, Хатирчи, Кармана ва бошқа жойларни босиб олди. Жангларда қаттиқ қаршилик курсатган ватан ҳимоячиларидан кўп кишилар ҳалок булдилар. Шахсан М. В. Фрунзе бошчилигида Бухоро шаҳрига ҳужум бошланди. Бу воқеада бевосита қатнашган Г. Омелюстый деган кимса шундай ёзади: «Роса соат тўртда, белгиланган дақиқанинг худди узида

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда, 289—290-бетлар.

гумбурлаб тўп отилди ва эрта саҳарда дала тўпидан отилган биринчи ўқнинг салоси ҳавода янгради. Бухоро революцияси узининг етиб келганлигидан дарак берди. Чинқириб ҳавони ёриб утган тўп ўқи шаҳар устидан учиб бориб, амир сарбозлари жойлашган ҳовлининг паҳса деворига бориб урилди.

Кейин шаҳарнинг шимолий чеккасида тош йўлнинг иккала томонида пулемётлар тириллаши бошланди, милтиқларнинг тарсиллаган овозлари эшитилди. Шу ондаёқ қизил отрядлар «ҳуқуқсизлик ва сўвбойи узбошимчалик» режимига штурм қилиш учун йўлга тушдилар. Хужум қўққисдан бошланди. Амирнинг ёлланган солдатлари зарбага бардош беролмадилар, от-араваларини ташлаб, қурол ва ўқларни йўқотиб, шошганларича эски Бухорога тартибсиз чекина бошладилар, фақат баъзи жойлардагина сал-пал қаршилик кўрсатардилар холос.

Бир неча тўп, ағдарилиб ётган замбарак яшиқлари, ташлаб кетилган аравалар, милтиқлар, ўқлар бизнинг биринчи ўлжаларимиз бўлди.

Янги Бухоро (Когон) билан эски Бухоро ўртасида 12 километрлик масофа тез босиб утилди. Туш пайтида бизнинг қисмларимиз эски Бухорога туташган қишлоқларда жанг қилмоқда эди. Олдинда амир пойтахтиниинг деворлари теварак-атрофдаги бинолардан балоид булиб куриномқда эди... Бу деворларни олиш қийин бўлди».¹

Демак қизил армия урушни Когонда туриб бошлаган. Сўнгра Бухоро шаҳрига бориладиган 12 километрлик масофадаги йўлда жанг қилиниб қишлоқлар эгалланган. Бу ерларда истиқомат қиладиган деҳқонлар қаттиқ қаршилик кўрсатганлар. «Шаҳар деворларининг, — деб сўзини давом эттирди уша кимса, — ёнида қизгин жанг бошланди. Жуда катта жанг бўлди. Қабристон бир неча марта қўлдан-қўлга утди. Қизил аскарлар бир неча марта дарвоза олдига бордилар, лекин дул каби ёғиб турган ўқлар, тошлар уларни катта талафотлар бериб, орқага қайтишга мажбур қилди. Улар деворга бир неча марта штурм қилиб бордилар. Лекин муваффақият қозонмадилар. Шаҳар дарвозалари бир неча марта очилди, муллалар ва амалдорларнинг ташвиқоти билан жазаваси тутган ва улар бош-

¹ Қаранг: *Ҳўжаев Ф.* Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент, 1976, 199–200-бетлар.

лаб келаётган даргазаб оломон «Оллоҳ, Оллоҳ» деб бақириб бизнинг тўхтовсиз отилиб турган пулемётларимиз томон келабердилар. Уларга деворлардан отилиб турган уқлар мадад бериб турди. Аммо улар пулемётларимиз олдига етиб келиб қўл билан жанг қилишга киришиб кетдилар».¹

Куришиб турибдики, Арк майдонида душманлар билан ватан ҳимоячилари уртасида шиддатли жанглар булиб, хон қўшинлари ва халқ биргаликда истиқлол учун қаҳрамонона курашганлар. Оддий халқ вакиллари шу даражада жасорат кўрсатганки, пулемётларга узларини отганлар ҳамда қўл жангида мардонавор қатнашганлар. Ҳатто ватан ҳимоячиларини қўли баланд келган. Қизил армиянинг «сул колоннаси икки маротаба Қоракул дарвозасидан эски шаҳарга кириб борди, лекин амирнинг сон жиҳатдан жуда кўп кучларига дуч келиб, шаҳарнинг тор кучаларида иргитилаётган гранаталарга учраб, катта талафотлар бериб чекинишга мажбур бўлди.

Кечаси ҳам кундузи ҳам жанглар бир дақиқа булсада тўхтамай давом этди. Отилган тўпларнинг шуъласи пулемётларнинг тириллаши, қичқиряқлар, мана шуларнинг ҳаммаси аралашиб, туннинг даҳшатли манзарасини ташкил этмоқда эди. (Қизил армия) жангчиларининг сафлари анча сийраклашиб қолди. Кўпгина уртоклар узларининг қонлари ва улимлари билан революцияга содиқликларини исботладилар».²

Шу тариқа қаттиқ жанглар жараёнида душман аскарлари катта талафот куриб, сон жиҳатдан анча озайиб қолган эдилар. Бироқ шаҳар мудофаасига билимдонлик билан бошчилик қиладиган кимса йўқлиги орқасидан ватан ҳимоячиларининг дастлабки устунлиги узоққа чўзилмади. Айниқса Саид Олимхоннинг шаҳардан чиқиб кетиши катта зиён келтирди. «Замбараклардан, — дейди у, — уққа тутиш кучаяётгани, қурбонлар сони ортаётганлигини куриб, бундан кейинги вайронагарчилик ва одамлар ҳалок бўлишининг олдини олиш мақсадида пойтахтни тарк этишга қарор қилдим. Менинг Бухорои Шарифдан жўнаб кетишим урушга чек қўйиши мумкин деб уйладим».³

¹ Уша жойла.

² Уша жойда.

³ «Сан ва турмуш», 1991, 4-сон, 15-бет.

Амирнинг ушбу сўзларидан маълум буладики, тутуриқсиз баҳона билан қочишини ниқоблашга ҳаракат қилган. У биринчи навбатда узининг жонини сақлашни ўйлаган, албатта. Уни «жунаб кетишим урушга чек қўяди» дейиши, душманга таслим бўлишликни буйнига олганлигини кўрсатади. Шундай қилиб амир Саид Олимхон биринчи бўлиб мағлубиятни тан олган эди. Амирни шаҳар мудофаасини ташлаб қочиши ватан ҳимоячиларини рўҳсизлантириш ва ишончсизлантиришга олиб келиши турган гап эди. Шунга қарамай улар жангга давом эттиравердилар. Уша кимса дейди: «Учинчи кун — иккинчи сентябрь. Бошланди. Кечаси бир оз сусайиб турган жанг янги куч билан бошланиб, бутун жабҳа бўйлаб қизиб кетди. Битта фикр — шу куннинг ҳал қилувчи аҳамияти бор, деган фикр ҳамманинг онгида гужгон ўйнади. Агар бу ерда бардош беролмай, шу деворлар олдида чекинсак, Бухоро революцияси масаласи, эҳтимолки, узоқ йилларга кечиктирилган бўлур эди.

Охирги хужум бошланди. Душманга озми-кўпми зарар бериши мумкин бўлган нарсаларнинг ҳаммаси жангга солинади. Энг ботир уртоқларнинг ҳаётини қурбон қилиб бўлса ҳам, шаҳар деворининг бир жойидан кичикроқ тўйнуқ очишга муваффақ бўлдик. Яқин келтириб қўйилган тушлар, Қарши дарвозасининг арчадан ясалган табақаларини ниҳоят ериб ўтди. Мардмайдонларнинг биринчи гуруҳи тантана хитоблари билан шаҳар ичига бостириб кирдилар. Бу муваффақиятга қолган жангчилар ҳам қўшилди. Куча жанги бошланди. Устларига ҳамма томондан уқ ёғдириб турилган, кул гранаталари иргитилаётган, ҳатто томлардан, деразалардан қайноқ сув қуйилиб турган Бухоронинг революцион отрядлари, қизил гвардиячилар, қизил аскарлар гуруҳлари шаҳар алангасини ериб ўтиб, олга боравердилар.

Қингир-қийшиқ тор кўчалар, қалин пахса деворлар ҳар бир қадамда тўсиқлик туғдирмоқда эди. Ҳар бир уй, ҳар бир маҳалла жанг билан қулга киритилди.

Арк олди ва атрофи ловуллаб ёнмоқда эди.»¹

Шаҳарда мана шундай даҳшатли манзара вақтида жанг тухтамади. Аммо, амир қочгандан кейин бебош қолган ватан ҳимоячилари имкони борича ҳар бир хо-

¹ Қаранг: Хўжаев Ф. Ушбу асар, 201-бет.

надон, ҳар бир маҳалла учун жанг қилдилар. Охирида ягона раҳбарлик марказини йўқлиги орқасида ватаи ҳимоячиларининг курашини мағлубиятга учратди. Айниқса, шаҳарни самолётлардан ўққа тутилиши ватаи ҳимоячиларининг курашига салбий таъсир кўрсатди. М. В. Фрунзе Туркистон шаҳарларидаги кўпроқ кўчаларда сангиб ва бир бурда нон излаб юрган кишилардан 1-Шарқ мусулмон полкани ташкил этиб, Бухоро урушига жалб қилди. Жангда мана шундай кишиларнинг кўпчилиги ҳалок бўлди. Айниқса шаҳарга самолётлардан бомбаларнинг ёғдирилиши катта талофат келтирди. Кўп уй-жойлар ва ҳашаматли биноларга ўт тушди. Минг ёшли Минораи Калон қаттиқ шикастлантирилди. Шаҳар аҳолисининг кўп қисми ўлдирилди ва ярадор бўлди. М. В. Фрунзе ва бошқа ҳарбий саркардалар, ҳатто солдатлар «жиққа мой»га ботиб ҳазиани таладилар. Олтин ва кумуш қўймалари, тақинчоқлар, жавоҳирлар ва бошқа қимматли нарсалар 18 вагонга ортилиб Москвага жўнатилди. Булардан икки вагони олтин билан тўлдирилган эди. Офицер ва солдатлар хон саройи ва бойларнинг хонадонларига бостириб кириб бойликларини таладилар. Хуллас, 1920 йил 2 сентябрда Бухоро шаҳри харобага айлантирилиб ва минглаб кишиларни ёстиғи қуритилиб қизил армия томонидан урушиб олинди. Уша йилнинг 2 сентябрида Ғиждувон, 4 сентябрда — Вобкент ва Ғузор, 15 сентябрда — Шеробод қўлга киритилди. Бундай ҳарбий юришларнинг барчаси тамомила большевикларнинг ташаббуси ва кучи билан амалга оширилди. Тажовузга қарши амирликнинг халқи мардонавор жанг қилди. Аммо совет давридаги тарихчилар халқ оmmasи кўзғолон кўтариб, амир ҳокимиятини ағдаришда муҳим ўрин эгаллаганлиги ҳақидаги сохта фикрларни тарғибот қилдилар. Аслида эса Бухоро шаҳрида кўзғолон ёки революцион ҳаракат юзага келмай, халқ она юрт мустақиллиги учун қон тўккан эди. Шўро адабиётида Бухоро амирлигида революцион ҳаракатлар кўтарилганлиги ва маҳаллий аҳоли орасида коммунистларнинг сони бир неча минг кишига борганлиги ҳақидаги маълумотлар уйдирмадан бошқа ҳеч нарса эмас. Чунки большевикларнинг доҳийси В. И. Лениннинг сузи билан айтганда Туркистон заминида, шу жумладан Хоразм ва Бухорода маҳаллий ишчилар синфи йўқ эди. Ўзбек ва бошқа туб аҳоли коммунистик

гоя ва революцион ҳаракатларни ўз онгига синдириши учун ҳали тайёр эмас эди. Тугри, бу йулга кирган айрим оддий кишилар булган. Бироқ улар большевикларга кўр-кўрона эрганган кимсалар эди, холос. Маълумки хонликни аҳолисининг асосий қисмини деҳқонлар ташкил этиб, деярлик ҳаммаси саводсиз кишилар эди. Файзулла Хужаевнинг тугри ёзишча «ўзининг ҳуқуқсизлиги, ўз елкасига тушадиган иқтисодий оғирликларга қарамасдан ялпи деҳқон оммасида уша вақтда инқилобий рух йўқ эди. ... Улар ҳолис ва ҳаракатсиз (пассив) бир омма эди».¹ Демак деҳқон оммасининг большевикларга ишониб ва таяниб революцион ҳаракатни кўтарганликлари ҳақидаги фикрларга қўшилиб булмайди. Бироқ деҳқонларнинг қалби ва онгида босқинчиларга қарши курашиб, мустақилликни сақлаш гоиси ҳаминша қайнаб турган. Революцион йул билан ҳаётни ўзгартириш масаласи ҳаёлларига ҳам келмаган. Шундай қилиб Бухоро амирлиги большевиклар томонидан қўпорилиб ҳокимият Саид Олимхондан «Ёш бухоролик»ларнинг қулига утказилди. 1920 йил 9 сентябрда шошилинч равишда Файзулла Хужаев бошлиқ «Ёш бухоролик инқилобчилар»ни «Ёш бухоролик коммунистлар»га қўшилиш ҳақида қарор қабул қилинди. Шу тариқа ҳар икки жадид партиясининг аъзоларининг барчаси коммунистлар сафидан ўрин олди. Шу равишда большевиклар собиқ амирлик ҳокимиятини ўз панжасида ушлаб туришга эришган эдилар. Унинг мустақиллигини тан олиншини ва уни англатувчи нишонларини жорий этилиши «хўжа кўрсин»га қилинган иш эди, холос. Бухоро революцион комитети ва большевиклар 1920 йил 14 сентябрда халқ нозирлар советини тузиб унга Файзулла Хужаев раислик лавозимига утказилди. 8—9 октябрда биринчи Умумбухоро қурултойи чақирилиб, Бухоро Халқ совет республикаси ташкил қилинганлиги эълон этилди. Бухоро шаҳрида 3 минг кишидан иборат милиция хизмати жорий қилиниб, унинг барча кучаларига қизил байроқлар осилди. Бундан олдинроқ шаҳарда ғалабага бағишланган ҳарбий парад утказилиб М. В. Фрунзе нутқ сўзлади. У уялмай-нетмай «қизил армия босқинчи эмас, аксинча бутун жаҳонга озодлик гояларини тарқатувчи куч» деб гапирди. «Ёш бухоролик»-

¹ Хужаев Ф. Уша асар 72-бет.

ларнинг коммунистлари номидан Нажиб Хусанов ва «Еш бухоролик инқилобчилар»дан Бадриддин Шарипов сузга чиқдилар.

Бухоро революцион комитети галабани таъминлашда катта хизмат қилганлари учун М. В. Фрунзе ва Ю. Ибрагимовларни олтин қилич билан мукофотлади. Большевикларнинг раҳбарлари юқорида курсатилган чораларини янада чуқурлаштириш ва мустаҳкамлаш мақсадида В. В. Куйбишевни Бухорога юборди. Бу ерда у 1920 йил 14 сентябрда Бухоро коммунистик партияси Марказий комитети, революцион комитет ва халқ нозирлари советининг қўшма мажлисини утказди. Бу йиғилишда айрим раҳбарларнинг, хусусан Бухоро компартияси марказий комитетининг бошлиғи Н. Хусаинов чизилган чизикдан чиққанлиги учун вазифасидан четлатилди. Олий қонун чиқарувчи ва контроль қилувчи орган — бутун Бухоро революцион комитетига 9 коммунистдан иборат кишилар киритилди. Абдуқодир Муҳиддинов раҳбар этиб тайинланди. Файзулла Хужаев бошчилигида 11 кишини уз ичига олган халқ нозирлар совети шакллантирилди. Шунга ухшаш Бухоро компартияси марказий комитетининг аъзолари ҳам узгартирилди. Бу вақтларда ҳонликнинг барча ерлари ҳали қўлга киритилмаган эди. Шунинг учун қизил армия 1921 йил феврал ойида Бойсун, Денов, Юрчи, Саросиё ва Регарни эгаллади. Большевик раҳбарлари Бухоронинг Урта Осиёдаги тутган муҳим ўрни ва салоҳиятини ҳисобга олиб уни доимо диққат марказида ушлаб турди. У ерда узининг сиёсатининг самарадорлигини таъминлаш учун партиянинг энг ишончли кишиларини турди топшириқлар билан Бухорога юбориб турдилар. Улар М. В. Фрунзе, В. В. Куйбишев, А. А. Иоффе, А. Гусев, Я. Х. Петерс, Я. Рудзутак, Г. К. Орджоникидзе, С. С. Каменев ва бошқа кишиларни уз ичига олган эди. Қизил армия куч ишлатиб, Бухоро ерларини вайронага айлантириб ва минглаб кишиларни улдириб, бойликларини талаб ҳукмдорлигини ўрнатди. Аммо халқнинг онги ва қалбидаги мустақиллик ва озодлик учун кураш ғоясини қўпориб ташлай олмади. Аксинча, у кун сайин қайнаб, «босмачилик» номида узининг куч-қудратини намойиш этди. Файзулла Хужаев «босмачи»ларни уз тарафига ағдариш мақсадида уларнинг номига хатларни жунатди. Бунга қурбошилар шундай жавобни юбор-

ган: «Беъмани хатингизни олдик. Сизнинг бизга нисбаган галати илтифотингиздан жуда таажжубландик. Сиз хатингизда бундай деб ёзибсиз: «Сизлар Бухоро инкилоби бошлангандан бери куп ишладингиз, лекин сизни ҳарбий ишлар вазиридек жуда муҳим мансабга кутармоқчи бўлиб турганимизда баъзи инсофсиз кишиларнинг гапига алданиб биздан кетиб қолдингиз, келаверинг, гуноҳингиз кечирилади». Бизга бундай илтифот қилганингизга шунинг учун яна бир марта таажжубланаётирмизки, сиз ўз биродарларингиз булган рус большевиклари билан Бухоро тупроғига кириб миллат қонини тукдингиз, унинг мулки булган олтин ва галлани йўқ қилиб ташладингиз, хуллас, халқнинг барча зарур мулкани йўқ қилдингиз. Фавқулудда комиссия орқали камбагал аҳолининг мол-мулкани ва ҳаётини тортиб олдингиз, уларга оқсоқоллар, аксилинқилобчилар, бойлар ва буржуйлар деб ном кўйиб шундай қилдингиз. Большевизм ва коммунизм гоёларини амалга оширишга киришдингиз. Ўз динингизни, имонингизни, виждонингизни бир парча нон эвазига лаънати (большевикларга) сотдингиз. Большевиклар жабр ва зулми авж олдириб юбордилар. Бухоронинг мустақиллиги куруқ суз бўлиб қолди. Ҳақиқатда ундан дарак йўқ». Ушбу хатда уша вақтларда Бухородаги сиёсий ҳаётнинг қандай кечаётганлиги ҳаққоний равишда ўз ифодасини топган. У чинакам ватанга содиқлик руҳи билан ёзилиб «босмачилик» курашининг моҳияти ва йуналишини белгилаб берган. Бунга кура «босмачилар» умуммиллат манфаатидан келиб чиққан ҳолда мустақиллик ва озодликни тиклаш асосий вазифа ҳисобланган. Бунга уша хатни давомини ҳам уқиган ҳар бир киши тўла ишонч ҳосил қилади. «Бухоро инкилобчилари»дан булган қаҳрамон Усмон Хужа Бухоро жамиятининг раиси бўлишга қарамай, рус консулига ва Сизларга қарши виждонан уруш эълон қилди. У мана шу жабр-зулмларга тоқат қилолмайди. Ватанимизнинг фарзандларидан бири булган мен ҳам мамлакатимизнинг бахт-саодати ва тараққиети йулида қаҳрамонларча жанг қилдим ва бундан буён ҳам большевикларга... қарши қаҳрамонларча жанг қилавераман. Бухоро фарзандларидан, миллатимизнинг ҳақиқий қаҳрамонларидан бирортаси ҳам сизларнинг қабиҳ гоёларингизга асло қушилмайди, узининг ор-номусини асло сотмайди.

Бир ярим миллион кишидан иборат булган Бухоро аҳолиси чул ва тоғларда ўзининг иссиқ қонини тукиб, кулига қилич олиб миллат хоинлари билан жанг қилаётганлигини ҳозирги кунда куриб турибмиз. Биз ҳам ватанимизнинг ҳақиқий фарзандлари билан бирга мамлакатимиз мустақиллиги ва равнақи учун сиз коммунистларга қарши курашаверамиз. Бизлар босмачилар эмасмиз, балки миллатимизнинг ҳақиқий ва итоатли ходимларимиз, душманларимиз булган (большевикларни) ватанимиздан ҳайдаб чиқарамиз ва уларни абадий йўқотамиз».¹ Бу ноёб ҳужжатга бош қумондон Ғози, Бухоро инқилобчиси Қора Абдулла, Норкул Ботир ва Дониёрбек эликбоши сингари «босмачи»ларнинг сардорлари имзо чеккан. Буларни орасида жадидларнинг вакиллари ҳам бор. Умуман Бухоро халқ республикаси урнатилгандан кейин большевикларнинг мустамакачилик сиёсатини куриб, «босмачи»лар тарафига утиб кетган «Ёш бухоролик»ларни учратиш мумкин. Ҳатто Бухоро Марказий ижроия комитетининг раиси Усмонхўжаев 700 кишидан иборат милиция билан 1921 йил 8 декабрда Душанбага бориб ватан ҳимоячиларига қўшилди. Шахсан унинг ташаббуси ва иштирокида Душанбедаги совет ҳарбий гарнизонининг 2 ротаси ва пулемётлар командаси қуролсизлантирилган². Кейинчалик Афғонистонга утган Усмонхўжаев умрининг охиригача чинакам инсон ва ватанпарвар шахс сифатида она юрт дардида ҳаёт кечирди. Бухоро халқ совет республикасининг ҳарбий вазири Абдулхай Орипов ҳам «босмачи»ларнинг тарафдори булиб чиқди. Бухоро халқ совет республикаси ва большевикларнинг ҳукмронлигига қарши «босмачилик» кураши бутун 1921 йил давомида ривожланиб борди. Уша йилнинг феврал ойида Бойсунга чекинган амирнинг 2000 кишилиқ аскарлари билан қизил армия уртасида қаттиқ жанг булиб душман ғалабага эришди. Шунингдек «босмачи»лар — ватан ҳимоячилари Деновда, Юрчида, Сариосиёда, Сарижойда ва Регарда қизил армияга қарши жанг қилдилар. Бундай жанг Душанбеда ҳам булди. 1921 йил апрелда Кулоб, Болжувон ва Дарвазда ҳам жанглار содир булганлиги маълумдир.

¹ Уша жойда, 249—250-бет.

² Ўзбекистон ССР тарихи. Тошкент, 1973, 319-бет.

Демак, озодлик кураши амирликнинг кўп жойларини қамраб олган эди. Уларда, гарчанд душман кучлари голиб келган бўлсалар-да, лекин у ёки бу жангда «босмачи»ларни тамомила қириб ташлашни имкони бўлмади. Зеро, улар чекинсаларда, таслим бўлмай урушни давом эттиравердилар. Миллий-озодлик курашининг акс-садоси қариндош Туркияга ҳам бориб етди. Бу ердан ота юрт Туркистонга ёрдам бериш мақсадида офицерлар ва бошқа нуфузли кишилар келиб ватан ҳимоячиларига қўшилдилар. Уларнинг орасида Туркиянинг собиқ ҳарбий вазири Анвар Пошшо алоҳида урин эгаллайди. У 1921 йил ноябрь ойининг охирларида келиб «босмачи»лик курашининг йирик раҳбарларидан бири сифатида иш юритди. Душанбеда фаолият кўрсатаётган машҳур ватанпарвар қўрбоши Иброҳимбек билан биргаликда муҳим ҳарбий ишларни амалга оширди. Иброҳимбек Душанбедаги совет ҳарбий гарнизонини яқсон қилиб маҳкамлаб олди. Бундан руҳланган ватан ҳимоячиларининг ғалабага умиди ва ишоначи янада ортди. Бухоро коммунистик партия марказий комитети 1922 йил 12 январда узининг махсус йиғилишида фавқулодда комиссияни тузиб унга ватан ҳимоячиларига қарши курашга раҳбарлик қилиш вазифасини топширди. Комиссия аъзоларига диктаторлик, яъни ҳуқуқи чекланмаган ваколати берилди. Улар айбдор деб ҳисоблаганларни жойида отиб ташлаш ҳуқуқига эга эдилар. Шундай қарор 1922 йил 17 мартда ҳам қабул қилинди. Айрим маълумотларга кўра Бухоро ҳукумати «йирик қўрбошиларнинг оилаларини асирликка олган. Агар қўрбошилар қўл остидаги йигитлари билан 15 кун мобайнида ихтиёрий равишда таслим бўлмасалар, у вақтда оилаларини отилишини эълон қилган».¹

Қўрбоши Иброҳимбек бошлиқ ватан ҳимоячилари 1922 йил март ойининг охирларида Бойсун-Шеробод йулига урнашиб олдилар. Бу ерга бошқа қўрбошиларнинг йигитлари ҳам олиб келинди. Бу вақтда Анвар Пошшо тарқоқ ҳолдаги қўрбошиларни уз қўл остига бирлаштириб, ҳарбий қўмондонликни зиммасига олди. У Денов туманидан туриб жанглarga бошчилик

¹ История Бухарской Народной Советской республики. Сб. документов. Ташкент, 1976. С.256

қилди. Умуман айтганда ватан ҳимоячилари шарқий Бухорода ҳокимиятни қулга киритиб бўлажак жангларга тайёргарликни кучайтирдилар. Уларнинг сони ўн минг кишини ташкил этди. Уларнинг асосий қисмини деҳқонлар ва бошқа оддий кишилар ташкил этди. 1922 йил баҳорда Бухоро шаҳрининг атроф жойларида ҳам «босмачи»лар ҳаракати кучайди. Вобкент ва Гиждувоғда қизил армия билан ватан ҳимоячилари ўртасида жанг бўлиб душман кучлари галабага эришдилар. 1922 йил 15 июнда Кафлон, Пулихакия ва Сарикамиш номли қишлоқларда ҳам жанг бўлиб душманлар томонидан эгалланди. Уша йилнинг 22 майида Каркида ва Бойсунда, 28 майда Нуротада ватан ҳимоячилари қаттиқ жанг қилдилар. Кейин ҳам шарқий Бухоронинг у ёки бу жойида жанглар давом этди. 2 августда Ҳаволинг ва Болжувон туманидаги жангда Анвар Пошшо қаҳрамонларча халок бўлиб, қул остидаги йигитлари қаттиқ зарбага учратилди. Унинг ўрнига Туркиядан келган ҳарбий қўмондон Салим Пошшо ўтирди. У Иброҳимбек ва бошқа қўрбошилар билан биргаликда қизил армияга қарши курашни давом эттирди. Аммо 1923 йилда қизил армия шарқий Бухорони «босмачи»лардан ҳоли этиб, совет ҳокимиятини ўрнатди. Бироқ бу билан ватан ҳимоячиларининг истиқлол учун кураши тўхтамади. Хусусан гарбий Бухорода қизил армияга қарши жангларда ўнлаб кишилар ўлдирилди ёки жароҳатланган бўлди. Иброҳимбек эса шарқий Бухорода урушни давом эттирди. Хуллас у 7 йил мобайнида (1920—1926) ватан мустақиллиги ва озодлиги учун курашга бошчилик қилган кишилардан бири сифатида тарихда ўчмас из қолдирди. Иброҳимбек ва бошқа қўрбошилар Афғонистонга кетишга мажбур бўлдилар.

Хулоса қилиб айтганда биринчидан, Хива ва Бухоро хонликлари ағдарилгандан кейин кенг қўламда қанот ёзган «босмачи»ликнинг асосий йўналтирувчи кучи халқ оммаси ҳисобланди. Унда деҳқонлар, ҳунармандлар, зиёлилар, руҳонийлар, савдо аҳлининг вакиллари фаол қатнашди. Қўлига қурол олиб жанг майдонларида юрган кўп мингли ватан ҳимоячиларининг ҳаёти жуда машаққатли ва азоб-уқубатли кечди. Уларни озиқ-овқат, кийим-кечак ва бошқа нарсалар билан таъминлаш ҳам халқнинг зиммасига тушди. Бу иш ихтиёрий равишда амалга оширилди. Чунки ҳар

бир ўз ватанига содиқ, хоҳ эркак, хоҳ аёл бўлсин ба-рибир миллат озодлиги учун жонини ҳам, молини ҳам тиккан эди. Айниқса ўзбек аёллари орасидан ҳам қурбонни чиқиши катта аҳамият касб этди. Бу уларнинг ўз ватанига содиқлиги ва жасорати ҳақида далолат беради. Хива ва Бухорода жадидларнинг талай қисми большевикларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва эркинлик ҳақидаги ваъдаларига учиб, уларнинг ҳарбий ёрдамидан фойдаланишга аҳд қилдилар. Уларни уларнинг олий мақсадларини рўёбга чиқаришда таянадиган бошқа кучи йўқ эди. Амир Саид Олимхон ва Саид Абдуллахон жадидларни ўз тарафига огдириш ва ислохотларга рози бўлиш урнига уларни ашаддий душманларига айлантириб қўйди. Айни пайтда у большевикларга қарши курашди. Шу тариқа Саид Абдуллахон ва Саид Олимхон большевиклар билан жадидларни, яъни икки оловнинг уртасида қолди. Шунга қарамай амир Саид Олимхон жангларда ғалабага эришиши мумкин эди. Чунки унинг хазинасида бойликлар шу даражада кўп эдики, унинг ҳисобига анча олдин кучли ва жанговар қўшинни ташкил қилиш ҳеч гап эмас эди. Бунинг урнига амир бойликларни тағига босиб утирди. Охирида улар большевиклар томонидан эгалланди. Тугри, Бухоро хавф остида қолганда амир қўшинни кучайтиришга қаратилган чораларни курди. Аммо фурсат бой берилиб, уларнинг самараси етарли бўлмади.

Амир Саид Олимхон шахсан ўзи «босмачилик» курашининг раҳбарлигини тамомила қўлга олмай амалда томошабин бўлиб турди. Раҳбарлик маҳаллий шароитни яхши билмайдиган туркиялик Анвар Пошпога топширилиши ҳам душманга жуда қўл келди. Хива хонлигида эса «босмачи»лик ҳаракатига туркман қабиласининг бошлиги ва ўзининг ҳукмронлигини урнатиб учун курашаётган Жунайдохон бошчилик қилди. Бу ҳолат ҳам «босмачилик» курашига салбий таъсир қилди. Шунингдек, қурбошилар ўртасидаги келишмовчилик, ноаҳиллик ва уларнинг кўпчилигининг ҳарбий билимдан узоқлиги катта зиён келтирди. Ҳатто уларнинг орасидан душманга ихтиёрий равишда таслим бўлган кишиларнинг чиқиши озодлик курашига путур етказди. Жадидларнинг орасида «босмачилик» ҳаракатини уюштирган ва большевикларга қарши курашган кимсалар бор эди. Улар большевикларнинг

мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсатини ўз вақтида англаган, том маънодаги озодлик жарчилари бўлган.

Иккинчидан. Большевиклар «босмачилик»ни баҳона қилиб, ўзларининг геноцид сиёсатини шафқатсизларча амалга оширдилар. Бегуноҳ 100 минглаб кишилар улдирилди, шаҳарлардаги уй-жойлар ва қишлоқлар вайронага айлантирилди. Куп бойликлар таланди. Бир маълумотда, 2 млн., иккинчисида бир ярим млн. киши жангларда, очлик ва оммавий касалликлардан ўлган. Ун минглаб кишилар хорижий мамлакатларга бош олиб кетган. Большевикларнинг бевосита ташаббуси ва иштирокида дашноқларнинг тудалари одамларни қириқ ва мол-мулкни талашда қатнашдилар. Ваҳоланки, фарғоналиклар дашноқларни мусофирлар сифатида ҳурматини урнига қўйиб ўз бағрига олган эди.

Большевикларнинг тажовузи ва ҳукмронлиги вақтида ажойиб Фарғона водийси тамоман хонавайрон бўлиб, мисли қурилмаган даражада қашшоқланди.

Учинчидан, «босмачилик» ҳаракати олдинги вақтларда чор ҳукуматининг тажовузи, сўнгра унинг ҳукмронлигига қарши олиб борилган озодлик курашларининг мантиқий давоми ҳисобланди. Агар 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги қўзғолон қатнашчилари асосан болта, тошпичоқ, тош таёқ ва бошқа оддий нарсалар билан курашган бўлсалар, «босмачи»лар милтиқ, туп сингари замонавий яроғ-аслаҳалар билан жанг қилдилар. Буларнинг фаолияти маълум даражада ҳарбий тус олган эди. Шунинг учун ҳам душманга қарши кураш бир неча йилларга чузилди. Афғонистон ва Англиядан қурооларни олиниши ҳам «босмачи»ликнинг узига хос хусусиятларидандир. Бу ерда уларнинг оқ гвардиячи ва бошқа большевикларга қарши бўлган кучлар билан ҳамкорлик қилганлигини ҳам курсатиш мумкин.

«Босмачи»лик ҳаракатининг моҳияти ва йўналиши ватан мустақиллигини тиклаб миллий давлат, миллий қўшин ва миллий ғояни сақлашдан иборат бўлди. Унга жадидлар аралашганлиги туфайли сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётни ўзгартириш ҳам мақсад қилиб қўйилди. Бунга кура конституцияга асосланган республика тузумини ўрнатиш режаси бор эди. Шунинг

ҳисобга олиш керакки, большевикларга қарши курашнинг замида нафақат мустақилликни тиклаш, балки асрлар мобайнида ҳукм суриб келётган хусусий мулкчиликни, эркин бозор ва ишбилармонликни дин ва миллий турмуш тарзини сақлаш урин олган. Бошқачароқ айтганда, «Босмачилик» ҳаракатининг моҳияти ва йўналиши миллий ғоя билан коммунистик ғоя ўртасидаги муросасиз курашдан иборат бўлган эди.

Ҳарчанд у ваҳшийларча тор-мор этилган бўлса-да, лекин «босмачи»ларнинг ватан ва халқ олдидаги буюк хизматлари тарих саҳифаларида учмас из қолдирди.

Ўзбекистон Мустақиллигининг тикланиши ёхуд буюк инқилобий воқеа

«СОЦИАЛИЗМ» ТУЗУМИНИНГ МОҲИЯТИ ВА ЙЎНАЛИШИ

XX аср жаҳон тарихида алоҳида урин эгаллайди. Бу даврда ҳаёт икки йўналишда кечди: бир томондан демократия, фан ва техника ривожланиб, тараққиёт юқори босқичга кўтарилди. Иккинчи тарафдан даҳшатли фожеалар руй бериб 100 миллионлаб кишиларнинг естиги қуриди, мисли қурилмаган вайронагарчилик ва талафотлар қурилди. Авваломбор биринчи жаҳон уруши, совет давлатининг урнатилиши ва иккинчи жаҳон уруши инсоният бошига жуда катта офат ва кулфатларни ёғдирди. Айниқса большевиклар бошлиқ «социализм» тузумини бунёд этилиши бутун жаҳон аҳлини ларзага солди. Унинг инсоният ҳаётига келтирган таъсири ва азоб-ўқubatларининг самовий ва чегараси йўқ.

Хуш, «социализм» тузумининг моҳияти ва йўналиши нималардан иборат?

Биринчидан, сиёсий жиҳатдан олганда Ўзбекистонда миллий давлат, миллий қўшин ва миллий бошқарув тизими ташкил этилмади. Уларнинг урнига мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмни таъминловчи тоталитар тизим урнатилиб, Ўзбекистон амалда Россиянинг таркибий қисмига айлантирилди. Тўғри, Республика мақоми берилиб, парламент, конституция, байроқ, мадҳия ва герб жорий этилди. Аммо, уларнинг ҳаммаси «хужакўрсинга» қилинган бўлиб, найрангбозликдан бошқа нарса эмас эди. Чунки республика ва унинг халқига сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар берилмай, қаттиқ назорат ва таъқиб ҳукм сурди. Гарчанд раҳбарлик лавозимларига ўзбеклар ҳам қўйилган булса-да, лекин улар марказнинг ута итоаткор хизматкорлари эди, холос. Уларнинг зиммасига

коммунистик гоёларнинг самарадорлигини таъминлаш, турли-туман бойлик ва даромадларни икки қўллаб марказ хазинасига топшириш юклатилган. Шунини унутмаслик керакки, Ўзбекистон раҳбарлари «занжирбанд ҳукмдорлар» булган эдилар. Бу ҳолат қулчиликнинг энг муҳим белгиларидан биридир.

Қулчилик сиёсий қатагонларда ўз ифодасини топди. Авваламбор, халқнинг бу адолатсиз қатагонларга қарши оммавий равишда бош кутармай катта-кичик мажлисларда уни қувватлаши ва партияга миннатдорчиликни изҳор этишининг узи ҳам қул табиатликни курсатади. Бундай йиғинлар мактабларда ҳам утказилиб ўқитувчилар ва пионерларнинг: «Халқ душманларига улим!», «Яшасин жонажон партиямиз», деган сўзлари ҳамон эсимда турибди. Мана шундай йиғинларнинг бирида мактабимиз директори: «Партия душманларини қириб ташлаймиз, бизнинг талабимиз шу», деб роса бақириб-чақирган эди. Чамаси, икки ҳафта утганидан кейин «директорнинг узи халқ душмани экан, сирини очилиб қолибди», деган сўзлар тарқалди.

Қулчиликнинг энг даҳшатлиси ва фожеалиси, қатагон воситасида миллионлаб кишиларнинг иқлим шароитлари ниҳоятда оғир жойларда мажбурий суратда ишлатилишида ҳам кўзга ташланади. Маҳбусларнинг мазкур жойлардаги лагерларда қул меҳнати ўзининг юксак даражасига кутарилди.

Қулчилик аломатлари ўзбек, қрим-татар, чечен, ингуш, турк меҳнатчилари ва бошқа миллат вакилларининг сургун қилинишида ҳам кўринди. Шунини ҳисобга олиш керакки, қулдорлик тузуми оммавий равишда қатагон ва сургунларни уюштириш имконини тугдирди. Бошқа тузум шароитида уларни ташкил этиш амримаҳол эди. Коммунистик партиянинг улугмиллатчилик сиёсатининг амалга оширилиши ҳам қулдорлик тузумини бунёд этилишини тақозо этган эди. Ўзбек тилининг камситилиши ва унга давлат мақоми берилмаслиги, рус тилини иккинчи она тили деб баҳоланиши қулчиликни янада мустаҳкамлади.

Қуллас, юқорида шарҳланган омиллар қулдорлик тузумининг сиёсий асосини ташкил этган эди.

Иккинчидан, маълумки, совет даврида минг йиллар

мобайнида ҳукм суриб келаётган иқтисодий тизимни тубдан узгартириш вазифаси қўйилди. Бунга биноан хусусий мулкчилик, эркин бозор ва савдо-сотик, эркин ишбилармонлик ва ишлаб чиқариш тақиқланди. Халқнинг қўлидаги ер-сув, бойлик, савдо шохобчалари, саноат корхоналари, қўйинг-чи, табиатдаги барча жонли ва жонсиз борлик совет давлатининг мулкига айлантирилди.

Шу тарзда, совет ҳукумати бир неча минг йиллар мобайнида инсон кашф этган ва ривожлантирган хусусий мулкчилик ва эркин бозорни қўриб ташлади. Ваҳоланки, хусусий мулкчилик инсонни ёввойиликдан ҳоли этиб, оила, давлат ва тараққиётга асос солган муҳим омил ҳисобланган. У туфайли ҳайвондан фарқ этувчи инсон деган улуг зот шаклланган.

Хусусий мулксиз жамиятнинг яратилиши дарҳол мисли қўрилмаган фожеаларни юзага келтирди. Чунончи, бутун мамлакат бўйлаб очарчилик, қаҳатчилик ва оммавий касалликлар юзага келиб, миллионлаб кишиларнинг ёстиги қуриди. Бундан ташқари хусусий мулкка қарши қурашлар жараёнида минглаб кишилар улдирилди, ҳибсга олинди ва сургун қилинди.

Хусусий мулксизлик куп одамларнинг кўзини оч ва ташмачи қилиб қўйди. Масалан, нон заводида ишловчи нонни, ун заводида ишловчи унни, тикувчилик корхонасидагилар кийим-кечакни, гушт комбинатидагилар гуштни, қўйинг-чи, ҳар бир корхона ва ташкилотда ишловчилар озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотларни бекитиб олиб чиқишга мажбур бўлганлар. Расмий суратда «ташмачи» деб ном олганлар томонидан давлат мулкани талаш оммавий тус олиб кетганлиги учун милиция ходимлари рейд ўтказиб турганлар. Улар ишчи-хизматчиларни корхонадан чиқаётганда тинтув ўтказиб, молларини олиб қолар эдилар. Бундай моллар ҳажми миллион сўмларни ташкил этиб, тегишли маълумотлар матбуотда эълон этилиб турилган. Колхоз ва совхозларда ҳам ташмачилик кенг қулоч ёйганлигини биламиз. Ташмачилик ва юлғичлик ҳақида гапиришдан мақсад шуки, улар ҳам қул табиатликнинг таркибий қисми бўлиш боқимандалик кайфиятидаги кишилар томонидан қилинадиган иш эди. Ташмачилик, юлғичлик ва умуман, давлат мулкани талон-та-

роҳ қилмасликнинг ҳеч иложи йўқ эди. Негаки, бор йўғидан айрилган халқнинг давлат томонидан белги-ланган оз миқдордаги маошдан ташқари даромад ман-баи йўқ эди. Чунки юқорида курсатилганидек, табиат оламдаги барча борлиқ ва ишлаб чиқарилган маҳсу-лотларнинг ягона эгаси давлат ҳисобланиб, даромад-лар унинг хазинасига дарё каби оқиб боради эди.

«Ҳаммамизга маълумки, — дейди Президентимиз Ислом Каримов, — биз сўнгги 70 йил мобайнида дав-латга қарамлик ва сифиниш ҳолатида яшадик. Мамла-катдаги барча бойликларнинг, мулкнинг эгаси давлат деб ҳисоблаб келдик. Қайси масалани олмайллик, дав-лат манфаати биринчи ўринда, фуқаро, шахс манфаа-ти эса деярли ҳисобга олинмаслиги эски конституция-ларнинг ҳар қайси моддасида яққол кўзга ташланар эди».¹

Дарҳақиқат, мамлакатда ягона давлат мулк эгаллиги ҳукм суриб, ҳатто одамларнинг ҳаёти ва тақдири ҳам давлатнинг қўлида бўлган.

Шундай қилиб кўрдикки, хусусий мулкчилик ва унга боғлиқ турли соҳаларнинг тақиқланиши, шахсий ташаббус ва манфаатдорликнинг бўғилиши, мажбурий меҳнат, ишга яраша ҳақ туламаслик, боқимандалик ва «қорин тўйса бас» деган тўйгулар қўлчиликнинг иқти-содий заминини яратди.

Учинчидан, қўлчилик маънавий ҳаётда ҳам уз ифо-дасини топди. Чунончи, миллий ҳис-тўйгулар, уз-узи-ни англаш, ватанпарварлик, гурурланиш, фахрланиш ва бошқа олий ифсоний фазилатлар ҳибсага олинди. Уз она юртига содиқ кишилар «миллатчи, халқ душма-ни» ва «империализм айғоқчилари» сингари қалбаки айбномалар билан отилди ва узоқ муддатли қамоққа ҳукм қилинди. Ҳатто, уларнинг оила аъзолари ҳам қамалди ёки таъқиб остига олинди. Уларнинг орасида узоқ жойларга сургун қилинганлари ҳам бор эди. Шу равишда, миллий гоё ва маънавиятга зарба берилиб, улғумиллатчилик сувлари билан сугорилган комму-нистик гоёлар кишилар онгига зуравонлик билан сингдирилиб борилди. Уни амалга оширишда тарих,

¹ Каримов И. Биздан озоод ва обод ватан қолсин. Асарлар, 2-жилд. Тош-хент, 1996, 94-бет.

фалсафа, КПСС тарихи, илмий коммунизм, атеизм, адабиёт, иқтисод ва ҳуқуқшунослик соҳалари жалб қилинди. Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ва санъат тармоқлари ҳам коммунистик гояларни зур бериб тарғибот қилганлар. Натижада маънавиятда миллийлик йуқолиб, у коммунистик гояларнинг асирига айланди. Айниқса, ислом динининг тақиқланиши, масжид ва мадрасаларнинг ёпилиши ва тарихий ёдгорликларнинг вайрон қилиниши, тарих фанининг сохта-лаштирилиши маънавий ҳаётни янада қаттиқ қашшоқлаштирди. Айни пайтда, узбек халқининг утмиш замонларда фан ва маданият соҳаларида қулга киритган ютуқлари инкор этилди.

Умуман айтганда, узбек халқининг миллий гоя ва маънавиятига зарба берилиб, урнига коммунистик гоянинг киритилиши қулчиликнинг муҳим аломатлари ҳисобланади. Чунки, бу гоя улутмиллатчилик ва қулчиликни ўзида акс эттирган эди.

Тўртинчидан, совет даврида шаклланган қулчиликнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд эди. Чунончи, биз бошимиздан кечирган бу қулчилик билан қадимги Юнон, Рим ва бошқа давлатлардаги қулчилик уртасида асосий негизи бўйича фарқ йўқ. Чунки, бу ҳар иккала даврда қуллар хусусий мулкчилик, ишлаб чиқариш қуроллари, сиёсий ва инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилиб, «темир қафас»да ушлаб турилди. Утмиш замонларда қуллар асосан урушларда асир олинган ёки бўйсундирилган кишилардан ташкил топган. Шунга ўхшаш большевиклар ҳам Туркистонни урушиб олиб, халқини қуллик балосига мубтало этди. Совет даврида қулчиликнинг маъноси анча кенгайиб, ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Қадимги замонларда натурал хужалик ҳукмронлик қилганлиги учун қуллар озик-овқат, кийим-бош ва турар жой билан таъминланган. Совет даврида эса пул муносабатларининг кенг куламда ривожланганлиги учун қулларнинг иш ҳақи маош тариқасида туланди. Хусусий мулки ва бойлиги бўлмаган халқ фақат маошга тикилиб қолди! У маошсиз қолмаслик учун давлат курсатган чизигидан чиқмасликка ва унга сажда қилишга ҳаракат қилган. Давлат шу тариқа маош воситасида халқни ўзига ипсиз боғлаб, хоҳлаган куйига уйната

берди. Қадимги вақтларда бўлганидек, совет ҳукумати қулларни турар жойлар билан таъминлаб турди. Аммо ҳаммани бирданига турар жой билан таъминлашнинг иложи бўлмаганлигидан, хусусий уй қуришга рухсат берилди. Лекин келажакда бундай уйларнинг аста-секин тамомила йўқ қилиниши турган гап эди. Уларнинг ўрнини давлат томонидан қурилган уйлар билан алмаштириш жараёни кетмоқда эди. Совет даврида қулларни сотиш ва сотиб олишга эҳтиёж қолмади. Чунки мамлакат ичида ҳам, хорижда ҳам қул бозорлари бўлмаган. Давлат қулларнинг ягона эгаси бўлганлиги учун унга харидор йўқ эди.

Қадимги қулдорлик давлатларда аҳоли озод ва қуллардан иборат икки қисмга бўлинган эди. Давлатнинг ҳам, озод яшаётган кишиларнинг ҳам қуллари булиб, улар қул савдоси билан шугулланганлар. Совет даврида эса фуқаролар озод кишилар ва қулларга бўлинмай уларнинг барчаси қуллик шароитида яшаганлар. Шуро давлати миллионлаб кишиларни қуллик ҳолатида ушлаб турган. Шунинг учун ҳам қулларнинг давлатга тегишлилигини англатувчи «биз партиянинг солдатларимиз», «бизлар давлат одамларимиз», каби иборалар юзага келган.

XX асрда фан ва техника шу даражада юксалдики, усиз у ёки бу давлатнинг ривожланиши мумкин эмас эди. Коммунистик партия буни яхши анлаган ҳолда маориф, олий ва урта таълим тармоқларини, фан ва маданиятни ривожлантириб, саводсизликни тугатди. Мутахассис ва олимларни етиштирди.

Бу ерда савол туғилади. Наҳотки, шуро даврида етиштирилган ўқитувчилар, врачлар, агрономлар, муҳандис-техник ходимлар, олимлар ва бошқа соҳа эгалари қул бўлган бўлсалар?

Бунга, «Ҳа, росмана қуллар бўлишган, лекин саводли ва билимли қуллар эдилар, холос», деб жавоб бериш мумкин. Чунки, улар юўорида кўрсатилганидек, сиёсий ва инсоний ҳуқуқ, хусусий мулкчилик, миллий маънавият ва диндан маҳрум этилган «партиянинг солдатлари» ҳисобланган. Шунингдек, улар мустақиллик ва озодликни барбод этган коммунистик гоялар билан заҳарланган. Шу муносабат билан:

— Домла, айтинг-чи, шуролар даврида сиз ҳам

узингизни малакали кул деб ҳис этганмисиз? — деган савол туғилади.

— Ҳа, мен ва бошқа олимлар юқори малакали ва тажрибали қуллар бўлганмиз, — деб жавоб бераман. Чунки, бизлар олдинги сафда туриб коммунистик гоя ва «социализм»нинг энг адолатли ва афзал тузум сифатида кўкларга кутарганмиз. Ваҳоланки, мустамлакачилик, зулм, бебаҳо бойлиқларимизнинг таланиши куз унгимизда содир бўлаётган эди. Аммо бирортамиз отилиб чиқиб партиянинг сиёсатига қарши чиқмадик. Аксинча, партияни олқишладик. Бунга ута эҳтиёткорлик ва жасоратсизликни туғдирган кул табиатлигимиз сабаб бўлган. Агар бизлар том маънодаги озод кишилар бўлганимизда босқинчилар зулмига қарши курашишимизга шубҳа йўқ эди. Чунки, онги ва қалби озодлик гоялари билан суғорилган кишиларнинг миллатпарварлиги жуш уриб мардонавор курашади. Бунга яхши англаган совет давлати халқни қуллик кишанлари билан боғлаб қўйди. Бу ўз самарасини бериб, 20-йиллардан то қизил империя йиқилгунга қадар бўлган даврда зулмга қарши қўзғолон кутарилмади. Аксинча, коммунистик партия ва давлат сиёсатига кўр-кўрона эргашиб ва улуғлаш авжига миниб бораверди. Бундай ҳолат қишлоқ аҳолиси орасида ҳам содир бўлиб, қул меҳнати мисли қурилмаган даражада азоб-уқубат ва талофатларни келтирди. Давлат томорқа ер бериб, деҳқонларни узига илсиз боғлаб қўйди. Бордию улар ишлашдан бош тортсалар, томорқа тортиб олиниб, ўзлари ҳайдалган. Пахта якқаҳоқимлигининг ҳукм суриши деҳқонларни қулчилик ботқоғига қулоғигача ботириб юборди. Совет даврида онгли равишда кимёвий ўғитлари билан ер, сув, ҳаво ва озиқ-овқат маҳсулотларининг захарлантирилганлигининг, оммавий касаллик ва ўлим кучайганлигини унутиб бўлмайди. Ўзбек аёлларининг умри совет давридаёқ меҳнат фронтида чиритганлигини инсоният тарихи билмайди, дейсизми?! Улар, асосан давлат учун ишлашга мажбур қилинди. Улар аёлларга хос нозик фазилатларни йўқотиб «дағаллашдилар». Бу хусусда совет даврида бир деҳқон йиғит билан суҳбатимни келтириш масалани янада ойдинлаштиради.

— Фаргонанинг Водил деган жойидаги чойхонада

утирганимизда шогирдим Исмоилжоннинг таниши, урта ешлардаги деҳқон бир коса ош билан енимизга келиб утирди. Салом-алиқдан сунг деди: «Бир йилда бир маротаба шу ерга ёки Шохимардонга хотиним ва болаларим билан келиб бир оз дам олгандек буламиз. Мен Россияда армияда хизмат қилиб юрган вақтимда рус аёлларининг кўриниши тоза ва ёқимлилиги ҳамда қўллари юмшоқлигини кўриб ҳавасим келган. Шунда қишлоғимиздаги аёлларнинг ниҳоятда оғир меҳнати, қўллари ва оёқлари ёрилиб ҳамда дағаллашиб кетганлиги куз унгимда гавдаланиб хафа бўлганман. Хув анави менинг хотинимга куз ташланг, домла, қовжираб етган «копченний балиқ»қа ухшаб қолган. Унга раҳмим келади, негаки, бир кеча-кундузда 20 соат меҳнат қилиб, дам олиш ва ҳаммомни, пардоз ва яши кийинишни унутиб юборган. Ҳатто, хотиним пахтазорда ишлаётганда дард тутиб қолибди. Уни туғуруқхонага олиб кетаётганда, машинада кузи ёриб, бир ўлимдан қолган эди». Шунини Исмоилжон у ёқ-бу ёққа аламли: «Ука, секинроқ гапир, бировлар эшитса, сиёсий тус бериб галвага қоламиз», деб қўйди. Бу оддий деҳқоннинг сузлари фақат унинг хотинининг эмас, балки қишлоқлардаги ҳамма аёлларнинг ачинарли ҳолатини ифода этган эди.

Хулоса қилиб айтганда, биринчидан, Шўро даврида Ўзбекистонда қўлдорлик тузумининг сиёсий асослари қўйидагича бўлган. Авваламбор миллий давлат ва қўшинни ташкил этишга йўл берилмай, мустамлакачилик ва улўғмиллатчилик сиёсати амалга оширилди. Республика раҳбарлари мустақил равишда ички ва ташқи сиёсатни юргизишдан маҳрум этилиб, улар амалда марказнинг итоткор хизматкорлари эди, холос. Ўзбек тилига давлат мақоми берилмади, миллий пул жорий этилмади. Халқ оммасига сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар берилмай бутун мамлакат «темир панжара» билан ураб олинди. Унинг сиёсий фаолияти бўғилди ва ташқи дунё билан алоқа қилишга йўл берилмади. Республика мисли қўрилмаган сиёсий қатағонни қаттиқ назорат ва таъқибларни бошидан кечирди.

Иккинчидан, қўлдорлик тузумининг иқтисодий замини қўйидагича кечган: хусусий мулкчилик, эркин

бозор ва савдо-сотиқ, эркин ишбилармонлик ва ишлаб чиқариш тақиқланди. Табиатдаги барча жонли ва жонсиз борлиқлар, ишлаб чиқариш маҳсулотлари ва бошқа турли-туман бойликлар давлат мулкига айлан-тирилди. Натижада якка давлат мулк эгаллиги юзага келиб, халқ бамисоли илдизи қирқиб ташланган да-рахтта ухшатиб қўйилди. Меҳнаткаш омма маош воси-тасида давлатга чамбарчас боғлаб қўйилиши ва бошқа даромад манбаи қолмаганлиги уларни давлатга сиғиниш ва итоат этишга мажбур қилди. Ўзбекистон-дан пахта, ипак ва ноз-неъматлар, олтин, газ, вольф-рам ва бошқа ноёб бойликлар тинимсиз олиб чиқиб кетилди. Салоҳиятли саноат тармоқлари Иттифоқ ва-зирлигига бўйсундирилиб, даромадлар марказ чўнтаги-га тушди. Республикага тайёр саноат маҳсулотлари кўплаб келтирилиб, халқ янада қаттиқроқ шилинди. Натижада Ўзбекистон Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланиши ҳам қулчилик тузумининг асосини яратди.

Учинчидан. Қулчиликнинг белгилари маънавий ҳаётда ҳам намоён бўлди. Дин тақиқланиб, масжид ва мадрасалар ёпилди. Дин пешволари оммавий равишда отилди, диний китоблар ёқилди ҳамда тарихий обида-ларнинг талайгина қисми бузиб ташланди. Миллий ҳис-туйғулар, ўз-ўзини англаш, ватанпарварлик, гурур-ланиш ва фахрланиш сингари олий фазилатларга зар-ба берилди. Оламшумул аҳамиятга молик бой тарихи-миз сохталаштирилди. Уни холис урганиш ва тарғиб қилишга йўл қўйилмади. Миллий турмуш тарзига қар-ши ўлароқ, «совет турмуш тарзи» тадбиқ этилди.

Шу равишда миллий ғоя ва маънавият ҳибса оли-ниб, урнига коммунистик ғоя зўравонлик билан кири-тилди. Бу ғоя халқнинг онги ва дунёқарашини қоронгилаштириб чегаралаб қўйди. У қулчилик тузу-мининг йўналтирувчи кучи ҳисобланди.

Тўртинчидан. Юқорида шарҳланган фикрлар шу ҳақда гувоҳлик берадики, совет даврида «социализм» эмас, балки «қулдорлик» тузуми ташкил топган. Мам-лакатда ягона давлат мулк эгаллиги ҳукм суриб, фуқаролар унинг жонли мулкига айлантирилди. Шун-га монанд равишда қуллар ҳам ўз-ўзидан давлатники бўлиб қолди. Шу боис, совет даврида қулдорлик дав-

лати шаклланган дейилса, асло хато булмайди. Шунги айтиш лозимки, тарихда бунга ўхшаш жуда катта қулдорлик давлати булган эмас. Чунки унинг қул остидаги барча халқлар қулга айлантирилди. Шунинг учун ҳам қулчилик мисли кўрилмаган даражада узининг энг юқори чуққисига кутарилди. Аммо, қулчилик вақтларнинг утиши билан қизил империяни ичидан чиритиб бораверди. Чунки, қулчилик аллақачонлар ошини ошаб, ёшини яшаб, тарих ёдгорлигига айланган эди.

Эндиликда қадимги даврлар утиб, бутун жаҳон буйлаб озодлик ғоялари ҳукм суриб, фан ва маданият тараққиёти гуркирамоқда. Мана шундай янги замон шароитида қулчиликнинг пайдо бўлиши ғайритабиий ҳол эди.

Хўш, шундай экан, нима учун совет даврида қулчилик юзага келди? Бунинг асосий сабаби, бутун мамлакатда социализм тузумини қуриш учун шарт-шароит мутлақо етишмаган эди. Ахир, коммунистларнинг доҳийси К. Маркс социализмни фақат бутун дунёда ялписига тараққиётга эришгандан кейингина бунёд этиш мумкин, деган эди-ку? Бунга эришиш учун яна юз йиллар керак булади-ку. Россия Оврупо мамлакатлари орасида ҳар жиҳатдан энг қолюқ мамлакат сифатида донг чиқарганди. Унинг қул остидаги мустамлакалар ундан ҳам қолюқ мамлакатлар булганди. Масалан, Туркистон ўлкаси шулар жумласидандир. Бирок В. И. Ленин бошлиқ большевиклар шароит етилмаганлиги билан ҳисоблашмай, бир мамлакат доирасида ҳам социализм қурамыз, деб жар солдилар. Улар шароит етилмаганлиги боис социализмни қирғинбарот ва қул меҳнати билан бунёд этишга қаттиқ киришдилар. Шу тарзда коммунистик партия бир мамлакатда социализмни қурамыз, деб биринчи хатога ва уни зўравонлик билан амалга оширамыз деб, иккинчи хатога йўл қўйди. Бу хатолар партия уйлаганидек, социализмни эмас, балки қулдорлик давлатини юзага келтирди. Бу билан тарих гилдираги олдинга эмас, балки бир неча юз йилларга — орқага юргизилди. Шунинг учун ҳам бу давлат янги замон тараққиётига мос тушмай, ғайритабиий воқеа деб баҳоланди. Уни тиш-тирноғигача ядро ва бошқа даҳшатли қуролилар билан

куролланишига қарамай, урушсиз ағдарилишига худди шу қулчиликнинг ўзи сабаб бўлди.

Борди-ю, ушбу фикрларга қўшилмайдиган олимлар топилса, совет даврида қандай тузум бўлганлигини узлари айтишсин. Шунинг ҳам қайд қилиш керакки, 70 йилдан ортиқ даврда хусусий мулкчилик, эркин бозор ва савдо-сотиқ, диннинг таққиланиши, феодализм ёки капитализм тузуми ҳақида гапиришга йўл берилмади. «Социализм»нинг қурилмаганлиги «отнинг қашқасидек» ҳаммага маълумдир.

Шундай қилиб совет даврида том маънодаги қулдорлик тузуми ташкил топган эди. Бунга Россия матбуот саҳифаларини ҳам ўқиб тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин. Жумладан, «Аргументы и факты» газетасида (2000 й., 45-сон) Максим Оришак ва Сергей Осипов деган муаллифлар совет даврида қулчилик тузуми ҳукм сурганлигини уқдириб утганлар. Уша газетада бошқа муаллиф Компартия томонидан мамлакат бўйича 40 млн. кишилар қириб ташланганлигини ёзган. Хуллас, уша даҳшатли ва мудҳиш даврда қулдорлик давлати юзага келганлигини ҳеч инкор этиб бўлмайди. «Қуллик ва мутеълик исканжасидан, — дейди юртбошимиз Ислон Каримов, — озод бўлиш, қални балад тугиш, ота-боболаримизнинг удумларини тиклаб, уларга муносиб ворис бўлишдан шарафлироқ вазифа йўқ бу дунёда».¹

«Бу гоятда мураккаб ва масъулиятли вазифани ҳал этишга қаратилган ҳаракат 1989 йил июнь ойидан кейин, яъни Ислон Каримов республика раҳбарлигига тайинлангандан сўнг бошланди.

1989—1991 ЙИЛЛАРДА МУСТАҚИЛЛИК УЧУН КУРАШ

Маълумки «қайта қуриш» йилларида республика аҳолисининг асосий қисмини ташкил этган деҳқонларнинг ҳаёти янада ёмонлашди. Натижада қишлоқларда ва бунга монанд равишда шаҳарларда ҳаёт жуда оғирлашиб кетди. Бундан ҳоли бўлишнинг ягона

¹ Каримов И. Буюк мақсад йўлидан оғишмаймиз. Тошкент, «Ўзбекистон», 1993, 7—8-бетлар.

йуди ерга нисбатан булган сиёсатни узгартиришдан иборат эди. Шу боис Ислом Каримов партиянинг аграр сиёсатига қарши ўлароқ деҳқонларни ер билан таъминлашни бошлаб юборди. Ваҳоланки барча ер ва сувлар давлатники ҳисобланиб фақат марказнинг руҳсати ила унга муносабатни узгартириш мумкин эди.

«Аввало, — деб ёзади Ислом Каримов фуқароларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш борасида аниқ ишлар қилиш лозим. Биз 1989 йилни июлидан бери таъминлаб келаётган барқарорлик эса унинг кафолатидир. Ушанда, 1989 йилда даҳшатли давр эди. Уша пайтда биз қилган биринчи иш шу булдики, одамларга ер бера бошладик. Мен жаноб Горбачевнинг давлат кенгаши мажлисидаги сўзларни эслайман... Унга тан бериш керак, гапиришни билади, аммо бошлаган нутқини нима билан тугатишни ҳаммиша ҳам тушуниб бўлмайди. Мана бунга қаранглар, деган эди у мени курсатиб, ҳозир уни боши шуҳратга чулғаниб турибди, у ер бера бошлади, энди уни илохийлаштиришади... Биз қатъий туриб тартиб урнатдик — ерга муҳтож булган ва, албатта, деҳқончилик қўлидан келадиган, ердан мул ҳосил ола биладиган ҳар бир кишига чорак гектар ер бердик. Колхоз-совхоз шароитида бу жараён энгил кўчмади».¹

Куриниб турибдики, Ислом Каримов марказнинг норозилигига қарамай мустақил иқтисодий сиёсатга қаратилган дастлабки қадамни ташлаган. Ҳеч кимга сир эмаски, пахта ўзбек халқининг кундалик ҳаёти ва тақдирини ҳал этувчи муҳим омиллардан биридир. Тинимсиз ва машаққатли меҳнат эвазига етиштирилган пахта жуда арзон нарҳда мажбуран давлатга топширилган. Меҳнатига яраша ҳақ ололмаган деҳқонлар ҳаммиша етишмовчилик ва муҳтожликда ҳаёт кечирган. Ислом Каримов бунга яхши англаган ҳолда пахта нархини ошириш масаласини очиқдан-очиқ талаб қилди. Хусусан, у республика компартияси Марказий қўмитасининг 1989 йил 19 августда бўлиб ўтган XVI пленумида шундай деган: «Биз 1990 йил плани лойиҳаси билан Иттифоқ органларига икки марта учрашдик.

¹ Каримов И. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар, 1-жилд, Тошкент, 1996, 232—233-бетлар.

КПСС Марказий Комитети, мамлакат министрлар Совети ва Госплани раҳбарияти билан учрашдик. Бутун масъулиятни зиммамга олиб, шунинг айтиш керакки, пахта нархи масаласи яқин ойлар ичида кўриб чиқилади. Бу муаммони ҳал қилишимиз учун ҳисоб-китобларга кура, камида бир ярим миллиард сўм талаб қилинади...

Ҳозир, очигини айтиш керак... Москвада уртага қўйган масалаларни ҳал қилиш қийин бўляпти. Биз раҳбарлар бу масалаларни қатъият билан, билимдонлик билан уртага қўйишимиз, уларнинг ҳал этилишига изчиллик билан эришишимиз ҳар қандай ҳолда ҳам айбни бировларга тункамай ва бировларнинг орқасига яширинмай, масъулиятни ўз зиммамизга олишимиз керак».

Сиртдан қараганда пахтани нархини ошириш шунчаки бир оддий иқтисодий масала бўлиб кўриниши мумкин. Аммо, унинг заминида жуда муҳим сиёсий масала ётибди. Чунинчи пахтани арзон нархда давлатга топширилиши нафақат кундалик турмушга, балки республиканинг ижтимоий ва маданий жиҳатдан ривожланишига салбий таъсир кўрсатмоқда эди. Нархни оширишга эришиш совет давлатининг мустақиллик сиёсатига зарба берилишига олиб келарди. Шубҳасиз, очкузлик ва тўймасликда ном чиқарган совет давлатининг пахта нархини оширишга розилик билдириши жуда қийин эди. Шунга қарамай Ислон Каримовнинг ҳукуматнинг сиёсатига қарши бош кўтариши ватанпарварликнинг ёрқин намуналаридан биридир.

1989 йил 29 октябрда ўзбек тилини Давлат тили сифатида қонулаштирилиши ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Бу тарихий ҳужжатнинг аҳамияти шу даражада каттаки, таърифлашга қалам ожизлик қилади. Шунинг унутмаслик керакки, она тилининг Давлат тили бўлиши халқнинг миллийлиги ва тақдирини кафолатлайди ҳамда у мустақилликнинг энг муҳим белгиларидандир.

Мустақиллик учун кураш ҳаракати ҳаётнинг барча соҳаларида кузга ташланди. Зеро, Ислон Каримов биринчилардан бўлиб ҳар бир республикага суверенитет ва иқтисодий мустақиллик бошқарувини берилиши лозимлигини ошқора уртага ташлади. Бу муҳим сиёсий масала 1989 йил 29 ноябрда партиянинг XVIII

пленумида кўрилди ва тасдиқланди. Бунда федератив асосда Ўзбекистоннинг суверенитетини таъминлаш ер ва умуман барча табиий бойликларни, маданий ва тарихий меросни умумхалқ мулкига айлантириш кўрсатилди. Ўзбекистоннинг ижтимоий ва иқтисодий соҳада мустақил равишда иш юритиш, миллий ва тарихий анъаналарни тиклаш қайд этилди. Шунингдек республиканинг марказ билан тенг ҳуқуқлик ва икки томонлама манфаатдорлик асосида алоқани олиб бориши уқдириб утилди. Бошқарувни демократлаштириш масаласи ҳам ўз ифодасини топди. 1990 йил 24 мартда республика Олий Кенгашининг президентлик лавозимини таъсис этиш ҳақидаги қонуни муҳим тарихий воқеа ҳисобланди. Қонунда шундай дейилган: «Демократия жараёнларининг янада чуқурлаштириш ҳам, сиёсий ўзгаришларни такомиллаштириш ва конституциявий тизимни мустаҳкамлаш ҳам мантиқан том маънодаги мустақилликни талаб этади ва унинг замирида марказга буйсинмаслик, ўз тақдирини ўзи белгилаш тамойили этади. Зотан, қайсидир даражада бўлмасин, энг кичик масалалар бўйича ҳам кимгадир тобё булинса, юқорида қўйилган талабларнинг биронтасига ҳам эришиб бўлмайди».

Демак президентлик лавозими олий раҳбарликнинг қуринишларидан бири бўлиши билан бирга чуқур сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий маънони англайди. У мустақилликка даъват этувчи энг муҳим омиллардан бири ҳисобланиб, озодликнинг даракчиси ва рамзи сифатида намоен бўлди. Президентлик лавозимини совет давлати ҳали пишқириб турган бир вақтда бутун Ўрта Осиёда биринчи, Иттифоқ бўйича эса иккинчи бўлиб таъсис этилиши зулматда чакнаган нурга ўхшаб кетди. Шунинг учун ҳам у кишиларни ҳаяжонлантириб юборди, унинг акс-садоси барча республикалар бўйлаб таралди. Пировардида Ўзбекистоннинг таъсирида уларда ҳам президентлик лавозими жорий этилди. Маълумки, ер, сув, табиатдаги барча борлиқнинг танҳо эгаси совет давлати ҳисобланиб, хусусий мулксиз жамият шакллантирилди. Бундай фожеани бартараф қилиш мақсадида 1990 йил 20 июнда ерлар республика ва халқ мулкига айлантирилганлиги ҳақида қонун қабул қилинди. Бу республика иқтисо-

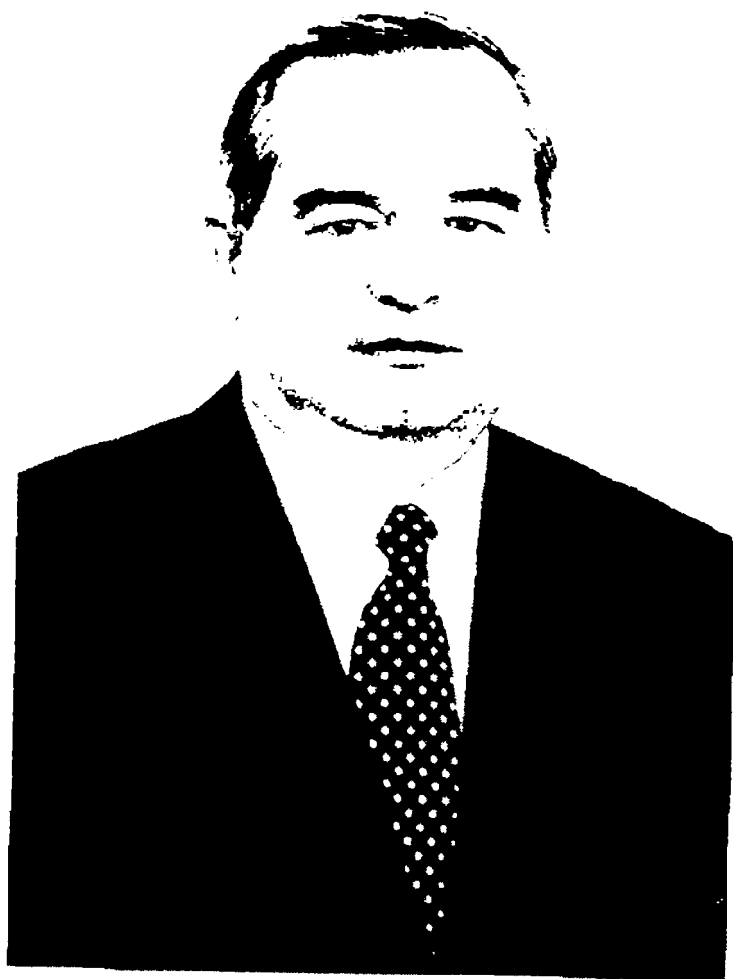
дий мустақиллигини таъминлайдиган дастлабки муҳим чора бўлди.

Айниқса, 1990 йил 20 июнда Ўзбекистонда «Мустақиллик декларацияси» эълон қилиниши катта аҳамият касб этди. У қизил империяни қаттиқ ларзага ва ташвишга солди. Чунки демократияда Ўзбекистон Иттифоқ таркибида суверен ва тенг ҳуқуқли мамлакат деб эълон қилиниб, ўз давлат белгилари (герб, байроқ ва мадҳия)ни таъсис этиш ва янги конституцияни ишлаб чиқиш вазифаси қўйилди.

Республикада мустақил иқтисодий сиёсатни таъминлашга қаратилган чораларни куриш давом этди. Чунончи, 1990 йил 30 октябрда Ўзбекистон мулкчиликнинг ҳамма шакллари учун тенг шароитни таъминлашга қаратилган қонун қабул қилинди. Республика Олий Кенгаши 1991 йил 14 июнда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар» тугрисидаги қонуни маънавий ҳаётда туб ўзгаришларни ясади. Маълумки юз йиллар давомида кишиларнинг эътиқоди, ҳурматини қозониб келган ислом дини тақиқланиб «динсиз жамият» бунёд этилди. Бу маънавий қашшоқликни юзга келтириб тараққиётга салбий таъсир этди. Шу боис уша қонуннинг қабул қилиниши халқ томонидан зўр хурсандчилик ва мамнуният билан қабул қилинди. «Ушбу қонун, — дейилади унда, — фуқароларнинг динга уз муносабатини ихтиёрий равишда белгилаш ва ифодалаш, ҳеч қандай тусқинликсиз, динга эътиқод қилиш ва диний расм-русумларни бажариш ҳуқуқларини таъминлайди». Шу тариқа совет даврида оёқости қилинган ва қувғинга солинган диннинг барча хилларига жон киргизилди. 1991 йил 22 июнда саноат корхоналарини, ташкилотларни ва муассасаларни Ўзбекистон ихтиёрига ўтказиш хусусида қонун чиқарилди. Асримизнинг 80-йилларида қизил империя ич-ичидан чириб, инқирозни бошидан кечирмоқда эди. Унинг белгилари 60-йиллардаёқ бошланиб қанчалик вақтларнинг ўтиши билан шунчалик кўп чуқурлашиб борди. «80-йилларда, — деб ёзади Ислом Каримов, — иқтисодий инқирознинг кучайиб бориш сабабларини очиш, уни бартараф этиш йўлларини топиш борасидаги уринишлар ҳам муваффақиятсизликка учради.

Ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиши сабаблари ривожланишнинг экстенсив омиллари тугаганлигидадир, деб юзаки тушунилганлиги устувор тармоқларни алоҳида ажратмасдан, халқ ҳужалигининг барча соҳаларини бир вақтнинг ўзида ривожлантириш тўғрисида нотўғри қарор қабул қилинишига сабаб бўлди. Бу ҳол, пировард натижада, чекланган маблағларнинг пароканда бўлиб кетишига, молия ва таъминот тизимининг батамом издан чиқишига олиб келди, инқирозни чуқурлаштирди, қайта қуриш сиёсати даврида иқтисодиётда жуда кучли бузилишлар руй берди.¹ Шу тариқа «социализм» тузуми ўзининг гайритабiiйлиги ва самарасизлигини намойиш этиб, мамлакатни ҳалокат еқасига келтирди. Одатдагидек компартия қатагонлар ўтказиш йўли билан четдан «айбдорлар»ни топиб ва халқни чалғитиб инқирозни хас-пўшлаш ва ниқоблашга ўтди. Маълумки 30-йиллардаги очарчилик ва умуман инқирознинг сабаблари «халқ душман»лари ва «империалистларнинг айғоқчилари»га тўнкалиб, оммавий қатагонлар вақшийларча ўтказилган. Қайта қуриш йилларида ҳам худди мана шундай сиёсат қайтарилди, чунончи Ўзбекистонда «пахта иши» ёки «ўзбек иши» номида қатагон ўтказилди. Бу ерда шунини ҳисобга олиш керакки, «ўзбек иши» аслида ниқобланган сиёсий кураш бўлиб, мақсад мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсатини янада авжига миндириш, халқни оғир аҳволдан чалғитишдан иборат эди. Бу сиёсий найрангнинг иқтисодий томони ҳам бор эди. Марказга Ўзбекистондан дарё каби оқиб бораётган турли-туман бойликларни янада купайтириш ва уларни заррачасини ҳам тўб аҳолига юқтирмаслик кузланган. Бундан ташқари, «ўзбек иши» воситасида мамлакатда Ўзбекистонни ишончини йўқотган хавfli зона сифатида гавдалантириб Россиядан кадрларни — ўз одамларини келтиришни ва республика ҳокимият тармоқларини тамомила эгаллашни мақсад қилиб қўйилди. Аини пайтда бир чемодан билан келадиган ўша «устоз»ларнинг катта бойлик тўплашлари учун шароит яратиш назарда тутилди.

¹ Каримов И. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар, 1-жилд. Тошкент, 1996, 280-бет.

17-расм. Мустақил ўзбек давлатининг асосчиси И. А. Каримов.

Бу республика бойликларини навбатдаги узлаштиришнинг бир тури эди. Умр буйи даҳшатли фожеаларни уюштиришга, қиргин-баротларга ва тус-туполонларга тўймаган марказ «ўзбек иши» буйича 4,5 минг кишини қамоққа ташлади, ҳурлади ва мол-мулкни талади. Бундан ташқари минглаб кишилар «гувоҳ» сифатида қаттиқ қийноқлар остига олиниб, қип-қизил туҳматдан иборат айбномаларни тўқиди. Ҳатто «ўзбек иши»дан кейин зиёлиларнинг ва раҳбарларнинг илгор вакиллари ҳам оммавий равишда қатагон қилинар эмиш деган овозлар эшитилиб турди.

Бутун миллат бошига даҳшатли офат келиб турган пайтда, унга қарши қалқон буладиган бирорта раҳбар чиқмади. Аксинча, улар сотқинлик қилиб оловга келсин қуйиб турдилар.

Ислом Каримов давлат тепасига келиши арафасида аҳволни қуйидагича таърифлаган эди: «Бор гапни айтадиган бўлсам, кўз унгимда даҳшатли, қўрқинчли манзаралар пайдо бўлди». Ислом Каримов бу ғоятда оғир аҳволдан чўчимай ва тисланмай, мазлум халқ манфаати учун курашди. У «ўзбек иши»нинг сохталигини фош этиб, миллатни офат ва навбатдаги оммавий қатагондан қутқарди. У бу хусусдаги марказнинг курсатмасини бажаришдан очиқдан-очиқ бош тортиб, мустақил сиёсат юргизди.

Умумий ҳулоса шуки, 1989 йилнинг иккинчи ярмидан то 1991 йил 31 августгача бўлган даврда шахсан Президент Ислом Каримовнинг ташаббуси ва иштирокида мустақилликни тамомилан тиклашнинг замини ҳозирланди. Шу боис унинг раҳбарлик маҳоратини ёритиш айни муддаодир.

Гарчад қизил империя чуқур инқирозни бошидан кечираётган бўлса-да, лекин куч ва имкон нисбатига келганда, унинг мавқеи баланд бўлиб, қудратли қўшинга ва махфий кучга эга эди. Шу боис империянинг сиртмоғидан осонлик билан қутулишнинг иложи йўқ эди. Шунга қарамай Россияни ўзида ҳам, республикаларда ҳам ички зиддият ва курашлар қизгин тус олиб, ниҳоятда масъулиятли ва мураккаб вазият юзага келди.

Ҳўш, тақдирни узил-кесил ҳал қилувчи бундай шароитда Ўзбекистонда қандай сиёсат юргизилди. Унда Президент Ислом Каримовнинг туган ўрни қандай

булди? Авваламбор юртбошимиз ўз халқининг хошиш-иродасини ифода этиб атрофига ўз ватанига ва озодликка содиқ кишиларни жипслаштириб, амалда «умумий фронт»ни шакллантирди. Айни пайтда мустақилликни қурбонсиз ва талофатсиз тиклашга қаратилган чораларни кўрди. Бордию бебошлик, тартибсизлик ва дангалчиликка йўл қўйилса, у вақтда бундай ҳолат империя тарафдорларига қўл келган бўларди.

Шунингдек, шароит шунчалик мураккаб эдики, марказ билан вақтинчалик «умумий тил» топишни тақозо этарди. Акс ҳолда унинг ғазоби ёмон оқибатларга олиб келиши турган гап эди. Масалан, марказнинг курсатмасига мувофиқ айрим республикаларда қонли туқнашувлар бўлган. Шу боис республикада юритилган тўғри сиёсат халқнинг бундай фожеалардан ҳоли булишини таъминлади. Айниқса республикада фаолият кўрсатаётган «чала демократ»ларнинг туступолонлари ва намойишларини бартараф қилиб туриш барқарорликни сақлашда муҳим ўрин эгаллади. Шунини инобатга олиш керакки, совет даврида Ўзбекистон раҳбарларининг барчаси марказнинг ута итоаткор хизматкорлари ҳисобланиб партиянинг чизигидан чиқишни ҳаёлларига ҳам келтирмаган. Ислон Каримов эса узини тамомила бошқача тутиб мардонавор мустақил сиёсатни изчиллик билан олиб борди. У узининг мустақил фикри ва иши билан ажралиб турди. Унинг бундай том маънодаги сиёсий арбобларда бўладиган фазилатлари, моҳир ташкилотчилиги ва уddaбуронлиги республика ҳаётининг барча соҳаларида олиб борган ишларида намоян бўлди. Пировардида мустақилликни тиклаш заминини пухта тайёрлаганлиги курашни зафар билан тугаллашни тула таъминлади. Зеро, Президент Ислон Каримов 1991 йил 31 августда Республика Олий Кенгашида тантанали равишда ватан мустақиллигини эълон қилди. Шу асосда Олий Кенгаш қарор қилади:

1. Республиканинг давлат мустақиллиги туғрисида Олий Кенгаш баёноти тасдиқлансин ва республика бундан буён Ўзбекистон Республикаси деб аталсин.

2. 1 сентябрь Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик куни деб белгилансин ва 1991 йилдан бошлаб бу кун байрам ва дам олиш куни деб эълон қилинсин.

3. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг раёсати республика Конституциясига узгартиришлар ва қўшимчалар киритиш туғрисидаги таклифларни тайёрласин ҳамда уларни Олий Кенгашнинг муҳокамасига киритсин.

4. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши раёсати ва Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамаси республиканинг мустақиллигини ҳуқуқий жиҳатдан таъминлашга қаратилган қонунлар лойиҳалари устидаги ишларни тезлаштирсин.

5. Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши Иттифоқнинг ва унинг таркибига кирадиган барча мустақил давлатларнинг олий қонун чиқарувчи идораларига мурожаат қилиб, уларнинг республиканинг давлат мустақиллиги эълон қилинган ҳужжатини тан олишга даъват этади.

Бир вақтда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги туғрисида Олий Кенгаш баёноти қабул қилинди. Унда миллати, диний эътиқоди ва ижтимоий мансублигидан қатъий назар, ҳар бир кишининг ҳаётини, шайни ва қадр-қимматини таъминлайдиган демократик ҳуқуқий давлат барпо этилиши қайд этилди. Ўзбекистон Республикасининг тула давлат ҳокимиятига эга эканлиги, миллий давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилиши ва раҳбарликни мустақил равишда олиб борилиши курсатилди. Ички ишлар вазирлиги, давлат хавфсизлиги қўмитасининг идоралари, ички қўшинлар республика ихтиёрига утганлиги маълум қилинди. Халқаро алоқаларда Ўзбекистоннинг мустақил давлат, халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида қатнашиши, конституция ва қонунларни устуворлиги изҳор этилди. Умуман айтганда Ўзбекистонда ички ва ташқи сиёсатнинг барча соҳаларида мустақиллик тикланганлиги ошқора эълон қилинди.

МУСТАҚИЛЛИКНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ ВА БУЮК ТАРИХИЙ ЎЗГАРИШЛАР

6/01/1991

Биринчидан. Мустақилликни тиклаш учун кураш 1989—1991 йилларда намоён бўлиб сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларда босқичма-босқич муҳим чоралар амалга оширилиб борилди.

Мустақиллик шарофати ила миллий давлат, миллий бошқарув тизими ва миллий қушин тузилди. Буларнинг узига хос хусусиятлари шундан иборатки, тарихимизда биринчи маротаба жаҳон андозалари асосида ташкил этилди. Бошқарув тизимининг юқори босқичига кутарилди. Давлатни Конституцияга риоя қилган ҳолда бошқариш, қонун устуворлиги ва жамиятни демократлаштиришга қаратилган чоралар ҳам мустақилликнинг хусусиятларини англатади. Бу борада парламентни, байроқни, герб ва мадҳияни жорий этиши алоҳида аҳамият касб этади. Тарихимизда ҳеч қачон ҳозиргидек ташқи алоқалар ривожланган эмас. Эндиликда Ўзбекистонда унлаб хорижий мамлакатларнинг элчихоналари фаолият курсатмоқда. Уз навбатида Ўзбекистон элчихоналари қуп чет эл мамлакатларда очилди. Утмиш замонларда ўзбек дипломатияси ҳозиргидек юқори босқичга кутарилмаган эди.

Ўзбекистоннинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо қилиниши бутун тарихимиз давомида биринчи ҳодисадир.

Иқтисоддан. Ўзбекистонда 70 йилдан ортиқ узлишдан сунг хусусий мулкчиликка, эркин бозор ва ишбилармонликка асосланган тамомила янги жамият тизими бунёд этилди. У уз ҳудудидаги ерлар, сувлар, турли-туман бойликлар ва умуман табиатдаги барча мавжудотнинг чинакам эгаси бўлиб қолди. Бу иқтисодиётдаги туб узгаришлардан бири ҳисобланди. Эндиликда ер ва бойликлар республика ва халқнинг мулки булди. Иқтисодиётдаги энг муҳим яна бир туб узгаришлардан бири иқтисодиётни мафкурадан батамом ҳоли қилинишида ўз аксини топди. Кейинги туб узгариш мулкчиликнинг янги шаклларини вужудга келтириб саноатни, савдони, маиший кизмат корхоналарини ва уй-жойларни хусусийлаштиришдан ва давлат тасарруфидан чиқаришдан иборат булди.

Иқтисодиётдаги узгаришлар «пахта васвасаси» йуқ қилинишида ҳам намоён булди. Маълумки совет даврида авжига миндирилган «пахта яккаҳоқимлиги» мустамлакачилик сиёсати, зулм, турли-туман офат ва азоб-уқубатларнинг уяси ҳисобланган. Ҳозирда иқтисодиётни соғломлаштиришда пахтачиликнинг қисқар-

тирилаётганлиги, галлачилик, боғдорчилик ва сабзавотчиликнинг усаётганлиги муҳим урин эгалламоқда. Саноат соҳасида ҳам салмоқли ўзгаришлар кўзга ташланмоқда. Чунончи, уларда жаҳон андозасига мос тушадиган тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришга эришилмоқда.

Хорижий мамлакатларнинг вакиллари билан қўшма корхоналарни ташкил қилиниши ҳам янгиликдир. Республикада қўшма корхоналарнинг сони 4 мингга яқинлашиб бормоқда. Автомобилсозлик, олтин, нефть ва бошқа саноат тармоқлари қурилиши республика саноатини катта янгиликлар билан бойитди ва такомиллаштирди. Галла, нефть мустақиллигини тиклаш бўйича олиб борилаётган ишлар ўз самарасини бермоқда. Қишлоқларни саноатлаштириш бўйича амалга оширилаётган ишлар ҳам иқтисодий ҳаётнинг энг муҳим янгиликларидан биридир. Улар деҳқонларни иш билан таъминлашга ва турмуш даражасини кўтарилмоқда. Ҳозирда хорижий мамлакатлар билан иқтисодий алоқалар республиканинг қўлида. Иқтисодий ва дипломатик алоқалар эркинлаштирилиши ва ҳуқуқий негизлар яратилиши орқасида Ўзбекистоннинг жаҳон бозоридаги мавқеи ўсмоқда.

Мустақиллик йилларида шакллантирилган янги иқтисодий тизимнинг моҳияти ва йўналиши Ўзбекистонни ҳам ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозори бўлиб қолишидан тамомила ҳоли этишдан иборатдир.

Учинчидан, маънавий ҳаётда ҳам туб ўзгаришлар кўзга ташланди. Мен бу масала бўйича суз юритилганида биринчи галда коммунистик гоялардан дарҳол воз кечилганини назарда тутмоқдаман. Ҳақиқатан ҳам бу гоянинг улоқтириб ташланиши маънавий ҳаётдаги муҳим инқилобий ўзгаришдир. Тарихан шаклланган, лекин илгари оёқости қилинган миллий анъаналарга, удумларга, қадриятларга ва маданий меросларга жон киргизилди.

Ўзбеклар утмиш тарихи, буюк олиму-фозиллари, давлат арбобларию дин пешволари билан гурурланиш ва фахрланиш имконига эга бўдилар. Миллий одоб-ахлоқ, инсонпарварлик, ватанга содиқлик сингари фазилатлар ўз куч-қудратини курсатмоқда.

Республикада виждон ва дин эркинлигининг тикланиши, куплаб масжид ва мадрасаларнинг қурилиши ҳамда «зиёратгоҳ» жойларнинг таъмирланиши ҳам маънавий ҳаётда муҳим янгиликларни юзага келтирди. Совет давридаги динсиз жамият ўрнига динли жамият ташкил топиши маънавий ҳаётнинг туб узгаришларидан бири бўлди. Ижтимоий фанлар соҳасида, жумладан, тарих, адабиёт ва санъатда миллий ҳис-туйғуларнинг, озодлик ва ватанга содиқликни мадҳ этувчи, тарихий шахсларни фаолиятини кўрсатувчи асарлар чоп этилмоқда. Совет даврида бундай қилиш тақиқланган бўлиб, озодлик жарчилари «миллатчилар» ва «халқ душманлари» деб қораланган ва жазоланган.

Матбуот, радио ва телевидение миллий руҳ ва умуммиллий манфаатлар асосида ривож топмоқда.

Умуман олганда, 1991 йил 31 августдаги тарихий воқеа қуйидаги ўзига хос ва мос хусусиятларга эгадир.

Биринчидан, юқорида шарҳланган совет даври ва мустақиллик йилларидаги икки ҳилдаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузумлар бир-бирларига солиштирилса, ер билан осмончалик кескин фарқи мавжуд. Уларнинг биринчиси қонларга ва азобу уқубатларга беланган бўлиб хусусий мулксиз ва динсиз жамият ҳамда мустамлакачилик ва миллий зулмни ташкил этган, иккинчиси эса қўллик ва манқуртлик занжирларини парчалаб, мустақиллик ва озодликни тиклаб, хусусий мулкчилик эркин бозор ва ишбилармонликни, динни ва миллий маънавиятни ривожлантираётган ҳаётни ташкил этмоқда. Шунингдек совет қўлдорлик давлатининг ўрнига тамомила янги сиёсий миллий бошқарув тизими, яъни мустақил ўзбек давлати бунёд қилинди. Шуро тузуми бамисоли борлиқни ёндириб кулга айлантирган бўлса, миллий тузум ва давлат сув каби ҳаёт чашмаси бўлмоқда.

Шундай қилиб, мустақиллик ўрнатилган кундан Ўзбекистонда туб узгаришлар содир бўлмоқда. Шу боис мен уша кунни исми жисмига монанд равишда «31 август инқилоби» деб баҳоладим. Чунки инқилоб (революция)нинг асл маъноси туб узгариш демакдир. Унинг бу хусусиятини кундалик ҳаётимизда яққол кўриб турибмиз.

Шуролар даврида инқилобий ҳаракат ва узгариш маъносида купрок қуролли тунтариш, сунгра хусусий мулкчиликни йўқ қилиш асосида жамиятни остин-устин қилиш ва тоталитар сиёсатни юргизиш тушунилган. Бундай синфий зиддиятлар ва шавқатсиз курашларга асосланган инқилобнинг гайритабiiй, яъни ваҳший хилидир, холос. Пировардида империя қулашнинг сабаби ҳам худди шунда бўлганлигини унутмаслик керак. Аслида инқилобий узгаришларнинг энг тўғри ва самарали йўли ислохотларни эволюцион тарзда изчиллик билан амалга оширишдан иборат бўлиб чиқди. Бунинг қанчалик тўғрилигини илғор жаҳон давлатлари, шу кунларда эса Ўзбекистон мисолида куриш мумкин.

Иккинчидан, 31 август воқеаси дабдабали намоийишлар ва тус-туполонлар билан эмас, балки мазлум халқнинг мақсадлари маҳсули сифатида Ислом Каримовнинг ташаббуси ва амалий чоралари туфайли юқоридан пастга йуналтирилди. Борди-ю озодлик кураши ҳукм сураётган мустабид давлат билан тўқнашиб, ҳокимиятни эгалласа, у вақтда кураш пастдан бошланиб, юқорига йуналтирилган буларди... Агар ҳокимият вакилларининг ташаббуси билан иш юритилса, у вақтда кураш юқоридан пастга йуналтирилади. Худди мана шундай тарзда Ўзбекистон мустақиллиги тикланди. Бунда халқнинг ҳам, Ислом Каримовнинг ҳам қалбидаги озодлик гоълари бир-бирлари билан қоришиб ва чатишиб кетиб, умуммиллат манфаатларини ифода этувчи қудратли тўлқин ва кучга айланди. Демак, 31 август инқилобининг хусусиятларидан бири уни юқоридан пастга йуналтирилишида уз ифодасини топди. Унинг яна бир хусусияти «бир томчи қонсиз» амалга оширилишида намоён бўлди. Инқилобнинг бундай қурбонсиз ва талофатларсиз содир бўлишида Президент Ислом Каримов ҳал қилувчи уринни эгаллади. Агар у мустақилликни хоҳламаганда, унга қарши ҳарбий кучни ишлатиб, қонли тўқнашувларни уюштириш имконига эга эди. Аксинча, бунга йўл қўймаслик чораларини куриш билан бирга, шахсан Ислом Каримов мустақиллик учун курашнинг бошида турди. Маълумки, Тошкент шаҳри Урта Осиёнинг сиёсий жиҳатдан энг қайноқ учоги ҳисобла-

ниб келган. Бу ерда қизил империянинг тарафдорларининг кучлари етарли даражада бўлиб, уйламай бо-силган ҳар бир қадам тўқнашувларга сабаб бўлиши мумкин эди. Аммо Президент Ислон Каримов шу даражада усталик билан ҳаракат қилдики, мустақиллик бамисоли «хамирдан қил суғургандек» тикланди. Бунга эришиш катта қийинчиликлар ва тўсиқларни енгишни, курашни талаб қилган, албатта.

Учинчидан, 31 август инқилобининг муҳим хусусиятларига унинг бутун иттифоқдош республикалар орасида биринчилардан бўлиб содир бўлганлигини кири-тиш мумкин. Бу мисли қурилмаган жасорат, мардлик, эркесварлик ва мустақиллик намуналари республикаларни ҳайратлантиргани ва руҳлантиргани ҳамон ёди-миздадир. 31 август инқилоби куп республикаларни бош кутаришга ва мустақилликни тиклашга даъват этган муҳим воқеа ҳисобланди.

Шунингдек, 31 август инқилобининг маҳсули бўлмиш тамомила янги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузумнинг моҳияти ва йўналиши бўйича ҳам бошқа республикаларга ибрат бўлди. Хусусан, Ўзбекистонда биринчи бўлиб янги конституцияни, байроқни, гербни, мадҳияни ва миллий пулни жорий этилишининг таъсирини она тилига давлат мақомини беришда, миллий қўшин ташкил этишда, сиёсий иқтисодий ва маънавий ислохотларни амалга оширишда олдинги сафда борилди.

Булар билан мен Ўзбекистонни улутламоқчи эки куқларга кутармоқчи эмасман. Аммо, тарихий ҳаракатни англаймоқчиман, холос.

Тўртинчидан, 31 август воқеаси фавқуллодаги бир ҳодиса бўлмай, ўзбек халқининг ўтмишдаги чор ҳукумати ва совет давлатига қарши олиб борган курашларнинг яқунловчи босқичи ҳисобланди. Ниҳоят, ота-боларимизнинг озодлик курашларда дарё каби оққан қонлари ва мислсиз талофатлари беҳудага кетмай, ўз самарасини берди. Вақти-соати келиб халқнинг юраги ва қалбидаги озодлик гоёлари вулқон каби отилиб чиқиб, асрий орзулар ушалди. Шу равишда 31 август инқилобининг хусусиятлари ҳақида фикр юритилганда, унинг тарихан шаклланган замини яъни илдиэлари мавжудлигини инобатга олиш лозим. Маълумки,

Ўзбекистонда хусусий мулкчиликка асосланган жамият илк бор салкам уч минг йил бурун ибтидоий жамиятдан сунг пайдо булган эди. Уша қадим замондан то совет давригача кечган вақтда ичида хусусий мулкчилик, эркин бозор ва ишбилармонлик ривожланиб бораверди. 1991 йил 31 августда мустақиллик тиклангач эса ўзбек халқи тарихида 70 йиллик узилишдан сунг иккинчи бор бозор муносабатлари ва хусусий мулкчиликка асосланган жамият барпо этиш жараёни бошланди. Бу туб инқилобий ўзгариш ҳам 31 август воқеасининг хусусиятини ифода этади.

31 августда шундай буюк воқеа содир булдики, унинг аҳамияти беқиёс каттадир. Бу улуг кунда ва айни пайтда жуда хавф-хатарли кезларда юртбошимиз жасорат ва қаҳрамонлик намуналарини курсатиб ўз ватани ва халқига чексиз хизмат қилди.

Президент Ислам Каримов мустақил ўзбек давлатининг асосчиси ва буюк давлат арбоби сифатида тарих саҳифаларига битилди.

Хуш, бизга мустақиллик нималарни берди? Биз ким эдик ва ким булдик? Совет даврида миллий давлат, миллий ғоя, сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар, хусусий мулкчилик, моддий ва маънавий бойлик ҳамда миллий турмуш тарзидан маҳрум этилган қуллар булганмиз. Бизлар давлатнинг жонли мулки ҳисобланиб, унга ситиниш, сажда қилиш ва баралла олқишлашга мажбур булганмиз. Қадри-қимматимиз ҳурланган, ҳақ-ҳуқуқсиз ва динсиз жамиятда яшаган эдик. Мисли қурилмаган қонли қатағонларни, қамоқ ва сургунларни, назорат ва таъқибларни бошдан кечирган одамлар эдик. Ташқи дунёдан маҳрум этилиб, «темир панжара» ичида яшаган кишилар булганмиз.

Энди ким булдик?

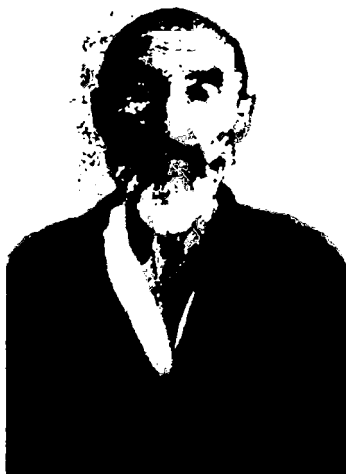
Мустақиллик шарофати ила қулдорлик тузумининг илдизига болта урилиб, миллий давлат, миллий қушин, миллий ғоя, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг чинакам эгаси булдик. «Оғзимиздаги қулф» ва «оғзимиздаги кишанлар» улоқтирилиб, озодлик ва эркинлик юзини кўрдик. Ҳозирда биз бошини эгиб ва қаддини букиб хавотирлик ва ваҳимада яшаётган одамлар эмасмиз. Аксинча, миллий ҳис-туйғулари, сиёсий онги ва сиёсий фаолияти жўш ураётган инсон-

лармиз. Тарихан қисқа вақт ичида хусусий мулкчилик ва эркин бозорга асосланган тамомила янги тузумни бунёд этган одамлармиз. Миллий турмуш тарзи ва ислом динини тиклаган ва ривожлантирган, тараққиёт ва фаровон ҳаёт учун курашаётган кимсалармиз. Ҳозирда бизлар буюк ўтмиш тарихимизни қадрлаб ва жаҳон узра таратиб, оламшумул аҳамиятга молик кўп асрли маданиятимизга жон бағишлаган кишилармиз. Ота-боболар ва аجدодларимизнинг номларини абадийлаштираётган зотлармиз. Асрлар мобайнида кўрмаган ва билмаган демократияни турмушга татбиқ этиб, ҳуқуқий давлатни бунёд этган халқмиз. Ўзбек исми-миз жисми-мизга мослашиб, унинг узи-га узи бек маъноси озодликнинг рамзи сифатида жаранглаб турибди. Ниҳоят бизлар жаҳон даврасида муносиб ўринни эгаллаб, ватанимиз байроғи ер кўррасида хилпиллаб турибди. Герб ва мадҳиямиз ҳам дунё аҳлига танилди. Ўзбек дипломатияси шакллантирилиб кўп хорижий мамлакатлар билан алоқалар ривожланиб кетди. Шундай қилиб ўзбеклар мустақиллик ва озодликнинг гаштини суриб, бахтли-саодатли ҳаётга эришди.

И Л О В А

Фаргона водийсида 1916 йил кўзғолони қатнашчиларининг хотиралари.¹ (1956 йилда Ҳамид Зиёев томонидан ёзиб олинган)

ТОЖИБОЙ МАДАЛИЕВ

Туғилган йили — 1892
Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Машад даҳаси,
Чуқуркўча маҳалласи
Миллати — ўзбек
Огасининг машғулоти —
Камбағал деҳқон
Ўзининг машғулоти — Деҳқон
Ҳозирги вақтдаги манзили —
Марғилон шаҳри, Янги ариқ
кўча, 40-уй, 15-хона
Ҳозирги вақтдаги машғулоти —
Ногирон

Марғилон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқларда мингбошилар, элликбошилар, судхурлар, руҳонийлар ва бойлар камбағалларга қаттиқ зулм утказган. Бойларнинг ерларида ишловчи чорикорларни аҳволи айниқса ёмон эди. Чунинчи, бир чорикорнинг йиллик иш ҳақи пул билан ҳисоблаганда 5 тилладан ошмас эди. Бунинг натижасида чоракор оғир ҳаёт кечириб, ер эгаси бўлмиш бойдан ёки судхурлардан қарз олишга мажбур бўлган. Бундай чоракорлар ўз қарзларини бера олмасдан, умрбод қарздорлик кишанида қул каби ишлаганлар. Ўзининг кафтдаккина томорқасига эга бўлган майда деҳқонларнинг аҳволи ҳам ҳаддан ташқари мушкул бўлган.

¹ Мазкур хотиралар Шурулар даврида ёзилганлиги учун кўзғолон қатнашчиларининг Россиядан ажратиб мустақилликни тиклаш учун курашганликлари ҳақидаги сузлари тушириб қолдирилган эди. Чунки уша даврдаги шароит йўл бермаган. Буни ўрнига кўпроқ маҳаллий амалдорлар ва бойларга қарши бўлган ҳаракатларни ёритиш одат тусига айтади. Аммо, бу ҳолат кўзғолоннинг асосий максали — Ватан мустақиллигини тиклашга қаратилганлигини йўққа чиқара олмайди.

Мен ва отам кичкинагина еримизда эрта-кеч ишлаб, олган ҳосилимизнинг кўп қисмини турли солиқларни тўлаш ва қарзларимиз учун сарфлардик. Айниқса, қишнинг охирларида ва баҳорда менга ухшаш камбағал деҳқонларнинг аҳволи шу даражада ёмонлашар эдики, ҳатто ейишга нон тополмай қолар эдик. Ана шундай вақтларда камбағал деҳқонлар ҳар қандай оғир шартларга рози бўлиб, бойлардан қарз олишга мажбур булардилар. Масалан, мен очдан олиб қолмаслик учун Аҳмаджон бойваччадан 200 сум пулни қарзга олиб, бир йилда қайтариб бериш шarti билан 300 сумлик векселга бармоқ босдим. Аммо бу пулни бир йил давомида қайтариб беролмай, икки йил дегандagina бошқа кишилардан қарз олиб, бойдан қутулдим. Лекин бундай кейин ҳам қарздорликдан қутула олмадим.

Бизлар таноб пули, тутун пули, қоровул пули, сув пули, назир пули ва бошқа шунга ухшаш турли хилдаги солиқларни тўлашга мажбур эдик. Бойлар ва бошқа текинхурлар камбағал деҳқонларни хурлар ва «хашнакпурушлар» деб камситар эдилар. Шунинг учун ҳам камбағаллар билан бойлар уртасида бир-бирини кўролмаслик ва узаро зиддият кучли эди. Камбағалларнинг бойларга бўлган нафрат ва ғазаби мардикорликка олиш тўғрисидаги хабар муносабати билан очик курашга айланди. Шаҳарнинг деярли ҳамма аҳолиси — ҳунармандлар, косиблар, камбағал деҳқонлар ва кучаларда ишсиз сарсон бўлиб юрганлар 1916 йилнинг рўза ойида Ҳрдатагига эрта тонгда тупландилар. Мен ҳам уз маҳалламдаги камбағал ҳамроҳларим билан бир туда бўлиб, Ҳрдатагига келдик. Бу ерда тахминан 15 мингдан ортиқ киши тупланган эди. Соат 9—10 ларда шаҳарнинг чор ва маҳаллий амалдорлари ҳам Ҳрдатагига етиб келдилар. Уларнинг орасида мингбошилар, полиция ходимлари ва бир неча беклар бор эди. Уларнинг келиши зolimларга қарши курашга тупланган камбағалларнинг нафратини авж олди. Мен ва менга ухшаш, жабр-зулмдан азоб чеккан киппilar, «Мардикорликка бормаймиз!», «Мардикорликка бойлар борсин!» — деб норозилик билдира бошладик. Бундай овозлар майдоннинг ҳамма ёғидан эшитилиб, шовқин-сурон бўлиб кетди. Шу вақт қандайдир

«Ур!»— деган даъват эшитилди. Мен ва бошқа кўн сонли «эски чопонлилар», «хашакпурушлар» амалдорларга ҳужум бошладик. Мавлонбек ва Маҳмудбек мингбошилар оломон орасида қолиб кетди. Шу хилда бир узбек миршаби ва полиция старшийси ҳам улдирилди. Шундан кейин мен уз ҳамроҳларим билан Урдатагига жойлашган кино биносига бир полицияни қувлаб бордик. Бу ерда мен деворда осилиб турган подшоҳ Николайнинг суратини олиб йиртиб ташладим ва оёқ остига олиб тепкиладик. Шундан сунг Урдатагига тупланган кўзғолончилар уз маҳаллаларида курашни давом эттириш учун тарқалдилар. Мен ҳам уз ўроқларим билан маҳалламизга қайтдик.

Шу куни оқшомда Фарғонадан казак солдатлари етиб келиб, кўзғолончиларни калтак остига олиб, уларнинг қўлларини қамадилар. Ҳибсга олинганлар орасида мен ҳам бор эдим. Кўзғолончиларнинг уйлари тинтув қилинди ва оилалари оёқ ости қилинди. Бизларни Марғилон шаҳридаги Янгибоғ маҳкамасига қамаб, казак солдатлари ҳушимизни йўқотгунча йўтон таёқлар билан калтақладилар. Казак солдатлари мени милтиқнинг қўноғи билан урган эди. Бизларни Янгибоғ маҳкамасидан Фарғона турмасига олиб кетдилар. Қамоқдагилар бىр-бирларига ўз қилган ишлари ҳақида сузлаб беришди. Чунончи, косиб Малла Қосимов бир тула камбағаллар билан Урдатагидан қайтиб, уз маҳалласида Ҳусанхужа эшоннинг уйига бориб, уни улдирганликлари ва мол-мулкларини талаганликларини сузлаб берди. Шунингдек, косиб Аҳмадали эса, Мавлонбек мингбошини биринчи булиб йиқитганлиги ҳақида ҳикоя қилди.

Биз Фарғона турмасида жуда оғир шароитда яшадик. Тахминан 2—3 ойлардан сунг бизларни суд қилиб, 13 кишини осишга ҳукм қилишди. Ҳукм қилинганлар орасида Мукаррамхон Юсуфалихужасев, Малла Қосимов, Охунжон Бобоев, Мумин Абдумуталов ва мен бор эдик. Шундан кейин бизларнинг оёқларимизни кишанлаб, ҳаммамизни алоҳида бир хонага қамадилар.

84 нафар кўзғолончи турли муддатдаги каторгага ҳукм этилди. Суд давомида Марғилондан шаҳар полицмейстери Пахотин, Саидахмад эшон, полиция хо-

димлари ва бошқа бой кишилар даъвогар бўлиб бизларни қораладилар. Орадан 15—16 кун утгач, ҳаммамизни турма йулагига олиб чиқиб, орамиздан қўзғолонда фаол қатнашган Нурмат ва шаҳар қозисининг укаси Мукаррамхонни ажратиб олиб, бизни яна ётган хонамизга қайтардилар. Шу куни тунда Нурмат ва Мукаррамхонни турма ҳовлисида осиб улдирганликларини эшитдик.

Бир неча кунлардан кейин бизга берилган улим жазосини узоқ муддатли Сибирга сургун қилиш билан алмаштирганликларини бизга хабар қилдилар. Аммо биз инқилоб туфайли озод бўлдик.

МАВЛОН ЛАЙЛАЕВ

Туғилган йили — 1884

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Тошмозор маҳалласи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Қассоб*

Ўзининг машғулоти — *Чорикор, мардикор, ғишт терувчи*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Фарғона шаҳри, Садовая кўчаси, 11-уй*

Лайлак исмли отам қас-
собчилик билан шуғулла-
ниб, мен гудаклик вақт-
даёқ улиб кетган экан. 3

бола билан бева қолган шўрлик онам бойларнинг эпигида чури бўлиб, кўп машаққатларни бошидан кечирган. Отамнинг вафотидан 7—8 йил утгандан сўнг онамни бир чоракор хотинликка олди. Мен ёшлигимга қарамасдан угай отам билан биргаликда Магмусабойнинг ерида чоракорлик қилдим. Ҳаётимиз жула оғир бўлганлигидан ҳаммавақт йўқчиликда ва азобуқубатда яшадик. Мингбошилар, судхурлар ва бошқа кишилар бизларни ҳайвон каби ишлатиб, ҳаддан ташқари зулм утказардилар. Купинча мен чоракорликдан бош тортиб, шаҳарда ҳаммолчилик, ғишт қуйиш,

куча супуришни ва бошқа шунга ухпаш ишлар билан шуғулланар эдим. Лекни, ҳар қандай ҳаракатларимда ва тинмай ишлаганимга қарамасдан қорним нонга, устим кийимга ёлчимас эди. Гоҳ қишлоқда угай отамникида, гоҳ шаҳарда узимга ухпаш уртоқларимникида яшаб сарсонликда умр кечирдим.

1916 йил рамазон кунларидан бирида қишлоқдан шаҳарга тушганимда бойлар камбағалларни мардикорликка олар эмиш деб эшитдим. Бу хабар фақат мени эмас, балки ҳамманинг газабига газаб қушди. Бунинг натижасида, золимларга қарши бош кутариш ва мардикорликка бормаслик учун курашиш камбағалларнинг бирдан-бир тилаги бўлиб қолди. Уша куни эрталаб Урдатагига чамаси 20 мингта яқин халойиқ йиғилди. Бу ерга тез орада чор ҳукуматининг амалдорлари ва маҳаллий бойлар ҳам қўлларида қоғоз ушлаган ҳолда етиб келдилар. Улар чойхонанинг баланд супасига чиқдилар. Маҳмудбек мингбоши у ердан туриб халққа қараб, «Осмон баланд, ер қаттиқ, шунинг учун ҳеч қаёққа биздан қочиб қутулолмайсизлар, биз сизларни нима қилсак қилаверамиз, мардикорликка боришларингиз шарт!» — деганда бизлар унга қараб, «Сен золим, узинг бор!», «Тунғиз мингбоши йўқолсин!», «Биз бормаимиз!» — дея бақирдик. Шундан кейин тўлолон бошланиб кетди. Мен ҳам золим мингбошилардан аламимни олиш пайти келди деб уларга ташландим. Биринчи бўлиб Маҳмудбек мингбошини ерга йиқитиб, «қўлга тушдингку» деб икки қўлим билан томоғидан буггандим, хириллаб, овози чиқмай қолди. Шу ондаёқ оломон қўлида тутган нарса билан мингбошини уриб улдирдилар. Шундан кейин мен бир тўда ҳамроҳларим билан Маҳмудбекнинг уйини куйдириш ва мол-мулкини талаш учун кетдик. Қўзғолончилар сафининг олдида кетаётган эканман, йўлда учраган Ҳамид исмли миршаб менга ўқ узди, аммо ўқ менга тегмади. Шу заҳоти ҳамроҳларим билан бирга миршабни отдан йиқитдик. Оломон Ҳамид миршабни ҳам тош ва гиштлар билан уриб пачақлаб ташлади. Бошқа бир казак миршаби қайдандир келиб қолиб, менга қилич солди. Гарданимдан қоп-қора қон қуйилиб кетди. Дустларим тезда ярамни белбоғ билан боғлаб қўйдилар. Казак миршаби эса қочиб қутулди.

Биз Маҳмудбек мингбошининг уйига бориб, бутун мол-мулкини таладик. Мен уз уртоқларимга мингбоши уйидаги чиройли қилиб ишланган узун дорпечларни ҳам олишларини буюрдим. Маҳмудбекнинг уйида ҳеч нарса қолмади деса булади. Шундан кейин мен Ақшоқ қишлоғига — утай отамникига қочиб кетдим. Эртасига шаҳарга қовун сотишга тушган бир дсҳқон, шаҳарда миршаблар мени ахтараётганликларини, агар мени толиб беришмаса купчиликни жазолашларини хабар қилди. Бу хабарни эшитиб, ихтиёрий равишда шаҳарга тушдим ва қамоққа олиндим.

Мени Янгибоғдаги маҳкамада оёқ-қулларимни боғлаб, казак солдатлари калтаклашди. Хушимдан кетиб қолдим. Бошқа қузғолончилар ҳам — мен сингари раҳмсиз жазоландилар. Янгибоғдаги маҳкамада 3 та узбек аёли қузғолонга фаол қатнашганликлари учун қамалган эди. Бу ерда қиличдан жароҳатланган яра оғриги зўрайиб кетди. Бир қанча вақт ўтгандан сўнг суд қилиниб, 15 йиллик сургунга бадарға қилдилар. Сибирдан 1917 йилдан кейингина она шаҳрим Марғилонга қайтиб келдим.

РАҲМОН РАЗЗОҚОВ

Туғилган йили — 1890

Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Яккатут маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти —
Арава устаси

Ўзининг машғулоти —
Отасига ёрдамлашган, шогирд

Ҳозирги вақтдаги манзили —
Фарғона шаҳри, Тошлоқ тумани, Бирлик қишлоқ кенгаши.

1916 йилга қадар мен тугилиб устан Яккатут қишлоғидаги экин майдонларининг анча қисми Мансурхужа мингбоши, Саидах-

мадхужа ва Мамажон каби бойларнинг қўлида эди. Бу бойларнинг ерларида деҳқонлар чоракор сифатида ишлаганлар. Чоракорлар тинмай ишлашларига қарамай ҳеч вақт уз турмушларидан мамнун бўлмаганлар. Чунки, ер эгаси бўлган бой чоракор меҳнат қилиб етиштирган ҳосилнинг кўп қисмини ўзига олиб, қолган оз қисмини чоракорга бера эди. Чоракорлар муҳтожлик натижасида бойлардан қарз олишга мажбур бўлганлар. Аммо, чоракор ўз қарзини тулолмай, бойнинг қарздорлик кишанига тушиб, бойнинг ерида худди қўл каби ишлашга мажбур бўлган. Якка ҳўжаликка эга бўлган майда деҳқонларнинг аҳволи ҳам жуда оғир бўлган. Оғир солиқлар ва ҳосилнинг кўпинча унумсиз бўлиши натижасида майда деҳқонлар ҳам қарздор бўлиб қолар, улар ҳам қарзларини беролмай, хонавайрон бўлганлар. Чунончи, бойлар қарз олган деҳқонларнинг ерларини ва мол-мулкларини ўзларига мажбурий равишда тортиб олиш йўли билан берган қарзларини ундирганлар. Масалан, қишлоқдаги Хошимбек Ғозибеков номли бой камбағал деҳқон Қирғиз Исматуллаевнинг ерини ўз қарзини бера олмаганлиги учун тортиб олган. Шундай йўл билан Мансурхужа мингбоши ҳам камбағал деҳқон Холмирза Ҳайитовнинг ерини ўзига қаратиб олган. Қишлоқда камбағалларга тутун пули, сув пули, таноб пули ва бошқа бир қатор солиқлар солинган. Умуман айтганда, 1916 йилги қўзғолон арафасида қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг турмуши жуда оғирлашиб, меҳнаткаш омма зулмга қарши курашиши учун етилиб турган эди.

Ана шундай бир пайтда чор ҳукуматининг подшоҳи узбеклардан мардикорликка олмоқчи бўлиб фармон чиқарди. Бу фармон камбағалларни шу даражада газаблантирдикки, ҳатто хотин-қизлар ва ёш болалар ҳам уз оталари, акаларига мадақкор бўлдилар. Мен яшайдиган қариндошларимнинг маҳалласида туни билан шовқин-суронлар бўлиб, «Чор ҳукумати ва мингбошиларнинг уйи куйсин!», «Мардикорликнинг зулмини ҳам биз камбағаллар тортамызми?!» — дейишиб золимларга қарши очикдан-очик бош кутаришга қарор қилдилар. Мен ҳам буларнинг ҳаракатига қўшилиб, қўзғолонда иштирок этдим. Чунки, мингбошиларга ва бойларга, бошқалар билан бир қаторда ме-

нинг ҳам аламим бор эди. Чунки, отам бир қатор солиқларни тўлаши билан биргаликда, мингбоши ва бошқа бойларга тегишли араваларни тузатганда, улар отамга иш ҳақи бермас эдилар. Отам индамай, аламини ичига ютиб юрарди. Мардикорликка олиш туғрисидаги хабар тарқалган куннинг эртасига эрталаб шаҳарнинг Урдатагига 20 мингга яқин одам тўпланди. Буларнинг қулида ойболта, пичок, йўниланган таёқларни кўриш мумкин эди. Урдатагига халқнинг тўпланганлигини эшитган чор ҳукумати ва маҳаллий амалдорлар халқни юпатмоқчи бўлиб, мардикорликка олишнинг гуё камбағалларга фойдали иш эканлигини тушунтиришга интилдилар. Аммо, халойиқ учига румол боғлаган таёқларини осмонга кўтариб, «Мардикорликка бормаймиз!», «Золимлар борсин!» ва «Ур!» — деган овозлар кўтарилди. Қўзғолончилар амалдорларга ҳужум қилиб, Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошиларни оломон қилиб ўлдирдилар. Мен Маҳмудбек мингбошининг улигини хотинлар томонидан тошбўрон қилинишини ўз кўзим билан кўрдим. Мингбошиларни ўлдиришда ўзим ҳам бевосита қатнашдим. Одамлар мингбошиларнинг мурдалари тепасида туриб, «худога шукур, золимлардан қутулдик» деб шукрона қилардилар.

Қўзғолон вақтида чор ва маҳаллий миршаблардан ҳам кишилар ўлдирилди. Шу воқеалардан кейин мен ўз қишлоғим Яккатутга қочиб кетдим ва шаҳарда қўзғолон бўлганлигини хабар қилдим. Бу хушxabардан руҳланган яккатутлик дехқонлар ҳам оёққа турдилар. Яккатут ва унинг атрофидан келган чоракорлар, хонавайрон бўлган майда дехқонлар ва бошқа камбағаллар биргаликда қўзғолон кўтариб, золимларга ва чор ҳукуматига қарши курашдилар. Қўзғолончилар Мансурхужа мингбошини уйдан олиб чиқиб, «Бизни устимиздаги зулм озми?», «Мардикорликка бойлар борсин!» — деб унга ҳамла қилдилар. Мингбоши қочиб қутулди. Қўзғолончилар унинг уйига бостириб кириб, мол-мулкни талон-тарож қилдилар. Новвойчилик билан шуғулланган камбағал М. Солиев Мансурхужа мингбошининг уйдаги шкафини очиб, бутун қарз векселларини олди ва қўзғолончиларга қараб, «Энди ҳаммангиз қарздорликдан қутулдингиз», — деб вексел-

ларни ёқиб юборди. Бу орада элликбоши Мирзарайим қузғолончилар томонидан ҳушидан кетгунча калтакланди. Пешиндан кейин қочиб кетган Мансурхужа казак солдатлари билан келиб, уч кишини отдириб ташлади. Куп кишилар калтакланди ва қамоққа олинди. Қузғолончиларнинг фаол қатнашчиларидан 58 кишини, жумладан, мени ҳам тутиб, Фарғона турмасига қамадилар. Бу ерда ҳаммамиз суд томонидан турли муддатлар билан ҳукм қилиндик. Марғилон шаҳридаги Урдатаги қузғолонида мингбошиларни улдиришга ташаббус курсатган камбағал Нурмат билан қузғолоннинг актив қатнашчиси Мукаррамхон осиб улдирилди. Мени эса 4 йил каторга жазосига ҳукм қилдилар.

1917 йилда Марғилонга қайтиб келдим.

МУЗАФФАР ҒОҒУРОВ

Туғилган йили — 1889

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Машад даҳаси, иккинчи Қорахўжа маҳалласи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Дехқончилик, кўнчи*

Ўзининг машғулоти — *Отасига ёрдамлашган*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, 98-мавзе, 19-уй.*

Урдатаги қузғолонидан икки кун олдин Саид-аҳмадхужа Ғиёсхужаевнинг уйида чор ҳукуматининг чиновниклари, тўрт мингбоши, тўрт депутат ва бошқа ҳукумат катталари йиғилишиб, мардикорликка олиш тўғрисидаги фармонни амалга ошириш масаласи буйича муҳокама утказилганлиги шаҳарга маълум бўлиб қолди. Мингбошилар ва бошқа амалдорлар бой болаларини мардикорликдан олиб қолиш шарти билан пора олдилар ва мардикорлик рўйхатига камбағалларни киргиздилар. Бу хабарларни кенг тарқалишига

Қосимхужа қозининг кичик укаси Мукаррамхон сабабчи булган эди. Мукаррамхон ҳар даҳага одам юбориб мардикорликка фақат камбағаллардан олинмоқчи эканлигини хабар қилди. Шундан кейин камбағаллар ҳар жойларда тупланиб, золимларга қарши қузғолон қилишга аҳдлашдилар. Уша куни эрталаб Урдатагидаги майдонга бир неча минг киши тупланди.

...Чор ва маҳаллий амалдорларга ҳужум бошланиши билан Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбоши, Аҳмад ва Суязов деган миршаблар оломон қилиниб улдирилди. Қолган золимлар отга миниб ҳар томонга қочдилар. Шу воқеа юз бераётган вақтда Костья Марков исмли полиция старшийси яқин уртадаги телефон будкасига кириб кетди. Мен ва Кимсан Иброҳимов миршаб телефон орқали аскарларни чақиришини англаб, дарҳол телефон симини узишга киришдик. Кимсаннинг ердами билан будка устига чиқиб, телефон симини узиб ташладим. Буни кўрган миршаб қилич билан менга ҳамла қилди-да, отга миниб қочиб кетди. Уша куни кечқурун Фарғонадан келган солдатлар қўлига тушмаслик мақсадида, аввал Қўқон ва Андижон, сўнгра Тошкентга қочганлигим бефойда булиб, қўлга тушдим.

КИМСАН ИБРОҲИМОВ

Туғилган йили — 1889

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Тоғлик маҳалласи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Кавушдўз косиб

Ўзининг машғулоти —

Марғилон шаҳар почта-телеграф ишчиси

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Марғилон шаҳри, Пушкин кўчаси, 125-мавзе, 36-уй.

Менинг отам Марғилон шаҳрида ямоқчилик ва кавуш тикиш билан шугулланган. Ёлғиз отам оила-

мизни таъминлай олмаганлиги сабабли ёшлигимданок бойларнинг энигида малайлик қилдим. Шунингдек, қоровулчилик, мешкобчилик, новвойларга югурдак ва извошчилик ишларини ҳам қилганман. 1915 йилда телефон тузатиш ҳунарини урганишга шогирд тушдим. Бу иш ҳам мени қашшоқликдан қутқара олмади. ...Кузғолон кундан бир кун аввал, кечаси маҳалларда, кучаларда ва уйларда кишиларнинг йиғилишиб, «Бир ёқадан бош чиқарайлик!», «Золимларга қарши курашайлик», «Золимларнинг дастидан қачон қутуламиз» дейишиб, рўза саҳаридан кейин Урдатагига тупланишга келишишди. Мардикорликка олишга қарши курашаётганлар сафида бадавлат оилалардан ҳам йигитлар бор эди. Қаландархона даҳасининг қозиси Қосимхонхужа ва унинг укалари Умархон ва Мукаррамхонлар шулар жумласидан эдилар. Айниқса Мукаррамхон мардикорликка қарши курашда фаол қатнашди. У кузғолондан бир кун аввал туида маҳаллама-маҳалла от югуртириб, мардикорликка камбағалларгина олинмоқчи эканлигини хабар қилди. Рўза саҳаридан кейин Янгибоғда жойлашган полиция маҳкамаси олдиға кўп одамлар тушланиб, чор ҳукумати амалдорларининг чиқишини талаб қилди. Аммо, улар қўқиб, халқ кузига қуригмадилар. Шундан кейин халойиқ азонга яқин Қаландархона даҳасидаги Жармачитга келди. Бу ерда ҳам кўп одамлар тушланиб турган эканлар. Ҳаммамиз Қосимхужа қозидан, «Сиз қози була туриб, нима учун адолатсизликка қарши чиқмайсиз!» — деб ҳақиқат талаб қилганимизга чиқолмай, у бизнинг томонимизга ўтди ва бизлар билан бирга Саидахмадхужа заводчиникига борди. Заводчи бой шаҳарнинг энг катта бойларидан бири бўлиб, мардикорликка олишнинг тарафдорларидан эди. Саидахмадхужа узининг бу фаолияти билан чор ҳукуматыга хизмат кўрсатмоқчи эди. У 4—5 мингдан ортқ одамларни узига қарши келаётганларидан хабар топиб, Фарғонага қочиб кетган экан. Шунга айтиш керакки, Саидахмадхужага қарши юрганларнинг орасида унинг ихтиёрида ишловчи ипчилар ҳам кўп эди.

Биз Саидахмадхужани уйдан тополмай Урдатагига келдик. Сафимиздагилар сони тинмай ошиб борарди. Биз Урдатагига келганда у ерда ҳам жуда кўп сон-

даги кишилар йиғилганини кўрдик. Ордан куп утмай чор ҳукуматининг мансабдорларидан бири мардикорликка олиш тугрисидаги фармонни ўқиб тамомламасданоқ, эски йиртиқ чопон кийган бир камбағал турганларнинг елкасидан-елкасига эмаклаб ўтиб, фармонни ўқийтган мансабдорга ташланди ва уни қўлидаги қогозни юлиб олди. Мансабдор эса унга қарата ўқотишга чоғланди-ю, улгуролмади.

Қўзғолончилар маҳаллий амалдорларга ҳужум қилиб, уларни оломон қила бошладилар. Мен эса Урдатагидаги полиция будқасидан телефон орқали Фарғонадан аскар чақиритишга интилаётган миршабни куриб, Музаффар Гафуров билан телефон симини уздик. Қўзғолон вақтида мингбошилардан Мавлонбек ва Маҳмудбек ўлдирилди. Ҳатто, Маҳмудбек мингбошининг мурдаси тошлар билан пачоқлаб ташланди. Маҳмудбек мингбошининг қиличини Мавлон Лайлаев тақиб олиб, «золимларни қирамиз» деб бир тўда қўзғолончиларга бош бўлиб кетаётганлигини кўрдим. Иккинчи мингбоши Мавлонбек қапоннинг жувор бозорида ўлдирилди. Бу ерда чойхона қуринг учун келтирилган гишт уюми Мавлонбек бошига ёғилди ва у гишт тагида қолиб кетди. Қўзғолончиларнинг бир қисми чор ҳукуматининг Суязов номли полиция старшийсини қувлаб бориб, ҳозирги электр станциясининг рунарасида оломон қилиб ўлдирди. Уртадагидаги Қодиржон носфурушнинг дўконига беркинган иккинчи бир миршаб ҳам ўлдирилди. Қўзғолончиларнинг бошқа бир қисми Аҳмад миршабни ўлдирдилар. Қўзғолончиларнинг катта бир қисми амалдорларнинг уйларига бостириб бориш учун ҳар маҳаллага тўда-тўда бўлиб кетдилар. Чунончи, Мавлон Лайлаев билан биргаликда Урдатагидан кетган қўзғолончилар Ҳусанхужа бойни ўлдирдилар ва унинг мол-мулкани талон-торож қилдилар.

Урдатагидаги қўзғолон казак солдатларининг куч билан бостириши, қўзғолончиларнинг қамоққа олиниши билан тугади.

УМАРХОН ЮСУФАЛИХУҶАЕВ

Туғилган йили — 1866

Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Қаландархона даҳаси Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоғи — Қози

Ўзининг машғулоғи — Қози

Ҳозирги вақтдаги манзили — Марғилон шаҳри, Тельман кўчаси, 122-мавзе, 135-уй.

1916 йилнинг 11 июлида Марғилон шаҳрининг ҳукумат бошлиқлари, жумладан, полиция бошлиқлари ва мингбошилар ўзбеклардан мардикорликка олиш туғрисидаги императорнинг фармонини олган

ликлари маълум бўлди. Ушбу хабар шаҳар аҳолисини газаблантириб, уларнинг қўзғолон кўтаришига олиб келди. 11 июлдан кейинги кунга ўтар кечася ҳар маҳаллада камбағалларнинг йиғилишлари бўлиб, қўзғолон қилиб, норозилик билдиришга келишиб олинди.

12 июлнинг эрта азонида Урдатагига шаҳарнинг ҳар томонидан оламлар келиб тўплана бошладилар. Шаҳар амалдорлари шу ерда мардикорликка олиш фармонини расмий суратда эълон қилдилар. Фармон уқиб эшитдирилаётган вақтда халойиқ шовқин-сурон кутариб, «Жон берсак ҳам, мардикор бермаймиз!» — деб бақирди. Қисқаси, қўзғолон Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошиларнинг улдирилиши ва мингбошилар уйлариининг таланиши билан тутади. Уша кун кечкурун қўзғолонда иштирок этган акам Қосимхўжа (Қаландархонаниннг биринчи қозиси), укам Мукаррамхон ва мен қамоққа олиндик. Укамни биздан кейинроқ ушлаб келишди.

1916 йилнинг октябрь ойида бизларни суд қилиб, мени ва акамни 15 йил қамоқ жазосига, укам Мукаррамхонни эса осиб улдиришга ҳукм қилдилар.

Шунга биноан укамни Фаргона турмасида осдилар. Мени ва акамни Самарқандга юбордилар. Бу ердан биз чор ҳукумати ағдарилгандан кейин озод қилиндик.

НАЗИР АБДУЛЛАЕВ

Туғилган йили — 1897

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Қаландархона даҳаси*

Маҳаллабеклар майдони

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Чоракор

Ўзининг машғулоти —

Бойларнинг хизматкори, извошчиси

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Марғилон шаҳри, Водопянов кўчаси, 71-уй, 55-хона.

Ҳозирги вақтдаги

машғулоти — *Поэтирон*

1914—1916 йилларда мен бойларнинг эшигида хизматкорлик қилдим, Мирзакарим Саримсоқов

деган бойнинг извошини ҳайдадим. Шаргимиз буйича, бой менга ойига 6 сўм бериши керак бўлса ҳам, аслида бу пулнинг оз миқдорини берар еки бутунлай бермас эди. Отам эса гоҳ чоракор, гоҳ хизматкор бўлиб, бир бурда нон учун сарсон бўлган. Бизнинг оиладек ночор оилалар маҳалламизда купчиликни ташкил этарди. Марғилон шаҳридаги Саидахмадхўжа, Маҳмудбек мингбоши, Мавлонбек мингбоши, Ҳусанхўжа эшон, Муминжон ва бошқа бойлар, шунингдек, чор ҳукуматининг амалдорлари инсофсизликда учига чиққан эдилар. Ўз жойимиздаги ғалвалар етмагандек, энди бизларни бошқа юртларга олиб бориб, мардикор сифатида ишлатмоқчи бўлди.

Урдатагига тупланганлар орасида қўйинларига тош солиб келган ва қўлларига таёқ ушлаган камбағаллар

купчиликни танкил этарди. Мен ҳам чунтагимга ва қўйнимга топ солиб, шайланиб турардим. Қўзғолонда Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошилардан тапқари маҳаллий ва чор ҳукумати амалдорларидан яна 7—8 киши оломон остида улдирилди. Қўзғолончиларнинг орасида Нурмат билан Мавлон Лайлаев айниқса катта жасорат кўрсатиб, мингбошиларни улдиришда ва уларнинг мол-мулкларини талашда жонбозлик кўрсатдилар.

Кечга яқин казак солдатлари шаҳарга келиб кўп одамларни Янгибоғдаги маҳкамага қамадилар ва аёвсиз жазоладилар.

Қўзғолон қатнашчиларининг устидан олиб борилган суд ҳам ғайри қонуний тарзда кечган. Улар рус тилини билмасликларига қарамай «жиной иш» ўша тилда олиб борилган. Умуман суд помигагина ўтказилиб қўлаб бегуноҳ кишилар суд ҳукми билан жазога тортила берган. Чор маъмуриятининг бу сиёсати туфайли қамалганларнинг оилалари боқувсиз қолиб хонавайрон булдилар.

МУҲАММАДРАСУЛ МУҲАММАДИБРОҲИМОВ

Туғилган йили — 1890

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Машад даҳаси, иккинчи Оталик маҳалласи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Тўнфуруш

Ўзининг машғулоти —

Тўнфуруш

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Марғилон шаҳри, 66-мавзе, 50-уй.

Чор ҳукумати даврида Марғилон шаҳрида бойлар ва камбағаллар ўртасида зиддият янада чуқур илдиз отди. Маҳаллий бойлар ва чор ҳукумати фуқароларни

ҳар вақтдагидан кўра қаттиқроқ хўрладилар ва эдилар. Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошилар оддий халқ кузига азроилдек кўринарди. Улар бегуноҳ камбағалларни оёқ остига олиб тепар ёки қамчи билан урар эдилар. Мингбошилар ва бошқа бойлар узларининг қилган адолатсизликлари учун мутлақо жазога тортилмас, чунки чор ҳукуматининг амалдорлари ва бошқа давлат кишилари бойларнинг тарафида туриб, бегуноҳ камбағалларни қоралар эдилар. Қарздорларнинг аҳволи жуда аянчли эди. Бундай вақтда камбағал янада хонавайрон булар эди. Масалан, Маҳмудбек мингбоши этикдўз Охунжон Мирзакаримовни қарзини бера олмаганлиги важдан ери ва мол-мулкани зўрлик билан тортиб олиб, унга берган қарзини бир неча мартаба ортиги билан ундириб олган эди. Ана шундай шароитлар қобиғидаги зиддиятлар етилиб, ниҳоят 1916 йилда қўзғолон кўтарилди. Қўзғолоннинг булишига мардикорликка олиш тўғрисидаги ҳаракат туртки бўлди.

Қўзғолондан бир-икки кун олдин Маҳмудбек мингбоши катта ўтиришларда, «энди пахтамиз очилди», «энди пахтамизни терамиз» деб мақталиб жаврабди. Дастлаб, бу гапларга ҳеч ким тушунмабди. Фақат қўзғолон буладиган куни кечаси Маҳмудбек мингбошининг «пахтамизни терамиз»ининг маъноси аён бўлиб қолди. Чунончи, камбағалларни ва бошқа унчалик бой бўлмаган кишиларни мардикорликка олиш тўғрисида рус подшосининг хабари келган экан. Ана шу мардикорликка олинишидан Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошилар фойдаланиб, пахтадан олинадиган даромадга ухшаш катта даромадга эга бўлмоқчи эканлар. Уларнинг ўрнига мингбошилар фақат камбағалларни мардикорлик рўйхатига езиб, бойлардан катта пора олганликлари маълум бўлди.

Ўрдагидаги қўзғолончилар орасида отам билан мен ҳам бор эдик. Чор ҳукумати фармонининг ярми ўқилмасданоқ, халқ орасида камбағалларнинг норозилиги бошланди. Натижада Мавлонбек ва Маҳмудбек мингбошилар улдирилди. Қўзғолончиларнинг бир қисми камбағал Йулдош аттор бошчилигида Ўртадагидаги томошахонага полицияни қувиб боришди. Бу қўзғолонда отам Муҳаммадиброҳим Мирсаидов, укам

Ҳошимжон Муҳаммадиброҳимов ҳам қатнашишди. Уша куни кечқурун отамни, мени ва укамни Янги-боғ маҳкамасига олиб бориб, қамадилар. Бу ерда казак аскарлари оёқ-қўлларимизни боғлаб, калтакладилар.

Мен 40 кун давомида, отам 80 кун давомида бир оз узимизга келдик. 82 кишини, жумладан, бизларни ҳам Фарғонага олиб бориб суд қилдилар. Судда гувоҳ ва даъвогар сифатида Марғилоннинг мингбошилари, бойлари ва амалдорлари қатнашдилар. Қўзғолоннинг фаол иштирокчиларидан Нурмат ва Мукаррамхон суд ҳукми билан осилдилар. 75 ёшли отам 15 йилга, мен бир йилга, 20 ёшли укам 3 йилга ҳукм қилиндик.

Кўп одамларнинг ушланганлиги туфайли қамоқхонада оёқ босишга жой қолмаган эди. Бундан ташқари ҳавонинг иссиқ бўлиши нафас олишни қийинлаштирарди. Кўплаб кишилар дардга чалингандилар. Менинг куз унгимда бир неча бегуноҳ кишилар дундан куз юмдилар.

РАҲМАТИЛЛА МАҚСУДОВ

Туғилган йили — 1886
Туғилган жойи — *Марғилон уезди, Тошлоқ волости, Тожик қишлоғи*
Миллати — *Ўзбек*
Отасининг машғулоти — *Камбағал деҳқон*
Ўзининг машғулоти — *Камбағал деҳқон*
Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, 45-мавзе, 22-уй*

Ёзёвон волостига қарангли қишлоқлардан ва, шунингдек, бизнинг қишлоғимиздан кўп сонли камбағаллар Марғилон шаҳрининг чеккасидаги Наманганга борадиган йўлда,

Чиганоқ деган жойда туландилар. Бу ерда ҳукумат идораси жойлашган эди. Ғазабланган халойиқ «Мардикорликка бормаимиз!» — деб амалдорларга қараб тош отдилар. Полиция ва мингбошилар эса халойиққа қараб уқ уздилар ва одамларни калтаклай бошладилар. Шундан кейин қўзғолончилар тўсатдан ҳужумга ўтиб, золимлардан бир нечтасини ўлдирдилар. Аммо, қўзғолон бостирилди ва кўп кишилар қамоққа олинди ва қаттиқ жазоланди. Чиганоқдаги қўзғолонда бевосита қатнашганлигим учун мен ҳам яшириндим. Лекин, маълум вақтдан сўнг мени мажбурий суратда мардикорликка юбордилар. Ёзёвон волостидан жами 100 киши мардикорликка олинди. Булар билан мени Тошкент орқали Тамбов губерниясига қарашли Либиский шаҳридаги чуян заводида олиб бордилар. Бу ерда биз назоратчиларнинг калтаклари ва ҳурлашлари остида кунига 12 соатдан ишлаб, заводга руда ташидик. Очликдан ва совуқдан бир неча ҳамроҳларимиз ҳалок бўлдилар.

Чор ҳукумати ағдарилгандан кейингина бизлар уз Ватанимизга қайтишга муваффақ бўлдик.

ИСЛОМ РАҲИМОВ

Туғилган йили — 1875

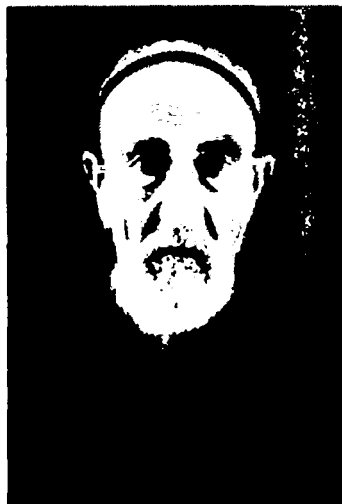
Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Сопилтўда даҳаси, Сопилтўда маҳалласи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Темирчилик*

Ўзининг машғулоти — *Темирчилик*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, 163-мавзе, 15-уй*

Отам ва мен кетмон, уроқ ва омоч тиги ясар эдик. Отам вафот этгач, бир ўзимга темирчилик билан шуғулланиш оғирлик

қилди. Шундан кейин турли ишлар билан шугулландим. Отам тириклик вақтида ҳовлимизнинг ичкарасини Алиёрбой қулига утиб кетиши бизни анча хонавайрон қилган эди. Бечора отам муҳтожлик натижасида Алиёрбайдан олиб, вақтида қайтара олмаган 40 тилла туфайли ичкари ҳовлимизни унга бериб, қарздан қугулган эдик.

Шаҳардаги ипак газлама тикувчи косиблар устакорларнинг қулида ишлаб, тайёрланган газламанинг ундаг бирини ёки саккиздан бирини олар эдилар. Косиблар купинча устакорлардан қарз булганлигидан уша арзимас газламани ҳам ололмас эдилар. Бойлар камбағалларни турли қийинчиликларга мубтало қилиб, бойлик орттирардилар. Масалан, Кунжак маҳалласидаги Усмончабой бир камбағал деҳқоннинг ерини ўзи ерига қўшиб олиш мақсадида маҳалла катталарини зиёфат қилиб, улардан камбағал деҳқоннинг ерини олиб беришларини талаб этади. Оғзи мойланган маҳалла катталари камбағал деҳқоннинг кўрпакларида мажбурий равишда кучага олиб чиқиб ташлаб, унинг ерини бойга зўравонлик билан олиб бердилар.

Ана шулар натижасида ва мардикорликка олиш хабари камбағалларни 1916 йилда қўзғалишга ундади. Қўзғолондан бир кун илгари кечқурун Мукаррамхон қўлимга 4 булак хат бериб, тўрт даҳага тарқатишим кераклигини айтди. Бу ерда шунга айтиш керакки, Мукаррамхон қозилар оиласидан бўлишига қарамасдан, камбағалларга хайрихоҳ эди. Мукаррамхоннинг топшируви билан 4 дона хатни тарқатиб қайтгач, чойхонага киришим билан орқамдан Маҳмудбек мингбоши Шоюсуф ва Азим миршаблар билан келиб мени тутдилар. Улар хат тарқатганлигимни сезиб қолишган экан. Миршаблар Маҳмудбек мингбоши бошчилигида мени боғлап, оёқ болдиримни тилиб орасига туз сепдилар. Шу онда Мукаррамхон келиб Маҳмудбек мингбошига, «Эртalik умринг борми ёки йўқми, ҳадеб ваҳшийлик қилаверасанми?! Бу камбағал сенга нима ёмонлик қилди!» — деб унга дўқ қилди. Мен шундан кейин ҳушимдан кетиб қолибман. Эрта билан азонда қўзимни очсам уйимда етибман. Шу вақт кучадан шовқин-суронлар эшитилди. Мажолим йўқлигига

қарамай, базур Урдатагига чикдим. Қузғолон авж олган экан. Булаётган воқеаларни бир чеккадан кузатиб турар эканман, узим уз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилаётган камбағаллар сингари уч ололмаётганлигимдан афсусландим. Уша куни, чамаси кеч соат 5—6 ларда казак солдаглари келганлигини эшитиб, Тошкентга қочиб кетдим.

Бу шаҳарда турли жойларда яшириниб юрдим. Сунг мардикорлик ва бошқа улгуржи ишлар билан шуғулланиб рузгорни зурга тебратиб гурдим. Кийимларим шу даражада эскириб ва йиртилиб кетган элики одамлар менга ҳайратланиб қарардилар. Турли хил кишиларнинг эшигида ишлашга тўғри келди. Айримлари менга раҳми келиб озиқ-овқатдан ташқари кийим-кечак ҳам берардилар. Бир куни кучадан шовқин-сурон эшитилиб қолди. Одамлардан суриштириб билсам зolim подшоҳ тахтдан ағдарилган экан. Шундан сунг уйимга қайтдим.

ОРИФЖОН АБДУҒАФУРОВ

Туғилган йили — 1875

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Сегаза кўчаси, Ўрта Қадим қишлоғи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Камбағал деҳқон

Ўзининг машғулоти — *Мирза*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, Навоий кўчаси, 20-мавзе, 144-уй*

Марғилон шаҳрининг Урдатагида қузғолон булган куни тахминан соат 11—12 ларда Қуқондан етиб келдим. Чиндан ҳам бундай катта қузғолонни кўрмагандим.

Урдатагига келганимда қузғолончилар Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошиларни ва бошқа амалдорлар-

ни уллириб қуйганликлари менга маълум булди. Бир неча соат утгандан кейин шаҳарга солдатлар келиб ва уйма-уй юриб, қўзғолончи камбагалларни қамокқа олдилар. Қўлга олинганларнинг ҳаммаси Фаргона турмасига юборилиб, суд қилиндилар ва турли муддатларга камалдилар. Улардан бир нечаси эса осийшга ҳукм этилган эди. Буларнинг оиласи мени вакил сифатида Тошкентга, генерал-губернатор Куропаткинга суд ҳукмини енгиллаштиришни талаб этиш учун юбордилар. Чор ҳукумати ва унинг амалдорлари халқ оммасининг суд ҳукмидан жуда қаттиқ норози булганликларидан чучиб, улим жазоси берилган ҳукмни узоқ муддатли қамок жазоси билан алмаштирди. Қўзғолончиларнинг энг фаолларидан булган Нурмат ва Мукаррамхон осилдилар.

Бу икки киши ўз ватани ва халқи учун жонини фидо қилган қаҳрамонлардан эди. Шаҳар аҳолиси уларнинг улиmidан қаттиқ қайғуга ботиб, золимларни лаънатлаганлари ҳамон эсимда.

МАМАЖОН ТОШЎЛАТОВ

Туғилган йили — 1896

Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Қаландархона даҳаси

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти — 1914 йилгача Файзиобод волостининг оқсоқоли, ўртаҳол деҳқон

Ўзининг машғулоти —

Фаргона шаҳри билим юрти-нинг ўқувчиси

Ҳозирги вақтдаги манзили — Марғилон шаҳри, 27-мавзе, 91-уй

Марғилон шаҳрининг Урдатагидаги майдонида булган қўзғолонда чоракорлар, хунармандлардан ташқари завод ишчилари ҳам фаол қатнашган эдилар. Чунончи, 1914—1916 йилларда Марғилонда бир неча

пахта заводи бўлиб, буларда асосан маҳаллий ишчилар ишлар эдилар. Завод эгалари Саидахмадхужа Гиёсхужасв, Мадрайимқори Саримсоқов, Муллақорабек Ботирбеков, Мирзаолим Мирдовидов ва бошқалар ишчиларга жуда қаттиқ зулм утказардилар. Пахта заводи ишчилари 12 соат, ҳатто ундан кўп вақт ишлаб, жуда оз иш ҳақи олганлар. Уларнинг турар жойлари ва турмуш кечиришлари оғир бўлиб, ишчилар орасида турли касалликлар билан оғриганлар оз эмас эди. Шунинг учун ҳам ишчиларни шаҳарнинг бошқа камбағаллари билан биргаликда Урдатагидаги қўзғолонда фаол қатнашаётганликларини ўз қўзим билан кўрдим. Мен бу вақтда ўқишдан таътилга Марғилон шаҳрига келганлигим туфайли Урдатагидаги қўзғолоннинг гувоҳи бўлдим..

Хуллас, қўзғолонда завод ва темир йул ишчилари ҳам темир-терсак ва бошқа нарсалар билан куроллашиб мингбошиларни ҳамда чор амалдорларни улдиришда фаол қатнашиб, озодлик курашига узларининг катта ҳиссаларини қўшдилар.

ТУРСУН МИРЗАБОБОВ

Туғилган йили — 1888

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Журмон маҳалласи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Чоракор

Ўзининг машғулоти —

Чоракор, мардикор, хизматкор

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, Навоий кўчаси, 1-мавзе, 8-уй*

Бизнинг ўз ҳовли-жойимиз йуқ эди. Отам чоракор, онам оқсочлик қилар эдилар. Бизларга ухшаш камбағаллар Марғилон шаҳрининг аҳолисини кўпчилик қисмини ташкил

этган. Шунинг учун ҳам 1916 йилги халқ қўзғолонида камбағаллар актив қатнашиб, золимларга қарши бош қутарган эдилар. Мен ҳам бошқа камбағаллар билан бир қаторда Урдатагидаги қўзғолонда қатнашганман.

Қўзғолондан бир неча кундан кейин мажбурий су-ратда мардикорликка олиндим. Мени ва бошқа ҳам-роҳларимни Пенза-Сизран орқали Минский губерния-сига олиб бориб, қаттиқ зулм остига олдилар.

Бизларни айниқса бегона юртнинг совуқ ва ёмғирли иқлими қаттиқ қийнади. Ётадиган жойимиз ниҳоятда ёмон эди. Овқатлари фақат картошка ва карам буларди. Берадиган бир бурда нонига ҳеч ҳам қорнимиз туймасди. Мардикорлар орасида кўплари бу шароитга чидамасдан улиб кетишарди. Золим подшоҳ тахтдан ағдарилгандан кейин она шаҳримга қайтиб келдим.

ЖАЛОЛИДДИН КАМОЛИДДИНОВ

Руза кўнларидан бири-да эрта билан Урдатагига кетаётган отам Камолид-дин Ҳожихолиев билан мен ва кичик синглим ҳам бордик. У ерда бизга ухшаш ёш болалар жуда кўп экап. Улар бир чекка-да туриб, катталарнинг шовқин-суронини томоша қилишарди. Оломон минг-бошиларни улдиргандан сўнг мен синглим билан уйга кетдик. Шундан бир-икки соат ўтгач, эшигимиз олдида отамни полициялар олиб кетди. Мен отамнинг аҳволини кўриб ҳайрон бўлдим ва йиғлаб юбор-дим. Бир неча кўнлардан

кейин отамни Фарғона турмасида эканлигини билиб, онам билан бир неча маротаба бордик. Биз отамни суд қилинган кўни ҳам уша ерда эдик. Золимлар отам-

ни ва бошқа Урдатагида бўлган қўзғолонда қатнашганларнинг бир гуруҳини осийшга ҳукм қилдилар. Шундан кейин онам билан Тошкентга Куропаткин олдига ариза кутариб бордик. Тошкентга борган кунимизнинг эртасига, бизларга отамни осийшни 10 йил муддат билан Сибирга бадарга қилишга алмаштирилганини айтдилар. Бу жавобни олиб, Фарғонага қайтдик. Бу ерда отамни ўлим жазосига ҳукм қилинганларни ва қўл-оёғига қиша солинганини кўрдим. Мен бу даҳшатли фожиани кўриб беҳуш бўлиб йиқилибман. Анча вақт касал бўлиб ётдим. Афтидан суд томонидан отамга берилган ўлим жазоси узоқ муддатли Сибирга сургун билан алмаштирилган бўлса керакки, отам 1917 йилда чор ҳукумати ағдарилгандан кейин бағримизга қайтиб келди. Мен халқ озодлиги учун курашган отам билан фахрланаман.

Отам 1917 йилги Февраль воқеасидан кейин озод бўлди. Бундан кейинги вақтларда отам давлатнинг сиёсий органларида хизмат қилиб, эл-юрт тинчлиги йулида купгина яхши ишларни амалга оширди.

БЎТАБОЙ ЭГАМБЕРДИЕВ

Туғилган йили — 1875

Туғилган жойи — *Марғилон,*

Яккатут қишлоғи

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Чоракор

Ўзининг машғулоти — *Чоракор*

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Тошлоқ райони, Яккатут

Бирлик қишлоқ кенгаши

Марғилон шаҳрининг Урдатагида бизга ухшаш камбағалларнинг золимларга қарши бош кутариб, улардан бир нечтасини ўлдирганлари туғрисидаги хабар бизларни ҳам қўзғолон кутаришга руҳлан-

тирди. Урдатагидаги қўзғолондан кейин уз кучимизга бўлган ишончимиз ортди. Шундан кейин мен ва бошқа ҳамроҳларим чоракорликдан озод бўлиш учун қўзғолон кутаришга келиндик.

Мен ва отам куп йиллар давомида бойларнинг кенг далаларида бошқа камбағал деҳқонлар сингари етиштирган ҳосилимиздан тўртдан бир, еки бешдан бир қисмини олиш шарти билан кечаю-кундуз меҳнат қилар эдик. Шунинг учун ҳам мен Яккатутда бўлган қўзғолонда чоракорликка қарши бош кўтардим. Худди шу мақсад билан менинг чоракор ўроқларим ҳам қўзғолонда фаол қатнашган эдилар. Бизларнинг чоракорликка қарши нафратимизни ва норозилигимизни мардикорликка олиш тўғрисидаги буйруқ очиқ қўзғолон кутаришимизга йуналтирган эди. Қишлоғимиздаги камбағаллар, «Бундай ҳаётдан кура улганимиз яхшироқ!», «Мардикорликка бормаимиз!» — деган сўзлар билан эрталаб Яккатутдаги мачит олдига тўпландилар. Бу ердан улар Мансурхўжа мингбошининг уйига борган эдилар. Аммо, Мансурхўжа чоракорларнинг жазосидан қўрқиб, қочиб кетишга эришди. Шундан кейин қўзғолончилар Мансурхўжанинг бутун мол-мулкани таладилар. Қўзғолончилар Мансурхўжага тегишли молларни, жумладан, қурпа-ёстиқларни, гиламларни, қўйларни, самоварни, кийим-кечакларини ва ҳатто қозонигача талон-тарож қилдилар. Шунингдек, қўзғолончилардан бири Мансурхўжанинг камбағалларга қарз берган пулларини курсатувчи векселларини ёндириб таплади.

Қўзғолончилар эликбоши Мирзарайимни ҳули кетгунча оломон қилдилар. Шунингдек, улар Мансурхўжа мингбошининг яқин кишиларидан бири бўлган Муллаисҳоқ Ҳамроевни ҳам қаттиқ жазоладилар. Қўзғолон бостирилгач, мени бошқалар қатори қамоққа олиб, суд қилдилар ва 4 йил муддат билан каторгага ҳукм қилдилар. Чор ҳукумати ағдарилгандан кейин турмадан қутулдим.

ЗУЛФИҲОР МУСАХЎЖАЕВ

Туғилган йили — 1890

Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Қаландархона даҳаси, Ботирбоши маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти — Фишт терувчи

Ўзининг машғулоти — Косиб

Ҳозирги вақтдаги машғулоти — Ногирон

Ҳозирги вақтдаги манзили — Марғилон шаҳри, Пушкин кўчаси, 124-уй, 4-хона

Биринчи жаҳон уруши туфайли Марғилон шаҳрида турли хилдаги солиқлар

янада ошиб, меҳнаткашларнинг аҳволи жуда мушкуллашди. Шундай вақтда чор ҳукумати мардикорликка олиш тўғрисида буйруқ чиқарди. Бу буйруқ камбағал аҳолининг сабр-қосасини тўлдириб юборди ва 1916 йилги Урдатагидаги қўзғолонга тўртки бўлди. Қўзғолон кутарган камбағаллар маҳаллий бойларга ва чор ҳукуматига қарши очикдан-очик курашдилар. Чунончи, Урдатагига тўпланган эркаклар, хотинлар ва ҳатто болалар золимларга ҳужум қилиб, мингбошилардан Мавлонбек ва Маҳмудбекни, шунингдек чор амалдорларидан бир нечтасини улдирдилар. Золимларга қарши курашда Урдатагига тўпланган кишилар шунчалик қўп эдики, улар бир-икки маротаба бўлса ҳам, гишт ёки тош отиб қолишга интилардилар.

Уша кунни кечки пайт чор ҳукуматининг жазо отрядлари келиб, халққа нисбатан шундай адолатсизликларни ва хурлашларни қилдики, буни сўз билан тасвирлашга ожизлик қиламан. Бошқа кишилар билан бир қаторда мени ҳам жазо отрядлари қидириб юрганлитини билиб, қочдим ва охирида Шохимардонга бордим. Бу ерда қўзғолон вақтида телсфон симини узган Музаффар Гафуровни ҳам кўрдим. У ҳам яшириниб юрган экан. Шундай қилиб, бир неча вақт да-

вомида яширин равишда қочиб юрганлигим учун чор ҳукумати қафасига тушмадим. 1917 йил февраль воқеасидан кейин очик равишда юриш имконига эга бўлдим.

АБДУМУЎМИН АБДУМУТАЛИЕВ

Туғилган йили — 1899

Туғилган жойи — *Марғилон*

шаҳри, Тешиоғз даҳаси,

Тахталик маҳалласи

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Дурадгор

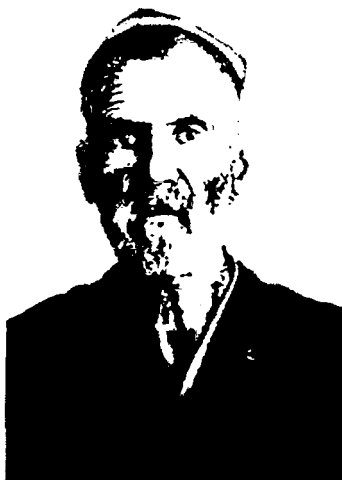
Ўзининг машғулоти —

Дурадгор, чорикор, хизматкор

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Фарғона шаҳри, Оқариқ

кўчаси, 21-уй.

Маҳаллий бойлар ва чор амалдорларининг жабр-зулми жон-жонимиздан утиб кетганди. Отам, шунингдек, Ёшгина булсамда мен, бойларнинг ва бошқа золимларнинг қўлида тинмасдап ишлаганмиз. Аммо, қорнимиз нонга, устимиз кийим-кечакка ёлчи-маган. Очликдан улиб қолмаслик учун отам оғир шартга рози бўлиб, Неъматбойдан қарз олишга мажбур бўлган эди. Аммо, отам олган 400 сўм қарзини 15 йил давомида қайтаролмасдан хароб бўлиб, улиб кетди. 15 йил давомида 400 сўм қарз бир неча маротаба кўнайиб, менга ота мероси бўлиб қолди. Бу қарзни узиш учун бойнинг ихтиёрида чоракор, хизматкор ва дурадгор сифатида 4 йил хизмат қилсам ҳам, уни узолмадим. Охирида уй-жойимни сотиб, Неъматбойдан зурга қутулдим. Шу равишда, бойнинг узоқ йиллар давомида зулмини чекиб хонавайрон бўлдим. Шундан кейин ҳаёлимда бойлардан уч олиш фикри уйғона бошлади. Бойларнинг зулмидан хонавайрон бўлган менга ўхшаш камбағалларнинг сони кўп эди. Ана шундан ғазабланиб юрган вақтимда мардикорликка

олмоқчи бўдилар. Шундан кейин мен ва ҳамроҳларим бойларга ва уларнинг таянчи бўлган чор ҳукуматига қарши қўзғолон кўтаришга маслаҳатлашиб, Урдатагига тушландик. Бу ерга мен бойлардан, жумладан Неъматбойдан қасдимни олай деб келдим.

У ерда мингбошиларга ва чор ҳукумати амалдорларига қарши биринчи ҳужум бошлангани билан золимлардан бир нечтаси улдирилди. Афсуски, Урдатагида Неъматбойни тополмадим.

Урдатагидаги воқеадан кейин мен қамоққа олиндим ва Фарғонада суд қилиниб, осиб улдиришга ҳукм қилиндим. Бизларнинг орамиздагилардан қўзғолонда катта ташаббус кўрсатган камбағал Нурмат осилди. Мени ва бошқа уртоқларимни осиб ҳукми бекор қилиниб, узоқ муддатли қамоқ жазосига алмаштирилди. Қамоқхонада бизларга ваҳшийларча муносабатда бўлишарди. Шахсан мен узимни қамоқхона бошлиғи «сенмисан ҳали подшоҳи азамга қарши чиқадиган», деб ҳар куни калтакларди. Кун иссиқ, аммо жургага сув беришмасдан қийналганлигимизни кўриб бизни мазах қилишарди. Кўйлаб бегуноҳ кишиларни тунда олиб чиқиб кетишиб калтаклашарди. Бу азобларга чидай олмай улар улиб кетишарди. Мен 1917 йилдан кейин озод бўлдим.

УСМОНЖОН РАҲИМОВ

Туғилган йили — 1900

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Ўлик даҳа, Қорамулла маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоты —

Новвойчилик

Ўзининг машғулоты —

Новвойчилик

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Андижон шаҳри, Иккинчи бўлим.

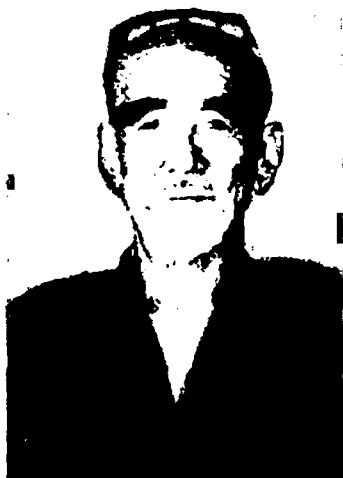
Отам аслида камбағал оиласидан бўлиб, новвой-

чилик билан кун утказарди. Бу ишда мен отамга ёрдамчи эдим. Новвойчиликдан келадиган даромат шу даражада оз булиб, турмушимиз доимо йуқчилик ва муҳтожликда утарди. Бизга ухшаш новвойларни ва бошқа кун камбагалларни аҳволи жуда ачинарли эди. Бойларни, чор ҳукуматининг адолатсизликлари ва жабр-зулми менга ухшаш қашшоқларни қузғолон кутаришга мажбур қилган эди. Қузғолонни айнан 1916 йилда кутарилишига сабаб, камбагалларни мардикорликка олиш воқеаси бўлди. Чунончи, камбагаллар Андижон шаҳрининг маркази ҳисобланган Жомига тупландилар. Бу ерда шаҳар амалдорлари мардикорликка олиш тўғрисида оғиз очганларида халқ орасидан, «Мардикорликка бормаимиз!», «Мардикорлик зулмини тортмаймиз!», «Бойларнинг узлари мардикорликка борсин!» — деган овозлар кутарилди. Золимларга қарши ана шундай хитобларга қарамасдан мингбошилар халққа қараб дуқ қила бошладилар. Халойиқ шу ондаёқ, «Золимларни улдириш пайти келди!» — деб улардан бирини мажақлаб ташладилар. Буни курган чор ҳукуматининг амалдорлари ва маҳаллий бойлар янги шаҳарга қараб қоча бошладилар. Уларнинг кетидан камбагаллар қулларида таёқ, кетмон, пичоқ, тош ва бошқа шунга ухшаш нарсалар билан қувиб кетдилар ва тахминан бир чақирим йул босилгандан кейин золимларнинг аскарлари билан қонли тўқнашув бошланди. Уша ерда мен қочиб кетаётган чор ҳукуматининг шаҳар ҳокими утирган извошани тўхтатмоқчи бўлиб отнинг жиловини тортиб қолдим. Қузғолончилар эса ҳокимга ёпишдилар. Бир аскар извошни тўхтатганимда менга қилич солиб, қулимни тирсагидан чошиб ташлади, энгагим ҳам яраланган эди. Шундан кейин ҳушимдан кетдим ва касалхонадагина узимга келдим. Бу ерда мен билан бирга ярадор бўлган қузғолончилардан 20 киши олиб келтирилган экан. Бизлар қаттиқ назорат остида касалхонада ётдик. Бизнинг орамизда қаттиқ яраланганлардан оғзидан уқ еган Шариббой гузарлик камбагал Сайидахрор, маҳалла қоровули Хожибой, бошидан яраланган Мақсудали қори ва бошқа бир неча яраланганлар касалхонада кўз юмдилар.

Бу ҳодисалар ҳозирги Андижон вилоят касалхона-

си биносида юз берган эди. Кузғолоннинг фаол қатнашчиларидан ва катта ташаббус курсатганлардан 20 кишини ва мени суд қилиб, турли муддат билан қамоқ жазосига ҳукм қилдилар. Суд Андижон шаҳрида бўлиб утди. Мени қўлимдан айрилганим ва ёшлигимни ҳисобга олиб, шартли равишда бушатдилар.

ЙЎЛДОШ МИРЗАЕВ

Туғилган йили — 1879

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Бештош даҳаси, Аълам домла маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти —

Чоракор

Ўзининг машғулоти — Рўзиохунбой пахта заводидида юк ташувчи, бойларнинг эшигида хизматкор

Ҳозирги вақтдаги манзили — Андижон шаҳрида.

Бойларга чоракорлик қилган ота ўғли савод чиқариш бахтидан маҳрум эди. Уша серазият дунёда кўп яшамай, отадан ҳам жудо бўлдим. Куним бойларни эшигида малай бўлишга қолди. Балоғатга етгач, Рўзиохунбойнинг пахта заводидида юк ташидим. Бу билан ҳаётим яхшиланмади. Чунки завод эгаси булган бой бизни эртаю-кеч ишлатиб жуда оз иш ҳақи берар эди. Шунинг учун менга ўхшаш завод ишчиларининг турмуши жуда танг бўлган. Оғир шароит ва хўрлик натижасида мен заводдан чиқиб кетдим. Аммо, ҳеч қаердан қорнимни нонга тўйгазадиган ишни тополмадим ва бойларнинг уйида хизматкорликда эзилдим.

Бойлар ва чор ҳукуматининг зулмидан азоб чеккан камбағаллар сони жуда кўп эди.

Қорнимиз оч ва яланг оёқ эдик. Бу бизни текинхўрларга қарши курашишга ундади. Шу равишда биз Андижон шаҳрида бўлиб утган кузғолонга кириб

келган эдик. Қузғолонда мардикорликка юборишликка қарши ҳам чиққанмиз. Қузғолондан бир кун илгари шаҳарда мардикорликка фақат камбағаллар олинар эмиш деган сузлар тарқалгандан кейин ҳар жойда йигин бўлиб, бунда камбағаллар, «Улиш ёки қолиш!», «Золимларга буш келмаймиз!» — деган сузлар билан шовқин-сурон қилдилар. Бу йигинлардан хабардор булган чор ҳукумати амалдорлари ва бойлар бир қанча камбағалларни калтакладилар, қамоққа олдилар. Шундан кейин халқнинг норозилиги жуда кучайди ва бутун кечаси билан маҳаллаларда ҳаракат тўхтамади. Эртасига бир неча минг киши шаҳарнинг Жоми майдонига тўпландилар. Қузғолончилар утин бозордаги саксовулларни ва бозордаги катта соявошларнинг узун-узун ёғочларини олиб ва осмонга кутариб шовқин-сурон солдилар. Одамларнинг қулида тош ва гиштлар ҳам бор эди.

Оломон орасида хотин-қизлар ва болалар ҳам кури-нардилар. Жоми майдонига чор ҳукуматининг аскарлари билан биргаликда шаҳар ҳокими, амалдорлари ва бошқа бойлар келиши биланоқ уларга ҳужум бошланди. Улар қочишга тушдилар, биз эса таъқибга олдик. Шундан кейин чор ҳукумати аскарлари бизга қарши уқ уздилар ва бир чолни ўлдирдилар. Бир ёш йигит оёғидан яраланди. Ҳозирги «Меҳнат гули» артелининг олдиди ҳам чор ҳукумати ўқидан бир камбағал ва қузғолончи ҳалок бўлди. Қузғолон қатнашчиларидан бир нечтаси жазоланди ва қамоққа олинди.

Мен 1917 йилги февраль воқеасига қадар, ҳар жойларда яшириниб юрдим.

МУҲАММАД ДАРВИШЕВ

Туғилган йили — 1900

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Қиялик даҳаси, Омонжўра маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти —

Чоракор

Ўзининг машғулоти —

Чоракор

Ҳозирги вақтдаги манзили — Андижон шаҳри, Байналминал кўчаси, 10-уй

Жомидаги кўзғолонда отам ва мен ҳам қатнашдик. Кўзғолондан олдин отам Дарвиш Қосимов Сувонбойҳожии ва Раҳматуллаҳожии бойларнинг ерида етиштирилган ҳосилини бешдан бир қисмини олиш шарти билан меҳнат қилар эди. Мен ёшлигимдан оқ отам билан биргаликда ишлаб чоракор бўлганман. Кузда ҳосил йиғиб олинаётган вақтда бой ёки бойнинг яқин кишиларидан бири шартлашилган ҳосилнинг бешдан бир қисмини купинча бермас эди. Чунки отам шу даражада камбағал эдики, доимо қарздорликдан қутулмас эди. Ана шу олинган қарз урнига бизга берилиши лозим бўлган ҳосилнинг бир қисмини бой олиб қоларди. Натижада биз қарздорлик зулмига янада чуқурроқ ботиб қолганмиз. Масалан, отам Мамажон бойдан 100 сўм пулни 130 сўм қилиб бериш шарти билан олди. Аммо отамни чоракорликдан топган пули ҳатто кундалик овқатга етмаслиги натижасида ўз қарзини вақтида беролмади. Шунинг учун бизнинг олган 100 сўм қарзимиз йил давомида 390 сўмга етди. Бу пулни отам ва мен жуда қаттиқ машаққат ва меҳнатлар туфайли зурга узган эдик. Қарздан узилган бўлсак ҳам, хонавайронликка учраб жуда қашшоқлашдик. Бунинг устига бизга ухшаш камбағалларни мар-

дикорликка олмоқчи булдилар. Шунинг учун мен ва отам маҳалламиздаги камбағаллар билан биргаликда бош кутариб Жомига келдик.

Мингбошилар, амалдорлар ва бошқа бой кишилар халққа қараб мардикорликка юбориш тутрисида гапирган вақтда халойиқ «Бойларга боқиб қуйган боламиз йуқ!», «Бормаймиз» — дейишиб ҳужум бошлашди. Золимлар қочдилар. Уларни қувиб бораётиб, Қатортеракда чор ҳукумати аскарлари билан туқнашдик.

Камбағал новвой Усмонжон Муҳаммадраҳимхожиев уз кетидан бир тўда камбағалларни эргаштиргани ҳолда извошда қочиб кетаётган шаҳар ҳокимини (чор ҳукумати амалдорларини) еқасидан тортиб йиқитмоқчи булганида бир аскар уни қўлига қилич урди. Натижада Усмонжоннинг бутун қўли тирсагигача кесилиб тушди.

Кузғолончилар буш келмагандан сўнг чор ҳукумати аскарлари Янги шаҳарга қочдилар. Орадан бир-икки соат утгандан кейин кўп сондаги аскарлар бир қанча кишиларни қамоққа олдилар.

Мен 1917 йилгача, яъни чор ҳукумати ағдарилгунча қочиб юрдим.

МУҲИТДИН НАЖМИТДИНОВ

Туғилган йили — 1888

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Қиллиқ даҳаси, Бақа куриллак маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти — Деҳқон

Ўзининг машғулоти — Эгар-жабдиқ устаси

Ҳозирги вақтдаги манзили — Андижон шаҳри, Жумҳурият кўча, 32-уй.

Маҳалламиздаги аҳолининг купчилиги турли ҳунарманд кишилардан иборат бўлиб, ҳаммамиз

бойларни сиқуви ва жабр-зулми остида ҳаёт кечирар эдик. Шунинг учун шаҳарнинг бошқа камбағаллари билан бир қаторда бизнинг маҳалламиз камбағаллари ҳам 1916 йили Жомида булган қузғолонда қатнашди.

Қузғолон вақтида Қосим Иноқ бойнинг угли Хошимжон ҳожини утакетган зolim булганлиги учун халойиқ тошбурон қилиб улдирди. Шундан кейин ҳам камбағаллар курашни давом эттириб, қочиб кетаётган амалдорларни ва бойларни қувдилар. Аммо, йулда аскарлар ҳоким тушган извошга хужум қилаётган камбағалларга қарата уқ уздилар. Бу хужумда катта ташаббус кўрсатаётган камбағал бир чол ва йилит ҳалок булди.

Қузғолон вақтида камбағал Аҳмадали Қийизги маҳалласидаги камбағалларга бошчилик қилиб, катта иш кўрсатди.

АБДУЛАЗИЗ АСҚАРҲОЖИЕВ

Туғилган йили — 1890

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Анайлий даҳаси, Кийгизчи маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти — Баққол

Ўзининг машғулоти — Баққол

Ҳозирги вақтдаги манзили — Андижон шаҳри, Собир Рахимов кўчаси, 20-уй.

Отам Андижон шаҳрининг катта бозорида баққоллик билан шуғулланган. Мен отамга кўп ёрдамлашардим. Шунинг

учун бозорда у ёқ-бу ёққа тентиб юрган ва уз ерларидан ажралган деҳқонларнинг, гадоёларнинг ва бошқа камбағалларнинг аҳволини жуда оғир экашлигини яқиндан билар эдим. Уй-жойсиз ва яланғоч ҳолда сарсон булиб юрган камбағалларнинг сони қузғолон арафасида жуда кўпайиб кетган эди. Худди ана шундай

камбагалларни биринчи галда мардикорликка мажбурий суратда юборишга қарор қилингани маълум бўлиб қолиди.

Шундан кейин камбагалларнинг зolimиларга қарши нафратлари жуда зурайди. Шаҳарнинг ҳар маҳаллаларидаги камбагаллар ва уртаҳол кишилар пешинга яқин жомега келдилар. Бу ерда бойлар ва чор ҳукумати­нинг вакиллари мардикорликка олишмоқчи экан­ликларини билдирдилар. Халойиқ, «Бермаймиз!», «Бормаймиз!» — деган сўзлар билан бақирдилар ва оломон бошлаб, халққа куп зулм қилган Мансур Иноқнинг ўғлини ўлдирдилар. Чор ҳукумати амалдор­лари ва аскарлари қочдилар, қўзғолончилар уларни тош ва ғиштлар отиб қувилаб бордилар. Қатортерак жойгача келганларида казак аскарлари қўзғолончилар­ни ҳужумини қайтариш учун ўқ отдилар. Бунинг на­тижасида қўзғолончилардан 2 киши ўлди. Қуролсиз қўзғолончилар ҳар томонга қочдилар. Чор ҳукумати фаол қўзғолончиларни, жумладан, камбагал Муҳамма­дали Абдукаримовни осдилар.

ОХУНБУВА ХОЛБОБОВ

Туғилган йили — 1888

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Соғ даҳаси, Яқанишқ маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти — Ямоқчи косиб

Ўзининг машғулоти — Бойлар­нинг эшигида хизматкор

Ҳозирги вақтдаги манзили — Андижон шаҳри, Ўзғариш маҳалласи, Обод кўчаси, 23-уй.

Бойлар эшигида хизмат­кор сифатида турли ишлар­ни бажариб, бир кунимни утказиб юрган вақтимда мени мажбурий суръатда мардикорликка олдилар.

Андижонда мардикорликка олиш Жомидаги қўзғолондан кейин бошланган эди. Бу қўзғолон вақтида Сегеза деган қишлоқда бўлганлигим учун камбағалларнинг золимларга қарши курашида иштирок этиш менга насиб этмаганидан жуда афсусланган эдим. Андижондан мардикорликка жунатилаётган 1000 га яқин киши тушган поездга яқинлашиб, «хайрланмоқчи» бўлган мингбошилар камбағалларнинг нафрат тўла сўзлари остида қолишди. Мардикорликка кетаётганларнинг тўсатдан ҳужумга утиб қолиш хавфи бўлганлигидан чўчиган бойлар чор ҳукумати аскарларининг ҳимоясида ўзларини четлатиб қолишга эришдилар.

Аммо мардикорликка олинган камбағалларни бойларга қарши ва чор ҳукуматига қарши ҳаракати зурайиб борди. Бундан хавф сезган чор ҳукумати амалдорлари Абдужаббор мингбошини ўз амалидан бекор қилганликларини вокзалда эълон қилдилар. Шундан кейин бизларни Одесса томонга юбориб қаттиқ ишлатдилар ва кўп зулм ўтказдилар.

1917 йилда ўз ватанимизга қайтиш имконига эга бўлдик.

ЙЎЛДОШ МАДАЗИМОВ

Холмурод қўргонча қишлоғида асосан қорақалпоқ ва ўзбеклар яшаб, улар деҳқончилик билан шугулланганлар. Эсонали Раҳимқулов ва уни ёрдамчиси Йўлдош Эрқузиёв каби элликбошилар қишлоқни бошлиғи ва золимлари бўлиб ҳисобланган. Булар ўз хоҳишларича ҳеч қандай қонунга бўйсунмасдан амалдорлик қилар ва халқни эзар эдилар. Кўнларнинг бирида шундай воқеа рўй берди.

Деҳқон Маматқулов деган камбағалнинг уйига Йўлдош Эрқузиёвнинг ити кириб товоқдаги урни искайди. Буни кўрган Маматқулов итга кесак отиб, кўчага ҳайдаб чиққан. Шунда у Эсонали элликбошига дуч келиб қолади. Шундан сўнг мингбоши, менинг ёрдамчимнинг итини камбағал урадим деб, унга 80 сўм жарима солади. Бу пулни бериш учун деҳқон Маматқулов бутун мол-мулкни сотиб хонавайрон бўлади.

Бунга ухшаш воқеалар қишлоғимизда тез-тез бўлар, бизларни золимларга қарши, жумладан, Эсон-

али элликбошига қарши газабимиз ва нафратимиз тулиб-тошиб борарди. Бу газаб ва нафратлар мардикорликка олмоқчи бўлганликларини эшитганимиздан кейин қўзғолонга айланди. Қишлоғимизда Эсонали мингбоши бизларни чор ҳукуматини хизмати учун мардикорликка юбормоқчи эканлиги билиниб қолди. Шундан кейин, бизлар — камбағал Тожибой Муродов ва Орзикул Матисов бошчилигида элликбошига қарши ҳужум қилдик ва оломон остида Эсоналини улдирдик.

Йўлдон элликбоши эса қочиб кутулди. 2 кундан кейин қишлоғимизга солдатлар келди ва 60 га яқин киши қамоққа олинди. Солдатлар қишлоқ аҳолисини, ҳатто аёлларни ҳам калтакладилар ва мол-мулкларимизни таладилар. Мен туқайларда яшириниб юрган эдим, аммо кампир онамни ўғлингни топиб берасан деб қамаб қўйганларини эшитиб ихтиёрий равишда ўзимни солдатлар ихтиёрига топширдим. Мени Андижон қамоқхонасига ташладилар. Бу ердан кейинчалик қутулиб қишлоғимга қайтдим.

МЎМИНБОЙ БОБОРАҲИМОВ

Урмонбек қишлоғи Андижон уездининг чекка қишлоқларидан бири эди. Бу ерда деҳқонларнинг сувга бўлган муҳтожликларидан бойлар ўзлари учун фойдаланардилар. Чунончи, камбағал деҳқонлар сувдан фойдаланиш учун қишлоқ бойларига ва амалдорларига пул тўлашлари ёки ишлаб беришлари лозим эди. Сувнинг бойлар ва амалдор қўли остида бўлиши туфайли деҳқонларнинг ихтиёри ҳам бойларда қолган эди.

Сув туфайли бойлар ва деҳқонлар уртасида купинча жанжаллар ва туқнашувлар ҳам бўлиб турар эди. Сув ташвишидан бошқа турли хилдаги оғир солиқлар ҳам қийнади. Қишлоғимиздаги Бовулқул Ёрчибоев деган элликбоши утакетган золим бўлган. Бу элликбоши бизларни мардикорлик рўйхатига езиб янада қаттиқроқ зулм қишанига боғламоқчи бўлди.

Бизлар жабр-зулмга ва буни қўллаб-қувватлаётган чор ҳукуматига қарши қўзғолон кутардик. Бутун қишлоқ аҳолиси кетмон, таёқ ва пичоқлар билан

қуролланиб бойларни ўлдириш ва озодликка чиқиш учун курашдик. Чунончи, бизлар Довудқул элликбошининг уйига бостириб бордик ва уни ўлдиримоқчи булдик, аммо бизнинг бу мақсадимиздан хабардор булган Довудбек элликбоши ва бошқа бойлар қочиб кетган эканлар. Уларни бир неча соат ахтариб тополмадик.

Ўрмонбек қишлоғида чор ҳукуматининг солдатлари қўзғолончиларни қўлга туширмақ учун кўп ҳаракат қилдилар, аммо фаол қўзғолончилар ҳар томонга тарқаб кетган эдилар. Мен ҳам яширинган эдим.

АБДУЛЛАҲАСАН ҲАСАНОВ

Туғилган йили — 1892

Туғилган жойи — *Андижон шаҳри, Олтинқўл волости, Далварзин қишлоғи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулооти —

Камбағал деҳқон

Ўзининг машғулооти —

Камбағал деҳқон

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Андижон шаҳри, Олтинқўл тумани, Тельман колхози, Далварзин қишлоғи.

Бизнинг оиламиз ҳам бойларнинг ва чор ҳукуматининг зулмидан азоб чеккан оидалардан бири эди. Ўзимизга қарашли кичкина ердан олган ҳосил турли хиллаги солиқларни тулашдан ортмас эди.

Бойларнинг зулмига ва адолатсизлигига қарши сўз айтувчилар ёки уларга буйсунишдан бош тортганлар қаттиқ жазога тортилар эди. Масалан, кунлардан бирида қишлоқнинг амалдорларидан Мансурқул Амин бизнинг уйимизга келиб улпонни теда тулашимизни талаб этди. Аммо унинг талабини қондиришга бизнинг имконимиз йўқ эди. Шунинг учун Мансурқул Амин меининг отамни олиб чиқиб кетиб

қаттиқ хафа қилибди. Буни отам қайтиб келгандан кейин газабланиб менга гапириб берган. Бойлар чор ҳукуматига таянган ҳолда қатта ерларни узларига олган ва кўп майда деҳқонларни чоракорга айлантириб ишлатардилар. Яқвалхожибой камбагал деҳқон Шокир Қувватовнинг ерини мажбурий суратда уз ерига қўшиб олди. Чунки Шокир ундан олган қарзини беролмаган эди.

Қийналиб, азоб чекиб турганимизда бизларни мардикорликка олмақчи ва бошқа шаҳарларга юбормоқчи бўлдилар. Бойларнинг ва чор ҳукуматининг бу мақсади Далварзин қишлоғидаги аҳолини зулмга қарши чиқишларига тўртки бўлди.

Қўзғолондан олдин қишлоқнинг ҳар жойида тўпланишлар бўлиб, бунда камбагал деҳқонлар ва чоракорлар, «Бойларнинг таъзирини бериш вақти келди!», «Чор ҳукуматига қаршимиз!» — деган сўзлар билан кечаси қўзғолон кутаришга аҳд қилдилар.

Шундан кейин бойларнинг зулми остида жуда қашшоқлашган ва нафратга тулиб-тошган камбагаллар, жумладан, Маҳаммадазим Умурзоқов, Шодмонали Сайдалиев ва бошқалар — уз атрофларига қишлоқ камбагалларини уюштириб, қишлоқдаги амалдорлар турадиган жойга бордилар. Булар билан бир қаторда отам ва мен ҳам бориб, қўзғолонда қатнашдик. Ҳаммамизнинг мақсадимиз зулмдан ва мардикорликка боришдан қутулиш эди. Шунинг учун бизларга қараб қишлоқ мингбошиси Ҳакимбек ва унинг миршаблари ўқ узишга ҳаракат қилдилар. Шу ондаёқ қўзғолончилар уларга тош, таёқ, болта ва пичоқлар билан ҳужум қилиб Ҳакимбек мингбошини ва иккита миршабни ўлдирдилар. Мингбошига пичоқни биринчи бўлиб камбагал Маҳаммадазим Умурзоқов урди.

Қишлоқ мингбошиси ва миршабларни ўлдиришда камбагал деҳқон Шодмонали Сайдалиев катта жасорат курсатди.

Тонг отгандан сўнг солдатлар келиб, қўзғолон қатнашчиларининг оилаларини, жумладан, хотин-қизларни, ҳатто кампирларни ҳам саваладилар. Уйларидаги мол-мулк ва мевалар солдатлар томонидан таланди.

Солдатлар хотинларни ва оналарни азоблаб, қочиб

кетган эрлари ёки утиларини топиб беришни талаб қилдилар. Буни эшитган қўзғолончилар уз оилаларини сақлаб қолиш мақсадида ихтиёрий равишда қишлоққа қайтиб келабошладилар. Отам ва мен ҳам қишлоққа қайтишга мажбур бўлдик. Қишлоққа бир нечта кишиларни, жумладан, отам Ҳасан Қувватов, мен, Маҳамадазим Умурзоқов, Шодмонали Сайдалиев, Қорабой Исмоилов ва бошқалар қамоққа олинди. Отамни қамоқда олиб қолиб, мени ёшлигим учун чиқариб юбордилар. Отам суд қилиниб, 15 йилга ҳукм этилди.

Маҳамадазим Умурзоқов, Шодмонали Сайдалиев осиб улдиришга ҳукм этилди. Бироқ, Маҳамадазим осилиб, қолганлар 15 йил қамоқ жазосига утказилди.

Қишлоғимиздан яна бир неча киши турли муддатга қамалди. Отам 1917 йилдан кейин қишлоғимизга қайтди.

АБУЛҚОСИМ ЙЎЛДОШЕВ

Туғилган йили — 1891

Туғилган жойи — *Андижон уезди, Жалақудуқ волости, Сўфи қишлоғи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоғи — *Новвой*

Ўзининг машғулоғи — *Новвой*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Андижон вилояти, Жалолқудуқ тумани, Охунбобоев кўчаси.*

Бизнинг турар жойимиз Сўфи қишлоқнинг қўзғолон бўлиб утган кўчасида жойлашган эди. Шунинг учун мен қўзғолонни қай ҳолда бўлганлигини уз кузим билан курганман. Мен кўчадан шовқин-суронни эшитиб чиққанимда, бир тўда камбағалларни акам Исмоил Мадазимов (угай акам) бошчилигида Сўфи қишлоғининг амалдорларидан бири бўлган Қорабой Эминни қўлаб кетаётганликларини кўрдим. Мен ҳам уларга қўшилдим ва кейинги воқеаларда қатнашдим. Бизлар амалдорларга қарши қурашаётган камбағалларнинг тудасига қўшилдик. Биз келгунимизча қўзғолончилар бойлардан бир нечтасини тош, таёқлар билан оломон қилиб, улдириб қўйган эканлар.

Бойларнинг кўпчилиги камбағалларнинг жабр-зулмга қарши кутарилганликларини англаб қочиб кетган эканлар. Қўзғолончилар бойларга қарши нафрат сузларини бақириб гапирганлари ҳолда, бойларни ахтариб топишга ҳаракат қилдилар. Аммо бойлар яширинишга эришган эканлар. Бир неча соатлардан кейин чор ҳукуматининг аскарлари қишлоғимизни остин-устин қилиб, кўп кишиларни калтакладилар ва қамоққа олдилар. Тахминан 50 кишига яқин қўзғолончилар қамоққа олинган эди. Менинг акам бойларнинг қонли панжасига тушмаслик учун қочди ва революциядан кейингина уз уйига қайтди.

Суфи қишлоғида булган 1916 йилги қўзғолонда атроф-теварақдаги қишлоқлардан ҳам кўп камбағаллар келган эдилар. Қўзғолонда қишлоқ деҳқонлари ва чоракорлар бойларнинг зулмидан ва чор ҳукуматининг оғир солиқларидан қутулиш учун бош кутарган эдилар.

Мен бошқалар билан бир қаторда қўзғолонда худди ана шу мақсад билан қатнашган эдим.

УСМОНАЛИ ТҶҲТАСИНОВ

Туғилган йили — 1885

Туғилган жойи — Андижон уезди, Жалолқудуқ волости,
Жалолқудуқ қишлоғи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти — Ямоқчи касиб

Ўзининг машғулоти — Чоракор

Ҳозирги вақтдаги манзили — Андижон вилояти,
Жалолқудуқ маҳалласи кенгаши

Суфи қишлоғида булиб ўтган халқ қўзғолонида бир нечта атроф қишлоқларнинг, жумладан, Жалолқудуқ қишлоғининг аҳолиси қатнашганлигини гувохиман. Бизнинг қишлоғимиздаги аҳолининг турмуши бошқа қишлоқларга ўхшаш жуда оғир булган эди. Бойларнинг катта ерларида чоракорлар пахта эксалар бешдан бир қисмини, дон эксалар учдан бир қисмини олиш шарти билан ишлар эдилар. Аммо чоракорлар ҳосил етиштиргунча қарздор булиб қолишлари натижасида олиш лозим булган ҳосилнинг маълум қисми-

ни бойдан ололмас эдилар. Худди шу тарзда мен ҳам Мадкарим бойнинг ерида чоракорлик қилганман.

Қишлоғимиз аҳолиси чор ҳукуматининг амалдорларига оғир ва турли хилдаги солиқларни тулаганлар. Юқоридаги сабаблар ва мардикорликка олиш тутрисидаги хабар камбағалларни Суфи қишлоғида қузғолон кутаришига олиб келган эди. Бу ердаги қузғолонда бизнинг қишлоғимиздаги камбағаллар қашшоқлашган ва хонавайрон бўлган Ёқуб Қаландаров бошчилигида фаол қатнашганликларидан менинг хабарим бор эди. Суфи қишлоғида қузғолончилар бойлардан бир нечтасини оломон қилиб ўлдирганликлари тез орада бизнинг қишлоғимизга ҳам етиб келди.

Қузғолондан кейин қишлоғимиздан камбағал деҳқон Холмат Худойбердиев, чоракорлардан Хужамберди Эгамбердиев ва Ёқуб Қаландаровларни солдатлар қаттиқ қалтақлаб, қамоққа олганликларини уз кузим билан курган эдим. Булардан, камбағалларнинг йулбошчиси сифатида Ёқуб Қаландаров осиб ўлдирилди.

Қаландаров жуда ҳам камбағал бўлиб ўзининг унумсиз ва жуда кичик ерига эга эди. У маҳаллий бойларни жабр-зулми остида куп машаққатларни тортган, шунинг учун ҳам бизнинг қишлоғимиздаги камбағалларга бош бўлиб Суфи қишлоғидаги қузғолонда золимларга қарши курашда жасорат кўрсатганди.

ТЎХТАМУРОД ТЎХТАСИНОВ

Туғилган йили — 1886
Туғилган жойи — Уш уезди,
Булоқбоши, Хўжаобод қишлоғи
Миллати — Ўзбек
Отасининг машғулоти —
Деҳқон
Ўзининг машғулоти — Деҳқон
Ҳозирги вақтдаги манзили —
Андижон вилояти, Олтинқўл
тумани, Хўжаобод қишлоқ
кенгаши.

Уш уездининг Хужаобод қишлоғида 1916 йилда қашшоқлашган деҳқонларнинг қузғолони бўлиб, бунда мен ҳам қатнашган эдим. Қузғолон қуйидаги сабаблар натижасида пайдо бўлган эди: бизнинг қишлоғимизда бойлар уз қўллари катта ерларни тўплаб, меҳнаткаш аҳолини ҳаддан ташқари эзганлар. Улар уз ерларида чоракорларни ишлатиб ва камбағал деҳқонларни оёқ ости қилиб, катта бойликларга эга бўлганлар. Бунинг натижасида қишлоғимизда хонавайрон ва қашшоқ бўлган камбағалларнинг сони жуда ҳам кўпайиб кетди, шу туфайли бойларга қарши нафрат ниҳоятда авж олди.

Хужаобод қишлоғида Муҳаммад Солиқхўжабой, Эмин Охунбой, Раҳимбой ва мингбонпилар камбағалларнинг энг ашаддий эзувчиси ҳисобланганлар. Бу бойлар чор ҳукуматининг олдида тиз чукиб ва ўзининг манфаатини қўлаб, камбағалларни мардикорлик зулмига мубтало қилиши тўғрисида бир қатор чораларни кура бошладилар. Улар камбағалларни мажбурий суратда Россиянинг узоқ шаҳарларига юбормоқчи бўдилар. Халқнинг бошига тушган бу мусибат бойларга ва чор ҳукуматига қарши нафрат-ғазаби ошиб-тошиб кетган қашшоқларни очикдан-очик золимларга қарши кутарилишларига олиб келди.

Юқоридагилардан ташқари турли хилдаги солиқлар ва мажбуриятларни катта бойларнинг ва чор

ҳукуматининг фойдасига тулар ва тинимсиз ишлар эдик. Шундай қилиб, мени ва бошқа менга ухшаш кишиларнинг қузғолонда қатнашишларига сабаб бойларнинг ва чор ҳукуматининг зулми ҳисобланган эди.

Қузғолон кутариш ҳақида Хужабод қишлоғининг ҳамма жойида кундуз кунни тўпланишлар бўлиб, тайёргарлик курилди. Кечаси тош, кетмон, таёқ ва пичоқлар билан қуролашиб бойларни тутиш ва уларга жазо бериш мақсад билиб қўйилди. Бунга биноан кечаси қишлоғимизнинг аҳолиси тупланиб бойларни қидира бошладилар. Биринчи галда қузғолон кутарган кишилар, жумладан, меп ҳам қишлоғимизнинг энг катта бойи ва золими ҳисобланган Эмин Охунбойни ва унинг акасининг угли, мингбоши Маҳаммадҷон Солиевни тутиб олиш учун уйига бостириб бордик. Аммо, бойларнинг бирортаси ҳам қўлимизга тушмади. Чунки бизнинг қузғолонни кечаси кутармоқчи экап-лигимизни ўз айгоқчилари орқали билган бойлар қочиб кетган эдилар.

Қузғолончилар Эмин Охунбойнинг уйига боришиб, унинг дарвозасини ва ойналарини тош, таёқлар ва болталар билан буздилар ва синдирдилар. Эртасига Хужабод бойлари ҳарбий жазо отрядини олиб келиб, қишлоқдаги қузғолонда бойларга ва чор ҳукуматига қарши бош кутарган кишиларни савалатдилар. Шундан сўнг Усмон Маҳамматов, Иброҳимхон Усмонов, Салоҳиддин Холиқов, Тилаболди Шералиев сингари унга яқин қузғолон иштирокчилари қамоққа олиндилар.

Деҳқон Усмон Маҳамматов қузғолонни уюштиришда ва бойларга қарши курашда катта иш курсатган эди. Шунингдек, камбағал деҳқон Сатим Янгибоев ҳам камбағалларга бошчилик қилганлардан бири булган. Улар сафида мен ҳам бор эдим.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	5
-----------------	---

Милоддан аввалги асрларда мустақиллик ва озодлик учун олиб борилган курашлар

Аҳамонийлар давлатининг босқинига қарши кураш	10
Македониялик Александр тажовузига қарши жанглар	17

Араб халифалигига қарши олиб борилган жанглар

Халифаликнинг ҳарбий юришлари	23
Сомонийлар давлатининг ташкил топиши	32

Мўғуллар тажовузи ва ҳукмронлигига қарши курашлар

Хоразмшоҳлар империясининг аҳволи	36
Мўғуллар босқинининг бошланиши	40
Темур Малик бошчилигидаги жанг	46
Бухоро, Самарқанд ва Кўхна Урганчдаги жанглар	49
Ватан учун жонини тиккай Жалолиддин	59
Маҳмуд Таробий — озодлик курашчиси	68

Мўғуллар ҳукмронлигининг тугатилиши

Амир Темур — халқ халоскори	72
Ё озодлик, ё улим!	77
Амир Темур томонидан Ватан мустақиллигининг тикланиши	83

Чор Россияяс ҳарбий юришларининг бошланиши ва ривожланиши

Олтин Урда ва Рус давлати	96
Амир Темурнинг Олтин Урдага зарбаси	100
1717 йилда Чор Россиясининг Хива хонлигига қарши ҳарбий юриши	104
Қозоғистонда Рус давлати ҳукмронлигининг урнатилиши	121
1839 йилда Хива хонлигига қилинган тажовуз	124
Хива хонлигига қарши қайта ҳарбий юришни уюштириш ҳаракати	127

Ўзбек хонликларининг Чор Россияяс томонидан забт этилиши

Оқмасжидадаги жанг	131
Авдиёта, Туркистон ва Чимкентнинг босиб олинishi	134
Тошкентнинг урушиб олинishi	137
Бухоро хонлигининг бўйсундирилиши	147

Хива хонлигининг забт этилиши	152
Қўқон хонлигининг тугатилиши	153

Чор Россиясидаги ҳукмронлигига қарши курашлар

Мустамлакачилик ва миллий худм сиёсати	157
1892 йил қўзғолони	158
ХІХ асрнинг 80—90 йилларида кутарилган қўзғолонлар	184
1898 йил қўзғолони	189
Қўзғолон қатнашчиларининг жазоланиши	220

ХХ аср бошларида Туркистонда истиқлол учун курашлар

Самарқанд вилоятидаги қўзғолонлар	255
Сирдарё вилоятидаги қўзғолонлар	269
Фарғона вилоятидаги қўзғолонлар	275

Россия ва Туркистонда сиёсий партиялар ва ишчилар ҳаракатининг юзага келиши

Россияда сиёсий курашларнинг авжига чиқиши	293
Жадидлар мустақиллик ва озодлик учун курашда	297
Чоризмнинг ағдарилиши ва буржуа феврал-демократик инқилобининг галабаси	304
Туркистонда муваққат ҳукуматнинг тор-мор этилиши ва совет давлатининг ўрнатилиши	309

Туркистон Мухториятининг ташкил топиши ва тарихий аҳамияти

«Босмачилик» — озодлик курашининг ёрқин намунаси

Фарғона водийсидаги «босмачилик»	331
Хива хонлигида «босмачилик» кураши	344
Бухоро амирлигида истиқлол учун курашлар	352

Ўзбекистон Мустақиллигининг тикланиши ёхуд буюк тарихий воқеа

«Социализм» тузумининг моҳияти ва йўналиши	374
1989—1991 йилларда Мустақиллик учун кураш	384
Мустақилликнинг узига хос хусусиятлари ва буюк тарихий узгаришлар	393
Илова	401

ҲАМИД ЗИЁЕВ

**ЎЗБЕКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИ УЧУН
КУРАШЛАРНИНГ ТАРИХИ**

*(Милоддан олдинги асрлардан то
1991 йил 31 августгача)*

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Боп таҳририяти
Тошкент — 2001

Муҳаррир *Азимбой Бобониёзов*
Рассом *Қайрат Акчулаков*
Бадий муҳаррир *Михаил Самойлов*
Техник муҳаррир *Диана Габдрахманова*
Компьютерда саҳифаловчи *Татьяна Огай*
Мусаҳҳихлар *Нозима Мухамедиева, Юлдуз Бизаатова*

Теришга берилди 17.04.2001. Чоп этишга рухсат берилди
25.06.2001. Бичими 84x108 1/8. Таймс гарнитураси. Шартли босма
табоғи 23,52. Нашриёт-ҳисоб табоғи 24,1. Адади 5000 дона. Буюрт-
ма №1917. Баҳоси келишилган нарҳда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси.
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41**